

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

9

1987

56-йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)

Омон МУҲТОРОВ
(проза бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Улмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапбергган ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Нодир сарифалар

Адабиёт — атомдан kuchли. Унинг кувватини ўти ёришга сарфламаслик керак.

А. ҚАҲҲОР

Республикаимиз жамоатчилиги атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик тўйини кенг нишонламоқда. Журналимизнинг бу сонда адибнинг аввал босилмаган асарлари, адабий ўйлари, шогирдларининг устоз ҳақидаги дил сўзлари эълон қилинмоқда.

Шеърлар

Мирпўлат МИРЗО

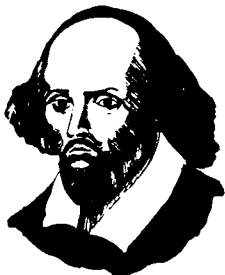
**ВАТАН БАХТИ БЎЛСИН
БИЗНИНГ ЧЕККАН ҒАМ**

Шеърлар

Сен ҳам ғамга эрк берма сира,
Чечакларни кўзга сур бу пайт.
Қисматингга шукрона қил ва
Мен яшашни севаман, деб айт.

Мажон адабиёти дурдоналари

Вильям ШЕКСПИР

ҲАМЛЕТ

Беш пардали фожиа

Қани кетдик. Чурқ этмайсиз, сиздан сўрайман.
Замон издан чиқди — о, бу машъум бир алам,
Уни изга солмоқ учун туғилгандайман.
Қани, кетдик!..

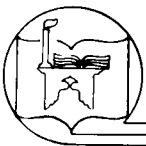

Элбек

Пролетар марши

Зўр қуёш юсакдан жилмайиб боққач,
Очилди, яшнади йўқсуллар бахти.
Ер узра қип-қизил ёғдулар ёққач,
Музлар чидолмайин сув бўлиб оқди.
Денгизда қўзғалди кучли долғалар,
«Силлиқ сув» қисилиб қирғоққа қочди.
Юксалди кўк сари олға-олғалар,
Кўк ҳам булар сари бағрини очди.
Ер юзи яшариб жонланди бутун,
Қоплади устини гул ҳам лолалар.
Йўқолди мангуга у қўрқинчли тун
Барча эркинланиб нафас олалар.
Кечанинг у кайфли чоқларин ўйлаб,
Ёв қанот, бўрилар тунни куталар.
Айрилиқ куйларин тинмайин куйлаб,
Бурчак-бурчакларда қонлар юталар.
Кутсинлар, кутсинлар, қонлар ютсинлар,
Кутишдан ўзгага ярамас унлар.
Истаганларича умид тутсинлар,
Қайтмагай сур ва қўрқинчли тунлар.
Қўзғалди золимлар зулмга қарши,
Чалинди ҳайбатли ўзгариш марши!
Йиқилсин, емирлсин зулмининг арши,
Бу-да бир пролетар, ўзгариш марши!

Абдулла Қаҳҳор

ҚОТИЛНИНГ ТУҒИЛИШИ

«Қотилнинг туғилиши» — Абдулла Қаҳҳорнинг памфлет даражасига кўтарилган ўткир сатирик қиссаси 1933 йилда бир қур лотин шрифтида босилган эди. Асардан бугунги ўқувчилар хабарсиз эканлигини инобатга олиб, журнал уни нашр этишни жоиз деб топди.

Қисса адиб ижодининг илк даврига мансуб эканлигидан, унда айрим маромига етмаган ўринлар учрайди. Абдулла Қаҳҳор шу боисдан уни томликларига киритмаган бўлиши эҳтимол.

Қисса

1

— Беш сўм дедим, беш сўм... э-ҳа... мен чўтал сўраётганим йўқ! Бир ярим сўмингизга оилангизга ўсма олиб беринг. Ҳозир ГПУга бориб айтаман.

— Э, ука, ахир бизга бирон шикаст етса, ўзинг омон қоларингиз? Замон нозик. Жон ука, ахир ҳаммамиз бир худонинг бандаси. Бир-биримизга мурувват қилайлик... қиламиз...

Бу ўттиз ёшлардаги, ўзини кўпроқ девонафеъл қилиб кўрсатадиган, жулдур кийимли, соч-соқолига шу яқин ўртада тиғ тегмаган, икки оёғи тиззасигача бўлмаган йигит ҳар замон пайдо бўлиб, бу ердагиларнинг кайфини шундай бузиб туради. Угина эмас, унинг вафодор дўсти ит ҳам буларнинг бошига битган бир бало бўлган эди. Буларни ғажиб ташлашга рухсат сўрагандай тез-тез эгасига қарар, буларга хўмрайар ва биронтаси қимирласа ириллаб тишини кўрсатар эди.

Бу йигит умр бўйи маълум тартибда меҳнат қилган эмас. Ушандай меҳнат сингари унинг роҳати ҳам унга бегонадир. Ешлигидаги гўлаҳ ҳаёти, унда бўладиган қиморда чўталчилик уни шундай қилган.

Гўлаҳ ҳаёти парчалангандан сўнг бу одам унинг бир парчаси бўлиб узоқларга отилиб тушди. Кўп вақт у ўзининг қаерга тушганини ҳам билмай юрди. Шу гангиш орасида у заводга ҳам кириб чиқди. Заводда маълум тартиб, интизом, ташкилий ҳаётни бунинг табиати, бунинг табиатини силлиқ, равон, гидирсиз завод ҳаёти ёқтирмади. Бу кўзга тушган қум донасидай ҳамма вақт ғудурсиз завод учун ортиқча, зарарли эди. Шундай қилиб бир неча кун ўтмай, заводдан четланди. Аммо орқага — яна гўлаҳ ҳаётидаги ҳаётга қайтгиси келмас эди. Шундан сўнг у икки қулоч арқонни дастмоя қилиб вокзалга чиқди.

Бу иш, бу хилда кун кўриш тариқаси унга биринчи кундаёқ ёқди. Чунки бу ерда ўзига ўхшаганлар, унинг тилига тушунувчилар топилади. Буларнинг ишлаган, ишламаганликлари, юк кўтариб шаҳарнинг қайси кўчасига киришлари билан бировнинг иши йўқ. Бу ерда на ҳисобчи бор, на муайян вазифа. Булар ҳам шоҳ, ҳам гадо.

Вокзалдаги унинг ҳамкорлари ҳам бир отанинг болалари эмас. Ҳар қайсининг саргузашти бошқа-бошқа. Ҳар қайсининг ҳаммол бўлиш тарихи, унинг сабаблари турлича. Худди шунингдек, уларнинг табиатлари ҳам баъзан бир-биридан озроқ ажралса, баъзан мутлақо бир-бирига тескари ҳам бўлар эди. Бу одам бир неча замон ҳаммоллик қилиб ўғрини ҳам кўрди, бангини ҳам кўрди, ароқхўрни ҳам кўрди, яна кўп одамларни ҳам кўрди. Унинг шу вақтдаги хотинлари ўзларининг қандай қилиб одам ўлдирганликлари, кечаси якка қолган ултинларга қандай тегишганликлари, юк кўтарганда пайт пойлаб ўлжа туширганликлари ҳақида сўзлашар, у эса уларнинг ҳаммасига ҳайрон қолар эди. Чунки у ўзининг тартибсиз ҳаётида қандай жафо чекса, истиқболда яна қанча оғирликларни кўрса ҳам тартибли ҳаётга кўникишни ўзига оғир билгандай бошқа бировни қақшатишга ҳам рози бўла олмас, ўғирликни одам ўлдиришнинг ибтидоси деб билар эди.

У якка-танҳо йигит. Унинг ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқ. Унинг вафодор дўсти — ити бор, ўша ҳам бошқа бир итнинг боласи. Уни бу йигит кўчадан топиб олган. Қишда оғир юк кўтариб кетаётганда бу кучукча деворнинг тагида биқиниб, дилдираб ўтирар эди. Қандайдир бир ноинсоф уни сувга ташлаган. Думини остига қисиб, бошини кўтариб бу йигитга қаради. У совуқдан, очликдан бошини ҳам туталоолмас эди. Вангиллагани мадори йўқ. Йигит унинг олдидан ўтиб кета олмади. Юкни ўнғайсиз жойга қўйиб бўлса ҳам кучукчани ердан кўтарди ва ҳўллигига қарамасдан қўйнига солди. Орадан қанча замонлар ўтди ҳамки, девор остида туриб қараганини унута олмас, шу эсига тушса, унга одатдагидан кўпроқ овқат берар эди.

Март ойининг сўнги кунлари эди. Бир куни жанубдан келадиган поезд олти соат кечикди. У одатда кундузи соат иккию ўттизда келарди. Шу куни йигитнинг ови унча бароридан келмай, шу поездга кўз тиккан эди. Бу олти соат кечикди. Поезд келгунча у арқонини жулдур тўни устидан боғлаб олиб, платформада қунишиб айланиб юрди. Поезд келганда ҳамма ҳаммоллардай ҳар қайси вагоннинг зинаси олдига бориб ундан тушганларнинг қўлига қарар, юки бўлганларга ўзининг кучини тақдим қилар эди. Юк кўтарган нимжон, бекуват одамни кўрса суюнарди. Агар у илтифот қилмаса унинг хасислигидан койийди ва баъзан бошқа ҳаммоллардай ошкора бўлмаса ҳам ичида сўкади-да, бошқа ўшандай одам излашда давом этади. Бу иш отилган ошиқдай: ё чув тушади, ё келади. Бу ўйинда ютқизмаслик учун абжир, югурдак бўлиш ва кучни тақдим қилишдаги турли рекламалардан тортинмаслик керак. Бу йигит шу сўнгисига нўноқ, бошқалардай сайрай олмайди. Бу унга худди бировдан бир нарса тама қилаётгандай туюлиб хижолат бўларди.

Жуссасига кўра хийла оғир чамадон кўтарган бир қиз ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остидаги вагондан зўрға тушиб чамадонини қўйди-да, қўлини қоши устига қўйиб платформага қаради. Йигит дарҳол унинг олдига етиб бориб омонатхона олдида навбат кутган кишиларнинг кўплиги ва автога ҳам навбат тегиши қийинлигидан хабар бериб кучини тақдим қилди. Қиз ҳали жавоб бермаган эдики, биров келиб унга зўр фалокатдан хабар берди. Хабар берган кишининг ўзи платформанинг кетига қараб чопди. Қиз ярим йўлда йиқилди. Чамадон йигитнинг қўлида қолаверди. Дам ўтмай платформадаги вагондан тушган ва тушаётган ҳамма халқнинг диққати платформанинг кетида рўй берган фалокатга жалб бўлди. Йигит чамадонни кўтариб қизнинг орқасидан кетди. Охирги вагоннинг зинаси остида бир кампир белидан иккига бўлиниб ётарди. Воқеадан хабар берган киши қаердандир пайдо бўлиб йигитнинг қўлидан чамадонни олди. Йигит орқага қайтиб вагоннинг биринчи зинаси олдидан ўтиб кетаётганда кимдир унинг елкасидан туртди, юк кўтариш-кўтармаслигини сўради. У новча, қотма, букчайган, қирқ беш ёшлардаги бир одам эди.

— Мана, — деди у вагоннинг йўлагидаги қопга солинган бир яшиқни кўрсатиб, — уч пуд юкни кўтара оласизми? Уч пуд ҳам келмайди.

— Ҳа-а, — деди йигит чўзиб ва арқонни белидан ечди, — беш пудгача кўтарамиз.

Йигит юкни қўзғатиб кўрди. У беш пуддан кам келмас эди. Аммо буни айтмади, чунки бу одам командировкада юрган масъул ишчидай сира пулдан оғиз очмас, бу эса очиқ қўлли эканидан далолат берар эди.

— Қаерга борамиз? — деди йигит, юкни одамларнинг оёғи остидан четроққа, ёпиқ эшик томонга суриб.

— Борадиган еримиз олисроқ. Аммо сизни рози қиламан. Кўнчиликни биларсиз. Кўнчиликдаги қабристоннинг обжувоз томонида така бор. Шу такага борамиз. Сиз ҳозир тушиб, вагоннинг орқасига ўтинг. Мен эшикни очиб сизга узатаман. Шундай, тикка поезд йўлини ёқалаб бориб ёғ заводининг юқорисидан бурилиб кетамиз.

У айтган жойга бориш учун бу йўл жуда айланиш, составнинг нариги ёғидан юриш йўлни яна ҳам узоқлаштирар эди. Шундай бўлса ҳам йигит индамади, фақат ичида «юк нозикроқ экан-да» деб қўяқолди. Бундай «нозик» юклар унга тез-тез учраб турар эди.

У така шаҳардан ташқари анҳор билан гўристоннинг ўртасида, танаси каллакланган, шохлари минг йиллик суякка ўхшаган кекса бир мажнунтолнинг остида. У кичкина бостирма ва унча ҳам катта бўлмаган майдончадан иборат. Уни қулаган, нураган пахса девор гўристондан ажратиб туради.

Қиш фаслида ҳар турли гиёҳларни истеъмол қилишга тайёрлик ва бунинг натижалари лой шувалган қамиш ва бўйралар билан атрофи ўралган шу бостирманинг ичида бўлгани учун бу ер ўзи палид бўлмаганларни ҳам ваҳиммага соладиган даражада ифлос бўлади. Аммо ёзда ундай эмас. Ёзда кўнгилли: кишини жиркантирадиган ҳар иш кўздан пана жойда қилинади. Хусусан бу таканинг эгаси Асрорбобо ўзи кўкнори бўлса ҳам ринд табиатли одам. Такяни озода тутуди. Майдончага турли гуллар экади. Анҳор билан такяни ажратиб ҳар йили наша кўкартиради.

У нозик юкнинг эгаси шу ерда доимий истиқомат қиладиган Абдулла ҳожи дўппифуруш эди. У бостирманинг эшигига бир жуфт уриб товуш чиқариши билан биров очди ва бошига ёпинган тўнининг тушиб кетганига қарамасдан ҳожига қўл узатиб ихлос билан кўришди. Ҳожининг орқасидан йигит ҳам ичкарига кириб чироқ ёқилгандан сўнг орқасидаги юкни деворнинг остига қўйди. Бу уйдан зах, қурум ва чириган бўйранинг ҳиди келар эди. Такянинг эгаси Асрорбобо қайнатасига чаққонлигини манзур қилишга тиришган келиндай абжирлик билан чорчўпга ўт ёқди, қора қумғонни қўйди, кўрпача солди. Ҳожи ўтириб, оқ алангага жун босган кўкрагини тоблатиб девор остида қунишиб ўтирган йигитни чақирди:

— Келинг, Сатторбек, ҳали исмингизни Саттор дедингизми? Келинг, жигар. Совуқда қолган бир хотин: «жон ўту жон эр» деган экан. Кундузи ҳаво озгина юмшаган эди, яна қайтди, — деди у йигитга жой кўрсатиб, — исмингизни сира тоқ айтирманг, Сатторжон, Абдусаттор ёки Сатторбек бўлса яхши бўлади. Сатторбек яхши... Шундай қилиб хотиним йўқ, денг? Хотин яхши бўлади. Айниқса, мана шундай совқотиб келганда кўрпага кириб яланғоч қорнига орқангизни бериб ётсангиз...

Йигит ҳозиргина чимилдиқдан чиқиб тасодифий равишда қайнотасига учраб қолган куёвдай қизарди ва нима қилишини билмасди. Ҳожи ҳамон ўзини ўтга тоблаб унинг ҳолатидан хабарсиз, давом этди:

— Мен еттита хотин олдим, аммо еттита ҳар хил рангга бўялган тухум егандай бўлдим. Яъни, гап фарзанд кўриш устида эмас-да...Хотин ўз ризқи билан келади. Нечта хотинингиз бўлса уйингизга ўшанча барака киради. Мана энди кексариб қолдим, фарзанд кўришга ярамайман. Агар суннат, шариат ишини билмайдиган хотин бўлса, жон деб ҳозир тўртта, ҳатто ўнта хотин олардим.

Саттор қандай қилиб хотин ўз ризқи билан келишини, қандай қилиб кўп хотинлик уй сербарака бўлишини тасаввур қилолмас эди.

Асрорбобо шарақлаб қайнаб турган қумғоннинг бўғзидан оташкурак билан ушлаб чойнакка қўйди ва ёзилган дастурхон устига майиз, нон қўйиб ўзи ҳам чорчўпнинг бир ёғига ўтирди.

Асрорбобо зоҳиран бадбуруш, палид, ҳаммомнинг лунгисидай жирканч кўринса ҳам, ўзининг йиллар давомида орттирган, такмил этгани фазилатлари билан кўп дилкаш чол эди. Бошлаб у такага қадам босган одамга тез эл бўлади. Дардманд, ранж-аламли кишига унинг суҳбати куйган баданга босилган муздай ором беради. Унинг товушида қандайдир бир тасалли берувчи оҳанг бор. Шундай чоғларда оламдаги ҳеч бир неклик кишига манзур бўлмайди. Бу ерда

бегонасираб, қимтиниб ўтирган Саттор Асрорбобо сўзга аралашгандан кейин ўзини қўйиб берди. Бу уйнинг ҳар бир хас-хашаги, сувоғи, гувалаги, анжомлари, тўрқовоқдаги беданагача бир кемага тушган кишилардай унга яқин бўла бошлади.

Чой ичишда Сатторни кўпроқ гапга солган, гапирган Асрорбобо бўлди. Абдулла ҳожи ҳар замон унинг сўзини маъқуллар ва баъзан Сатторга «чол ҳикматли гап айтаётир» дегандай қилиб қараб қўяр эди. У биринчи чойнак бўшагандан кейиноқ Сатторни рози қилиб ётмоқчи бўлди. Чол Саттордан кўзини олмай сўзлай-сўзлай унга жой солиб берди-да, яна келиб унинг қаршисига ўтирди. Саттор эса унинг сўзини боши билан маъқуллар ва тортиниб оладиган нонини суюқ ҳолга келгунча чайнаб ютиб, орқасидан озгина чой ҳўплаб қўяр эди.

Саттор оламнинг коридан хафа эмас, аламзада ҳам эмас, фақат бахт излаб жаҳонгашта бўлган йигит. У бахт Саттор олға қадам босган сайин уфқ сингари ундан узоқлашади, баъзан у бахт излаб юрганини ҳам унутар эди. Шу кечаси у яна бахтга ташна бўлди. Аммо энди у бахт то Саттор етгунча минбаъд жойидан қўзғалмасликка ваъда берди. Унинг элчиси Асрорбобо эди.

Шундай қилиб Саттор шу кечаси меҳрибон, ўзи бадбуруш бўлса ҳам истараси иссиқ, эзгу чол — Асрорбобо такясида қолиб, бурчакдаги бир парча пўстак устида бурканиб ётди. Борадиган еридаги роҳати ҳам бундан ортиқ эмас эди.

Эртасига у туш вақтида турди. Асрорбобо барвақт турган бўлса ҳам уни уйғотмаган эди. Абдулла ҳожи йўқ. Саттор юз-қўл ювгани анҳорга чиққанда уни бу ердан юз қадамлар наридаги катта йўл бўйида ўтирган ҳолда кўрди. Унинг олдида катта сават, қўлида торози, бировга пиёз тортиб берарди. Саттор шу кеча ишлаб топган пулини харжлаб кундузи ишга чиқмади. Фақат кечга яқин бир мартаба итининг олдида бориб келиб, иккинчи кеча ҳам такяга қолди. Эртасига ишга чиқиб шунақаси икки кун йўқ бўлиб кетди. Икки кундан кейин бир келиб тунамай, шу билан бир ҳафта кетди. Кейин бир келиб муттасил тўрт кеча тунади. Бу сафар у итини ҳам олиб келган эди. Шундай қилиб Асрорбобонинг «бўш йигити» Саттор секин-секин шу тинч, одамлари касал товўққа ўхшаган такяни ўзига доимий истиқоматгоҳ қилиб олди.

Баҳор секин-секин қадам ташлаб келарди. Толларнинг новдалари сочпопук тақадиган ёшдаги қизлардай бўртди, куртаклади... Шабада ҳам ўша қизларнинг шўхлиги, баъзан ёр-дўстлардан бемаслаҳат қилган ҳазилидай кериштирар эди...

Саттор қисқа муддат ичида кўп кишиларни кўрди. Буларнинг ичида унинг диққатини Асрорбободан бошқа яна бир киши жалб қилди. У кўса соқолига умр кузининг қирови тушган, ранги захил, шалпанг қулоқ, ингичка бўйинли, қотма ва ўрта бўйли киши бўлиб, ўзининг жулдур кийими билан бошқа улўфсифат кишилардан кўра кўпроқ Сатторга яқинроқ эди. У собиқ пояки. Гиёҳлардан ҳаммасини ҳам истеъмол қилаверади. Аммо сотиб олишга тўғри келса фақат нашагагина пул сарф қиларди. Унинг қиладиган иши, борадиган ери белгисиз. Баъзан ҳафталаб такядан чиқмагандай йўқ бўлиб кетади. Такяда экан вақтида Абдулла ҳожи, Олим саркорлардек кишиларнинг хизматини қилиб, Асрорбобога қарашиб кун кечирарди. У деярли ҳамма вақт қоронғу бурчакка тиқилиб ўтирарди. Киши билан оз сўзлашади. Наша чеккан вақтида узун дўст тортиб «ҳақ» дейди-да, атрофга қарайди. Агар бирон пул беришига кўзи етадиган кишини кўрса даҳол бориб индамасдан унинг орқа ва бошини уқалай бошлайди. У одам чўнтагини тез кавлайвермаса, ёмон уқалаб жонини оғритиб чўнтак кавлашга мажбур қилади. Пулни олгандан кейин чўнтагига солиб кетаверади. Хилватда ҳам санаб кўрмайди. Унинг мана шу қилиғи Сатторга ёқди ва у билан яқин муносабатда бўлиш сабабларидан бири ҳам шу бўлди.

Шундай кишиларнинг баҳрини очадиган кунларнинг бирида Саттор Асрорбобонинг илтимосига кўра майдончанинг ўртасига экилган гул, рай-ҳонларнинг атрофига марза кўтарар эди. Шундай бир гаштли кунда бу қоронғу бостирманинг ичига кетганича қиём вақтигача ҳам чиқмади. Ҳамма ташқарида, ҳамма офтобшувонда эканида бу одамнинг қоронғу, зах уйда, яна ёлғиз ўтираши Сатторнинг нафасини қайтарди. Бир иш билан уйга кирганида уни бурчакда чўккалаб ўтириб тасбеҳ ўгираётган ҳолда кўрди. Саттор ҳайрон бўлиб сўради:

— Ҳа, Қундузхон ака, «олайн, бермайин» деяётирсизми?

Қундузхон унинг юзига тик қаради. Сўнгра тасбеҳнинг сўфиси билан темиртки босган қошини қашлаб тўмтоқ қилиб жавоб берди:

— Ут, тошингни тер, ювуқсиз... — деди ва яна ихлос билан вазифасини такрорлашга киришди. Аммо энди гўё шу дуони билиши билан Саттор олдида фахрлангандай товушини чиқариброқ ўқиди.

— Нима, нима? — деди Саттор ҳовучини қулоғи орқасига қўйиб.

Қундузхон дона-дона қилиб ўқиди:

— Кафака раббика вакифатан кифкафика какамин кана... — деди-да, бирдан тўхтади. Худди билмасдан бир ножўя иш қилиб қўйгандай оҳангда Саттордан сўради:

— Таҳоратинг борми? Бу чилкар шариф-а, ҳазил гап эмас!

Саттор кулмоқчи эди, аммо Қундузхоннинг юзидаги жиддиятни кўриб, ҳам ийманди, ҳам кўрқди. Бу дуода ўхшаш товушларнинг кўплиги бир ёқдан кулгисини қистатса, иккинчи ёқдан юрагига ваҳима солди.

— Яхши дуоми? — деди Саттор Қундузхонга яқинроқ келиб. — Буни ўқиса нима бўлади?

— Юз минг мартаба ўқиса, киши кўзга кўринмайдиган бўлади, — деди Қундузхон қовоғини солиб, — юз минг...

— Нима қиласиз кўздан ғойиб бўлиб?

— Э, аҳмоқ экансан-э!

— Ҳа, онаси ўпмаган қизларнинг қўйнига кирасизми? Ё банкага кириб пул орқалаб чиқасизми?

— Нима ишинг бор? Нима қилсам қиламан-да.

— Худодан қўрқмайсизми?

Қундузхон жавоб бермади. Ундан юзини ўгириб тезроқ чиқиб кетишини кутар эди. Бир неча кундан кейин яна бир пайт пойлаб туриб, Қундузхондан бу дуони унга ким ўргатганини сўради. Буни у шу такагга тез-тез келиб турадиган Яккабоғнинг имоми Эгамберди махсумдан кўп хизматлари эвазига ўрганган экан.

Эгамберди махсум такагга ҳар замонда келади. Ҳар келганда у эчкиникига ўхшаган соқолини селкиллапти эшикдан шу байтни айтиб киради:

Замона шумлигидан
Еқалар бўлди этак.
Салла пайтава бўлди,
Бошга чиқди патак.

Махсум гиёҳдан парҳез қилади. Аммо истеъмол қиладиганлар билан яхши улфатчилик қилади. Ҳатто майизнинг ҳар куни нархини билиб туради. Қимматлашса, кўкнорилардан олдин замона аҳволдан шикоят қилади. Агар арзон бўлса худонинг меҳрибончилигини айтиб, берганига юз минг қатла шукр қилади. У бошқа кўп имомлардай сипо эмас. Хусусан такагга келганда унинг аҳли билан қўшилиб уларнинг ичида йўқ бўлиб кетади. У турли афсоналар, саргузаштларни билади ва айтиб беради. Қабр, охират, беҳишт, дўзах тўғрларида ҳам сўзлайдию унча кўп эмас. У бир келганида офтобшувоқда атрофига Саттор, Қундузхонларга ўхшаганларни тўплаб бир йигит ўзининг довьораклигини Умархонга қандай манзур қилганлигини айтиб берганда шунда ўтирганларнинг ҳар бири ҳам шундай довьорак бўлишни орзу қилди.

Бу ҳикояни фақат махсум айтса жойига қўяди. У қабристоннинг ваҳималарини, шамолнинг шиддатини, қозон остида ёниб турган ўтнинг қизғиш шуъласида қабрларнинг кўринишини, у йигит қабристонда пиширган ошини еб, қолганини хонга қандай олиб борганини шундай ҳикоя қиладики, юраксизроқ одам бўлса дод, деб юборади.

Шунга ўхшаган ҳикояларни эшитганда Саттор ўзини довьорак кўрсатишга тиришар ва лозим келса буни амалда кўрсатишдан ҳам тоймаслигини кўрсатиши келарди.

Жойи келганда умрида қилмаган ишини айтиб мақтанар ва шу худди ростдай ўзидан мамнун бўлар эди.

Абдулла ҳожи ўзини сипо тутиб такагга келадиган ялангоёқлар билан пачакилашмайди. Найманчадан келадиган Олим саркор эса бунинг акси: ҳамма

вақт деярли ўзини зўрлаб бўлса ҳам кулиб туради. Сарпо-оёқларни жуда яхши кўради. Хусусан Сатторни мушук боладай бағрига босиб эркалар эди. Уни «довюррак, мард, арслон, полвон» деб мақтаб ҳаммага умрида бундай қайтмас йигитни кўрмаганлигини айтиб ҳайрон қолар эди. Унинг шу қилиғи Сатторга кўп ёқар ва қачон бўлса ҳам у мақтаганча бор эканини исбот қилиш учун бир иш кўрсатишни тилар эди. Қандай иш кўрсатсин? Бу замонда ўлик, қабристон хон замонасидагидай ваҳимали эмас. У вақтда довюррак бир йигит шамол кечаси қабристонда ош пишириб еб шу билан довюрраклигини хонга манзур қилган бўлса бу замонда чиллашир, қўрқоқ бир бола ҳам буни қилолади. Чунки ўн беш йил ичида на қабристоннинг сири қолди, на ўликнинг ваҳимаси.

Олим саркор келганда шаҳардан собиқ полицмейстер Исломбек чиқиб келади.

Шу куни Абдулла ҳожи ҳам пиёз сотгани чиқмайди. Эгамберди махсум ҳам шу ерда бўлади. Исломбек йўғон, новча, улуғсифат одам. У ҳеч қандай гиёҳ истеъмол қилмайди, тирикчилиги ҳар кимга ариза ёзиб бериш билан бўлади. Бундан қилган даромаднинг кўпроқ қисмини ичкиликка сарф қилади. Ҳамма вақт унинг юзи кўкимтир-заҳил, ялтирайди, бақбақаси осилган. Асрорбобо буларнинг ичида кўпроқ Олим саркорни ҳурмат қилади. Чунки у Асрорбобога кўкнор, қоракон, наша топиб бериб то пул тўплагунча ҳақини қистамайди.

Саттор кейиндан билдики, фақат Қундузхонгина эмас, бу ердаги одамларнинг ҳар қайсиси ҳам маълум бир ишга тайёргарлик кўрар экан. Бир куни Саттор Олим саркорнинг қабристонга қозон олиб чиқиб кетаётганини кўриб қолди.

— Ҳа, ота, — деди у, — сиз ҳам довюрраклигингизни хонга манзур қилмоқчимисиз?

— Ҳа, манзур қилмоқчиман, — деди саркор кулиб ва йўлида давом этди.

Саттор унинг кетидан эргашиб борди. Саркор қабристоннинг бир четига бориб қозонни янги кўкариб келаётган қандайдир бир гиёҳ устига тўнтарди-да, атрофига тупроқ тортди.

— Бу қанақа ўт эди? Нима қиласиз?

— Исриқ, — деди саркор кулиб ва қозоннинг устини турли қуруқ гиёҳлар билан ёпаётиб, — исриқ эди, ука, исриқ шу қозоннинг остида кузгача кўкарса... яхши бўлади.

Нимага яхши бўлишини Саттор уч ойдан сўнггина билди. Исриқ шу қозоннинг остида ёруғликни кўрмай ўсса заҳар бўлиб кўкарар эмиш. Буни бирон қайчироқ ариқнинг бошига боғлаб қўйилса, неча вақтгача шу ариқдан сув ичган ҳайвонлар ўлар эмиш.

Шу ердагиларнинг ичида энг соддаси, аҳмоқроғи Қундузхон. Ҳар қандай гапга зерикмай қулоқ солаверадиган бекорчиси ҳам шу. Абдулла ҳожи кўп вақт умрини пиёз сотиб ўтказди. Исломбек — аризанавис махсум, кўпроқ мачитда, яна аллақарларда. Олим саркор эса колхозда ишлайди. Бошқаларнинг ҳам шунингдай сабаби тирикчилиги бор. Қундузхон Сатторнинг ўзидай. Саттор кўп вақт унга ўзининг қилган ботирликларидан сўзлаб беради. Ўзини ҳеч нарсадан, ҳеч кимдан қўрқмайдиган, каллакесар, учар, ҳийлакор, ўз умрида кўп хотин-қизларни булғанган қилиб кўрсатади ва бунга Қундузхонни ишонтириб қўйиб завқ қилар эди.

Шу тарзда баҳор ойлари ўтиб, ёзнинг иссиқ, зериктиргучи узун кунлари етиб келди. Саттор пул керак бўлганда эрталаб вокзалга чиқиб куннинг иссиғига қолмасдан сочилган ризқини териб келади-да, сўнгра кун бўйи такядан чиқмайди. Қиладиган иш, овунадиган эрмак йўқ. Тақия ва шу атрофнинг сукунатини ёлғиз Асрорбобонинг толга осган товлама беданасигина бузади. Узоқдан эшитилган ғуррак, сариқ сўпиён ва бошқа қушларнинг товушлари кишининг уйқусини келтиради. Асрорбобо ҳамма вақт мажнунтолнинг куврак танасини ўраган супанинг анҳор томонида кир рўмолчаси билан пашшасини кўриб ёнбошлаб ётади. Супанинг пастида эса ўчоқ бор, у куни бўйи тутайди, унда қора қумғон шақиллаб туради. Қабристон томондаги пахса девор билан бостирма орасида эса Сатторнинг ити рўза тутган одамдай мудом ихрайди.

Шундай кунларнинг бирида Олим саркор қишлоқдан тўртта товуқ кўтариб келди. У анҳор устидаги кўприқдан ўтиб печакгулдан қилинган йўлакка дохил бўлиши билан ўзининг довюррак, учар Сатторини сўради.

— Ассалом алайкум, Асрор ота, бизнинг Сатторбек қаёқда қолди?

Асрорбобо дарҳол ўрнидан туриб унинг елкасидан иккитадан боғланиб хуржун сингари ташланган товуқларни олаётиб уйқули товуш билан жавоб берди:

— Шу ерда эди... ҳозир шу ерда эди.

Саттор қаердандир пайдо бўлди. Саркор худди ўн йил кўришмаган яқин дўстини кўргандай жон-дили билан кўришиб унинг соғлиги, кайфиятининг чоғлигини ва ҳатто итининг омонлигини ҳам сўрашни унутмади.

— Минг қилса-чи, ҳой, — деди у биров эшитиб қолишидан хавфсирагандай орқа-олдига қараб, — минг қилса ошна-оғайни яхши. Одам ўрганиб қолар экан. Соғинаман, иложи йўқ! Бугун бир шўрва қилайлик.

У ҳали гапини тугатмаган эдики, Абдулла ҳожи кўприкнинг устида туриб Саркорни чақирди. Иккови нима тўғридадир сўзлашди-да, Ҳожи қайтиб кетди. Саркор Сатторнинг олдига келаётиб давом этди:

— Умримда битта чумчуқни ҳам сўйган эмасман, кўнглим бўлмайди. Бошқа кишининг сўйганини кўриб турган бўлсам ҳам ўша гўштдан еёлмайман. Кўнглим жуда юмшоқ... Энди укам, Сатторбек, бир хизмат: шу товуқдан иккитасини сўясиз. Аммо мен кўрмайин. Патиллаган товушини ҳам эшитмайин. Анчадан бери товуқ шўрва ичганим йўқ.

Саттор кулиб қўйди. У шу кулгиси билан менга қон тўкиш писанд эмас, одамларнинг калласини олганману, товуқ нима деган гап, демоқчи бўлди. Саркорнинг ҳам шундай тушинишини жуда истади. Саркор ҳам унинг шу орзусини англаш билан Сатторнинг бошини осмонга етказди. У пичоқни қайраб икки товуқни деворнинг орқасига олиб кетди ва кўп вақт ўтмай сўйилган товуқларни оёқларидан осилтириб олиб чиқди. Унинг юзидан қандайдир ғурур, мамнуният, кибр ва ифтихор акс этар эди. Хусусан унинг кўнгли бўш эмаслигини, бағри қаттиқ эканини айтиб саркор қойил қолганида Саттор ўзини ҳар кимга ҳам эришиш муяссар бўлавермайдиган бир мартабага етгандек ҳис қилди.

Абдулла ҳожи кечқурун, шўрва пишганда келди. Дастурхон ёзилгандан бошлаб то бўш қосалар йиғиштирилгунча Саттордаги чинакам йигитлик нишонларини санаб мақтай-мақтай Саркорнинг эси кетди. Мақталиб, қорни тўйиб Саттор маст бўлди. У ўзини ҳамма одамлардан кучлироқ, ҳар иш қўлидан келадиган, раҳмдилликни билмайдиган ва қадам босганда оёғи қаттиқ ерни ўйиб кириб кетаётгандай ҳис қила бошлади. Шундай қилиб кўпинча ўттиз ёшдан ошган хотинлар ҳали ўпишни билмаган, аммо ўрганиш вақти етаёзган ёш ўсмирларга ўпишдан, севишдан таълим бергандай Олим саркор бу йигитдаги энди уч берган, ҳали заиф, аммо кучга кирса уни тўхтайтишдан ўзи ҳам ожиз қоладиган бир ҳисни кундан-кун қўзғатар ва ёқимли қилиб ўтиқлар эди.

Саркор шу кеча саҳаргача ўзи ҳам ухламади, Сатторга ҳам уйқу бермади. Асрорбобо ҳам уйғоқ. Аммо у буларнинг олдига келмайди. У қоронғу тушиши билан Сатторнинг итини бошқа жойга кўчирди ва у ётган оралиқни тозалади, чуқур кавлади, яна алланималар қилиб ивирсиб юрди.

— Ҳозир ҳам хотиним бор, — деди Саркор гап хотинбозликка кўчганда. — Фарзандларим кўп, аммо кўнгил қурғур ёмон... Колхозга ҳафта сайин ғалати-ғалати жувонлар, қизлар чиқиб туради. Худонинг қудрати билан шуларни кўрсам отдай кишнаб орқасидан югургим келади. Гўштниги ҳидини билган мушукдай атрофида миёвлаб юриб охири қўймайман, ука!..

— Чарс эмасми?

— Бэ-э-э... гўрними?.. Айниқса, сизга ўхшаган бўйдоқларни кўрса... керишади...

Саттор керишди. Сўнгра худди кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб унутиб энди эсга тушгандай сўради:

— Колхоз ўзи кимники?

— Иш бошида ким турса ўшаники. У сизнинг ерингизга бошқа одам солаётган иморатга ўхшаган гап. Ҳар куни унга янги ғишт қўйилади. Сиз ҳам устаман деб усталар қаторига кириб олсангиз марра сизники. Бошқалар ғишт қўяверади, сиз бузаверасиз ва бузиб олганингизни олиб кетаверасиз.

— Уғирлик ҳаром эмасми? — деди Саттор унинг мисолидан ўғирлик фаҳмлаб.

— Албатта ҳаром. Сиз, биз — мусулмонларнинг молини ўғирласангиз —

у ҳаром. Аммо колхознинг моли ҳеч кимники эмас. Хомталаш қилинган туянинг гўшти ҳаромми? Уни қанча олса шунча савоб.

Қоронғу тушмасдан кетган Абдулла ҳожи саҳарга яқин от етаклаб келди. Унинг кетидан яна бир барваста йигит келиб, ҳаммани шошилтирди. У ердагиларнинг ҳаммаси ундан қўрқар экан шекилли, кўз очиб юмгунча унинг буйруқлари ижро этилди. Бўйни узун, ёли қирқилган кўрмак от оёқлари боғланган, Асрорбобо қазиган чуқур бўйида касал кишидай инқиллаб ётар ва ҳар инқиллаганда унинг бурни остидан кўтарилган чанг хира чироқни яна хиралатарди. Йигит абжирлик билан отнинг томоғига пичоқ солди. Чироқнинг шуъласида қорайиб кўринган қон тизиллаб чуқурга урилди. То унинг гўшти саранжомлангунча ҳеч ким гапирмади. Ёлғиз сўйган йигит ҳаракат билан ҳаммага команда берарди. Гўшт саранжомлангандан кейин Саттор ётди. Аммо Асрорбобо эрталабгача ухламади. Эрталаб Саттор итини яна ўз жойига боғланган кўрди. Абдулла ҳожи билан у йигит йўқ эди. Саттор бу ерда туриб отни бошқа одамга сўйдиргани учун Саркордан ўпкалади. Аммо нонушта қилишда бу ўпка унутилди. Саркор уни бу кун қишлоққа олиб кетмоқчи бўлди. Буни у кўпдан бери айтиб юрар эди. Саттор ҳам кўп ўйлаб ўтирмай рози бўлақолди. Чунки назарида колхозда анча хотинлар соч тараб, ўсма қўйиб Сатторнинг келишини кутиб ўтиргандай эди. Кечқурун итини Асрорбобога тайинлаб Саркор билан йўлга чиқди.

Саркор то қишлоққа етгунча йўл-йўлакай Сатторга писанда қилиб борди:

— Қишлоқда фитна-ғаламис одамлар кўп, эҳтиёт бўласиз. Мен сизни тушунадиган, яхши одамларга ошна қилиб қўяман. Қаердан келганингизни, нима қилиб юрганингизни ва кимнинг уйида турганингизни ҳеч кимга айтмай-сиз.

Саттор ўзини у айтганча тутди. Саркор уни бир ҳафта сўқимга боққандай асради. Унинг қиладиган иши, борадиган ери йўқ, текин овқат. Саркор унга янги кийимлар ҳам берди. У эрталабдан кечгача айланиб юради. Самоварга чиқиб ёнбошлаб ётади. Бу бир ҳафта ичида у колхознинг ҳам нимадан иборат эканини билди. У Саттор тасаввур қилганча бўлиб чиқмади. Баъзи кунлар далаларга чиқади. Шу кунларда унинг биров билан яккама-якка муштлашгиси келиб юрарди. Бир кун у Олим саркор ишлаб турган жойдан чиқиб қолди.

Йигирмага яқин киши ғўза чопиқ қилар эди. У кетмонига суяниб сўзлар эди:

— Вой қизталоқ золим Николай-е... хўп золим экан-да! Бозорга чиқсанг одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топилар эди-я!.. Вой, занингни, золим-эй... Аммо бу ҳукуратимиз ўлмасин. Орқамизга офтоб тегиб қолди. Кунига олти қадоқ нон бермаса ҳам шу ҳукуратимиз яхши... Олти қадоқ нонни битта одам еб қўяр экан. Мен саккиз қадоқ бўлса ҳам ейман...

Саттор индамасдан ўтиб кетаётганда, Саркор уни кўриб кўрмасликка солди. Саттор анча юргандан кейин узоқдан саркорнинг ашуласи эшитилди:

Сочимни қирқай десам,
Учида айриси бор.
Колхозга кирай десам,
Уч кунда мажлиси бор.

Саттор шу кетганча қумдан ўтиб юлғунзорлар ичига кириб кетди. Унинг тилаги бирон йиртқич ҳайвон билан учрашиш эди. Бироқ йиртқич ҳайвон ўрнига айни муддао — йигирма беш ёшлардаги, қадди-қомати келишган, йўғон ва хийла чиройли бир хотин учради. У Сатторга қарши сўқмоқдан келар эди. Саттор шошиб қолди. Хотин эса унга қарамасдан йўлда давом этди.

— Ҳой, хотин, — деди Саттор ва йўлдан чиқиб ирғайлар орасидан унга томон йўналди. — Мен сизни танийман...

— Хўш, — деди хотин тўхтаб, — кўп яхши...

— Қаёқдан келаётирсиз?

— Учинчи участкадан, — деди хотин кулимсираб. Унинг кулсимсираганини Саттор ўзини тақдим қилишга ишорат деб ақида қилди. Аммо сўзни нимадан бошлашни билмас эди. Хотин бунинг бир зарур гапи бўлиб, айта олмаётир деб гумон қилиб гапни ўзи бошлади.

— Сиз кимсиз? Мен эслолмаётирман...

— Мен... шундай... бўйдоқ...

Хотин хаҳолаб кулиб юборди.

— Хўш?

— Сизнинг эрингиз йўқдир? Бўлса ҳам...

— Нима эди?

— Иккаламиз бир ҳаром бўлсак-да, нима бўлар эди?..

Хотин кулишни ҳам билмади, уни сўкишни ҳам. Индамасдан яна йўлда давом этмоқчи бўлган эди, Саттор унинг кўкрагига чанг солди. Шу дамда у фалокат хавфи остидаги мушукка ўхшар, яна бутун юзи, кўз остлари пирпираб учар эди. Хотин бир силтаб унинг қўлини олиб ташлади-да, ўзини мудофаа қилмоққа турди. Саттор унга дўқ аралаш ёлборар эди. Хотин аввал яхши гапирди. Сўнгра дўқ урди. Аммо Сатторни сира ишонтира олмас, Сатторнинг назарида унинг ҳар бир сўзи ҳар бир ҳаракати «қичиқлик»дай бўлар эди.

— Урганингиз ун оши, сўканингиз сўк оши, — деди Саттор унинг устига ўзини ташлаб, — келинг энди... Майли, кўп ширин қилманг...

Хотин у билан ярим соатча олишди. Ахийри бўлмагандан кейин ўнг келтириб туриб тарсаки билан қулоғининг остига шундай туширдик, Сатторнинг қулоғига жаранглаган товушлар эшитилиб, кўзига юлдузлар кўринди. Шундан сўнг Саттор унга интиқом қасдида ҳамла қилган эди, хотин ўзининг кўпол этиги билан тепди. Шундай қилиб тепдики, Саттор дарҳол ҳушдан кетди.

Кечқурун Олим саркор ишдан келганда Саттор лунжига шўрпахта боғлаб ташқаридаги сўрида ётар эди. У саркорнинг келганини билиб туриб ўрнидан турмади ва нечүкдир саркордан ўпкалаган кўринар эди.

— Ҳа, бўталоқ, — деди саркор унинг ёнига келиб, — тишингиз оғридимиди? Икки-уч сўрагандан кейингина Саттор аранг жавоб берди:

— Менда қасдингиз бор экан-да... Қишлоқнинг хотинлари бунақа экан-у!..

Саркор дарров тушунди ва бутун вужуди билан таассуф билдириб сўнгра унга дашном берди:

— Ҳай, баракалла... ҳали йигит бўлиб хотиндан калтак едингизми?

— Тепмаганда-ку, тепди-да...

— Хайр, майли энди... ҳиссасини чиқарамиз. Узим тўғрилайман. Сиз ҳозир лунжингиздагини ечиб ташланг. Хуфтондан кейин меҳмон келади. Уларнинг олдида «хотиндан калтак едим» деб лунж боғлаб ётсангиз уят бўлади. Мана шулар билан сизни ошна қилиб қўяй...

Саттор шўрпахтани олиб ташлади. Юзи ҳануз ловиллаб ёнар эди. Хуфтондан кейин меҳмонлар келишди. У иккита норғул-норғул йигит бўлиб, ҳайрон қоларли даражада бир-бирига ўхшар эди. Иккови ҳам Саттор билан қадрдон ошналардай кўришди ва уни эҳтиром қилишар эди. «Биз ҳам одам қаторига кириб қоляпмиз, — деди Саттор ичида, — булар менинг ким эканимни билармикан?» Саттор жуда ҳайрон бўлди. У ҳозир шишган юзининг дардини ҳам унутган эди. Бу одамлар ичида у сира бегонасирамади. Уларнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати Сатторни ўзларига, ичкарига, аллақаергадир тортади, ҳаммага муштарак бўлган бир орзу, қасд ва интилиш туғдирар эди. Моҳияти ўзига маълум бўлмаган шу орзу, қасд, интилиш Сатторни шу одамларга боғлади, орада ҳеч қандай чизиқ қолмайдиган даражада жипслашди.

Ошдан сўнг чой ичиб ўтириб саркор бу йигитларга Сатторни мақтади. Ҳар икки оғиз сўзнинг орасида «ўғил бола» деб Сатторнинг елкасига уриб қўяр, бу эса Сатторни шерлантирар эди. Шу онда яна биров топилиб Сатторни буларга учар ўғри, каллакесар, неча мартаба қамоқдан қочган, ҳукуматга панд бериб юрган, оч қолганликдан эмас, ўғирликнинг гашти учунгина шу йўлда юрган киши қилиб кўрсатса у яна ҳам хурсанд бўлар эди.

— Хавфсираб турмасам, кўнглимнинг бир чети ғаш бўлмаса еган овқатим ичимга тушмайди, — деди йигитлардан бири чойнакнинг жўмрагидан сўнгги томчиларни пиёлага оқизаётиб, — бир хатарли ишни қилиб қўйиб шу тинчиб кетгунча жонимни ҳовучлаб тураман. Шу менга ёқади. Тинчиб кетса яна бир ўшандай хатарли ишни қилиб хавфсирамагунча кўнглим тинчимайди. Феълим шу... Ахир хотиним бор, шу билан ётмайман-да... нима энди... ўз хотиним, биров бир нарса демаса. Хавф йўқ, хатар йўқ. Биров билиб қолмадимикан, деб кўнглим ғаш бўлиб юрса экан... Бошқа одамнинг хотинини йўлдан урсанг, унинг

эри каллакесар бўлса, мана бу тузук... Айниқса, хилват ерда кетаётган хотинни таппа боссанг. Ё бўлмаса бировнинг деворидан ошиб тушсанг...

Саттор «бизнинг Сатторбек ҳам шундай» дермикин, деб саркорга икки-уч дафъа қаради. Аммо у буни айтмади. Саттор унинг шундай дейишини жуда хоҳлар эди.

— Тузоқча илинай-илинай деб панд бериб қутулиб кетишнинг гашти бор, — деди иккинчи йигит Сатторга қараб. У боши билан маъқул, деди, қоши билан «бу гаплар менинг учун эски, одам ўлдиришдан гапир» дегандай ишора қилди.

Сатторнинг ким эканлигини булар билдилар. Аммо Саттор уларни билмайди. Саркор «булар яхши, тушунадиган одамлар» деб танитган бўлса ҳам нега шундай эканини билмас, аммо билишга қизиқар эди.

Бу икки йигит ҳам Олим саркордай колхозчи ва ўшандай колхозни ўз ерига солинаётган бировнинг иморати, уни қанча бузса шунча яхши, қанча таласа шунча савоб, дейдиган кишилар эди. Колхоз ташкил бўлар вақтда булар зимдан ишлаб кўп ҳодисаларга сабаб бўлдилар: ер ва табиат қуллуғига қарши исён кўтариб кураш йўлини ёритувчи машъалалардан бир нечаси сўнди. Янги туғилиб ҳали тани нозик, суяги юмшоқ колхозга кўп азиятлар етди. Аммо буларнинг ҳаммаси болалик — ўсиш, ташкил топиш даврининг муқаррар оғриқлари бўлиб, бусиз унинг ўсаётганлигини билиш ҳам қийин эди.

«Бировнинг кучидан фойдаланма» деган ҳукумат шу иш билан машғул бўлган одам учун албатта ёмон. Саркор билан бу икки йигитнинг колхоз молини ўғирлаш, унинг асбобларини бузиш, йўқотиш, ичида туриб фораг қилиш, ишдан бош тортиш ва кўп тама қилиш ишларини ташкил этишдан муддаолари фақат колхозни оёқдан йиқитишгина бўлмасдан, хўжалик асоси жамоат мулки бўлган ҳукуматнинг ҳам шу асосини заифлатиш эди.

Бу икки йигитнинг ҳар қайсиси ҳам саркордай бегона кишилар орасида ҳаракатдаги, сўздаги покдомонликлари билан худога яқин турган авлиёларни эслатадилар. Дилларининг сирини ҳеч қачон тиллари фош қилмайди. Бу эса ҳамма ҳалим, ширин сўз кишиларнинг ўз йўлидаги санъатидир.

Ярим кечада бу икки йигит биттадан пақир ва биттадан супирги ҳам ярим тўрва насталган олиб чиқиб кетишди. Буни саркор ичкаридан олиб чиқиб берди. Бунинг нима эканини саркор эртасига кечқурун қобили шўрва ичиб терлаб ўтириб Сатторга айтиб берди.

— Колхоз қурт тутган, — деди у ўзининг шўрвасидан бир тўғрам ёғлиқ гўштни Сатторнинг косасига солаётиб, — қурт барг ейди. Насталганни сувга аралаштириб супурги билан тутларнинг кесиладиган шохларига — баргга сепилса яхши бўлади...

— Қурт ўлади, денг, — деди Саттор худди шуни саркор билмайди-ю, унга билдираётган одамдай, — ундан нима фойда?

— Фойдасини қўяверинг... ишингиз бўлмасин. Уларнинг ўзлари билишади. Шунинг учун икковимиз қолдик-да, фойдаси бўлса биз ҳам борар эдик, шундай эмасми?

— Борсак бораверамиз-да, — деди Саттор ва бир оз туриб қўшиб қўйди, — қуртларга барг солаётганда ҳеч ким у баргни текшириб кўрмасмикан?

— Текширадиган одам ҳам бор, текширмайдиган одам ҳам. Баъзилари бор қўлнинг учида, ўлганининг кунидан иш қилади. Барг соладиган одам шунақа киши бўлса, худонинг бергани шу. Аммо баъзилар бор, ўртадаги нарсага ўзиникидан ҳам яхшироқ қарайди. Жон куйдиради. Бунақа одамга тўғри келса албатта у баргни солмайди. Бақириб оламни бошига кўтаради.

Сўнгги бир ҳафта ичида Сатторнинг ҳаммоллик ҳаёти жуда узоқда, унутарлик даражада орқада қолди. У ўзини кўзни тиндирарлик даражада баландликда ҳис қилар ва вақти-вақти билан ваҳимага тушар эди. Қайси муҳитда бўлса ўшанга қараб ўзининг тусини, хулқини ўлдириш қобилиятига эга бўлиб, шунинг орқасида ажалга фириб бериб юрган бу одамлар орқасида эргашиб Саттор ўзини тамоман бошқача бир ўлкада кўрди. Бу ўлка бу одамларга таниш бўлиб, тенгкўз Сатторни етаклаб юрар эди. Бу одамлар ўғрилиқ тўғрисида келганда кўпроқ қовун палагига оралаган қобонга ўхшайдилар: оладиганини олиб, кераксизини ёки олиб бўлмайдиганини бузадилар, емирадилар. Буларнинг ҳаммаси Сатторни ҳайрон қолдирса ҳам, туширилган ўлжалардан

ҳисса олгандан кейин бу емирувчилик унга ўғрилиқнинг бир шарти бўлиб кўринар эди.

То биринчи пахта терими бошланиб орани бир хирмон пахта бузгунча Саттор булар билан бўлди. У ҳам шу бир турфа қизиқ ўғрилар билан бирга вақти келганда пайт топиб тракторни чуқур зовурларга ташлар, унинг қисмларини ўғирлаб йўқотар, уйиб кўйилган беда ва янтоқларга ўт қўяр ва орада ўлжа ҳам туширар эди. Саттор «ўлжадан холи бўлган фойдасиз ишларни қўяйлик» деса, улар «майли, гўшт суяксиз бўлмайди» дер эдилар. Шу «суяк» Саттор учун самарасиз зўрлик ва ортиқча хавф бўлар, бу унга кун ўтган сайин очикроқ билнар эди. Шундай қилиб Саттор бир неча вақтнинг ичида тушган ўлжалардан кўп миқдорда ҳисса олди, ammo бу ҳиссалар совун кўпигидан ҳосил бўлган пуфакчалардай кўз очиб юмгунча йўқолар ва унинг қаерга кетганини Саттор билмай ҳам қолар эди. У шу муддат ичида бир мартаба хотин юзини кўрди. Бу юриш-туриши, касб-кори уни ёввойи мушукдай қилиб қўйди. У ўзининг ҳаммоллик вақтидаги соддалигини, кун кўришини, юриш-туришини ва атрофдагилар билан муомаласини ўйласа кулар, буларнинг ҳаммаси унга гўллик бўлиб кўринар эди. У Қундузхонга энди мақтанса бўлади. Илгари орзусини бўлган қилиб тақдим қилар эди. Эндиги унинг саргузашти олдида у вақтдаги орзуси ҳар бир оддий кишининг ҳам қўлидан кела берадиган ўйинчоқ бўлиб қолди. Саттор энди ростдан ҳам учар, каллакесар, раҳм-шафқатсиз эди.

Пахтанинг биринчи терими бошланиб хирмонга уюлган кунларнинг бирида кечаси бир хирмон пахта устида можаро бошланди. Саркор билан у икки йигит ва яна бир Сатторга маълум бўлмаган киши бир тараф, Сатторнинг ўзи ёлғиз бир тараф. Улар шу хирмондаги пахтага ўт қўйишни мўлжалладилар. Саттор эса бундан ҳеч манфаат чиқмаслигини, уни ўғирлаб шаҳарга олиб бориб сотиш кераклигини айтиб, шунга кўнишга мажбур қилади. Вақт шаҳарга яқинлашди ҳамки, бу тортишиш бир ёғлик бўлмади.

— Ахир, ука, — дер эди саркор мунозарадан толиққан товуш билан, — пахта билан қўлга тушиш жуда осон. Қўлга тушгандан кейин оломоннинг ўзи бир муштдан худонинг аршини кўрсатади... Албатта ҳам яхши, ҳозир пахта қиммат. Аммо уни олиб сотишни ҳам вақти бор, ҳозир бўлмайди. Қийин...

— Ахир шундай бўлса унга ўт қўйишдан менга нима фойда?

— Тўғри, сизга фойдаси йўқ. Мана бу укамларга қўйиб беринг бўлмасал..

Шундай қилиб нақд фойдаси бўлмаган бунақа ташвишлар Сатторни зериктирди. У шаҳарга борса ёки бошқа жойда ўз йўлига иш кўрса ҳамма вақт ҳеч қандай «суяк»сиз лаққа гўшт қўлга киргиза олишига ишонар эди. Шунинг учун у қишлоқда узоқ тура олмади. Такяни, итини, кўпдан бери кўрмагани вокзалдаги ўртоқларини соғинди. Назарида такядаги Қундузхон, вокзалдаги биродарларни ундан ўн йил орқада қолган, содда, ҳеч нарса билмаганликдан, бу борса уларнинг ичида ярим арслон бўладигандай бўлар эди.

Саттор энг аввал такяга келди, Арслонбобо, сўнгра кечқурун келган Абдулла ҳожи у билан кучоқлашиб кўришишди. Ити кечқурунча унинг оёғи остидан кетмади: гоҳ қўлини ялар, гоҳ ўпмоқчи бўлгандек сакраб юзига интилар, гоҳ улоқчи отдай белини эгиб, чопиб гулзор атрофини айланар эди.

Қундузхон йўқ. Унинг қаёққа кетганини на Асрорбобо билади, на ҳожи. Исломбек темир йўлда кондуктор бўлиб, ҳар ўн беш кунда бир келар эмиш. Саттор эртасига икки ёқдан поезд келадиган маҳалда вокзалга чиқиб эски ошналардан фақат бир кишини учратди, у ҳам «чули-чули» лақабли лапашанг, лакалов ва ландовур одам эди. Биров ишга кириб кетган, биров пичоқ еб ўлган, яна биров қамалган, аллаким бир неча кишини совхозга ишга олиб кетган. Қисқаси, эски оғайнилар тарқалган, янгилари таниш эмасди. Саттор узоқ йўлдан кўп совға-саломлар билан келиб мезбоннинг эшигида бу яқин йилларда калит тушмаган қулфни кўрган меҳмондай бўшашди.

То Исломбек келиб уни ўзи билан олиб кетгунча Саттор кундуз кунлари такяда, кечалари шаҳарнинг хилват гўшаларида умргузаронлик қилди. Кундуз кунни такядаги мажнунтолга осилган товлама бедана сайрайди, ўчоқ тутайди, Асрорбобо пашшасини қўриб ётади. Саттор ухлайди. Кеча бўлиши билан у овга чиқади. Унинг учун ёруғдан қоронгулик, кундуздан кечаси яхшироқ эди. Кечалари шундай хилват гўшаларда у йўл тўсади. Бахтсизликка учраган

кишининг бор-йўғини қоқиб олади-да, яна ҳушидан кеткизиш ёки майиб қилиш даражасида уради. Бахтсизликка учраган кишилар Саттор бир мартаба талаб қилганда ўзларининг бор-йўқларини икки қўллаб тутқазмаганликлари ёки унинг кўпроқ бўлмагани учун калтак емайдилар. Барибир, Саттор айтмасдан илгариеқ сўнги латта-путталаригача ечиб узатсалар ва буларнинг ҳаммаси бир мамлакатнинг хирожига арзийдиган нарсалар бўлганда ҳам шу калтакни ер эдилар. Чунки Саттор кучли, ярим арслон эди!

Кундуз узун такяда тинчлик йўқ. Саттор зерикар эди. Шундай кунларнинг бирида унинг эсига саркорнинг қабристондаги қозони тушди. Қамишлар орасидан ўтиб бориб ўпирилган гўрлар орасидан қозон кўмилган ерни излаб топди. Утларни нари-бери суриб қозонни тополмади. Бундан бир неча қадам нарида унинг парчалари занг босиб ётар эди. Саттор бу парчаларнинг ҳар бирини кўздан кечирди-да, кулди. Яна кулди. Қозоннинг синиқларини оёғи билан тепиб ўйилган гўрга тушириб юборди. Кейин ўйланиб секин-секин қадам ташлаб қабристоннинг ичкарасига юрди. Қабристонда сукунат. Унинг сукунати-ни ёлғиз Сатторнинг шип-шип этиб босган қадам товушигина бузар эди. Аллақерда чигиртка чириллайди, пир этиб чумчуқ учади. Узоқроқда ғуррак сайрайди. Сағана ва гўрлар атрофида ўсган сарғимтил ўланлар устида капалаклар учади. Қуёшнинг ҳароратидан ҳаммаёқ лип-лип этиб туради. Саттор секин-секин қадам ташлаб борар эди. Уйилган гўрлар устидан сакраб ўтади.

Тулаган бир сағананинг ёнидан янгигина бир паранжи топди. Саттор ўтиб кетаётиб унга икки-уч қаради. Кейин атрофга кўз ташлаб секин унинг олдига келди-да, ердан кўтарди. Янги паранжи эгаси йўқ. Саттор уни сағананинг устига қўйиб яна йўлда давом этди. Иккинчи бир ерда ўшандай янги бир чиммат ётади. Ундан нарида бир пой заифона калиш. Саттор чиммат билан калишни қўлга олди. Иккови ҳам қўлни куйдирарлик даражада иссиқ эди. Яна юрди, яна бир пой калиш учади. Уни ҳам олди. Йўлда давом этди. У тепаликдан ошиб пастқам ерга тушганда бу нарсаларнинг эгасини топди. У ёшгина, хушқомат бир жувон бўлиб, янги, аммо офтобда оқаришиброқ қолган тупроқ тўдани қучоқлаб ётар эди. Қора кўйлаги тер билан баданига чиппа ёпишган, лойланган. Сочлари тўзган, тупроққа беланган. Саттор атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ, сукунат. Саттор қўлидагиларни ташлади-да, секин хотиннинг устига борди. Хотин ярим ўлик ётади. Саттор тиз чўкиб унинг тупроқ чангаллаб ётган қўлидан ушлади. Қўл ҳам ўша чимматдай иссиқ эди. Хотин сезмади. Сўнгра икки елкасидан ушлаб секин ағдарди. Хотин кўзини бир очиб юмди-да, ўқчиди. У тинчлагунча Саттор тек турди. Уни бадани қўлни куйдирарлик даражада иссиқ эди...

Саттор кетишда кавушни ҳам олиб кетди ва уни Асрорбобога бериб, бўлган воқеани баён қилди. Аммо бу шу қабристонда бўлганини айтмади. Асрорбобо остки лабини туртиб турган ягона сариқ тишини кўрсатиб кулди.

— Бўлмаса сизга қандчой қилиб берай, босиб-босиб ичинг, кейин чап қўлингизни босиб ёнбошлаб олинг...

— Одамлар шу ишга пул сарф қилади, — деди Саттор ёнбошлаб ўзини елпиб ётиб, — мен-чи, мен... Аммо-чи, ҳой ота, қорачадан келган хотиннинг баҳоси йўқ-да...

У қорача хотинни қандай қўлга туширганини, баданининг қайси даражада иссиқ эканини эртасига кечқурун келган Исломбекка ҳам тафсилли равишда сўзлаб берди.

Исломбек бу келишида одатдагидан ҳам кўпроқ совға билан келди. Асрорбобо уч қадоқ наша олди. Абдулла ҳожи шунча кўп нарса олдики, икки кунгача пиёзфурушликни тўхтатиб қўйди. Икки кундан сўнг бир қийиқ пул билан келиб унинг ҳаммасини Исломбекка берди. Исломбек санамасдан бир чангалини унга берди-да, қолганини яхшилаб тахлаб чарм ҳамёнига тўлғазиб ичидан белига боғлаб олди.

Ҳар куни кечаси кундузи ичкилик. Ҳали унинг заҳарига ўз аъзосини ўргата олмаган Саттор ҳар куни эрталаб турганда ўзини том маъноси билан касал ҳис қилади: бадани иссиқ, чакка томирлари уриб туради, кўнгли озади, қуруқ ўқчиди. Бутун суяклари худди қўрғошиндан қуйилгандай оғир, бошининг орқаси оғрийди. Узи ланж. Қиём вақтида Исломбек яна бир шишанинг тубига уриб пўкини ирғитади-да, икки пиёлани тўлғизади, ўзиникини олиб Сатторга маҳтал бўлиб туради. Саттор доридан безган касалдай афтини буриштириб

пиёлани қўлга олади. Шунда унинг оғзи сув очиб оғиз безлари оғрийди ва кўнгли айнийди. Аммо не машаққат билан бир пиёлани ютиб олгандан сўнг касаллик, ланжликдан халос бўлиб то ҳамма нарса кўзига кичкина, одамлар нимжон бўлиб кўрингунча ичади. Сўнгра ашула айтади:

Утди умриммм воҳ дариинг,
Етасда қора хо-оким кужо... ҳей...

Ярим арслон Сатторбекнинг бу хомсемиз Ислонбекдан нима камлиги бор? Наҳот у ўзи ёлғиз бир литр ичиб пинагини бузмай ўтирса-да, ярим арслон бир неча пиёла ичгандан сўнг алжиб қолса? Наҳот шу пўк, нимжон одам билан бараварма-баравар ичишиб, у учиб қолгандан сўнг ҳам бу пинагини бузмай, «кўрдим» демай ўтира олмаса? Ланжлик, касалликнинг давоси яна ўзи экан. Башарти иш пулга қоладиган бўлса пулни одам топади. Бу кечаю кундузга Сатторнинг топадигани Ислонбекникидан кам эмас. Унинг бир кунлик харажати тоганининг йигирмадан бири ҳам бўлмас эди. Учинчи куни эрталаб Саттор ўрнидан туролмади. Меъдаси оғир, худди бир ҳовуч симоб ютгандай! Аъзойи бадани ўтдай. Ранги заъфарон. Ислонбек эса ҳамон ўша бақбақаси осилган, юзи кўкимтил қизил. Ҳозиргина бўшатган пиёласига шишадан яна қуйиб Сатторнинг устида кулиб турар эди.

— Маслаҳатга кирсангиз мана буни ичинг, кейин мастава қилиб ичамиз, кўрмагандай бўласиз.

Саттор сирни бой бермасдан ўзини зўрлаб иршайди:

— Қуядиган бўлсангиз тўлдириброқ қуйинг-да!..

Саттор ҳарҳолда ичишга юрак қилолмади. Агар шуни ичса, кечгача қусиб бир ўқчиш билан жони ҳам чиқиб кетишини биларди. Асрорбободан чой сўради. Аммо ича олмади. Унча ҳам иссиқ бўлмаган чойни ҳўплаганда у бир қултум оддий сув оғзидан ўтиб то ошқозонга тушгунча куйдириб борар эди. Аччиқ маставани ҳам зўрға ичди. Ислонбек бақбақасини осилтириб кулар эди.

Шундай қилиб Саттор Ислонбек сафарга кетгунча ўзининг аъзоларини заҳарга анча ўргатди ва бу заҳар унинг яшаши учун зарур моддалардан бирига айланишга ваъда берар эди. Агар шундай бўлса Саттор ярим арслон эмас, арслоннинг ўзи бўлади, бунга у қаттиқ ишонар эди. Ҳатто Ислонбек билан баравар ичишиш ҳазил гап эмас, чунки Ислонбек маст бўлмайди. У сира бўлмайди. Ичкилик шишанинг ичида қандай тек турса Ислонбекнинг ичида ҳам шундай тек туради. Бу шундай одам. Унинг меъдаси шиша, ичкалари резинка найча, қони спиртнинг ўзи, уни чаққан пашша эҳтимол маст бўлса!

Кетадиган кундан бир кун илгари Ислонбек яна ичиб ўтириб Сатторни авради. У билан бирга кетиш, поездларда учар бўлиб иш кўрсатиб юриш учун Сатторни унча ҳам авраш керак эмас эди. У дарров кўна қолди. Олим сарқордай Ислонбек ҳам Сатторни яхши тушунадиган одамлар билан ошна қилиб қўйишга ваъда берди. Аммо Сатторнинг энди воситага эҳтиёжи йўқ, шундай одамларни унинг ўзи ҳам топа олар эди. Поезд юргандан кейин Ислонбек кондукторлар хонасида бир рюмкани отиб олиб, яна бир рюмкани Сатторга узатди.

— Мана шу, — деди у шўрбалиқнинг думини сўраётиб, — бу ерда бундан ортиқ ичиб бўлмайди. Кондуктор билиб қолса бўлмайди...

— Ўзингиз кондуктору яна кондуктор дейсиз...

— Йўқ, ука, мен проводник. Биз проводниклар кондукторлардан ҳайқамиз. Кондуктор ичида яхшиси ҳам бор, ёмони ҳам... битта кондуктор бор, у ўзимизнинг одам... буни ичинг...

Икки станция юрилгандан кейин хонага қотма, абжир, мушук кўз, ёшгина бир йигит кирди. У кирганда Ислонбек йўқ эди, кейин келиб у билан дўстона кўришди ва Сатторни унга танитди.

— Касаба, — деди у рюмкага ароқ қуйиб узатиб, — 172-разъездгача... уёғи хатарли...

— 177-чидан Николай чиқса нима бўлади? — деди йигит ҳайрон бўлиб.

— Қараймиз-да, агар... айтаман, чиқмайди.

Паровоз ҳансираб борар эди. Бир ярим станция юрилгандан кейин Ислонбек буларнинг икковини эргаштириб чиқди. Вагонни хира электр чироғи ёритиб турар эди. Ислонбек қўлидаги чироқни у ёқ-бу ёққа буриб секин-секин қадам ташлаб:

— Оғайнилар, товаришлар, киссавурдан эҳтиёт бўлинглар, — деб айтди. Яна орқага қайтганда ҳам шундай деб айтди. Ҳамма деярли бошини кўтарди. Биров чамадонини, биров қопини, яна биров белига туккан пулини, қисқаси ҳар ким ўз матоҳини ушлаб кўрди. Шу билан бу гал одамлар қаерда, қайси даражада қимматбаҳо ашёси бор эканини бу йигитга ўз қўли билан кўрсатди. Бу йигит деразанинг остига қисилиб мушукники сингари кўзлари билан ҳамма ёқни, кимнинг нима қилганини кўриб турар эди.

Ярим кечага борганда бир хотиннинг чинкирган товуши бутун вагонни кўтариб юборди. У сочларини юлиб, юзини тимдалаб, ерга юмалаб додлар эди. Вагон тўс-тўполон бўлди. Исломбек дарҳол вагоннинг ички ёғидаги эшикларни қулфлаб бутун вагонни тинчитди. Йўқ, чамадон йўқ. Хотин додлар эди.

— Беш юз сўмлик нарса бор эди, майли уни олсин... Ўз қўлим билан бераман, аммо унинг ичида олти ойлик меҳнат ва қанча пул сарф бўлган статистик маълумотлар бор эди... олти ой... безгак... безгакка қарши... халқнинг иши... илмий текшириш иши... безгак... олти ойлик меҳнат...

Саттор бегона оиланинг жанжали устига келган меҳмондай бир четда пусиб ўтирар ва бу можаронинг тезроқ битишини хоҳлар эди. Поезд станцияга келиб тўхтаганда яна ташвиш бўлди. Бу ташвиш шу даражага етдики, Саттор билет олмасдан шу станциядан бир қадам ҳам силжимаслигини Исломбекка арз қилди.

— Билет бор, — деди Исломбек поезд жўнаётганда. Ва поезд станциядан чиққандан сўнг Сатторни эргаштириб йўлакка чиқди. Йўлакда бир чол бўрига ўхшаган, аммо катта бир итни қучоқлаб ухлар эди. Исломбек уни уйғотиб билет сўради. Чол белбоғининг қатидан иккита ғижимланган билетни унга узатди.

— Қаердан келаётирсиз?

— Карманадан... Андижонга...

— Итга олган билетингиз тузук, аммо ўзингизники эски билет. Ўзимизнинг мусулмонимиз экансиз; мен индамайман, аммо мана бу келаётган станциядан билет олинг!

Исломбек иккала билетни қайтариб берди ва орқага қайтди. Саттор унинг итига ишқибоз бўлиб қолди.

— Бу қанақа ит, ота? — деди у олдинги оёқлари устига тумшуғини қўйиб ётган итнинг бошини силаб.

— Бу бўрибосар ит, ўғлим. Андижонда мактаб бор экан, шунга Карманадан бир яхши қўйчивонни ити билан чақиришибди. Бу наслдор ит. Билмадим... мактаб болаларига кўрсатса керак. Бу билет тоза чатоқ бўлди-да. Карманадан Андижонга деб олган эдим, наҳот биттасига эски билет берган бўлса! Пул тамом бўлди. Колхознинг қилиб берган қоғози бор. Кондуктор шунга кўнармикин? Йўлда қанча кондукторлар кўриб индамаган эди. Ё билмас эканми нима бало? Энди бу укам эски дейдилар. Оббо...

Саттор жавоб бермасдан бурилиб Исломбекнинг орқасидан кириб кетди. У чўзилиб ётар эди.

— Билетни шу разъезддан олсам бўлармикин?

— Мана билет, — деди Исломбек кулиб, — билмадингизми?

Саттор билетни олиб аввал билетга, сўнгра Исломбекка қаради. Ва буни бир неча маротаба такрорлади.

— Сиз қора хотиннинг томоғидан ўпиб яна кавшини олиб кетган бўлсангиз, мен ҳозир билетни олдим, эрталаб штраф қиламан.

Ҳақиқатан ҳам у эрта билан штраф қилди. Чол итнинг занжирини сотиб овқат олгани мўлжаллаб турган пулини унга тутқазиб яна миннатдорчилик билдирди.

Саттор вагоннинг ичида кимнинг қаерга нима қўйганига зеҳн солиб беҳавфу хатар айланиб юрар эди. Қоп, тугунча, чамадонларнинг ҳисоби йўқ. Буларнинг эгалари йўлакка чиққанда поезд тўхтаб, пастга тушганларида ён-беридагиларга «шу қопга қараб туринг, шу тугунча ёнингизда турсин, шу чамадонга қараб туринг» деб илтимос қиладилар. Шундай илтимосни Сатторга қилганлар ҳам бўлди. Аммо қоп ёки чамадонни бир кўриш билан ичидаги матоҳнинг қимматини белгилашга Саттор янгилик қилар эди.

Баъзи катта станциялардан аллақандай нотайин, афт-башарасидан хавф-хатар ёғилиб турган кишилар чиқиб Исломбек билан сўзлашадилар, буларнинг

баъзилари икки, баъзилари бир неча станция юриб кейин тушиб кетадилар. Улардан из бўлиб вагонда йиғи, нола, сўкиш қолади. Кейин Исломбекнинг товуши эшитилади:

— Майли энди, бўлар иш бўлибди. Шунинг учун мен тез-тез кисса-вурлардан эҳтиёт бўлинглар, деб эсларингга солиб тураман-да!.. Бу да-юслардан ҳеч қутулмадик-да!.. Буларни ҳукуматнинг ўзи ёмон ўргатади. Қанчасини ўз қўлим билан ушлаб бердим, бир соат ҳам қамамай, қўйиб юборади.

Унинг «бу одамларни ҳукуматнинг ўзи қўйган, топганидан ҳукуматга процент бериб турадилар» дегиси келар, аммо айтмас, айтмаса ҳам сўзидаги оҳангдан шу таъна англашилиб турар эди.

Қандайдир бир разъезддан Исломбекнинг вагонига бир қиз чиқди. Унинг қўлидаги чамадони кўп қимматбаҳо матолар ваъда қилар эди. Исломбек дарҳол келиб Сатторни туртди ва мўйлов қилиб, пастки қаватдан жой олиб ўрнашган қизни кўрсатди. Саттор ўзини анқовликка солиб йўлакдан бир-икки ўтди ва кўзининг қирини ташлаб қиз ва унинг чамадонини хўп ўрганди. Қизни қаердадир кўргандай бўлади. Ҳарҳолда қачондир кўрган. Саттор жой излаб юрган одамдай аланглаб гўё қизнинг қаршисидаги бўш қаватга кўзи тушиб қолгандай ҳаракат қилди ва тўнани қўймай туриб қиздан бу жойнинг бўшми эканини сўради. Қиз боши билан ижобий жавоб берди. Саттор ўрнашгандан кейин ҳар замон пайт қилиб туриб қизнинг тиниқ кизил юзига, сепкил босган пешонасига, очиқ деразадан уриб турган шабадада учиб йўнаб турган қора, жингалак сочига, шарбат томиб турган қип-қизил лабига тўйиб-тўйиб қарар эди. «Ҳалим бўлиб пишган шафтоли, — деди у ичида, — эҳтиётлик билан пўстини арчсанг-да, тилинг билан танглайингга босиб шарбатини қулт-қулт ютсанг...»

— Сиз ўзбечками, синглим? — деди Саттор поезд гудок бериб қайси бир станциядан чиқиб кетаётганда.

— Ҳа, ўзбечка, — деди қиз кулиб, ҳозир ёқилган чироқнинг хира шуъласида унинг қизаргани кўриниб турар эди.

— Айбга буюрмайсиз-да, синглим, — деди Саттор анчадан кейин, — сизни аллақерда кўргандай бўлиб сира эслолмадим. Кейин эсимга тушди. Бунга неча ойлар бўлди. Аввал баҳор эди. Сиз менга чамадонингизни бериб... волидангиз бечора... Волидангизмидилар?

Қизнинг кўзига ёш келди шекилли, тез-тез киприк қоқиб деразадан ташқарига, йиртиқ булутлар орасидан мўралаб турган ойга, гирдоб уриб турган даштга қаради. Поезд гулдираб борар эди.

Ҳамма иш мана шундан бошланди.

Саттор у фожианинг шоҳиди. Шу уни қизга яқинлаштирди. Саттор у фожиадан гапирса қиз тоқатсизланар, ўпкаси тўлар, аммо эшитгиси келар эди.

Вақт ярим кечага яқинлашди, ҳамма ухлади. Кўшни вагонда ёш бола йиғлайди. Она уйқули товуш билан уни юпатади. Исломбек чироғини кўтариб у ёқ-бу ёққа ўтиб туради. Саттор ёнбошлаб ётиб давом қилар эди:

— Мен буни эртасига эшитдим: волидангиз тушмакчи бўлмаган эканлар...

Юқорида кимдир эснади. Яна биров уйқули фўлдираган товуш билан қайси станция келишини сўради.

— Сиз станцияга тушмайсизми? — деди қиз Саттор гапдан тўхтаганда, кўз ёшидан ҳўл бўлган рўмолчаси билан кафтини ишқаб.

— Йўқ, — деди Саттор ва яна қўшиб қўйди, — тушадиган бўлсангиз бемалол. Агар бирон нарса керак бўлса мен олиб чиқиб берай.

— Йўқ, раҳмат. Мен ўзим бир тушиб чиқай... дарров чиқаман. Ишингиз бўлса сиз кейинроқ тушарсиз...

Поезд станцияга кириб бораётганидан хабар бериб гудок чалганда қиз эшик томон йўналди, у бурилиб кўздан йўқолиши билан Саттор чамадонни кўтариб қарши томондаги эшикка юрди. Бу томоннинг йўлагига турган Исломбек дарҳол эшикни очиб Сатторни майдончага чиқарди-да, яна эшикни қулфлаб олди. Бунинг ҳаммаси бир неча минутнинг ичида бўлди. Саттор ликиллаб турган майдончада туриб нариги вагоннинг эшигини итарди, эшик берк эди. У орқага бир қадам қайтиб бир оёғини лаппакнинг устига қўйиб лаппак орқали нариги вагоннинг зинасига ўтмоқчи бўлди. Поезд тарақлаб, чанг кўтариб борарди. Лаппак орқали зинага ўтиш майдончада туриб станцияга

кириб боришдан ҳам хавfli эди. Шундай бұлса ҳам Саттор зинага қадам ташлашга қарор қилди. У бир құли билан панжарани ушлаб туриб бир оёғини лаппакдан кўтарди. Иккинчи құлида оғир чамадон. Шу тобда яна бир учинчи құли бұлганда унинг хизмати бу икки құлининг бутун умр кўрсатган хизматидан ҳам ортиқроқ бұларди. У бир ҳаракат билан зинанинг ёнидаги тутқичдан ушлаш ниятида панжарани қўйиб юборди-да, тутқичга интилди. Унинг құли илинмади. Поезднинг икки ёғидан лип-лип ўтиб турган электр чироқлари унинг станцияга кириб бораётганлигидан хабар берар эди. Саттор жон ҳалпида орқага ташланди. Шу секунднинг ўзида икки лаппак бир-бирига урилиб Сатторнинг оёғи турган пружинанинг устки сатҳи торайди ва Сатторнинг оёғи тойиб тушиб кетди. Қўлидаги оғир чамадон унга ўнглиниб олишга имкон бермас эди. Бир секунднинг ичида унинг бутун орқада қолган ҳаёти лип этиб хаёлидан ўтди, аммо чамадонни ташлаб юборганда жон сақлаб қолиши эҳтимоли сира эсига келмас эди. Унг құлининг чангак қилинган бармоқлари ҳеч нарсага илинмади. У энг сўнг дафъа пилдираб бораётган ғилдиракни кўрди-да, ҳушдан кетди. Энг сўнгги вагоннинг охириги ғилдираги ҳам унинг қонидан ўз тегишини олиб ўтиб кетди.

Орадан уч соат ўтгандан кейин у озгина ҳушига келди. Унинг бутун тани қарахт ва ҳаддан ташқари оғир эди. Секин кўзини очди. Шифтда ёруғ электр чироғи ёнади. Атрофда оқ фартук кийган кишилар товуш чиқармасдан шошиладилар. Бу вужудини босган қарахтлик яна миясигача етиб қайтадан ҳушдан кетди.

II

— Қандай бўлганини билмай қолдим, — дея ҳикоя қилди Саттор икки оёғидан ажраб орадан бир неча ой ўтиб такаяга келганда. — Мен буни кейин дўхтир хотиндан эшитдим. Бир оёқни болдирдан чўрт узиб кетган экан. Бир оёқ лат еган, тиззанинг кўзи ушалган, ишқилиб тузатиб бўлмайдиган бўлган экан-да... Шунақа қилиб икки оёқни тиззадан кесиб... Вой ҳамширангни... ҳа-ҳа, дуруст... Худди мен бу дўхтирга ўн танга ўтказиб қўйган эканманми, денг! Яранинг латтасини олаётганда «Оғрийдими?» деб сўрайди. Оғрийди, десам, дори билан ивителиб, беозор қилиб олади... Вой... ҳамшира... яхши дўхтир экан...

Сатторнинг икки оёқдан ажраши ўзидан ҳам кўра така аҳлига ортиқроқ кулфат бўлди. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи Асрорбобонинг ғашини келтиради. Абдулла ҳожи эса кундузи савдо билан бўлиб кечқурун келганда ҳам қовоғини солиб индамасдан бир бурчакда чордона қуриб ўтириб тасбеҳ ўгиради. Олим саркор ўлганнинг кунидан у билан құлининг учиде сўрашиб иршаяди. Бу шундай иршайдик, шу иршайишга унинг талай кучи сарф бўлганини ҳатто Сатторнинг ўзи ҳам билиб турар эди. Бир куни Эгамберди махсум Сатторнинг ўзига «Юзингда фариштанг йўқ» деди. Бир келганда уни Исломбек ҳам маъқуллаб, яна изоҳлаб берди.

Саттор баъзан станцияга чиқади, аммо кўп вақт тиззалаб юриб шунча йўл босиб чиққанига пушаймон бўлар эди. Аммо ҳарҳолда чиқмасдан ҳам туролмасди. Худди станцияда биров уни кутиб тургандай, ё бўлмаса у ерда бир зарур иши бўлгандай бўлиб, чиқмаса кўнгли ғаш бўлар эди. Бир чиққанда у эски ошналардан «Чиноқ» лақабли кишини учратди. У туппа-тузук кийинган, платформада биров билан айланиб юрар ва бармоқлари билан санаб ёнидагига ниманидир тушунтирар эди. Саттор тиззаларига зўр келтирмаслик учун оғирлигининг бир қисмини йўғон ҳассасига ташлаб, унга томон борди. У ҳамон ёнидагига гап уқтирар эди.

— Чиноқ, — деди Саттор унинг орқасида туриб.

Бу товуш Чиноққа унутилган, аммо ҳарҳолда таниш эшитилиб худди бошқа одамни чақирган бўлса мен товуш бериб изза бўлмайин дегандай эҳтиётини қилиб секин бурилиб қаради. Ва Сатторни кўриб қулочини ёзди.

— Э... э... э... Саттор... Саттор... — деди у ва энгашиб сўрашди. Сатторнинг оёқсизлигини кейин кўрди шекилли донг қотиб қолди. — Саттор... нима... нима бўлди?.. Нега?.. Қачон?..

Сатторнинг кўзи ёшланди-да, тез-тез киприк қоқиб билдирмасликка тиришди.

— Қаерлардан сўраймиз?.. — деди у зўрға.

— Э, ишлар йирик, биз-ку совхозда, бу сенинг оёғинг... оббо... нима бўлиб шундай бўлди, хўш? Поезд босдимми?

Саттор бунга сира жавоб тополмас ва нима қилиб гапни бошқа ёққа буришни билмас эди. Индамагандан кейин Чинок ёнидагига «сен бориб тур, мен кейинроқ бораман» деб ишора қилди-да, Сатторни бошлаб четдаги скамейкага олиб борди.

— Хўш, қандай бўлиб совхозга кетиб қолдинг? — деди у бир ирғиб скамейканинг устига чиқиб ўтириб, — ҳеч ким кўринмайди... ҳамма... ҳам...

Чинок оппоқ рўмолча билан қип-қизил юзидаги терини артиб кулди.

— Бу жуда қизиқ бўлди. Бир куни биз етти киши қўлга тушдик. Бешта милиционер бизни ўраб қидириш шуъбасига олиб борди. Хушмўйлов, келишган, ёшгина бир терговчи бор экан, ҳаммамизни шу сўроқ қилди. Биз урармикин деган эдик, тўрт мартабадан сўроқ бердик, ақалли қаттиқ ҳам гапирмади. Бир ҳафта турмада ётганимиздан кейин бир куни ҳаммамизни чақиртирди. Биз ҳар сўроқда, қаерга ишга кирамиз десак, қоғоз сўрайди, иш бўлмагандан кейин оч қолиб шу ишни қиламиз дер эдик-да, у «қоғоз сўрамай-диган жойга юборсак, қочмай ишлайсизларми?» деди. Биз бир-биримизга қарадик. Нима деймиз энди? Ноилож хўп дейишга тўғри келди. Ишга бориб ишласаларинг ундай бўлади, бундай бўлади, деганига баъзимиз ишондик, баъзимиз ишонмадик. Жўнаш вақтида «ҳаммамизни ўлдиргани, ёғимиздан совун, суягимиздан қанд қилгани олиб кетаётир» деб Йўлчибой ҳамманинг юрагига ваҳима солди. Шундай қилиб поездга чиқдик. Поезд сойнинг устидан ўтиб кетаётганда Йўлчибой ўзини сувга ташлади. Биз олти киши қолиб шом пайти бир станцияга бориб тушдик. Милиционер қаердандир арава топтирди. Бош-кети йўқ теп-текис далада бир неча соат юрганимиздан кейин хуфтонда бир шаҳарчага кириб бордик. Ҳануз «ана ҳозир отади, ҳозир ўлдиради» деб борар эдик. Ҳамма иморатлардай янги, аммо пастаккина бир бино олдида тўхтадик. Милиционер ҳаммамизни тушириб олиб кирди. Ёнимда турган кимдир «бу кишининг ёғини оладиган завод. Машина билан ёғимизни олади. Йўлчибой бир гапни билар экан», деди. Милиционер бизни бир уйга олиб кириб «ҳамманг уст-бошингни еч» деганда бирдан ҳаммамиз «ана!» деб юбордик.

— Нима қиласан бизни? — дедим мен милиционернинг олдига келиб.

— Ҳаммом, — деди милиционер ҳайрон бўлиб.

Кейин кўнглимиз жойига тушди.

Шундай қилиб ҳаммомдан тоза кийимлар кийиб чиқдик. Уша кечаси ҳар қайсимизга биттадан сўри, кўрпа-ёстиқ берди. Ётдик. Эртасига иш берди. Овқат тайин. Ишлаб юрдик. Бир неча ҳафтагача ўша ердаги ишчи-хизматчиларни безор қилдик: нарсасини ўғирлаймиз, урамиз, сўкамиз... Буларнинг ичида биз олти киши сувнинг ичидаги бир томчи ёғдай ажралиб турар эди. Кейин ўрганишиб, аралашиб кетдик. Ҳозир ҳаммамиз ҳам газета ўқийдиган бўлиб қолганмиз. Мен уйландим. Хотиндан ялчидим... алоҳида уйим бор. Орадан икки ой ўтганидан кейин бир келганимда бошқа жўралардан бир мунчасини олиб кетдим. Сен йўқ эдинг. Ҳозир биздан олти чақирим наридаги бир хуторда. Уларнинг ҳам димоғи чоғ, мендан хурсанд. Энди менинг исмиим Чинок эмас, хуторда ҳамма мени ўртоқ Асқар Йўлдошев деб чақиради. Ўртоқ Чинок деса, келишмайди ҳам-да...

Гап шу ерга келганда югуриб келган бир йигит ўзининг шошилини хабари билан унинг сўзини кесди. У аллақандай вагонлардан учтаси ажратилганлиги ва аллакимларнинг қараб турганидан хабар берар эди. Чинок шошганча Саттор билан хайрлашди ва юрганча кетди.

Ҳамон ўша така, ўша одамлар, ҳамон ўша ўчоқ тутайди. Сатторнинг ити ухлайди. Дарахтларнинг барги нурсизланган, новдалари чарчагандай. Супа устига ёйилган қозоқи кигиз устида, ерда, унда-бунда сариқ барглар ётади, Сатторнинг назарида олам кексайган, ҳатто яшашдан ҳафсаласи пир бўлгандай кўринар эди. Сатторнинг такадан бошқа борадиган ери йўқ. Энди поезднинг ўз вақтида келиши ёки омонатхона олдида навбат кутиб турган кишиларнинг кўплиги унинг учун етимнинг ҳаётидай холос. Аммо унинг сира ўлгиси келмас, жони балки илгаригидан ҳам ширинроқ бўлган эди. У ўлишни шунча хоҳламас

эдики, ҳатто шу тўғрида Эгамберди махсум билан уришди. Эгамберди махсум бир келганида қабр ва охиратдан сўз очди.

— Кишининг устига тупроқ тортилгандан кейин қабрнинг қибла томонидан эшик очилиб, ҳур киради. Қабр унинг жамолидан мунаввар бўлади. У бандага таъзим қилади... Банданинг қўли тегиб унинг марварид маржони узилиб кетади... Банда хижолат бўлиб марварид доналарини теради. То даври қиёматгача теради. Шу билан банда йилларнинг ўтганини билмай қолади...

— Шунинг деб тезроқ ўлиш керакми? деди Саттор, «сира ақлинг борми?» демоқчи бўлган оҳангда. Сўнгра унинг эсига Саркорнинг «бўйдоқ кутган хотинлари» тушди-да, аччиқ билан қўшиб қўйди, — нега ўзингиз тезроқ ўлмайсиз?

Эгамберди махсум Абдулла ҳожига қаради. Ҳожи ғижинди ва «аблаҳ, ҳайвон» дегандай қилиб тескари қаради. Мана шундан сўнг у ҳар замон Сатторга берадиган бир танга-ярим тангасини ҳам бермай қўйди. Бир куни Асрорбобога Сатторни «наҳс, касофат» дебди. Ҳожи ҳақиқатан шу гапни айтганми, йўқми, ишқилиб Асрорбобо Сатторга шундай деди. Бу билан у ўзини Сатторга хайрихоҳ кўрсатмоқчи ёки ҳожини ёмонламоқчи эмас: унинг муддаоси Сатторни такядан бездириш, бир иложини қилиб, шу палид, наша чекиб пул бермайдиган, бир чойнак чойга зарари тегадиган ювиқсиздан қутулиш эди. Бора-бора Абдулла ҳожи билан Саттор орасига шундай душманлик тушдики, буларни ўлим хавфи ҳам келиштира олмас эди.

Исломбек бир келганида Сатторга бир дўстона маслаҳат берди: икки оёғи бўлмаган киши инвалид. Инвалидни кўрган киши унинг қандай инвалид бўлганини сўраб ўтирмайди. Бундай инвалидлик кўпроқ урушнинг натижаси бўлади. Шундай бўлгандан кейин нега Саттор ўз ҳуқуқидан фойдаланмайди, нега у «урушда қон тўкканмиз» деб қўлидаги таёғи билан учраган кишини ура бермайди, нега шу таёқ ёрдами билан пиён бозорни тўс-тўполон қилиб пул топмайди? Инвалидни қонун риоя қилади-ку! Ҳеч бўлмаса ароқ олиб сотса...

Саттор шу ишни қилди. Бунга ҳатто Абдулла ҳожигача суюнди. О, инвалидни қонун шундай риоя қилишини ва бу таёқнинг шундай пул топишини билса у қачонлар икки оёғини берар эди!

Аммо ҳамма суюнишлар бекор кетди; унинг хархашаси ҳануз такяда дилсиёҳликларга сабаб бўлиб турар эди. Ароқ дўкони берк ёки бозор касод бўлган кунларда у яна такяга келади... гапини қайтарган одамни таёқ билан уради ёки сўкади, ёки «ҳамма сирингни ГПУга бориб айтаман» деб дўқ уради. Шу сўнггисидан кўп киши қўрқар эди. У авваллари харжи бўлмаган вақтда, кейин-кейин пули бўлса ҳам бу ердагилардан пул сўрайди. Бу хусусан Абдулла ҳожининг жонини чиқарар, аммо ҳар қанча ғаш келса Сатторга тикка қаттиқ гапирмас эди. У билан сўзлашганда ҳатто ўзини зўрлаб бўлса ҳам иршаяди.

Абдулла ҳожи кундуз кунлари Сатторни кўрмайди, кўрмасликка тиришадди. Кечқурун эса ноилож. Сатторнинг ҳар бир қилиғи, ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи унинг кўксига эриган қўрғошин бўлиб томар эди. Ҳожининг назарида у наша чилимни ҳам бошқалардай қулдиратмайди. Унинг чойнакдан пиёлага чой қуйиши ҳам бошқача. У чойни одамлардай силлиқ эмас, қаттиқ «қулт» этказиб ютади. Ҳожи кўп вақт унга қарамасликка тиришса ҳам, аксига олиб тасодифий суратда кўзи тушиб қолар ва бу тасодиф шундай тез-тез такрорлар эдики, дод деб юбориш даражасига етар эди.

Ҳожи муҳаббат бобида айиқ, аммо агар биров келиб унга «муҳаббат ёмон кўришнинг акси» деса шу ондаёқ у муҳаббатнинг ҳамма ингичка қилларидан чиқатурган садоларни англашга қобилиятли бўлиши муқаррар эди.

Ҳожининг назарида Саттор илгари кечаси тинч ухлар эди, энди хуррак тортади, кўп қимирлайди. Кейин аллақандай хунук нафас олади. Саттор такяда ётган куни Абдулла ҳожи кечаси билан тўлғаниб чиқар эди.

Шундай кечаларнинг бирида ҳожи ирғиб ўрнидан турди-да, бир лаҳза ҳам тўхтамай, остида Саттор ётган паҳса деворнинг орқасига ўтди. Шу лаҳзада унинг «мен»и иккига бўлинди. Бири «ҳозир шу деворни итариб унинг устига ағнат, ўлсин баччағар» дер, иккинчиси эса, «ўлса кейин нима бўлади. Охирини ҳам ўйла» дер эди. Биринчи «мен»и жавоб беради: «сен ҳозир шу ишни қил, кейин нима бўлишини ва охирини кейин ўйлайсан. Бўл, вақтни қўлдан берма...»

У деворнинг орқасига ўтиши билан Сатторнинг ити уйғониб, ҳуриб оламни

бошига кўтарди. Ҳожи яна ўшандай абжирлик билан қайтиб келиб кўрпасига кирди. Саттор уйғониб товуш чиқаргандан кейингина итнинг товуши пасайди, аммо ғингшишда давом этар эди.

Бундай тараддудлардан бир-икки бўлди ва ҳар сафар худди билгандай ит халал берар эди.

Сатторни йўқотиш, хавф-хатардан қутулиш тўғрисида ҳар ким ҳар хил йўллар ўйлаб чиқарди, аммо ҳеч қайси девор остига қолдиришдай бегумон эмас эди. Уриб ўлдириш ёки дори бериш каби тадбирлар ҳарҳолда ишониб бўлмайдиган иш. Девор остида қолса-чи, деворнинг ўзи ағанаши мумкин. Эгамберди махсум бунга ҳатто диний азоб ҳам топди: «Бу баччағар кўп зино қилган, устига девор йиқитиш керак».

Олим саркор бир келганида Сатторни илгаригидай зўрлантирди. Яна унинг елкасига уриб, бағри тош, шервачча деди. Шу куни кечгача шундай қилдики, Саттор яна ўзини ярим арслон ҳис қилаёзди. Кечқурун саркор итнинг ёнида туриб Сатторни чақирди.

— Сатторбек, Сатторбек... — деди у ваҳима қилиб, — ҳой Сатторбек дейман, буни қаранг! Қани мен айтмайин ўзингиз билинг-чи.

Саттор косадан шўрванинг ширин қуйқумини ичди-да, кафти билан оғзини арта-арта унинг ёнига келди.

— Нима? — деди у кекириб, тишини кавлаб.

— Қани ўзингиз билинг-чи. Аммо шуни ҳам билсангиз қойил қоламан.

Саттор итнинг у ёқ-бу ёғига қаради. Ит икки оёғи устига тумшугини қўйиб ётар ва гоҳ Сатторга, гоҳ саркорга қарарди. Саттор унга яқинлашган эди, саркор меҳрибон онаси боласини ўтдан эҳтиёт қилгандаги ҳаракат билан унинг елкасидан тортди. Шундан кейин Сатторга «ит қутурган» дейишдан бошқа гап қолмади. Шундай деганида саркор ичига олиб турган нафасини «ана» деб бўшатди-да, Сатторнинг елкасига шапатилади.

— Баракалла, қойил, — деди ва назарида итнинг қутурганидан гўё ваҳимага тушиб ўтирган ҳожига Сатторни мақтади, — аммо қойил қилди-да... Билди. Шундай қараб билди.

Гап итни қандай қилиб ўлдириш, раҳмдиллик тўғрисида кетаётганда қаердандир пайдо бўлган Махсум ҳаммага савоб улашди:

— Ҳимм... Буни аввал ким кўрди? Қутурган итни даставвал кўрган киши худодан ўн савоб олади. Узгаларни бохабар қилса ўттиз савоб олади. Ҳар киши уни ўлдирса уч юз савоб олади.

Сатторга худо яримта савоб бермаганда ҳам у итни ўлдирар эди. У итни ечганда саркор худди бир тўда ари ичига кириб қолгандай алланарсадан юзини кўриб, афтини буриштириб орқага чекинди.

— Э-э... Жуда кўнглим бўш-да... Қандай ўлдирасиз-э, Сатторбек? Эҳтиёт бўлинг... Ана у ёққа олиб чиқинг-эй... олиб чиқинг... Мен кўрмайин...

Саттор Асрорбобо келтириб берган арқоннинг учини сиртмоқ қилиб итнинг бўйнига солди-да, деворнинг орқасига олиб ўтди. Ҳожи арқоннинг иккинчи учини чинорнинг шохидан ошириб ташлаб, Сатторнинг қўлига тутқазди ва у ҳам қараб туролмаслигини арз қилиб қайтиб кетди. Ит думини қилпиллатиб ер искаб ҳар замон Сатторга қарарди. Саттор арқонни тортди. Сиртмоқ итнинг бўйнидаги жунга ботиб, унинг олдинги оёқлари кўтарилди. Саттор бир силтади, ит одам бўйи кўтарилиб питиллади... Қишда девор остида қунишиб ўтирган, дилдираб иссиқ қўйиндан жой олган ўша кучукча ўсди, оғирлашди ва шу оғирлиги ўзини бўғар эди...

Саттор қайтиб келганда ҳеч ким ҳеч нарса демади, у ўз қилмишига пушаймондай кўринар ва буни ҳамма сезиб турар эди.

Эртасига Саттор такядан кетди. У такядангина эмас, шу шаҳардан кетди. Уни қайтариб келадиган ҳеч қандай илинжи йўқ эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин қайси бир станциянинг билетхонасида бир қўлини рўмол билан бўйнига осиб (синган бўлса керак) тиланиб юрар эди:

— Ҳой биродарлар, бир ғарибларингни йўқланглар... жон ака, битта нон олиб беринг... Ҳой муслмон... битта нон... Эйй, номард! Эй, худо, шу... га муҳтож қилдингми? Шу бандангга-я! Вой, даюс... Шу бандангга муҳтож қилдингми? Ҳой, биродар, бир ғарибингизни йўқлаб кетинг...

1933 йил

БИЛЗИЛА

Қиссадан боблар

Институтнинг илмий мудири ва тил-адабиёт ўқитувчиси доцент Собир Салим отувга ҳукм бўлиб, йигирма-йигирма беш соатдан бери ўлим камерасида ажал кутиб ўтирар эди.

Шаҳар кўпдан бери нотинч, бешинчи колонна ҳақида шов-шув кўпайиб кетган бўлса-да, Собир Салим ўзини қор ўпқонидан ҳам холироқ деб билгани сабабли, қамоққа олинганини бирор англашилмовчилик натижаси, нари борса бирор соатда ҳақиқат юзага чиқади-ю, узр айтиб қўйиб юборишади, деб ўйлаган, шунинг учун кўрпа-ёстиқ олиш у ёқда турсин, қўшнингнинг уйда ўтирган хотинини чақиришни, ҳатто нариги уйда ухлаб ётган ўғлини уйғотишни ҳам лозим кўрмаган эди.

Турма инқилобдан бурун бир базознинг газлама омбори бўлиб, омбор иккига бўлинган, ярмидан олтита одиночка ясалиб, қолгани узун йўлак бўлиб қолганди. Собир Салимдан гап сўрамай-нетмай мана шу баланд, тор одиночкалардан бирига қамаб қўйишди. Вақт жуда бемаҳал бўлгани учун «ҳақиқат юзага чиқиши» эртага қолгани ҳам Собирни оғринтирмади, чунки «булар ҳам одам... буларнинг ҳам уйи, бола-чақаси бор,» деб ўйлади.

Эрталаб уни ювингани олиб чиқишди, яна қамашди. Тешикчадан нонушта беришди, одиночканинг эшиги шу ёпилганича тушлик овқатгача очилмади. Уч кундан кейин Собирнинг уйдан кўпра-ёстиқ, сочиқ, совун келди.

Уч кун, беш кун, ўн кун ўтди... Ўн биринчи кун терговчи одиночкага келиб, маҳбугга айбномани ўқиб берди. Айбномада айтилишича, Собир Салим аксилинқилобчи бир ташкилотнинг аъзоси бўлиб, ташкилотнинг вазифаси уруш чиққан тақдирда халқ орасига мағлубият кайфиятларини тарқатиш, Совет ҳукуматининг қудратига шубҳа уруғини сочиш экан.

Собир Салим Совет ҳукуматига садоқатда фанатикка бориб етган, агар бирон сиёсатнинг тўғрилигига кўнглида зиғирча гумон туғилса, ўзини қолақ, сиёсий жоҳил ҳисоблаб, бу сиёсатни тушунишга, ўзи яхшироқ тушуниш учун бошқаларга тушунтиришга, исбот қилишга ҳаракат қилар эди. Айбнома хусусида ҳам шундоқ бўлди: «булар ҳаммаси, албатта, уйдирма гаплар, лекин ҳозир мамлакат бешинчи колоннадан тозаланаётган бир вақтда шу керакдир-да!» Терговчи унинг фикрини тасдиқлаётгандай илжайиб айбномага қўл қўйиш учун қалам узатиб турар эди. Собир Салим унга қараб: «бу сиёсатни икковимиздан бошқа ҳеч ким билмайди», деган маънода илжайди-ю, қаламни олди, лекин имзо чеккани қўли бормади: назарида айбнома уни қамоқда тутиш учунгина тузилган, ёлғондакам бўлса ҳам ниҳоятда қабиҳ эди: айбномани терговчига қайтиб берар экан, кулиб: «бу ярамайди, яхши айбномани ўзим ёзим бераман», деди. Терговчи индамай кетди-ю, эртасига эрталаб уни сўроққа чақирди. Олдига бир даста қоғоз, каттакон давот билан қаламни қўйиб ўзи чиқиб кетди.

Совет ҳукумати олдида Собир Салимнинг ҳақиқатан гуноҳи бор, бу гуноҳ қанча йиллардан бери кўксида ғимирлар, вақти-вақти билан виждонини чимдиб турар эди. Ҳеч ким билмагани ҳолда бу гуноҳини ўз оғзи билан айтишдан Собир Салимнинг мақсади, биринчидан виждонини поклаб олиш бўлса, иккинчидан бу гуноҳи сиёсат учун қамоқда тутишга уйдирма эмас, чинакам асос бўлар, қамоқда ётиши лозим бўлган муддат ўтгандан кейин эса, жиноят эски бўлганлиги сабабли оқлаб юборишга имконият берар эди.

Собирнинг отаси Уста Салим чархчи бўлиб, қишда қишлоқма-қишлоқ, ёзда эса далама-дала кезиб ризқини терар эди. Сўфиқишлоқ талон бўлган кечаси унинг жиянини битта сигир учун босмачилар отиб ташлашди. Уста аламига чидай олмай, ўткир қилиб чархланган ўроғни узун ёғочнинг учига боғлаб томда писиб ётди-ю, кўчадан от қўйиб ўтаётган бир босмачининг калласини шартта узиб ташлади ва бола-чақасини олиб шаҳарга қочди; бу ерда бир неча кун чархини кўтариб, маҳаллама-маҳалла юргандан кейин Собирни интернатга жойлаб, ўзи шаҳарда машҳур командир — Кичик Эрматнинг (шаҳарда ундан ҳам машҳурроқ отлиқ отряднинг командири — Катта Эрмат ҳам бор эди) отрядига ёзилди. Кичик Эрматнинг отряди босмачиларга қарши курашда қуролли разведка вазифасини бажарар эди.

Интернат болаларга ҳар пайшанба куни уйларига бориб ётиб келгани жавоб берар, болалар жумани ҳам уйда ўтказиб кечқурун қайтишар эди. Собир бир пайшанба куни уйга келса, отаси йўқ — ўтган чоршанба куни отряд билан қишлоққа кетганича ҳануз дараксиз экан. Уйда қозиқча иккита бешотар милтиқ илиб қўйилибди, тоқчада тўртта тўппонча, ҳар хил ўқ, яна алланималар. Собир онасининг ҳай-ҳайлашига қарамай қуролларни хўб ўйнади, эртасига эрталаб онасининг кўз олдида тўппончаларни саранжомлаган бўлди-ю, биттасини олтита ўқи билан яшириқча олиб кетди; интернатдаги ўртоқларидан иккитасини олиб шаҳардан ташқаридаги қамишзорга овга борди, Собир янаги пайшанба куни уйга борганида тўппончани секин жойига қўйиш учун ҳафта бўйи гоҳ ёстиғининг тагида, гоҳ печканинг ичида, гоҳ ёнида сақлаб юрди, шу пайшанба куни нима бўлди-ю, болаларга жавоб берилмади, шанба куни кечқурун Собирнинг онаси дод солиб, сочларини юлиб келди: уста аллақайси бир қишлоқда ҳалок бўлибди, битта у эмас, у билан бирга яна олти киши ҳалок бўлган экан. Буларни бутун шаҳар мотам тутиб кўмди. У вақтларда яроғ-аслаҳанинг ҳисоби йўқ эканми, иккита бешотар билан иккита тўппончани олиб кетишди-ю, Собирнинг қўлидаги тўппонча билан ичидаги ўқлар қолиб кетаверди. Собир тўппончани ҳужжатсиз, несиз ўн бир йил сақлади. Бу орада у шарқ факультетига кирди, ҳамкурси, лекин бошқа гурпуада ўқийдиган

«Зилзила» асарини ёзиш учун устод Абдулла Қаҳҳор 1959 йилнинг 5 январида қўлга қалам олганлар. Бу қиссада 1937-1955 йиллар ҳаётимизда рўй берган салбий ҳодисалар деймизми, қора кунлар деймизми, ўз аксини топиши керак эди. Асарнинг бош қаҳрамони Собир Салим каби пок виждонли киши Мирвоҳид деган хиёнаткор, разил шахснинг чақуви билан қамалади.

Муаллиф Собир Салимнинг тақдири орқали ўша даврда Совет ҳокимиятини йўргаклаб олган ҳақиқий инсонларнинг бошига тушган кулфатларни кўрсатмоқчи бўлган.

Афсуски, бу асар чала қолди. Лекин шу кичик парчадан ҳам асар қаҳҳорона маҳорат билан ёзилганлиги кўриниб турибди.

Муаллифнинг ён дафтаридаги баъзи қайдларга қараганда, уруш даврида Мирвоҳид армия сафига кетади. Бу разил Ватани, халқига хиёнат қилиб душман томонга ўтади. Совет аскарлари бошқа асирлар қатори уни ўз қисмимизга олиб келганда Собир Салим хоинни бошининг орқасидан (унинг боши япалоқ эди) танийди. Демак, Собир Салим қамоқдан озод қилиниб Ватан мудофаасига юборилган. Шунда икки рақиб рўбарў келиб қолади. Собир Салим хиёнаткорга қараб:

— Камар ҳамон ўша-ку, аскарликдаги. Ватанга хиёнат қилиб ҳеч нарса орттирмабсиз-ку! — дейди.

— Сиз нима орттирдингиз? — дейди Мирвоҳид.

— Ҳа, мен ҳеч нарса орттирганим йўқ. Ҳамон Совет Иттифоқи гражданиман, лекин сиз Ватанни йўқотдингиз! — дейди Собир Салим.

Асарнинг биринчи вариантдаги номи «Мен Совет Иттифоқи граждани бўламан» деб белгиланган. Абдулла ака кейинчалик маънодан келиб чиқиб уни «Зилзила» деб атаган бўлишлари керак...

Кибриё ҚАҲҲОРОВА

ҳозирги хотини — Гуландомхон билан муносабат пайдо қилди. Уша йили кузда шаҳардаги ҳамма студентлар пахта теримига чиқарилди. Собир совхознинг бир бўлинмасига, Гуландом бошқа бир бўлинмасига тушиб қолди. Собир деярлик ҳар куни ишдан кейин кечаси бориб, Гуландомдан хабар олиб турар эди. Уша йиллари йўллар нотинч, мол аччиғи — жон аччиғи дегандай, қулоқлар бошини қаёққа уришини билмай, баъзан бекордан-бекорга қон тўкишар эди. Шуни билгани учун Собир пахтага кетишда ўша машъум тўппончани ёнига солиб олган эди. У бир куни кечқурун чўнтагида ўқланган тўппончанинг тепкисидан бармоғини ўтказиб борар экан, Гуландом ишлайдиган бўлинмага яқинлашганда, бехосдан тепкини босиб юборди. Чиққан ўқ унинг ўзига зарар қилмади-ю, лекин назарида гумбирлаган овоз еру кўкни ларзага келтирди. Собир кўрққанидан ўзини йўқотиб қўйди. Замон нотинч бўлгани учун ўқ чиққан жойга ҳеч шубҳасиз ҳукумат маъмурлари етиб келишди, кенгашди... Собир тўппончани дарҳол чўнтагидан олиб йўл бўйидаги шопипояга улоқтирди-да, жадаллаганича кетаверди. Бу сафар Собир Гуландом билан кўришгандай ҳам бўлмади. Ҳаяжонини билдириб қўйиб, кераксиз савол-жавобга ўрин қолдирмаслик учун тезроқ қайтди; ўша шопипоянинг олдидан ўтишда бир кўнгли тўппончани қидирсаммикан деди, лекин қидирмади. Шу фалокатдан қутулганига хурсанд бўлиб кетаверди. Лекин шопипоядан узоқлашган сайин унинг кўнглига ғашлик туша бошлади: «Тўппонча ҳар нечук отамдан қолган эди-ку, отамнинг қўли теккан бу тўппонча энди кимнинг қўлига тушар экан? Бирон қулоқнинг, бирон ёвуз кишининг қўлига тушса нима бўлади? Мен бу нарсани шунча йил қонунсиз сақлаб келдим, шунинг ўзи бир жиноят эди, энди бу билан бирон ёвузни қуроллантирган бўламан-да!» Собир барибир қайтмади, лекин мана шу икки жиноят кўксига доғ бўлиб қолиб кетди.

Собир Салим бояги уйдирма айбнома ўрнига мана шуни батафсил ёзиб берди. Ҳақиқатан, бу нарса уни қамаш учун асос эди. Жиноят эскирганини ҳисобга олиб оқлаб юборишга важ бўлар эди.

Терговчи бу янги материални синчиклаб ўқиди, бир неча жойига қалам урди, баъзи жойларида қошларини кериб қўйди, баъзи жойларида кўрсаткич бармоғини чеккасига нихтаб, бир кўзини юмиб узоқ ўйлаб қолди. Кайфи яхши бўлмаса ҳам Собир қилмишига гердайиб, ундан таҳсин сўзлари кутиб ўтирар эди. Терговчи материални столнинг тортмасига солди, ўрнидан туриб нари-бери юрди-да, тўсатдан Жон Рид, Миёнбузрук деган кишилар кимлар эканини сўради. Собир елкасини қисди. Терговчи яна жойига ўтирди, столнинг тортмасидан икки варақ қоғоз олиб Собирнинг олдига ташлади-да, ёжинган ҳолда:

— «Билмаган» нарсаларингизни айтиб беришимиз, «эсингиздан чиққан» нарсаларни эслатишимиз мумкин, лекин буни кутиб ўтирманг, ўзингизга жабр қиласиз! — деди.

Собир икки варақ қоғозни кўздан кечирди. Бу институтдан олинган характеристика бўлиб, унинг остига ҳуқуқ кафедрасининг доценти Мирвоҳид, ўқитувчилардан икки киши қўл қўйган эди. Характеристикада унга талай айб тақалган: Собирнинг асли оти Жон Рид; мактабда болаларга халқ душмани «Сайёҳ»нинг пьесасини қўйдирган; ҳайит намози куни маҳалла активлари қулфлаб қўйган мачитни руҳонийларга очиб берган; Миёнбузрукнинг ўлиги бошлиқ хурофот уяси бўлган гўристон атрофига дувол олдирмоқчи бўлган ва бу борада маҳалла меҳнаткашларининг зарбасига учраган, амакиси эски сартарошлардан бўлиб, вақтида меҳнаткашларнинг қонини ичган... Собир беихтиёр кулиб юборди.

— Жон Рид!.. Жон Рид америкалик ёзувчи-ку! «Ер юзини титратган ўн кун!» Ленин тавсия қилган китоб! Отам-ку саводсиз эди, бу китобни ўқитиб эшитган бўлса керак. Жон ёзувчининг исми, Рид фамилияси эканини билмаган бўлса керак, мени Жонрид деб суяр эди! Ленин тавсия қилган китобни ёзган киши!..

Терговчи қоғозини солиб дўнғиллади:

— Уртоқ Ленин фақат ажнабий ёзувчини тавсия қилган, бошқа ҳеч бир ёзувчини тавсия қилмаган экан-да!

— Ленин Толстой тўғрисида ҳам яхши гаплар айтган, — деди Собир, — дадам Толстойни ўқиса эҳтимол мени Толстой деб суяр эди. Нима қипти?

Терговчи индамай ўрнидан турди. Собирнинг орқасига ўтди, унинг чап қўлини олиб, ўнг елкаси оша курсининг суянчиғига қўйди, ўрта ва кўрсаткич бармоқларини бир-бирига мингаштириб туриб тўппончанинг қўндоғи билан битта урди. Собирнинг кўнгли озиб, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. Терговчи совуққонлик билан яна жойига ўтирди, столнинг тортмасидан кечаги айбномани олди. Собир вужудини қақшатаётган оғриқни нари суриб ташламоқчи бўлгандай титраб турган иккала бармоғини оғзига яқин олиб келди, лекин оғзига тикмасдан титроқли товуш билан:

— Аблаҳ! — деди ва оғриқдан эмас, аламидан инграб юборди. — Совет ҳукуматининг куни сенга қолдими!..

Терговчи ҳақоратга қарши ҳеч нима демади, бояги айбнома юзасидан устма-уст саволлар бера бошлади. Бу саволлардан маълум бўлдики, айбнома уйдирма эмас, чақув материаллари асосида тузилган ва тузган киши кўп қиссалардан ўзича, ўзининг ақлига, мантиқ кучига ва мақсадига мувофиқ ҳиссалар чиқарган экан.

Институтга яқин ерда ошхона, буфет бўлмагани учун бир қанча ўқитувчилар ва қўшни идора хизматчиларидан бир неча киши биргалашиб, баъзан сой бўйидаги самоварга ош буюришар эди. Бу кунларда уруш хавфи сезиларлик бўлиб қолган, шунинг учун бу йиғилишларда, шубҳасиз, уруш, кучларнинг нисбати ҳақида ҳам гап бўлиши табиий эди. Мана шу суҳбатлардан бирида Собир Салим «Немис биз билан уришса ютқицади, чунки унинг саноати марказлашган, бизнинг саноатимиз тарқоқ», деган экан. Бу суҳбатни «тегишли жойга» етказган киши Собир Салимнинг гапидан фақат «саноатимиз тарқоқ» деган жойини олибди-ю, «ҳар бир тарқоқ нарса кучсиз бўлади» деган хулосани ўзидан қўшибди. Собир Салим шунга иқрор бўлса ўша куни ош еган одамларнинг ҳаммаси қамоққа олинишига кўзи етиб қолди. У ҳали дарди босилмаган бармоқларини ўнг қўли билан силар экан:

— Сиз терговчи эмас, масхарабозсиз! — деди.

Собир бу гапни нақадар ғазаб билан айтган бўлса, терговчи шунча совуққонлик билан жавоб берди:

— Яхши, сизни сўроқ қилиш учун ўртоқ Ежовнинг ўзи келади!

Собирни элтиб, ўзининг одиночкасига эмас, энг охириги одиночкага киргизиб, эшигини қулфлаб олишди. Бу одиночканинг эшиги икки қават, муомала қиладиган тешикчаси ҳам йўқ экан, эшик ёпилгандан кейин тимқоронғи ва жимжит бўлиб қолди. Собир кўзини юмди: қоронғилик салгина ёришгандай бўлди, бироз енгил тортди; бироқ сал ўтмай юраги ҳовлиқди. У кўзини очди, яна юмди. Юрагининг ҳовлиқиши қоронғиликдан эмас, жимликдан эканини пайқади. Итларнинг ҳуриши, хўроз қичқирishi, одам товуши, сувнинг шовуллаши, шамол, ғовур, оддий тарақ-туруқ, умуман, товуш — одам ҳаётида шунчалик зарур эканлигини Собир энди билди. Қоронғида кўзни беркитиш, шу билан бир муддат тасалли топиш мумкин, лекин ҳеч қанақа товуш эшитилмаганда қулоқни беркитиб тасалли топиш мумкин эмас, киши худди қулоқ билан нафас оладигандай, юраги ўйнар экан. Қани энди, бирон товуш эшитилса, лоақал калтакесак чирқилласа! Орадан узоқ вақт ўтгандан кейин Собирнинг кўзи қоронғига кўникди, калавот, бараш, одиночканинг бурчакларини йиғадиган бўлди, лекин жимликка сира кўниколмади. У жимлик даҳшатини ҳеч бўлмаса сепсилтириш учун ашула айтди, қулоқларини ишқалади, ҳуштак чалди, бўрига ўхшаб улиди, яна кўп ҳунарлар қилди. Буларнинг ичида энг мувофиқи бирдан миллионгача, миллиондан биргача товуш бериб санаш бўлиб чиқди. У санади, санади, товуши бўғилгунча, тупуги елимга айланиб, тили танглайга ёпишгунча санади; санолмай қолганидан кейин кучикчадай ўзи билан ўзи ўйнашди, болдирини тишлади, иккала қўли билан иккала оёғининг панжасини маҳкам ушлаб, одиночка имкон бергунча ғилдирашга ҳаракат қилди; ҳолдан тойиб пинакка кетди. Уйғониб яна ашула айтди, яна санади... Унинг тахминий кунлари ва тунлари ана шундай ўтар эди. Неча кун ўтди экан, билиб бўлмайди; овқатни кечаси беришади, барашни бўшатгани ҳам кечаси олиб чиқишади.

Ниҳоят яна сўроққа чақирришди. Кундузи экан, эшик очилиши билан Собир кўзи оғриб, юзини беркитди. Уни кўрдай етаклаб олиб боришди. Собир терговчининг кабинетига кирганида ҳам кўзини очолмади, кўзи тиш оғриғидай

азоб берар эди. Терговчи бунга эътибор қилмай сўроқ бошлади. Маълум бўлишича, Собир қоронғи одиночкада етмиш кун ётган экан.

Сўроқ уч соат давом этди. Уч соат давомида гоҳ мулойим, гоҳ дағдаға ва пўписа қилиб берилган саволлардан шулар маълум бўлдики: Собир Салим аксилинқилобий «Гумбаз» ташкилотининг актив аъзоси ва бу тасодифий эмас: унинг отаси Салим Самандар ўғли фош қилинган халқ душмани Кичкина Эрмат бошлиқ қуроли отрядда йигит бўлган; отряд қуроли разведка ниқоби остида босмачиларга қурол-аслаҳа, ўқ-дори ва ҳатто от етказиб бериб турган. Собир Салим отасидан қолган битта тўппончани террористик мақсадда сўнги йилларгача ҳам кўтариб юрган ва фош бўлишдан қўрқиб, шопипояга ташлаган.

Собир ташкилотга «гумбаз» деб от қўйилганлигининг маъносини дарров билди, ошхўрлар бирон сабаб билан «бугун ош қиламизми» дейиш ўнғайсиз бўлса, «Гумбаз бўладими» дейишар эди, лекин бошқа тўғриларда ўйлаб ўйига етолмас эди.

Собир бу даҳшатли тўхматлардан гаранг бўлиб, терговчининг саволини эшитмаган эди, терговчи унинг бошига рўдайиб келди. Собир бир қўли кўзида, бир қўли билан бошини тўсди.

— Урманг, мени урманг, фойдаси йўқ... Ҳозир гапимга ишонмаётисиз, ургангиздан кейин жоним оғриб турганда, ёки яна уришингиздан қўрқиб айтган гапимнинг ростлигини қаяқдан биласиз? Уйласангиз-чи, сиз ҳам одам-ку! Мен бизнинг турмаларда маҳбусларга жисмоний озор берилар деган фикрдан узоқ эдим, ҳозир ҳам буни ақлимга сиғдирилмайман. Тушимга ўхшайди...

Терговчи столга муштлаб бақирди:

— Душманга қайси бир аҳмоқ раҳм қилади!

— Тўғри, — деди Собир, унга мушти орқасидан қараб, — душманга раҳм қилиш керак эмас, лекин аввал менинг душман эканимни исбот қилинг!

Терговчи яна столга муштлаб бақирди.

— Сиз бўйнингизга олмасангиз қанақа исбот қиламан! — деди, лекин гапининг мантиқсизлигини пайқаб бирдан тушди, — хўп, бояги гапларни айтганингизни гувоҳ тасдиқласа, гувоҳ билан юзлаштираман нима дейсиз?

— Унда айбномангизнинг ҳар саҳифасига ўнтадан қўл қўйиб бераман!

Юзма-юз туриб ёлғон гапирадиган кишини Собир кўз олдида келтиролмас эди, бироқ эртасига терговчининг кабинетига кирганида эшик ёнида ўтирган бировнинг қорасини пайқадую кўзи ҳарчанд оғрива ҳам, бир лаҳза катта очиб қаради ва Мирвоҳидни кўрди. Собир Мирвоҳид билан қарийб икки йил ишлаб унинг афт-ангорига, қад-бастига дурустроқ қарамаган экан. Мана, семиз, сўлқилдоқ, юзи қип-қизил, бошининг орқаси бўйни билан баравар — япалоқ Мирвоҳид, оғзи ярим очик, семиз сонлари шимини ёриб юборгудай бўлиб, калта қўллари билан каттақон қорнини қучоқлаб ўтирарди. Собир кирганда у қайрилиб ҳам қарамади, терговчига кўз қирини бир ташлаб қўйди. Мирвоҳид институтдан берилган беҳуда характеристикага қўл қўйган бўлсада, бу ерда ёлғон гувоҳликка ўтишини Собир хаёлига ҳам келтирмаган эди. Собир курсига ўтиргандан кейин унга мушти орасидан қаради. Мирвоҳид, худди уни танимагандай, ҳамон оғзи ярим очик, оғир-оғир киприк қоқиб, рўпарага қараганча ўтирар эди, терговчи ишора қилгандан кейин ўша тахлитда ўтирганча бир қиёмда бидирлаб кетди:

— Мен сизнинг ижобий томонларингизни ҳам билар эдим, Собиржон ака, вақтида сизни ҳурмат қилганлигимни ҳеч кимдан яширган эмасман. Буни истаган одамнингиздан сўраб билишингиз мумкин деб ҳисоблайман. Шунинг учун менинг сизга ғаразим бўлиши мумкин эмас. Бу ерда гап бизнинг социалистик давлатимиз, бизнинг давлат ҳокимиятимиз, бизнинг социалистик ватанимиз, жонажон коммунистик идеалимиз тўғрисида кетаётипти. Шундоқ экан... бизнинг кучимиз тарқоқми, тарқоқ эмасми, лекин ғоямиз тарқоқ эмас!.. Мен тарқоқ эмас, деб биламан... Сиз тарқоқ деб ўйласангиз, бу сизнинг ишингиз... Бундан ташқари, бир халқ душманини махтагансиз... Сўз ашаддий халқ душмани Кичкина Эрмат тўғрисида кетаётганини яхши билиб турибсиз!

— Бўлди, бас! — деди Собир қўлини кўзидан олиб ва киприклари орасидан Мирвоҳидга қаради. — Масала равшан. Лекин сизга айтадиган битта сўзим бор холос: овчига хизмат қилишдан фақат ит лаззат топади деб ўйлар эдим, лекин кўриниб турибдики...

Мирвоҳид терговчига ҳимоя кутиб назар ташлаган эди, терговчи жеркиб Собирни сўзидан тўхтатмоқчи бўлди, лекин Собир тўхтамади.

— Энди Кичкина Эрмат масаласи. Мен унинг қамалганидан беҳабар эдим, хабардор бўлсам ҳам махтар эдим, афсусланиб махтар эдим! Ҳозир ҳам махтаيمان! Катта, кичкина, шуларга ўхшаган юзлаб, минглаб эрматлар, Ўзбекистонда Совет ҳоқимиятини йўргаклаб олган, опичлаб катта қилган, йўлга киргизган. Буларни йигирманчи йиллар тарихидан кўчириб ташлаш, тарихда фақат босмачиларни қолдириш деган сўз! — Собир қўл силтади, — барибир бунга сизнинг фаросатингиз етмайди!.. Булар оми, онгсиз бўлса ҳам, Ленин нафасини туйган одамлар. Буларнинг ёнида Фурмонов сингари комиссарлар турганда ҳар бири бир Чапаев бўлар эди.

Терговчи қаҳқаҳа уриб кулди.

— Отам ҳам Чапаев эди десангиз-чи!..

Терговчи бу гапи билан отасининг арвоҳини ҳақорат қилаётганлиги Собирнинг жон-жонидан ўтиб кетди, фарёд чекиб, йиғлагиси келди, лекин кўз олдида тантана қилиб турган икки душмани олдида оғзи тўла қон бўлса ҳам тупургиси келмади-ю, тишини тишига қўйиб, хиёл титраган товуш билан:

— Менинг отам оддий жангчи эди, ҳалок бўлганида уни бутун шаҳар кўмган, — дея олди холос.

Терговчи унинг сўзига эътибор қилмади. Мирвоҳидга раҳмат айтиб, жавоб берди.

Собирдан бошқа гап сўралмади. Уни элтиб яна ўша қоронғи одиночкага қамаб қўйишди. Яна санаш бошланди. Энди санаш фақат жимлик азобини эмас, ундан ҳам баттарроқ бошқа бир азобдан омон топиш учун ҳам зарур бўлиб қолди: сўлқилдоқ юзи қип-қизил, оғзи ярим очиқ, камари қорнига ботиб кетган, сонлари шимини ёриб юборгудай бўлиб турган, бўйни билан бошининг орқаси бир текисда бўлган Мирвоҳид унинг кўзи ўнгидан кетмас эди. Қоронғи азобидан кўзини юмиб, жимлик азобидан баланд товуш билан санаб, киши ўзини минг қўйга солиб бўлса ҳам бироз омон топиши мумкин, лекин хаёлга тикандай санчилик олган бу манҳус башарадан қутилишнинг чораси йўқ эди. Санаганда ҳам, ўзини минг қўйга солганда ҳам Мирвоҳиднинг сўлқилдоқ юзи, ярим очиқ оғзи ва япалоқ боши унинг кўз ўнгидан кетмас эди.

Собир бора-бора қоронғиликка ҳам, жимликка ҳам, хаёлининг бир чеккасида ҳамиша кир латтадай таъбини хира қилиб турадиган Мирвоҳиднинг башарасига ҳам кўникди, энди санамай қўйди. Унинг тахминига кўра орадан икки, икки ярим ой ўтганда ўша терговчи яна сўроққа чақирди. Яна ўша гап, ўша муомала, ўша талаб, ҳақорат... Лекин сўровнинг мазмунига қараганда «гумбазчи»лардан бир неча киши қамалганга ўхшарди.

Шундан кейин сўроқ авваллари кун оша, кейинчалик ҳар куни бўлиб қолди. Шу кунларнинг бирида Собир зинадан чиқиб бораётганда юқоридан тушиб келаётган танишроқ бир кишини кўриб қолди, яқинлашганда қараса аптека мудири! Собир тўхтатмоқчи бўлди, бироқ аптека мудири авзоидан тўхтайдиган эмас эди, ҳақиқатан Собирнинг ёнидан ўтиб кетаётиб унинг афтига чакса билан тупурдию индамасдан тушди-кетди. Собир ҳайрон бўлиб, тўхтаб орқасига қаради, нимадир демоқчи бўлган эди, солдат қўймади. Шу-шу Собир бу одамни бошқа кўрмади — аптека мудири бир неча кундан кейин ўзини зинанинг панжарасидан ташлаб ҳалок бўлди.

Бир неча кундан кейин сўроқ суткалаб давом этадиган бўлди. Терговчилар алмашиб туради. Ҳар куни ҳаммасининг талаби битта. Ҳар куни ҳаммаси дўғаяди, шовқин солади, ҳақорат қилади, ўлим ваъда қилади... Ким билади, ҳақиқатан бировга азоб бериляптими ё Собир Салимнинг иродасини бўшаштириш учун жўрттага қилиняптими... Жисмоний, айниқса маънавий азоб-уқубат жонига тегиб Собир ўзини ўлдирмоқчи бўлди, зинанинг бошига борганда сакраб панжаранинг устига чиқишни ва боши билан ўзини ерга ташлашни кўнглига тугиб қўйди, лекин зинанинг бошига борганида бу ниятидан қайтди: наинки бу қоронғи кечанинг сўнмас, абадий кундузи бўлмаса! Наинки Мирвоҳиднинг орқаси япалоқ бошини, ярим очиқ оғзини дорда кўрмаса!

Шу умид, шу ишонч уни ўлимдан омон сақлади, жисмоний ва руҳий чиғириқлардан саломат олиб ўтди.

Бир куни уни икки соат давомида уч киши сўроқ қилди. Сўроқ жуда ҳам

осойишта, ҳатто мулойим ўтди. Сўроқнинг бундай ўтиши, сўроқдан кейин бошқа, ёруғ одиночкага қамаб қўйилиши, Собирда буюк ғалаба туйғусини уйғотди. Бугун унинг учун байрам, турмадан буткул озод қилинганда ҳам, эҳтимол бунчалик тантана қилмас эди. Бироқ қоронғи тушганда терговчиға қараганда серсавлат бир киши уч солдат билан келиб, Собирга тройканинг ҳукмини ўқиб эшиттирди. Собир оқланишига амин бўлгани учун ҳукмнинг муқаддасига эътибор қилмади. «Собир Салим батамом оқлансин!» деган жойига илҳақ бўлиб турарди. Бироқ тройка уни отиб ўлдиришига ҳукм қилган ва афв сўраш учун 72 соат муҳлат берилган эди. Собир буни бир лаҳзадан кейин тушунди. Унинг вужудини совуқ бир қарахлик қамаб олди. У ёш боладай муҳокамасини йўқотиб, беихтиёр: «Нега, бугунги сўроқдан сўнг мени ёруғ одиночкага қўйишди-ку», — деди.

Одиночканинг тешиги қулфланди. Собирнинг бошига биринчи келган фикр шу бўлди: «Сталинга ариза юбориш керак!» Бироқ бу ҳам боягидай, муҳокама доирасидан йироқ фикр эди: қанақа қилиб, кимдан ариза бериб юборади?

Собир бироздан кейин «Бу мени кўрқитиш учун қилинган найранг эмасликин» деб ўзига тасалли бермоқчи бўлди, лекин шу оннинг ўзида бу тасаллини ўзи пучакка чиқарди: «Мени кўрқитмоқчи бўлса, «отиб ташлайман» дейиши, бошидан ошириб тўппонча отиши ҳам мумкин эди. Йўқ, бу ҳукм — ҳукм»? Лекин, шундоқ бўлса ҳам Собир ҳаётдан умид узолмас эди.

У деволга суялганча тек қолди, гўё отадиган одамлар бошқа ишларга алаҳсиб ҳукмини эсдан чиқаргану, сал қимирласа эсига тушиб югуриб келади-гандай, Собир қимирламасдан, ҳатто тин олмасликка тиришиб тек турар эди. Унинг бошида минг бир фикр, ўй-хаёл, лекин булардан биронтаси тутқич бериб унга бир лаҳзагина бўлса ҳам ҳамдам бўлолмайди. Бу фикр, ўй-хаёллар ичида, албатта, «Ҳукм бекор бўлар» деган умид ҳам йўқ эмасди.

«Қизил Октябрь» заводи одатдагича кеч соат бир яримга гудок берди. Бироздан кейин йўлак эшиги очилди. Йўлакка икки киши кирди. Собирни яна совуқ қарахлик босди. Йўқ, қўшини одиночканинг эшиги очилиб ёпилди-ю, ҳаял ўтмай хотин кишининг эснаган товуши эшитилди. Хотин яна эснади, бирон беш минут ичида ўн мартача эснади.

Собир мушти билан деворни урди.

— Кимсиз? — деди.

Маҳкум одам товушини эшитгандан кейин шафқат кутиб бўлса керак, инқиллади:

— Омоноваман... Отувга ҳукм бўлиб, ариза берган эдим, аризам чиқмади, шекилли, мени катта турмадан бу ёққа олиб келди... Адо қилгани олиб келди... адо қилади... — деди.

Маҳкум яна эснади. Собир эслади: Омонова қайси бир селпонинг раиси бўлиб, отасининг жиноятини яшириш учун қўшнисини бир кампир ва ўз келинини ўлдириган эди. Унинг отаси вақтида чорвоғига иккита пулемёт, саккизта бешотар милтиқ, ўн икки яшиқ ўқ, жуда кўп тилло кўмган экан. Ўлдирилган кампир ёшлигида шуни кўрганми, бировдан эшитганми, ҳарҳолда кейинчалик Омоновага шуни айтган, бу гапни айтганда Омонованинг келини ҳам бор экан. Собир қамалмасдан бурун шу ҳақда шов-шув бўлган, яқин орада Омонова ва унинг шериклари устидан суд бўлиши керак эди.

Маҳкум яна эснади, яна инқиллади. Собир учун бу одам ўлим шарпаси эди. Аввал йўлак, кейин камеранинг эшиги очилди ва «кўрпангни кўтар» деган товуш эшитилди. Маҳкумни олиб чиқиб кетишди.

Собир навбат кутар эди. Йўқ, уни олиб кетгани келишавермади. Тонг отди. Собир бироз таскин топди, демак кеча ўтди, бунақа иш кундузи қилинмаса керак...

Эрталаб уни бараш бўшатгани олиб чиқишмади, лекин нонушта беришди. Собир ташқарига олиб чиқишмаганидан ярим ўлган бўлса, нонушта берганидан, ҳеч нарса емаган бўлса ҳам, бироз жонланди, лекин яна умидини йўқотди, нима, мен қўйимдим, сўйиш олдидан қантаради!

Тушлик беришди. Собирда яна қилдай бўлса ҳам, ҳаётга илинж пайдо бўлди. Тушлик! Кундузи! Бунақа иш кечаси қилинади...

Кун оғиб, кеч кира бошлади. Қоронғи тушди. Баланд одиночканинг шипидаги чироқ хира ёнди... Қачон келар экан? Соат бир яримми, сахарми? —

Ажал суюк панжаларини шиқирлатиб, Собирнинг устида турар эди. Собир ўлимга кетаётганини, отилганини, қонга беланиб чуқурда ётганини, бошининг орқаси япалоқ, оғзи ярим очик Мирвоҳид унинг ўлигига қараб турганини баралла кўрди...

Гуландом тўйдан саҳарда, соат тўртларда қайтди. Уни кўриб, қоплон ҳурди, сакраб-сакраб, занжирини узгудай бўлиб ҳурди, ғингшиди, яна ҳурди... Гуландом ҳайрон бўлди: қоплоннинг ўрни ўзгариб қолибди. Гуландом уйга кирди, эрининг кабинетида чироқ ҳануз ёниқ турганига ажабланиб, ётоққа ўтишда эшикдан бошини тиқиб қаради. Собир йўқ. Кабинет тўс-тўполон. Гуландом юраги шув этиб, эрини устма-уст чақирди. Жавоб бўлмади: ҳовлига чиқди. Қоплон ҳануз ғингшир, худди инграганга ўхшаб ғингшир эди. Гуландом қайтиб кирди, ўғлини уйғотди. Унинг ҳам ҳеч нарсадан хабари йўқ. Гуландом нима ҳодиса рўй берганини фаҳмлади, югуриб ётоққа кирди, кўрпаларни бирма-бир кўздан кечирди. Йўқ, Собир кўрпа олган эмас...

Расми шунақа — йўқолган одамни уч кун кутиш керак, уч кунда келмаса бориб тегишли жойдан сўралади. Уч кундан олдин бориб бўлмайди, чунки борди-ю, қамалмаган бўлса шубҳа остида қолиши, ҳатто қамалиши мумкин.

Гуландом уч кундан кейин эридан дарак топиб, кўрпа-ёстиқ элиб берди. Бу ерга кўрпа-ёстиқ киргизиб юбориш ўликнинг қабрига бир жуфт шам ёқишдай охирги маросим, чунки у дунёдан ҳам, «бу дунё»дан ҳам ҳеч ким қайтиб келган эмас.

Гуландом эрининг қамалганини мумкин қадар яширишга ҳаракат қилди, буни ўғлига ҳам тайинлади, чунки бу кунларда қамалган одам ўлик бўлса, унинг яқинларига ўлим тўшагида ётган моховдай қаралар, улардан ҳамма ҳазар қилар, тезроқ ўлишини, гумдон бўлишини кутар эди.

Тўртинчи куни Гуландом қўшнига разм солиш учун тўйда кирган тоғорасини олиш баҳонаси билан тўйхонага борди. Тандирга ўт ёқаётган оқ рўмоллик бир хотин уни кўриб, ўзини ошхонага урди. Гуландом ҳовлининг ўртасида туриб қолди, уни қаршилаб ҳеч ким чиқмади. Анчадан кейин бирон тўрт яшар иштонсиз бола каттакон тоғорани машаққат билан уйдан судраб чиқди, келтириб Гуландомнинг олдига қўйди-да, бир нимадан қочгандай, чопқиллаганича уйга кириб кетди. Гуландом тоғорани олиб чиқиб кетди.

Бу ғам-ташвиш бир ойга қолмай Гуландомни сўриб, кемириб, ғажиб ташлади. Унинг нозик, чиройли қомати, хиёл бўлса ҳам букчайди, нигоҳига одам боласи тоб беролайдиган қора учқун сочиб турадиган кўзлари сўнди, қип-қизил лаблари оқаришди, устки лабидаги ўзига ниҳоятда ярашган қорароқ туклар хунук қорайди, ияги учлик бўлиб қолди. Юзи сўлиб, икки бетидаги кулдиргич йўқолаёзди.

Ўғли Исмат ундан кам азоб чеккани йўқ, ўн икки яшар бола чолга ўхшаб қолди.

Бундан ташқари, тирикчилик ҳам оғирлаша бошлади. Тўғри, Собир қамалгандан кейин икки ҳафта ўтгач, биров кўча эшигининг тирқишидан уч юз сўм пул ташлаб кетди, лекин бу нима бўлади? «Ётиб ейишга тегирмон чидамайди». Гуландом институтни битиргандан кейин редакцияга ишга кирган эди. Собирнинг рашки, хархашасидан безор бўлиб, ишдан кетди, шундан бери уйда; ўқишда боласига, ишда эрига ёрдам берар эди.

Энди бирон ишга кириши керак. Қаерга? Ким ишга олади?

Мана шу кунларнинг бирида Гуландом бозордан сетка кўтариб, қайтишда неча хаёл суриб келаётганида кўчанинг нариги юзидан кимдир «Гуландомхон» деб чақирди. Ким экан ҳозирги замонда унинг номини оғзига оладиган, яна отини жуфт айтадиган мард ёки телба киши? Кўчанинг у юзида Мирвоҳид турар эди. Гуландом, ўша томонга ўтишини ҳам, ўтмаслигини ҳам билмай туриб қолди; ўтгани тортинди: «Отини айтгани, яна жуфт айтганидан ортиқ яхшилиқ бўладими, шундай кишини шубҳага қўйиб нима қиламан?» деган гап кўнглига келди: ўтмай деса эрининг ҳамкори, бундан ташқари Акрам Акбаровичга амакивачча бўлади, иш масаласида бирон ёрдами тегмасмикан... То бу ўйлаб ўйига етгунча Мирвоҳид етиб келди ва уни қия турган дарвозанинг орқасига бошлади. Гуландом учун бу ҳол табиий эди, шунинг учун унинг кетидан эргашди. Мирвоҳид сўрашгани қўл берди.

— Қалай, хафа бўлмай юрибсизми... Хафа бўлишнинг ҳожати йўқ. Эрингиз сизга раҳм қилмай шу йўлга кирибдими, сиз ҳам раҳм қилманг! Институтда ҳамма ғазабланади. Осонми, бутун бошлиқ бир коллективни булғаб кетди! Мен сизнинг ижобий томонларингизни биламан, сизни самимий ҳурмат қиламан... Сиз бунақа қилиб юрманг, ёшсиз, болангиз бор... болангизни мактабдан ҳайдашлари мумкин. Сиз халқ душмани билан ора очик бўлишингиз керак! Менинг сизга самимий маслаҳатим шу! Лекин бу гап орамизда қолсин.

Гуландом нафас титраб «қулт» этиб ютинди.

— Мирвоҳид ака, мен эримнинг гуноҳини билмайман..

— Жуда яхши, жуда яхши! — деди Мирвоҳид қорнига ботиб кетган камарини кўтариб. — Узим ҳам шундоқ бўлса керак деб ўйлаган эдим. Агар эрингизнинг гуноҳини билсангиз сиз ҳам кетар эдингиз!

— Йўқ, гуноҳи бўлмаса керак дейман.

Мирвоҳид қошини чимирди, қулоғини унга яқинроқ олиб борди.

— Гуноҳи бўлса керак! — деди фожиали бир товуш билан. — Тегишли жой сиздан кўра яхшироқ билса керак дейман? Бу гапни менга айтдингиз, бошқа одамга оғзингиздан чиқарманг!

Мирвоҳид хайрлашгани қўл берди. Гуландом миннатдорчилик билдириб хайрлашди. Кўчага аввал Гуландом, ундан кейин Мирвоҳид чиқди. Мирвоҳид унинг ёнидан ўтар экан, ботинкасининг ипини тузатган бўлиб, «Бояги гапни ўйлаб кўринг», деди.

Гуландом кечаси билан ўйлаб, Мирвоҳиднинг маслаҳатини маъқул кўрди: биринчидан, халқ душманининг хотини деган тавқи лаънат ва маломатдан қутилади, иккинчидан, боласи бошини кўтаради, унинг бутун ҳаёти заҳарланмайди; учинчидан, ишга кириб рўзғорни тебратиш, боласининг тарбияси билан шуғулланиш имкониятига эга бўлади; ниҳоят Собир чиққудай бўлса, ўлибдими тушунмай!

Гуландом эртасига институтга телефон қилиб, шундай қарорга келганини Мирвоҳидга айтди. Мирвоҳид, худди ўзининг бирон мушқули осон бўлгандай суюнди, унга раҳматлар айтди ва кечқурун фурсат топса биров кириб чиқишини билдирди. Гуландом телефон қилишга қилдию, кейин ўнғайсизлик сизди: эридан чиқишга қарор берган бўлса, ЗАГСга боравермайдими, Мирвоҳидни овора қилишнинг нима ҳожати бор эди!

Гуландом хижолат бўлиб, эри қамалгандан бери қаровсиз қолган ҳовлини, боғчани ўғли билан бирга супурди, сидирди, икки томоё қирқоғайни билан тўсилган айвонга жой қилди.

Мирвоҳид қоронғи тушганда келди, бироқ қоплон жуда қаттиқ ва тинмай хургани, уни Гуландом уришиб-сўкиб ҳам тиёлмаганидан кейин қўни-қўшнидан истиҳола қилди шекилли, кўп ўтирмади. Гуландомнинг ақли, сиёсий софлиги ҳақида шошиб-пишиб гапирди, ЗАГСга ариза ёзиб бердию, чиқиб кетди.

Гуландом эртасига ЗАГСга борди. ЗАГСда индамай унинг қўлига талоқ хати беришди.

Уч кундан кейин шаҳар газетасининг охири саҳифасида бу талоқ ҳақида тўрт сатрлик хабар босилиб чиқди. Хабарда ҳалол совет хотини Гуландомхон ашаддий халқ душмани Собир Салим билан алоқасини узганлиги айтилар эди.

Шу куни Исмат ўқишдан жуда эрта қайтди. Гуландом ҳайрон бўлиб қараган эди, унинг вазоҳатини, рангини кўриб кўрқиб кетди, гап сўрагани улгурмади. Исмат қўлидаги газетани силкиб бир нима демоқчи бўлди, лекин оғзи очилди-ю, товуши чиқмади: кекиртаги липиллади, лаби қийшайди, вужуди титради-ю, ўзини зинага отиб урди. У дарҳол қонга беланган бошини ерга, зинага урар, тўлғонар, жон бераётгандай хириллар эди. Гуландом эс-ҳушидан айрилиб дод солди. Қўни-қўшни йиғилди. Одамлар Исматни кўтариб олишди. Исмат одамларнинг саволига жавоб бермас, қонаб кетган лабини тобора қаттиқроқ тишлаб, фақат бош чайқар эди. Биров унинг бошини силар, биров ўпар, биров алдаб-сулдаб тинчителишга уринар эди. Ҳаял ўтмай воқеанинг сабаби ҳаммага аён бўлди: бир чол зинада ётган газетани икки бармоғи билан олиб бир-икки силкиди-ю, йиғлаб юборди.

Одамлар индамай тарқалишди. Исмат диванда силкиниб инграб ётар, Гуландом ундан икки қадам берида қон ютиб ўтирар, унга яқин бориб бирон оғиз сўз қотгани ботинмас эди.

Исмат эртасига дарсга бормади.

Эртанги кундан бошлаб бу ҳовлига хат ёғила кетди. Ҳар куни кам деганда иккита-учта хат келар, буларнинг ҳаммаси Исмат қалбида жўш урган ғазаб ва нафрат билан ёзилган, ҳар бири Гуландомнинг қалбига ғойибона темир қиздириб босар эди. Бир-икки кунда элликтадан ортиқ хат келди. Гуландом сочини юлар, товуш чиқармай фарёд чекар, шу билан бирга қалбининг аллақайси бурчида «демак халқ душмани деган чўқмор даҳшатидан эсини йўқотмаган одамлар бор экан, кўп экан-да» деган бир учқун — бу абадийдай кўринган туннинг қачондир бағрини ёриб гуркирайдиган катта гулхан аломати милтирар эди.

Гуландом касал бўлиб қолди. У қилмишининг сабаблари ҳақида Исматга сўз очганида бола ҳар сафар ўрнидан туриб кетар эди. Исмат бу сафар онаси бетоб бўлгани учун туриб кетмади, лекин унинг сўзларига қарши ҳеч нарса демоқчи эмас эди. Кўкрагидан шу сўзлар ўқдай отилиб чиқди: «Отамнинг қамалиши эмас, сизнинг қилмишингиз мени ўртоқларим олдида ерга киргизиб юборди. Ҳеч бир халқ душманининг хотини, боласи...» Исмат ҳўнграб, ўрнидан туриб кетди.

Бир куни тонг қоронғисида қоплон ҳурди. Кўча эшиги тақиллади. Гуландом негадир «эрим чиқиб келди» деб ўйлади, зинадан шошиб тушаётганида «Собиржон-ака» деб юбораёзди. Йўқ, Мирвоҳид экан...

— Кечирасиз, Гуландомхон, Акрам акамнинг қайнаналари ўлиб қолдилар...

Гуландом беихтиёр:

— Вой, қачон? — деди.

— Кеча кечқурун. Бориб қарашармикинсиз, деб келдим.

Гуландом анчадан кейин жавоб берди:

— Жоним билан, лекин... ўртоқ Акбаровнинг уйларида кўринишим қандоқ бўлар экан. Райком секретари... Ўзлари нима дейдилар?

— Сиз ичкарида бўласиз, — деди Мирвоҳид шошиб, — иккинчидан Акрам акам сизни биладилар. Тушинтирганман...

Гуландом Исматга наридан бери нонушта тайёрладию бир соатга қолмай адресни топиб борди. Беш қаватлик иморатнинг кираверишида бир қанча серсавлат кишилар, йигирмага яқин милиция турар эди. Гуландом берида тўхтади, эрининг халқ душмани эканидан эмас, бу одамлар орасида менга хат ёзганлар ҳам бўлса ажаб эмас, деган хижолатда елкасидаги рўмолини олиб ёпиндию ерга қараганича жадаллаб эшикка кирди.

Мирвоҳид иккинчи қават зинанинг бошида уни кутиб турган экан шекилли, дарров ичкарига бошлади ва ўнг қўлдаги эшикни кўрсатди. Эшик ёнида қизил тобут суяб қўйилган эди. Гуландом ичкарига икки қадам босиб, тўхтаб қолди. Озғин, ярим ҳарбий кийим, қўнжи узун этик кийган, тепакал бир киши тушқираётган хаста ёш жувоннинг тепасида туриб ўшқирмоқда эди:

— Товушингни ўчир! Ўчир дейман товушингни!

У оёқ шарпасини сезиб орқасига қаради, кўлини орқасига қилиб, Гуландом томон келди, унга қараб «ҳим» дедию қўл бермади, боягидан анча йўғон товуш билан:

— Келинг, ўртоқ Собирсалимова! — деди, афтидан бу икки отни битта фамилия гумон қилиб. — Бизнинг қайнона табиат қонунига бўйинсундилар. Бу ёғини ташкил қилиб юборинглар! — дедию чиқиб кетди.

У қайнонанинг ўлганига хафа эмас, қаттиқ хижолат кўринар эди.

Теру суякдан иборат бўлиб тўшакда ётган ёш жувон Гуландомга қараб:

— Кўрмайсизми, йиғлагани қўймайдилар... Улик ётган уйдан йиғи чиқмаса, бу қандоқ бедодлик... Улик сарсон: шаҳарга мусофирман, бундан ташқари шунча йил туриб бирон киши билан борди-келди қилмаган эканмиз... Ҳатто кўни-кўшни билан салом-алик қилгани қўймадилар...

Гуландом уни юпатди.

Ҳануз ювғучи, гўрковга одам юборилмаган, кафанлик олинмаган экан. Гуландом буларни Мирвоҳидга тайинлаб ўлик ётган уйга кирди. Улик қандоқ жон берган бўлса шундоқ ётар, ҳатто кўзлари юмилмаган эди.

Соат иккиларга яқин Акрам Акбаров райкомдан телефон қилиб ўлик

тайёр-тайёр эмаслигини сўради ва соат «учу нўл-нўл»да ўттизта машина боражагини айтди.

Гуландом шошиб қолди, эҳтиётан гўрковга одам юбортирдию ўликни ўзи ювди, кафанлади, шу пайт келиб қолган ҳамшира билан кўтариб тобутга солди.

Соат роса учда кўча гуриллаб кетди. Бир қанча энгил ва ундан бир неча хисса ортиқ юк машиналар келиб кўчага саф тортишди. Акрам Акбаров аъёнлари билан чиқиб, тобутни олиб тушди ва қизил алвон ҳамда қора ленталар билан безатилган машинага ўрнатишди. Таъзияга келган савлатли кишилар Акбаровнинг ўзи бошлиқ машинанинг орқасига саф тортишди. Йигирма чоғлик милиция қаёқда туришини, нима қилишини билмас эди. Милициянинг бошлиғи булардан бир қисмини олдинга, бир қисмини ҳар машинанинг кетига қўйди, қолганини маросимнинг икки ёнбошига терди. Ўттиздан ортиқ машинада бирон киши йўқ, афтидан, бу маросимда одамдан кўра машина кўпроқ савлат тўкар эди.

Пастқам кўчалардан юриш бошланди. Кўча-кўйда зоғ учмайди, учраб қолган одамлар милиция ва автомобил колоннасини кўриб турган жойида қотиб қолар, болалар уйларнинг деразасидан, томдан томоша қилишар эди.

Гўр тайёр экан, тобут машинадан тўғри қабрга туширилди. Гўрковлардан бири тупроқ тортмоқчи бўлган эди, иккинчиси «шошма, аввал ваъз айтишади» деб тўхтатди. Бироқ ҳеч ким ваъз айтмоқчи эмаслигини кўриб, иккови баравар тупроқ торта бошлади. Акбаров чап қўли ёнида, ўнг қўлининг тўрт бармоғини кителининг икки тугмаси орасига тиқиб, бошини бир томонга сал бурганича бир кўзини хиёл қисиб турар, афтидан, ҳозир унинг фикру хаёли бу тантанали дақиқада ўзини қандай тутгани, қандай тургани ва бу ҳақда, шубҳасиз, район раҳбаридан кўзини олмай турган одамлар нима деяётгани билан банд эди.

Қабристондан ҳамма ўз ишига кетди.

Гуландом фотиҳага кирадиган одамларни кутгани йигирма-йигирма беш кишига мўлжаллаб дастурхон ёзди, бироқ Мирвоҳиддан бошқа ҳеч ким, ҳатто Акрам Акбаровичнинг ўзи ҳам келмади. Бу уйда бемор хотин тан ва руҳ азобидан инграр, дастурхон ёзилган уйда битта каттакон қора пашша ғинғиллаб, дамба-дам ўзини деразанинг ойнасига урар эди.

Гуландом хаста жувоннинг кўнглига қараб қоронғи тушгунча ўтирди. Акбаров келгандан кейин унга кўринмасдан секин чиқиб кетди.

Хафтанинг охирида кечаси Мирвоҳид Гуландомнинг эшигини қоқди. Гуландом кечаси одамларнинг диққатини тортмаслик учун қоплонни қазноққа қалаб эшикни очди. Ширакайф Мирвоҳид эшикдан кириши билан тўйдан келаётганини, бир хушхабарни етказиш учун «жиндай кайфи билан бўлса ҳам» киришга журъат қилганини айтди ва шу билан бирга унга худди суякка қараган итдай суқланди. Буни Исмат пайқади, аввал онасига, кейин Мирвоҳидга ўқрайиб қарадию уйга кириб кетди. Гуландом нима қилишини билмай Мирвоҳидга бир пиёла совуқ чой узатди. Мирвоҳид чойни олиб ҳўплади ва қотиб-қотиб кулди.

— Мен коньяк дебман!.. — деди, кейин бирдан жиддий тус олди. — Хушхабар шундан иборат... айтаберайми? Ё айтмайми?.. Айтсам шуки, биз сизни институтга жалб қилмоқчимиз!

— Раҳмат, — деди Гуландом мастнинг гапига унча ишонмай.

— Энди кетавер дейсизми? — деди Мирвоҳид унинг «ўтиринг» дейишини кутиб.

Гуландом нима дейишини билмай қолди. Шу пайт Исмат уйдан чиқиб, икковининг тепасида туриб олди. Мирвоҳид маст бўлса ҳам бунга эътибор қилди ва холис ният билан келганини писанда қилиш учун, зинадан эҳтиёт бўлиб тушар экан:

— Эрталаб бориб директорга учранг! — деди ва чиқиб кетди.

Исмаат ҳарчанд заҳарга тўлиб турган бўлса ҳам онасига индамади. Гуландом ҳам буни пайқаб сўз қотмади.

Гуландомни институт буфетига буфетчи қилиб олишди. Унинг учун шу ҳам катта гап эди. Бироқ орадан бир ой ўтар-ўтмас Гуландом ўлар ҳолатга етди: у билан ҳечким гаплашмас, олди-сотдига оид гапни ҳам мумкин қадар қисқа қилишар, ҳамманинг хатти-ҳаракатида зарда, жеркиш, унга бирон озор етказиш истаги сезилиб турар эди. Гуландом Мирвоҳиднинг «Институтда ҳамма ғазабланади. Осонми, бутун бошлиқ бир коллективни булғаб кетди» деганини

эслади-да, одамларнинг муносабат ва муомиласига шунинг оқибати деб қаради, баъзан «эримдан чиқдим-ку, яна нима дейсизлар!» деб қичқиргиси келар эди. Аслида эса одамларнинг унга бу хилда муносабатда бўлишига сабаб Собирнинг халқ душмани эканлиги эмас, бу хотиннинг Собирдан чиққанлиги ва бу қилмишини газетачиларга керилиб айтганлиги эди.

Бир куни Гуландом танаффусдан кейин ўзи якка чой ичиб ўтирган эди, Мирвоҳид келди, баланд товуш билан ишга оид бир-икки савол бергандан кейин шивирлаб ҳол-аҳвол сўради. Гуландомнинг кўз ёши тайёр турган экан, дув тўкилди. Мирвоҳид кўз-қош имоси билан «кечқурун уйингга бораман, бу ер жойи эмас» деди. Гуландом «борма, болам ғашлик қияпти» деёлмади, чунки шундоқ деса бунинг кетидан «бошқа жойда кўришайлик» деган гап келар, буни Гуландом хоҳламас эди.

Ишдан қайтишда Гуландом кинога иккита билет олди ва уйга келиши билан шуни айтиб ўғлини қувонтирди: бироқ Мирвоҳид келишидан ярим соат бурун боши қаттиқ оғриётганини айтиб, иккала билетни Исматга берди. «Ўртоғинг билан бора қол» деди. Исмат индамай билетни олди, фақат шапкасини кийдию чиқиб кетди.

Мирвоҳид айтган вақтида келди, эшикдан кириши билан инқиллаб, кеча бир лаънатининг уйида катта ичкилик бўлганини, ҳозир боши ёрилай деб турганини айтиб, чўнтагидан бир шиша вино олди. Гуландом гангиб уни уйга таклиф қила қолди, топган-тутганини столга қўйди. Мирвоҳид шисани очди, иккита стаканга тўлдириб вино қўйди, Гуландом ҳарчанд унамаса ҳам қўймади, иягидан маҳкам ушлаб, винони оғзига қўйди ҳисоб. Ярим стакан винони Гуландомнинг ўзи ичди, шундан кейин қулфи дили очилиб, институтдаги одамлардангина эмас, кўраётган кунидан, умуман толедан йиғлаб-йиғлаб шикоят қилди. У ҳозир шу қадар умидсизликка тушган, оламда ўзини шу қадар кимсасиз, кераксиз, одамларнинг чиқиндиси ҳисоблар эдики, Мирвоҳид уни юпатган бўлиб аввал пешонасидан, кейин юзидан ўпганида ўликдай қимир этмади. Мирвоҳид кейин ҳар икки оғиз гапнинг бирида унинг юзидан, елкасидан ўпиб, одам боласининг иродаси ҳақида ўзи билган, эшитган гапларини қумалоқдай тўкаётган пайтда бирдан эшикнинг иккала тавақаси шарақлаб очилдию, остонада Исмат, унинг кетида Қоплон пайдо бўлди. Исмат, қўлида каттақон пичоқ, ранги оппоқ, қилт-қилт этиб турар, афтидан кимдан бошлай деб гоҳ оғзи ярим очиқ ва донг қотиб қолган Мирвоҳидга, гоҳ эс-ҳушини йўқотиб қўйган онасига қарар, Қоплон эса унинг ёнида чўнкайиб, худди команда кутгандай қулоқларини тиккайтириб турар эди. Исмат хийла туриб қолгандан кейин пичоқни қулоқкаш қилиб ерга урдию, инграганича чопиб чиқиб кетди. Қоплон унинг кетидан югурди. Гуландом ҳушига келиб унинг кетидан чопди, шовқин солиб чақиргани истиҳола қилди, орқасидан етиб боргунча Исмат эшик бу ёқда қолиб, девол оша гурс этиб ўзини кўчага ташлади. Қоплон ҳам ошиб тушди. Гуландом кўча эшигини очиб чиққанида Исмат аллақачон ғойиб бўлган, чап томонда Қоплоннинг ҳургани эшитилар эди. Гуландомнинг умрида биринчи мартаба қалби қаттиқ оғриди, бир-икки қалқиб остонага чалқанча йиқилди. Бироздан кейин Қоплон қайтди. Гуландомни кўриб унинг тепасига келди, ҳурди; кейин Исмат кетган томонга қараб югурди; қайтди, ҳовлига кириб ҳурди; айвонга чиқиб ҳурди; очиқ қолган эшикдан уйга қаради. Гуландомнинг қайтишини кутиб, оғзини ярим очганича тингшаб ўтирган Мирвоҳид уни кўриб қўрққанидан ўлар ҳолатга етди. Қоплон ҳура-ҳура кўча эшик томон кетди. Мирвоҳид аста уйдан чиқди, икки қўллаб қорнини ушлаганича бирдан югурдию ҳуриб ўзини ўлдираётган итга ҳам эътибор қилмай, остонада хириллаб ётган Гуландомнинг устидан сакради, сакраб ўтолмай аллақаерини босди, кўчага чиқиб, кўзига қоронғу кўринган томонга ўзини урди. Қоплон ҳурганича қолаверди.

Исмат ҳамон инграб, ғизиллаб борар, лекин қаёққа ва нима учун кетаётганини ўзи билмас эди. У чароғон ва қоронғи, гавжум ва кимсасиз кўчалардан узоқ чопди, қаердадир йиқилди, ўрнидан туриб яна чопди. Ҳозир унинг одам боласини кўргани кўзи йўқ, бутун дунёни вайрон-валангор, одамларни дордагина кўргиси келар эди: югуриб борар экан, қаердадир жуда ёруғ шуъла сочиб турган кўча чироғини тош билан уриб синдирди, кимдир шовқин солди, кимнингдир пуштиранг шуъла ташлаб, роҳат-фароғатдан дарак

бериб турган деразасига каттакон тошни отди; қўл ушлашиб келаётган эрхотиннинг орасига ўзини уриб икковини ҳам йиқитди; қаёқдандир қўлига тушиб қолган шиша синиги билан бир кишининг юзини тилиб ташлади. Одамлар «ушла-ушла безорини» деб шовқин кўтарди, милиция ҳуштак чалди...

Гуландом алламаҳалда ўзига келди. Урнидан не машаққат билан туриб кўчанинг у ёқ-бу ёғига қаради, назарида Исмат кетган томонга бир неча қадам ташлади, яна йиқилишини сезиб деволни ушлади, қайтди, уйга кирди; каравотга етолмай столнинг ёнига йиқилди, лекин ҳуши жойида, кўнглидан нуқул: «Ўлиб қолсам ўлигимни одамлар неча кундан кейин биларкин?» деган гап ўтар эди.

Икки кун ўтди ҳамки, Исматдан дарак бўлмади. Гуландом учинчи куни ишга эмас, Мирвоҳидни кўриш мақсадида институтга борди, чунки Исматни қидириш тўғрисида ундан бошқа одамга оғиз очиб бўлмас эди. Мирвоҳид ҳам касал экан, ранги кетган, ҳамиша очиқ турадиган лаблари қорайган, ёрилган эди. Бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида иккови ҳам оғиз очмади. Мирвоҳид Исматни қидириш тўғрисида тайинлик ваъда берди. Ҳақиқатан шаҳарда қидирув бошланди. Милиция газетага эълон беришни таклиф қилган эди, Гуландом унамади.

Мирвоҳид ҳар куни қидирув ишининг бориши ҳақида Гуландомни хабардор қилиб турар эди...

Собир Салим йўлакнинг эшиги ҳар очилганда бир ўлиб уч кун ўлим кутди; сўнги соатларда жонидан қўрқиб эмас, безор бўлди; бир жазаваси тутганда эшикни икки қўллаб муштиради, тепди, «бир секундлик ишни мунча чўздинг!» деб жонининг борича бақирди.

Учинчи куни тахминан ҳукм эълон қилинган соатда йўлакнинг эшиги очилиб, икки киши шу томонга кела бошлади. Собир жонидан минг безор бўлган, бундан ташқари кундузи ёмон иш бўлмаслигини билса ҳам вужудини яна совуқ карахтлик қамраб олди. Одиноканинг эшиги шарақлаб очилди-ю, остонада офицер билан солдат пайдо бўлди. Офицер қўлидаги қоғозни ўқиди. Собир «ҳукм ижро қилинади» деган жойини кутгани учун қулоғига бошқа гап кирмади. Офицер унинг афтидан ҳеч нарса тушунмаганини билиб, янги ҳукмнинг мазмунини оғзаки айтиб берди. Янги ҳукмда Собир ўлим жазоси ўрнига йигирма беш йил озодликдан маҳрум қилинган эди. Офицернинг очиқ чеҳраси, унинг орқасида жилмайиб турган солдат боланинг мобий кўзларидаги оламга сиймайдиган қувонч бу ҳукм рост эканини тасдиқлаб турар эди.

Эшик ёпилди. Собир ўзини каравотга ташлаганича овқат ҳам емай, прогулкага ҳам чиқмай бир кеча-кундуздан ортиғроқ ухлади, лекин уйқудай бўлмади — бу муддат энди ўзи буткул рози бўлган бу жазо ҳаққоний эканини тушидади, ўнгидади ўзига ўзи исбот қилиш билан ўтди: ғайри қонуний қуроли олиб юргани учун беш йил, ҳукуматга топширилиши керак бўлган қуролини йўқотиб қўйгани учун ўн йил, сўроқ вақтида терговчини ҳақорат қилгани учун уч йил...

Эртасига тушдан кейин уни ялпи камерага олиб чиқишди. Собир бу ерда, ҳақиқатан, Кичкина Эрматни кўрди. Эрмат унга бир қарадию танимади. Эшикка яқин ерда букчайиб ўтирган тўзғоқдай оппоқ бир чол Собирнинг кўзига иссиқ кўринди, қараса, ибтидоий мактабдаги ўқитувчиси Шодмон махсум! Чол ўзи дарров таниди, каттакон рўмолчасини юзига босиб, товуш чиқармай йиғлади. Бу мўйсафид нима гуноҳ қилган экан? Бу одам нотинч йигирманчи йилларда кўп ўқитувчилар сингари мактабда дарс берган, кўчада соқчи; милтиқни деволга суяб қўйиб бола ўқитар, шаҳарга босмачи ораласа дарсини чала қўйиб отишгани кетар эдику! Уни миллатчи деб қамашипти, лекин саккиз ойдан бери бўйнига тайинлик айб қўйишмас экан.

Собир ўлимдан қолганини эшитиб унга бутун камеранинг диққати жалб бўлди. Ҳар ким унинг гуноҳини батафсил билгиси келар, отув ҳақидаги ҳукм эълон қилинганда, ўлим кутиб камерада ётган соатларида ўзини қандай сезганини, нималарни ўйлаганини, кўзига нималар ва кимлар кўринганини, ўлим ҳукми нимага бекор қилинганини, бу хабарни эшитиб қандоқ суюнганини билгиси келар, беҳисоб саволлар берар, унинг жавобларига қаноатланмай эзмаланар эди.

Эрмат Собирнинг бошидан кечирганларини гоҳ тутатиб, гоҳ заҳарханда

қилиб эшитди, ўз саргузаштини айтиб берди. Фрунзе ўз қўли билан тақиб қўйган «Қизил Байроқ» орденини терговчи унинг кўкрагидан юлиб олипти.

Қўшни ялпи казарманинг маҳбуслари прогулкага чиқарилганда бу ердаги маҳбуслар баъзан «яна ким келди экан» деб, баланд туйнукдаги темир панжарага осилиб ташқарига қарашар эди. Бир куни кимдир туйнукдан қараб туриб, «эй, Оғалиқ-ку!» деди. Оғалиқ Қўқон Мухторияти муваққат ҳукумати чиқарган заёмни растада ваъз айтиб тарқатган, бундан ўн йил чамаси бурун фош қилинган аксилинқилобий бир ташкилотнинг аззоси сифатида қамалган, қамоқ муддатини битириб келганидан кейин уч йил бурун яна қамоққа олинган, шаҳарда маълум одам эди. Орадан ўн беш кунча ўтиб Оғалиқни шу камерага ўтқозишди. Оғалиқ эшикдан кирар экан, кичкина жуссасига, шафтолиқоқидай буришган-тиришган бўлса ҳам ҳалим юз ифодасига мос келадиган кичкина ва мулойим товуш билан:

— Ассалому алайкўм, контурлар! — деди.

Унинг саломига алик олганлар ҳам бўлди. Кимдир «сўхтаси совуқ» деб дўнғиллади. Оғалиқ тахтага чиқиб кўрпасини ёзаётганда жой таллашиб, турмаларда машҳур бир бандит билан танишиб қолди, уни «каллакесар» деди. Бандит ҳам оғалиқни билса керак, «каллакесар бўлсам ҳам контур эмасман» деб жавоб қайтарди. Кулги кўтарилди. Оғалиқ билан бандит ҳар бири ўз «ҳунари»нинг мўътабарроқ эканини писанда қила кетди. Эрмат сўз қотди:

— Қўяқолинглар энди, икковларинг ҳам бир олманинг икки палласи!

Оғалиқ унга кўзларини қисиб узоқ қарагандан кейин таниди ва суюниб кетди.

— Э-э, полвон, сиз ҳам шу ердамисиз? Офарин! — деди ва бандитга юзланди. — Мана, кўрдингми, полвондай одам ҳам контур!

Эрмат қаттиқ хижолат бўлди ва кулиб:

— Сизга ит ўхшасин, Афандим! — деди.

Оғалиқ оғринди.

— Офарин! Отдан тушсангиз ҳам узангидан тушмайсиз-а! Тушақолинг энди, ё қўлтиғингиздан олайми?

Эрмат унга ялт этиб қаради, афтидан, оғзига келган бир талай бошқа сўзларни қайтариб:

— Қўлтиғимдан олсангиз сизга вазминлик қилмасмикинман? — деди. — Қилтириқдай оёғингиз ўзи зўрға сизни кўтариб турибди-ку! Кўлда сузолмаган бақа дарё бўлса хунаримни кўрсатар эдим деган экан!

Яна кулги кўтарилди. Оғалиқ индамай ёнбошлади. Ундан икки киши нарида нондан шахмат доналари ясаб ўтирган эллик ёшлардаги хушмўйлов бир рус эмакляб келиб Оғалиққа қўл берди. Оғалиқ унга ҳам кўзларини қисиб узоқ қараганидан кейин таниди ва Александр Иванович деб сўрашди. Булар турмада танишган экан.

Александр Иванович бошқа вақтда қулай пайт топиб Эрматга Оғалиқ ҳақидаги мулоҳазаларини айтиб берди. Унинг фикрича, Оғалиқ советларга қарши экан, қўлидан келса бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмаслиги муқаррар, бунини ўзи ҳам яширмайди. Шундай бўлгани ҳолда уни бирон ёққа жўнатиш ўрнига турмама-турма, камерама-камера олиб юришдан мақсад Оғалиқни янгидан янги одамлар орасида ўрганиш, одамларни эса Оғалиқ билан чертиб кўриш эди.

Александр Иванович Мирализбур Ўзгандан нари Мирзаакада туғилган, ўрта мактабини Андижонда, денгизчилик мактабини Ленинградда битирган. Ундан кейин Туапск, Красноводск, Боку, Одесса портларида ишлаган, бундан икки йил бурун жосусликда айбланиб қамоққа олинган, лекин икки йилдан бери шаҳарма-шаҳар, турмама-турма олиб юриб бўйнига айб қўйиша олмас экан. Бундан икки ойча муқаддам уни жуда ҳам баджаҳл бир терговчи сўроқ қилибди. Пировардида «сендақа жосусларга асаб сарф қилиб ўтирмайман, биратўла отиб ташлайман, кўяман» деб устидан ошириб тўппонча отибди. Икки йилдан бери бунақа муомалаларни кўра бериб жонида жон қолмаган Александр Иванович гўё қўрққан, инсофга келган бўлиб, «қоғоз билан қалам бер, ҳамма гуноҳимни бўйнимга олиб, ёзиб бераман» дебди. Терговчи дарров қоғоз билан қалам берибди. Олдига бир стакан қуюқ чой билан икки чақмоқ қанд қўйибди. Александр Иванович Каспий денгизи портларида жуда кўп махфий маълумотлар йиққанини, жуда кўп нозик жойларни суратга олганини, ундан кейин

бир куни ярим кечаси моторли қайиқда Каспийдан Қора денгизга ўтганини, Қора денгизда ҳам шунақа маълумотлар, суратлар йиққанини айтиб ёзиб берибди. Терговчи бунга ўқиб жуда хурсанд бўлибди. Лекин йиққан маълумотлар ва суратлар қаерда эканини, кимда эканини сўраш хаёлига ҳам келмабди: Каспий билан Қора денгиз орасида сув йўли йўқ эканига фаросати етмабди. Александр Ивановичнинг фикрича тергов материали жуда қизиқ бўлганлиги учун бу жоҳил терговчи уни албатта юқорига юборади, юқорининг ҳам фаҳм-фаросати шундай бўлса ундан юқорига юборади, материал бора-бора Москвага етса ажаб эмас. Ахир, бирон жойда «Каспийдан қайиқда Қора денгизга ўтдим» деган гапига эътибор қиладиган одам топилар, бу одам нега бунақа ёзди экан, деб қизиқар-ку!

Эрмат Александр Ивановичнинг макрига жуда қойил қолди ва суюниб кетди.

— Бу гап Москвага етса сизни албатта чиқаради! Ҳақиқат қилади! Шу ердан чиқиб олсангиз бас, у ёғи бир қадам. Марказкўмга учранг! Айтинг! Ҳамма сирни айтинг!

Александр Иванович хўрсинди.

— Учрайман, албатта учрайман! Разведкамизнинг аҳволи шу бўлса, тағин ҳам давлатимиз мустақкам экан! Разведкаси бир кунгина шу аҳволга тушган бошқа давлат эртага қолмай қулайди!

Бир неча кундан кейин Александр Ивановични олиб чиқиб кетишди. Унинг макридан хабардор одамлар унга оқ йўл тилашди. Буларнинг назарида Александр Иванович камерадан чиқиши билан Кремль остонасига қадам қўядиган ва дарҳол Сталинни кўриб, уни мамлакат аҳволидан хабардор қиладиган, шундан кейин ўша заҳоти катта ўзгаришлар юз берадигандай эди.

Ўша куни тушда Эрмат сўроққа чақирилди. Сўроқдан тез, лекин руҳи тушиб қайтди. Кечаси соат ўн бирларда навбатчи эшикдан бошини тикиб Эрматнинг номини айтди ва «кўрпангни кўтар» деди-ю, эшикни дарров ёпди. Бу гапнинг кундузи ва тунги маъносини яхши билган камера аҳли жимжит бўлиб қолди. Оғалиқ устма-уст йўталиб қўйди. Эрмат лўлаболишни қизил кўрпачасига ўраб, қўлтиғига қисди, одамларни даҳшатли кайфиятдан қутқариш учун илжайиб:

— Кўнгилларингга бошқа гап келмасин, терговим тамом қилди, мени катта турмага олиб кетаётипти, — деди.

Бутун камера гуриллади, ҳамма ҳам шуни тилар эди.

Эшик очилиб Эрматни ютганидан кейин яна ҳамма жимжит бўлиб қолди. Ташқарида, эшик олдида тапир-тупир бўлди; Эрмат олишди шекилли, ўқ товуши чиқди... Анчадан кейин мужик арава шалдиради. Ташқарида кимдир нотайин бир куйни ҳуштак қилиб чалди.

Камера ҳамон жимжит, эшик олдида букчайиб ўтирган Шодмон махсум титраб-инграб йиғлар, мўйсафидни юпатиш ҳеч кимнинг эсига келмас эди. Эртасига уни оғир бир аҳволда касалхонага олиб кетишди.

Тушгача камерада жуда оғир кайфият ҳукм сурди. Оғалиқдан бошқа ҳеч ким чурқэтмади. Туш маҳалида иккита янги маҳбус хунук хабар билан келди-ю, камерадаги оғир кайфият ўрнини ваҳима эгаллади: кеча саҳарда Гитлер мамлакатимизга бостириб кирибди.

Янги маҳбусларнинг бири радист, иккинчиси корректор экан. Радист Молотовнинг нутқи радио орқали эшиттирилаётганда майдондаги радиокарнайи бир-икки хириллагани учун жавобгарликка тортилибди. Бунга қаердадир чақнаган чақмоқ сабаб бўлганини исбот қилиш керак экан. Корректор ўқиган бир мақолада хатога йўл қўйибди.

Уруш хабари ҳаммани ҳар хил ташвишга солди. Ҳамма камгап, ўйчан бўлиб қолди. Фақат Оғалиқ кўп шақиллар эди. У бир куни камера прогулкага чиқарилганда ҳовлининг нариги бурчидаги темир панжаралик дераза остида газета кўтариб ўтирган ўрта ёшлардаги бир кишига сўз қотди:

— Ҳа, обзи, ҳоллар нечук? — деди татарчалаб. — Шулай, шул... чўқиниб битсақда раҳмат демийлар! Сўғиш бошланди бит, оларга туғул сўғишга чўқин.

Газет кўтариб ўтирган киши унга қарамасдан:

— Айда, айда, қари чучқа! — деб сўкинди.

Оғалиқнинг айтишига кўра бу одам оператив ходимларидан бўлиб, Оғалиқ

мансуб бўлган аксилинқилобий ташкилотни фош қилиш, ташкилот аъзоларини қамоққа олишга бошчилик қилган, ҳозир қамалиб махсус камерада ётган экан.

Орадан икки кун ўтиб Собир Салимни илгариги қоронғи одиночкага олиб ўтишди. Собир Салим чўчиди: агар бу нарса урушга боғлиқ бўлса, охири бахайр бўлсин.

Милиция Исмаатни узоқ қидирганидан кейин бир дарак топди: дарёнинг аллақеридаги қайрилишида колхоз чўпони тахминан Исмаат ёшидаги бир боланинг ўлиги оқиб келганини, гирдоб ўликни қаърига тортиб кетганини кўрибди. Гуландом дарҳол бориб чўпонга учради. Чўпон айтган аломатларга қараганда ўша Исмаатнинг ўлиги эканлиги аниқ эди. Уликни қидириш имконияти бўлмади.

Гуландом аза очди. Азага институтдан ҳамма, ҳатто Гуландом кутмаган одамлар ҳам келди. Исмаатнинг ўлими бир томондан Гуландомнинг бағрини тилка-пора қилган бўлса, иккинчи томондан унинг обрўйини ошириб юборди. Мирвоҳид ҳар важ билан ва ҳар мажлисда бир илмоқ топиб Гуландомни ибрат қилар, унинг халқ душманидан халқ олдида юз ўгирганини, Гуландом тарбиясида ўсган бола халқ душманининг пуштикамаридан бўлиб яшаганидан ўлимни афзал кўрганини айтиб, баъзан кўзига ёш олар эди. Собир Салимнинг халқ душмани эканига заррача ҳам ишонмаган, лекин дами ичида бўлган одамлар Гуландомнинг қилмишига юзсизлик, боланинг ўлимига эса шу юзсизликнинг натижаси деб қарашса ҳам, Мирвоҳиднинг сўзларига қарши лом-мим дейишолмас эди.

Орадан кўп ўтмай «Гуландом партияга ўтгани ариза берар эмиш» деган гап тарқалди. Ҳақиқатан ариза тушди ҳам. Гуландомни партияга биринчи бўлиб Мирвоҳид, ундан кейин райком ходимларидан бир киши, яна қайсидир партия ташкилотидан кимдир тавсия қилган эди. Партбюро секретари ўйлаб қолди: коллективнинг Гуландомга қарши муносабати маълум, демак Мирвоҳиддан бошқа бюро аъзоси унинг партияга ўтишига рози бўлмайди, бюрода жанжал чиқади, бу жанжал Мирвоҳид билан бошқа бюро аъзолари ўртасидаги пинҳоний келишмовчиликни юзага чиқаради. Пировардида, ҳар нечук мунгли — эри қамалган, боласи ўлган аёлнинг бошига яна бир кўргилик ортади.

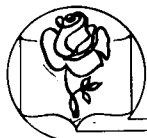
Секретарь шуни кўнглидан ўтказди-ю, ортиқча ғалва-хархашаларнинг олдини олиш, яъни Гуландомнинг аризасини бюрода кўрмаслик, лоақал узоқ пайсалга солиш йўлини кўзлаб райкомга Акбаровнинг ҳузурига борди. Унинг мақсади можаро ва кўнгилсизликларга сабаб бўладиган гапларнинг қатини очмасдан туриб, Гуландомнинг институтга кирганига ҳали йил тўлгани йўқ, шунинг учун унинг аризасини ҳозир бюрода кўришга устав йўл бермайди, деган гапни Акбаровдан тасдиқлатиб олиш, шу билан Мирвоҳиднинг оғзига уриш эди. Бироқ секретарнинг умиди пучга чиқди. У Акбаровга рўпара бўлиб, уставнинг талаби ҳақида сўз очганида Акбаров «уставга сизлар учун мен риоя қилдим, райкомнинг секретари бўлганим учун Гуландомга тавсиянома бермадим» деди. Бошқа гап ортиқча бўлиб чиқди.

Гуландомнинг аризаси тез кунда бюрога қўйилди. Райкомнинг бу масалага муносабатини секретарь бюро аъзоларига айтди. Гуландом бюрода партия аъзолигига кандидат бўлиб ўтди. Бюронинг қарори умумий мажлиснинг муҳокамасига қўйилганида Мирвоҳид узун нутқини ўртоқ Акбаров нима учун «райком секретари бўлмаганимда Гуландомхонга ўзим тавсиянома берар эдим» деганига бағишлади.

Бюронинг қарорини умумий мажлис тасдиқлади.

Институт партия ташкилотининг қарорини райком тасдиқлаши уруш бошланган кунга тўғри келиб қолди. Гуландом уруш бошланиши билан биринчи бўлиб партияга киргандай бўлди-ю, унинг ҳақида райком бюроси аъзоларида жуда яхши таассурот қолди. Унга кандидатлик билетини Акбаров ўз қўли билан берди ва «совет аёлига хос жасорати билан ботқоқдан чиқиб олган ёш коммунистга» бундан кейинги фаолиятида муваффақият тилади.

Ёш коммунист бундан кейинги фаолиятини райкомда бошлади. Уни Акбаров ўзига ёрдамчи — секретарь қилиб олди...

Омон Мухторов

КЕЧИККАН ҚЎШИҚЛАР

Туркум

Севги — юрак мулки.
Шоир севги тўғрисида бир умр шеърлар
ёзади. Лекин халқ орасида, ўн саккизга кирма-
ган ким бор, деган гап юради. Шу боисдан,
шоирнинг кейинчалик барча ёзганлари, нима
қилганда ҳам, унинг кечиккан қўшиқларидир...
Муаллиф

* * *

Фариб бир уй...
У билан кўркам;
Бўлганидан кулгулари ҳур —
Нур таралиб,
 унинг ўзи ҳам
Порлаб турар бамисоли нур.

Рангу бўёқ кетганда кундан,
Бу хонага қуюлганда шом —
Нурли ҳислар биргина ундан
Топа бошлар ўз-ўзига ном.

Энди қалбга, билмасин поён —
Дахл этолмас ҳеч қандай зулмат.
Бу гўшада, бағишлайди жон —
Сенга нурдан яралган хилқат...

* * *

Ҳеч нарса эмасдир — иқрор бўлдим бу кун,
Менинг қўшиқларим — менинг сеҳрларим.
Бирдан хаёлимга ташлаб қўйди тугун,
Қора кўйлактаги зебо сеҳргарим.

У кўзим ўнгида жонлантирди ногоҳ
Ҳаёт ва тарихни лойдек қориштириб.
Бир томонда ҳандақ қазилгандек гўё,
Бир томонни офтоб турар ёриштириб.

Худди миллион йил менинг гарданимда,
Худди миллион йил иккимиз ёнма-ён.
Тўхтаб, унга илк бор тикилган дамимда
Биздан чекингандек макон билан замон.

Мен шу дам ҳис этдим: у — муҳаббат кўрки,
Унинг азал касби — дунёда соҳирлик.
Менинг кўшиқларим — оддий дарахт барги,
Сўзлашга арзимас ҳар қандай шоирлик...

* * *

Менинг куним бирдек нурафшон,
Доим ойдин бўлганда туним —
Кўздан нега тургандинг пинҳон,
Қаёқларда эдинг, гулгуним?

Бутун сувлар теграмда равон,
Дарахт бўлиб яшнаган куним —
Сен бормидинг баёнсиз армон,
Қаёқларда эдинг, гулгуним?!.

Айт, бу ахир қандай ҳаяжон —
Тикилмоқда бўғзимга уним?!
Билмасмидинг келмоқни қачон,
Қаёқларда эдинг, гулгуним?!.

* * *

У — оқ, нозик бўйнингни буриб,
Менга бир боқсанг-чи қайрилиб...
Мени тамом кўйди ўлдириб —
Уч кунлик айрилиқ.

Кулиб, сўзласанг-чи бир оғиз,
У — дур тишларингни кўрсатиб...
Бунча оғир, бунчалик олис —
Айрилиқ фурсатинг?!.

Жонланиб, у — ниҳол қоматинг,
Кўринсанг-чи қаршимда бирпас...
Сенсиз қандай менинг ҳолатим —
Ҳеч ким буни билмас...

* * *

Сочларингга кўмилдим тушимда,
Бахтимдан кўзимга қалқди ёш.
Айрилиб қолдим-ку ҳушимдан,
Мен ердаю
осмонларда бош.

Кўзларингга жойландим тушимда,
Бахтимдан юзимни ювди ёш.
Айрилиб қолдим-ку ҳушимдан,

Мен ердаю
осмонларда бош.

Севаман, севаман... илож йўқ.
Кетма, кетма менинг тушимдан.
Мен ҳеч қачон билмаган кўшиқ —
Мени жудо қилди ҳушимдан...

* * *

Яна телбаланиб, яна ўртаниб,
Яна беихтиёр кетганча тинчим —
Кечиринг, бир гапга қолдим ўрганиб:
Мен Сизни соғиндим...

Мен Сизни соғиндим бир кун ичида,
Бир соат ичида, бир он ичида.
Қандайдир бахт билан армон ичида —
Мен Сизни соғиндим...

Ана, шошганимча чопдим кўчага,
Кел, кел, деб ёнимга дардим, севинчим.
Бўм-бўш бир ер билан осмон ичида —
Мен Сизни соғиндим...

Сиз, деб мен интиққан шу кун, кечада
Сизга юқмадими менинг соғинчим?
Ахир, гувуллаган исён ичида —
Мен Сизни соғиндим...

* * *

Жимгина, товушсиз... дилором
Қалбида кўшиқлар куйлайди.
Мен уни ўйладим бу оқшом,
Бу оқшом у мени ўйлайди.

Барибир... ўйлайди. Куйлайди.
Билади — мен уни куйлайман.
У менга хаёлан сўйлайди,
Мен унга хаёлан сўйлайман.

У мендан бошқани суймайди,
Мен ундан бошқани суймайман.
У мени барибир ўйлайди,
Мен уни барибир ўйлайман...

* * *

Бу эски бир усул балки...
Бўлиб парвона, парвона,
Олов кучдим, ўзим ўзни
Уриб ҳар ёна, ҳар ёна.

Қанотим куйса, куймасми,
Танамга кетса ўт, кетсин,
Иложим йўқ, оловдан мен
Ахир, девона, девона.

Бўғилгандим, муҳаббат, деб,
Тушунмай ишқ экан бундоқ,
Ажабки, руҳ билан жисмим
Бугун бегона, бегона.

Олов қўмсаб, демишлар, ким
Қачон парвонадек учса —
Қолар кул бир ҳовуч ундан!
Шудир афсона, афсона...

* * *

Бу шамол Сиздан.
Бу ёмғир Сиздан.
Унутиб бизни,
Кетганингиздан.

Камалак Сиздан.
Бу офтоб Сиздан.
Бизни эшлашга
Тушганингиздан...

* * *

Мени қийнайдиган бўлдингиз яна,
Дўстим, дўстим!
Мендан узоқлашиб кетяпсиз, ана,
Дўстим, дўстим!

Мен кўзларим йриб, кузатиб Сизни,
Дўстим, дўстим!
Бағримга жойлайман изларингизни,
Дўстим, дўстим!

Энди шу излардан тун ўтар бедор,
Дўстим, дўстим!
Муҳаббатдан бўлиб қандайдир бемор,
Дўстим, дўстим!

* * *

Қисмат-ку жўн нарса.
Аммо ўйини...
Инсонни арқонсиз осгани-осган.
Билмайман не бўлди? Кўрдиму уни,
Қаттиқ яхши кўриб қолдим беҳосдан.

Унинг нозик-нозик бармоқларига
Жонимни беришга тайёрман бу дам.
Унинг йиқилганча оёқларига,
Сизиниб, атайман уни маъбудам.

Бу қисмат эмасми, мен учун, ахир,
Унинг тола-тола сочлари ҳам дор.
Унинг кўзларида чўкиб ётган сир —
Менинг юрагимда ётган лолазор...

* * *

Мен унга жон бўлиб севаман уни,
Юрагим қон бўлиб севаман уни.
Гоҳо эпкин бўлиб севаман уни,
Гоҳо бўрон бўлиб севаман уни.

Бу гаплар шунчаки арзон гап эмас,
Унга қурбон бўлиб севаман уни.
Кўрсатган бир қатра меҳрига эваз,
Чексиз уммон бўлиб севаман уни.

Менга, эҳтимол, у тилайди тўзим,
Қаттиқ ҳайратланиб учраган куни.
Мен-чи, ахир, мен ҳам ўзимга-ўзим —
Шундай ҳайрон бўлиб севаман уни...

* * *

Гўзал шаҳар кучоғида бор
Ажойиб бир қуюқ дарахтзор.
Шу ерда сен — чин пари пайкар
Социб менинг бағримга байтлар,
Чертмоқдасан уни худди тор.

Янграб бағрим — янграяпман мен.
Сени бугун англаяпман мен.
Сен қандай бахт дунёда, жоним,
Буюк умид, буюк армоним,
Сени шошиб тинглаяпман мен.

Ҳаяжондан кўзларимда ёш,
Бергин ўзинг бир зарра бардош,
Туғади-ку менинг тоқатим.
Тортилгандек нозик бир қатим,
Ер айланиб, айланмоқда бош...

* * *

Мен уни қанчалик яхши кўришимни —
Сиз, сиз биласизми,
Тонгги сайроқ қушлар?

У деб, жон ҳовучлаб, гангиб юришимни —
Сиз ҳам билдингизми,
Янграган товушлар?

Уни, сездингизми, сиздан сўрашимни —
Ҳар ёққа бош уриб,
Югурган шамоллар?

Мен унга бир умр интиқ қарашимни —
Англаб етдингизми,
Девона хаёллар?..

* * *

Менинг ҳолатимга тушуниш қийин.
Сен ҳали кетмасдан олислаб —
Мен сени, хаёлан эркалаб майин,
Ўз-ўзимча турибман излаб...

Менинг ҳолатимга тушуниш қийин.
Мени ҳали этмай туриб тарк —
Сен кетиб қолгандек, куйиб дам сайин,
Хаёлингга бўлмоқдаман фарқ...

Чингиз Айтматов

КУНДА

Рус тилидан Иброҳим ҒАФУРОВ таржимаси

Роман¹

Иккинчи қисм

1

— Ярадорга саломлар, — деди Авдий оҳиста овозда, қаттиқ дукирлаб ураётган юрагини босмоққа тиришиб.

Худди балиқчиларникидай мўъжазгина йиғма курсичада таёқ ўйнаб ўтирган Гришан бир кўзини қисиб қаради.

— Салом-ку, салом, лекин кимдан экан бу салом?

Авдий беихтиёр кулиб қўйди.

— Сенинг соғ-саломатлигинг керак бўлган одамдан-да.

— Э, шундайми! Қойилман, қойилман, бизни хурсанд қилдинг. Яхши бошланган ишнинг охири ҳам ёмон бўлмайди. Кимсасиз чўлда кўнгил сўраганнинг йўриғи бошқа. Нимасини айтасан! Ҳаммамиз ҳам иссиқ жонмизда, тўғрими?

«Гапга чечан экан, бунинг устига кўп китоб ўқиган бўлса, иш чатоқ. Бунақасини сира кутмаган эдим, ўлай агар. Оҳанжама қилади, ўзини маҳмадона қилиб кўрсатяпти, — деб ўйлади Авдий. — Нима сабабдан? Еки ўзининг найрангимикин бу?» Авдий Гришаннинг чеҳрасига қараб, эсда қоладиган ҳеч нарсаси йўқ экан, деб қўйди ичида. Ташқаридан у ғоятда жўн одамга ўхшаб кўринарди: бўйи ўртачадан баландроқ, сочлари бирмунча қўнғир, уст-боши ҳам ёшига монанд, кўзга унчалик ташланиб турмайди, жинси шим, ёқаси «молния»ли эскигина кўйлак, бошида чўнтакка ҳам сиғиб кетаверадиган кўримсизгина шапка. Агар Гришан чўлоқланмаса ва шу туфайли қўлида йўғон, ғўдир таёқ кўтариб юрмаса эди, уни одамлар орасидан ажратиб олиш қийин бўларди. Кўпроқ тикилиб қараган киши Гришаннинг кўзларини эслаб қолса, ажабмас. Жайноқланган қўй кўзларини ўзи ҳам сезмаган ҳолда тез-тез қисар, нигоҳидаги маъно тўхтовсиз суратда ўзгариб турар, ўғринча қия қарар, рангсиз қошларини учираар, худди бурчакка қисиб қўйилган, ташланиб, човут солиб тишламоқчи бўлаётган, лекин журъати етмаётган ва шунга қарамасдан барибир ириллаётган ваҳший жондорга ўхшар эди. Эҳтимол, гапирганда баралла кўзга ташланадиган тепа курак тишининг синганлиги шундай таассурот туғдирса ҳам, ажабмас. «Тилла тиш қўйдириб олиши ҳам мумкин эди, лекин негадир уни хоҳламаган, — деб ўйлади ўзича Авдий. — Балки ортиқча кўзга ташланиб туришни истамас».

— Оёққа нима қилди? Қайилиб кетдимми? Қарамай қадам қўйгандирсанда? — одоб юзасидан сўради Авдий.

Гришан бошини ноаниқ чайқаб қўйди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

— Ҳа, жиндай лат еди шекилли. Кўзимга қарамаганман, тўғри айтдинг, Авдий, исминг шундай шекилли, а?

— Ҳа, исмим Авдий.

— Инжилдан олинганми дейман. Хўп исмлар бўлади-да, а, — Гришан сўзларни атай чўзиб, чайналди. — Авдий деган исмдан черковнинг иси келиб туради, — деди у ўйчанлик билан. — Қаранг-а, одамлар бир пайтлар худони дилларига тугиб яшашган. Рус ўлкасидаги Пречистенскийлар, Боголеповлар, Благовестовлар мана шундан чиқишган-да. Сенинг фамилиянг ҳам исмингга яраша бўлса керак дейман, а, Авдий?

— Каллистратов.

— Ана, кўрдингми, ҳаммаси тўғри келяпти... Менинг номим эса жуда жўн, қора ишчининг номи — Гришан. Лекин гап бунда эмас. Шундай қилиб десанг, сен ҳақсан, Авдий Каллистратов, оёғимга қарамаганман. Бундан кўрқинчли бир хулоса чиқади: одам агар ғирт аҳмоқ бўлмаса, албатта, оёғининг тагига қараб юрсин. Ақлсиз бош жабрини оёқ тортар, дегани ҳам мана шу ҳақда айтилган. Кўриб турибсан, оқсоқланиб қолдим. Шунақа бемаза ишлар.

— Оқибати ҳам анча билингандир? — сўради Авдий Петруха айтган гапга шама қилиб.

— Тушунмадим, — сергак тортди Гришан.

— Шу бемазагарчилик туфайли ишинг ҳам яхши юришмагандир, демоқчиман, холос? — очиқроқ шама қилди Авдий.

— Ана бу бошқа гап! — Гришан шу заҳоти майнавозчиликни йиғиштириб, дарҳол тўнини ўзгартирди. — Ишни назарда тутаётган бўлсанг, гапларинг ҳақ. Лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, мени бошқа нарса ташвишлантиряпти. Ўзинг ҳам сезаётгандирсан, акс ҳолда менга нимага керак сен билан али-бали деб шакаргуфторлик қилиб ўтириш... Гапнинг қисқаси, мени ўзларига оқсоқолдай кўришади, ҳарбийчасига айтганда старшина, шунинг учун ҳам мен одамларимни сақлаб, фронт чизигидан омон-эсон ўтиб олишим керак, менга ҳаммадан зарури шу.

— Унда менинг ёрдамим керак бўлса, бажонидил. Умуман, бир гаплашиб олсак, ёмон бўлмасди, — таклиф қилди Авдий. — Менинг ҳам шу одамлар тўғрисида айтадиган гапларим бор...

— Фикримиз бир жойдан чиққанини кўр, гаплар бўлса, бўпти, отамлашамиз, — дея кўна қолди Гришан. — Ўзим ҳам худди шуни мўлжаллаган эдим. Мисол учун десанг, мана, битта масала бор, лекин орамизда қолсин, — муғамбирларча шама қилди у. Кейин бир чеккада гапга қўшилмай ўтирган икки чопарга буюрди: — Сизлар бекор ўтирмай, боринглар, тайёргарлик кўринглар!

Чопарлар олдиндан келишиб қўйишган шекилли, айтилган юмушни адо этгани миқ этмай кетишди. Гришан топшириқ бергач, соатига қаради.

— Бир соатлардан сўнг поездларга чиқиш операциясини бошлаймиз. Кўрасан, бизнинг қандай ишлашимизни, — деди писанда билан у Авдийга. — Биз интизомга қаттиқ риоя қиламиз. Худди десант ташлагандай. Биз чиндан ҳам ватаннинг энг фидойи десантчиларимиз. Катта ҳарфлар билан ёзиладиган. Сен ҳам буюрилган ишни бажар. Бу ерда «ундоғ эди», «мундоғ эди» деган гаплар кетмайди. Ҳаммамиз жон куйдириб ҳаракат қилсак, кечқурун Жалпоқ-Созга етиб оламиз.

Гришан маънодор жим қолди. Кейин Авдийга бадхоҳ назар ташлади-да, синган тишини кўрсатиб иршайди:

— Энг муҳим гап бошқа ёқда. Бу ерга нега келганинг тўғрисида... Сен ҳовлиқма, шошилма. Нима десамикин, жиноятчилар ичига бошинг оғиб тушиб қолибсан, ҳали яна бу ҳақда гаплашамиз, сен — чопарсан, ичимизга кириб олдинг, кўп нарсалар энди сенга маълум. Ранги-рўйингга қарасам, унчалар тентакка ҳам ўхшамайсан. Лекин бу тузоққа ўз ихтиёринг билан тушдинг. Ҳамон шундай экан, барака топ, шунча ишонч билдирдикми, сен ҳам ишончимизни оқла.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Назаримда, ўзинг сезиб турган бўлсанг керак...

— Сезиш бошқа, очигини билган бошқа.

Улар ўтиб кетаётган составнинг шовқини тинишини кутиб жим қолдилар.

Ҳар икковлари ҳам бўлажак муқаррар жангга ҳозирлик кўрадилар. Одамларнинг муомалалари қанчалар ғалати бўлади-я, деб хаёлидан ўтказди ўша онда Авдий: мана шу овлоқ чўлда ҳамма тенг, ҳамманинг имконияти баробардай, иш ўнгидан келмаса, ҳаммаси қўлга тушади — қонун олдида тенг жавоб беради, омад чопса, ҳамма бирдай манфаатдор бўлади, лекин ҳатто шу ерга ҳам одамлар ўз қонлари янглиғ қонунларини судраб келганлар ва Гришан улар устидан ҳоким бўлиб олган, бу ерда унинг ҳукми ўтади.

— Демак, сен очиқчасига гаплашмоқчи экансан-да, — деб ўртадаги жимликни бузди Гришан. — Бўпти унда, — дудмал қилиб чўзди у. Сўнг худди сергак тортгандай муғамбирлик билан қўшиб қўйди: — Менга қара, сенга бўрилар ҳужум қилганмиш, ростми шу?

— Ҳа, шундай бўлди, — деб тасдиқлади Авдий.

— Сенга бир неча саволим бор. Уларга жавоб беришинг учун қисмат сени тирик қолдирганга ўхшайди, шундай эмасми, Авдий Каллистратов? — кемтик тишини кўрсатиб иршайди Гришан.

— Балки шундайдир.

— Унда гапни айлантирма. Менга ҳозир, шу тобда, шу ернинг ўзида жавоб берасан. Нега менинг йигитларимни йўлдан уряпсан?

— Битта тузатиш киритайлик, — унинг сўзини кесди Авдий.

— Нима дейсан? Қонунга яна нима тузатиш киритмоқчисан?

— Мен уларни тўғри йўлга солмоқчиман, шунинг учун бу ерда «йўлдан уриш» деган гап кетмайди.

— Йиғиштир бу маҳмадонагарчиликни, ўртоқ Каллистратов. Тўғри йўлми, нотўғрими, бу ҳақда ҳар кимнинг ўз тушунчаси бор. Сен ҳазил-мазақни қўй. Гапни айлантириб ўтирадиган жой эмас. Сен ўзи бу қилиқларинг билан нималарга эришмоқчисан, ҳазрат отахоним?

— Нима, ўзига фойда кўзлаб юргандир, деб ўйлаяпсанми?

— Бунга шубҳам йўқ. Бўлмаса, нима? — қўлларини кенг ёзди Гришан ва худди топдимми, дегандай масхараомуз тиржайди.

— Ҳеч нарса кўзлаган эмасман, ҳеч нарса керак эмас, — кескин жавоб берди Авдий.

— Жуда соз! — хурсанд бўлиб қичқирди Гришан. — Айни муддао! Ҳаммаси тўғри келяпти. Сен ғирт анови гирифтор телбалардан экансан-ку...

— Бас! Нима демоқчилигингни биламан.

— Биринчидан, Мўйинқумга наша йиғиш баҳонасида келганинг, суркалиб ичимизга кириб олганинга сабаб мўмайгина пул топиш эмас, шундайми, ахир сен пулнимас, Исони яхши кўрасан-ку, тўғрими? Бунинг сабаби сени семинариядан ҳайдаганларидан кейин бошингни қаерга уришни билмай қолганигда ҳам, ишинг ҳамма жойда чаппа кетганида ҳам эмас, топдимми? Э, мен ўша хашишларнинг ўрнида бўлганимда, сени илло-биллога қўймай, тепиб-тепиб жўнатардим — бу аҳволда сени бошига урадим улар. Хашишлар алмисоқдан қолган эски ўйинларни ёқтиришади. Сен бўлсанг, эсингни еб қўйганингдан ҳаммасига жиддий қарайсан...

— Ҳа, жиддий. Сен ҳам менга жиддий қара, — деди Авдий.

— Бўлмаса-чи! Мени тушунмайди деб ўйлаяпсанми? Мен ҳаммасини кўриб турибман. Авра-астарингча кўриб-билиб турибман кимлигингни. Сен — девонасан, жиннилингдан шу кўйларга тушиб юрибсан. Бўлмаса бу ерларда сенга пишириб қўйибдимми? Наша йиғиб, ман қилинган оғуни пуллаб кун кечириб юрган биз тубан бечораларнинг кўзимизни очиб қўйгани, разолат чоҳидан халос этгани келгансан. Ҳиди уч чақирим наридан туриб одамнинг кўнглини айнитадиган, сийқаси чиқиб кетган панд-насихатларни тарқатаман дегансан, халоскор бўламан деб кўнглингга туккансан. Уларни ёмон йўлдан қайтараман, деб ўйлагансан. Бизнинг ўзгаришимиз, тавба-тазарру қилишимизни, ҳамма қандай бўлса, худди шундай бўлишимизни истагансан. Ахир сен ялпи онг андозаларини ғоятда қадрлайсан-ку, шундай эмасми? Мана, Ғарб ҳам бизда ҳамма бир андозада фикрлайди, деб даъво қилади, — Гришан кутилмаганда йиғма курсчасидан дик этиб туриб кетдики, унга қараган одам сира оёғи лат еган демасди, у Авдийга яқинлашиб, қизариб кетган башарасини унинг юзига тақади. — Ҳой, сен, халоскор-вакил, сенга қарши қандай куч турганини ўзинг биласанми-йўқми?

— Биламан. Шунинг учун ҳам бу ерга келдим. Яна огоҳлантириб қўйай: мен айтганимдан орқага қайтмайман. Сизларни деб шу йўлга кирдим. Энди пешонамда нима бўлса, кўраман. Сен бунга ҳайрон бўлиб ўтирма.

— Э, ҳали бизни дейсанми! — Гришаннинг афти буришиб кетди. — Кўнглингни тўқ тут, ҳайрон бўлиб ўтирмайман. Инсониятнинг халоскори ҳам эсини еб қўйиб чормих қилинган эди, бунинг нимасига ҳайрон бўламан... Қўллари хочга михланган, боши кўксига осилган, башараси азобдан тиришган — ана, кўринглар, йиғламанглар, тавоф қилинганлар охирагача, ол-а! Баъзи ақли бошидан ошиб-тошиб кетганлар неча замонлардан бери бизни қутқармоқчи бўлиб юришади, ўзларига шуни касб қилиб олишган! Охири нима бўлди? Бу дунёда ким қутулди-ю, нималар қутулди? Қани, жавоб бер! Фулқофга қадар қандай бўлса, ҳамон ўшандай. Одам боласи ўша-ўша. Ушандан бери одамнинг ҳеч нарсаси ўзгармади. Биз бўлсак, ҳали-ҳанузгача кутамиз кўзларимиз тўрт бўлиб, қани, ким келиб биз гуноҳкорларни халос этаркин, деб. Шу ишга сен, Каллистратов етмай турган эдинг. Лекин, мана, сен юзингни кўрсатдинг. Ҳайтовур моғорлаб қолмаган экансан! — истехзо билан лабини бурди Гришан. — Марҳабо, эй, навжувон Христос!

— Мен ҳақимда оғзинга сиққанича гапираверишинг мумкин, лекин Исо номига шак келтирма! — танбеҳ берди Авдий. — Бу қандай қилиб келиб қолди, деб ажабланыпсан, жаҳлинг чиқяпти. Ваҳоланки, ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Пешонага сен билан учрашиш ёзилган эди. Бундоқ танангга ўйлаб кўр! Наҳотки, сен буни тушунмасанг! Мен бўлмасам, бошқа биров сен билан албатта тўқнашиши керак эди. Мен эсам сен билан учрашишни ҳисоблаб чиққанман...

— Эҳтимол, сен мени ҳам ҳисоблагандирсан?

— Ҳа, сени ҳам. Бизнинг бир-биримизга дуч келмоғимиз муқаррар эди. Мана, мен етиб келдим. Сен ўйлаганча, моғорлаб қолмаган эканман.

— Фаросатингга балли, ўғлон. Биз бир-биримизсиз кун кўролмаймиз. Бунинг ўзига яраша бир бемаза қонунияти бўлса ҳам керак. Лекин ўпкангни бос, халоскор Каллистратов. Сенинг қонданг билан амалда ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Лекин қизиқ йигит экансан. Шундай бўлса ҳам, бас қилайлик, бу маҳмадонагарчиликни. Бўлди, кимлигинг менга равшан! Ҳамон гап айланиб шунга келган экан, сенга битта яхши маслаҳат берай: бор, йўлингдан қолма, Каллистратов, ҳаммадан бурун ўз жонингни қутқар, сенга ҳозир ҳеч ким қўл теккизмайди. Чўлдан йиққан нарсаларингни эса, хоҳласанг, бошқаларга бўлиб бер, ё ёқиб юбор, ё шамолга соч — бу сенинг ихтиёринг. Лекин ўнг қулоғинг билан ҳам, чап қулоғинг билан ҳам, яхшилаб эшитиб ол: бошқа ҳеч қачон бизга яқин йўлама! — шундай деб Гришан таёғини тошга маънодор тўқиллатиб урди.

— Аммо мен сенинг бу маслаҳатингга юролмайман. Бу менга тўғри келмайди.

— Менга қара, ҳей, сен қип-қизил жинни экансан-ку! Нима сенга халақит беради?

— Мен худо олдида ҳам, ўз олдимда ҳам сизлар учун жавобгарман... Балки сен буни тушунмасанг ҳам керак...

— Йўқ-йўқ! Нега энди? — деб овозини кўтариб қичқирди Гришан ғазабдан туси оқарган ҳолда. — Мен, ҳарқалай, театр кишилари хонадонидега ўсганман. Менга ишон, нима ўйин қилмоқчи бўлаётганингга ақлим етиб турибди, тушунаман. Лекин сен ўйинга ҳаддан ортиқ берилиб кетмадингмикин. Ахир ҳар қандай, ҳатто энг буюқдан буюқ ўйиндан сўнг ҳам парда туширилади-ку. Мана ҳозир, ўртоқ Каллистратов, парда бирдан-бир томошабин иштирокида ёпилади. Кўзингга қара, бола. Сени деб ортиқча гуноҳга ботиб юрмай тагин. Вақт борида этагингни йиғиштир.

— Гуноҳ дейсан. Билиб турибман нима демоқчи бўлаётганингни. Лекин мен учун қабоҳатни кўра била туриб, ундан юз ўгириб кетишдан ортиқ журму гуноҳ йўқ. Мени йўлдан қайтараман деб овора бўлма. Айтайлик, ўша кичкинтой Лёнька, Петруха ва сенга жиловини бериб қўйган бошқа болаларнинг ҳоли нима кечади, мен бунга бефарқ қараб туролмайман. Шу жумладан, сенга ҳам.

— Тасанно! — унинг гапини бўлди Гришан. — Бизнинг ҳаётимизга аралашигга нима ҳаққинг бор? Қандай яшаш ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Умрим бино бўлиб сени ҳозир кўриб туришим. Сен ким бўласанки, мен ва бошқалар ҳақида қайғурасан, худди сенга осмондан муборак ваҳий тушгандай. Суф сенга!

Жонингга жабр қилма. Жинни бўлсанг, ўзингга. Худо ҳайрингни берсин, жўна бу ердан. Сенсиз ҳам бир кунимизни кўрармиз. Тушундингми?!

— Йўқ, мен бундай қилолмайман! Осмондан ваҳий келганми, деяпсан. Менга ҳеч қандай ваҳий ё кўрсатма келмаган. Адолат ва бурч туйғуси — мен ана шуларга вакил қилинганман, буларни ҳисобга олиш-олмаслик сенинг ишинг, аммо мен, қандай бўлмасин, уларни адо этажакман. Мана, ҳозир ўз тақдиримни ўзим ҳал этаман, дединг. Эшитган қулоққа чиройли бу гап. Бироқ бир-бирига дахлсиз тақдир йўқ. Туғилиш ва ўлишдан бошқа тақдирни тақдирдан ажратадиган чизиқ йўқ. Туғилмоқ ва ўлмоқ оралиғида эса биз худди эшилган иплардай бир-бировимизга қўшилиб кетамиз. Гришан, ахир сен ва сенга тобе бўлган анави одамлар ўз фойдаларингизни кўзлаб, бошқаларга мана шу чўллардан наша билан биргаликда бахтсизлик ва кулфат олиб борасизлар-ку. Одамларни кайф васвасасига соласизлар, тузоқларингизга илинтирасизлар, уларни қайғу-алам ва тубанлик чоҳига ташлайсизлар.

— Сен нега бизларга қозилик қиляпсан? Биз нима қилиш, қандай яшашни сендан ўрганишимиз керакми?

— Мен қози эмасман, сизларга ўхшаган бир одамман, фақат...

— Нима фақат?

— Фақат мен ҳаммамизнинг тепамизда диёнат ҳамда раҳм-шафқатнинг энг олий ҳаками Худо борлигига ишонаман.

— Яна Худо! Хўш, бу билан яна нима демоқчисан?

— Худонинг марҳамати бизнинг иродамиз орқали намоён бўлади. У бизда яшайди, онгимиз орқали таъсир қилади.

— Менга қара, қўй бу даҳмаза гапларни. Хўп, шундай бўлса, нима бўпти? Бизга бунинг нима дахли бор?

— Нега дахли бўлмас экан! Ақл-идрокнинг қудрати билан инсон ўзига ўзи худди Худо каби таъсир этади. Ахир ёмонликни чин дилдан тан олиш нима дегани? Менимча, бу ёвузликни Худо даражасида туриб қарғашдир. Инсон ўз моҳиятига янгича қарашни ўзи белгилайди.

— Сенинг бу қарашинг омманинг онгидан нима билан фарқ қилади. Биз тўдага ўхшашни истамаймиз ва ундан ўзимизни олиб қочамиз. Сизлар бизга тенг бўлолмайсизлар, биз ўзимиз алоҳидамиз.

— Хато фикр. Эркинлик қонундан қўрқмагандагина ҳақиқий эркинлик бўлади, акс ҳолда, у саробдир. Сенинг эркинлигинг мудом қўрқув ичида, қонуний жазони кутиб яшайди...

— Хўп, нима бўпти шунга? Сенга бунинг қандай кет-кўйлиги тушяпти? Сен эмас, ўзимиз танлаганмиз бу йўлни.

— Тўғри, ўзинг танлагансан. Лекин бу йўлга сендан бошқалар ҳам кирган. Тушунсанг-чи, ахир, бу охири берк кўчадан чиқиб кетиш мумкин. Мана шу ернинг ўзида, чўлда, очиқ осмон тагида тавба-тазарру қилинлар, бу ишдан бутунлай воз кечаман, деб, ўзларингга сўз беринлар, хуфя савдонинг фойдасидан, ярамас одатлардан юз ўгиринлар, Тангри билан, ҳаммамизни воҳид онг воситасида бирлаштирган худо ўғли атанган Исо билан муросага келинлар...

— Хўп, кейин нима бўлади?

— Кейин сиз яна чин инсон деган номга мушарраф бўласиз.

— Жуда чиройли бўлиб кетди-ку! Яна бунчалар осонлигини қаранг, — Гришан таёғини ўйнаб ўтираркан, қовоғини солди, тепалик ортидан ўтиб бораётган яна бир юк составининг шовқини босилишини кутди, сўнг бирдан тушган сукунат ичида тили ҳаддан ташқари ешилиб кетган Авдийга тешиб юборгудай масхараомуз тикилиб туриб, деди: — Энди гап бундоқ, муҳтарам Авдий, сенинг гапларингни камоли диққат билан эшитдим. Хурсанд бўлмай қўяқол. Сен қаттиқ хато қиласан. Узингча ўйласанг керак, мендан бошқа ҳеч ким Худо билан дилдан гаплашолмайди, деб. Билиб қўй, Худо билан муомала қиладиган ёлғиз сен эмас. Сен тақводор бўлсанг, биз ҳам маҳрум эмасмиз бу неъматдан. Ана кўрдингми, дарров шу гапдан нафасинг ичингга тушиб кетди. Азбаройи ҳайрон бўлганингдан. Менга ўхшаган бир одамнинг Худо билан алоқа қилиб туриши сенга жуда ғалати эшитилди, а?

— Ундай эмас. Фақат «алоқа» деган сўз андақ қизиқ туюларкан. Аксинча,

сенинг оғзингдан бундай гапни эшитиб хурсанд бўлдим. Балки сен фикрингни ўзгартиргандирсан?

— Асло! Мунча содда бўлмасанг. Хўп, унда билиб қўй, Каллистратов, фақат тилингни тишлаб қолма. Худога менинг ўз борар йўлим бор, мен унинг ҳузурига орқа эшикдан кираман, холос. Худойинг сен ўйлаганчалик ноз-фироқ қилиб, танлаб ўтирмайди...

— Худо олдига орқа эшикдан кириб нимага эришардинг?

— Эришадиган нарсам сеникидан кам эмас. Мен одамларга шодлик бағишлайман. Улар кайфда Худонинг висолига етадилар. Мен берадиган нарсани улар на сизнинг панд-насиҳатлар, на ваъзлар, ва на дуою ибодатлардан топадилар... Мен ўз одамларимни Худога бошқа ҳар кимдан кўра тезроқ етказаман.

— Пулга сотиб олинган Худога етказасанми? Оғу ёрдамидами? Мияларини айнитибми? Яна сен буни Худонинг висолига етиш бахти деб атайсанми?

— Ҳа, нима бўпти? Шаккоклик, худони оёқости қилиш дейсанми? Ана холос! Нозик кўнгилларига озор бердикми? Сенинг нонингни яримта қил-япманми? Йўлингни тўсиб қўяманми? Хўп, пул, хўп, қора дори, хўп, нима бўпти! Пул деганинг ҳазилакам нарса эмас. Пул — ҳамма нарса! Нима, пулнинг Худоси бутунлай бошқа деб ўйловмидинг? Черковлару яна бошқа ташкилотларда, нима, сизлар пул ишлатмайсизларми?!

— Э, бу бутунлай бошқа нарса-ку!

— Бас! Дийдиё қилма! Дунёда ҳамма нарса сотилади ва олинади, жумладан, сенинг Худойинг ҳам. Лекин мен одамлар маза қилиб кайф сурсинлар дейман. Сизлар сўзда ва бунинг устига нариги дунёда ваъда қилган нарсаларга мен одамларни бу дунёнинг ўзида муяссар этаман. Ёлғиз кайф роҳат-фароғат бағишлайди, оламда ўзингни қушдай эркин ҳис қиласан, кўкларга учасан. Майли, бу роҳат, бу лаззат кўз очиб-юмгунча ўтиб кетсин. Майли, у фақат рўё бўлсин. Лекин унда бахтиёрлик, саодат бор ва унга фақат ҳушни йўқотиб етиш мумкин. Сиз, тақводорлар эса, ҳатто мана шу рўёдан ҳам маҳрумсизлар.

— Лекин гапинг тўғри — булар бари рўё.

— Бўлмаса-чи? Беш тийин тўлаб ҳақиқат топмоқчимисан? Бекорларни айтибсан, авлиё ота! Бошқа бахт бўлмагандан кейин аччиқ оғу унинг ўрнини босади.

— Йўқ нарсанинг ўрнини тўлдир, деб сенга ким айтди! Буларнинг бари ёвуз ниятдан бошқа нарса эмас!

— Ўпкангни бос, ўпкангни бос, Каллистратов! Дурустроқ ўйлаб кўрсанг, мен ахир сизларнинг ёрдамчингизман!

— Яъни, қандай?

— Қандай бўларди. Сира ҳайрон қоладиган ери йўқ! Одам яратилгандан бери унга нималарни ваъда қилишмади, хўрланган ва ҳақоратланганларнинг қўйин-қўнжларини не-не ажойиботлар билан тўлдириб ташлашмади: ана, қарасанг, Худо салтанати кириб келяпти, ана, қарасанг, демократия, ана тенглик, ана биродарлик, ана коллектив ҳаёт бахти, иста — ана, Коммуна куриб яшайвер, ўзингни кўрсатиб ишласанг, ана, сенга жаннат боғлари. Ҳақиқатда эса нима? Фақат қуруқ сўз! Мен бўлсам, агар билсайдинг, кўнгли яримталарга, ғарибу ғураболар, мунглиғ бечораларга эрмак бераман, хаёлларини чалғитаман. Мен яшин қайтарғичман, одамларни орқа йўл орқали етиб бўлмас Худо сари бошлаб бораман.

— Э, мен ўйлагандан ҳам хатарлироқ экансан! Сен дунёни бутунлай остин-устин қилиб ташлашинг мумкин. Ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин ва қўрқинчли! Яхшиям Наполеон бўлмаганинг!

— Юқориердан келавер. Наполеон ҳам гапми? Мени ўз эркимга қўйиб беришса, эҳ-ҳе нималар қилмасдим! Агар биз бирдан Ғарбга бориб қолсак, қулочимизни қайларга ёзмас эдик дейсан. Ушанда сен ҳам мен билан тортишиб ўтиролмасдинг, яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам менинг кўзларим билан қараган бўлардинг...

— Бунга шубҳам йўқ. Лекин сенинг бу сўзларингда қўрқинчли бир нарса кўрмайман. Гапларинг янги эмас. Сен, Гришан, одамлар ишончини йўқотиб қўйган жойда кун кўрмоқчи бўласан, бунга ўргатиш ҳам унчалар қийин эмас.

Ҳаммаси ёмон, ҳаммаси ёлғон, шундай экан, ўзингни кайф қилиб овунтир. Сен бўлиб ўтган барча нарсаларни қоралайсан, сенингча шундай бўлса, қани, одамларни дунёга бошқача қарашга ўргатмайсанми, қўлингдан келса. Имон — кайф эмас сенга; имон — не-не авлодлар бошдан кечирган азоб-уқубатларнинг меваси; имонга эришмоқ учун минг йиллаб ва ҳар кун машаққат чекмоқ керак. Сен ўз шармандали ҳунаринг билан оламнинг азал тартиботини бузмоқчи, ёруғ кунни тунга айлантирмоқчи бўласан. Ҳозир айшингни сурасан, кейин кулфатини тортасан; сен кўкларга кўтариб мақтаётган кайфдан сўнг, албатта, жиннилик бошланади, сўнг одам бутунлай тубанликка ботади. Нега сен буёғини гапирмайсан? Сен айтган кайф — ғирт ифвогарликнинг ўзи эмасми? Ахир, гўё Худо олдига боргандай бўлиб, аслида иблиснинг қучоғига тушасан-да. Буниси қандай бўлди?

— Қандай бўларди. Қасосли дунё. Бунга ҳам жазо бор. Яшагanning жазоси ўлим... Сен бу ҳақда ҳеч ўйлаганмидинг? Нега жим бўлиб қолдинг? Сен авлиёга менинг бу фикрим ёқмайди, а?

— Ғайриисовий фикрми? Ҳеч қачон ёқмайди!

— Ҳа-ҳа! Сенинг исовийлигинг — христианчилигинг ҳоли ғайри Исо бўлмаса, нима кечарди! Ғайри Исо қитиқлаб турмаса, кимга керак христианлик? Нима фойдаси бор унинг? Шундай бўлгач, менсиз ҳеч нарса қилолмайсиз! Мен бўлмасам, кимга қарши курашасиз, ғояларингиз жанговарлигини қандай исбот этасиз?

— Жуда ҳам қирриқ экансан-э! — дея беихтиёр кулиб юборди Авдий. — Чалкашликлардан усталик билан фойдаланаркансан. Лекин гапга зеб берма. Сен билан тил топишимиз қийин. Биз тескари одамлармиз, бир-биримизга тўғри келмаймиз. Шунинг учун мени бу ердан қувяпсан. Сен мenden қўрқасан. Лекин мен барибир ўз сўзимда тураман; қайт бу йўлдан, тавба қил, ёш болаларни тузоғингдан бўшат. Мен сендан ёрдамимни аямайман.

Гришан бирдан жим бўлиб қолди. Таёғига тиранганча қовоғини солиб у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади, кейин юришдан тўхтади.

— Агар сен, ўртоқ Каллистратов, мени қўрқяпти, деб ўйласанг, қаттиқ хато қиласан. Қолгинг келса, қолавер, сени ҳайдаётганим йўқ. Ҳозир товар вагонларга чиқиб оламиз. Транспортга ташкилий суратда босқин ясаймиз.

— Яхшичи, қароқчиларча, деб қўя қол, — унинг гапини тўғрилади Авдий.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, қароқчиларча бўлса, қароқчиларча-да. Лекин мақсадимиз талон-торож эмас, мақсадимиз — яширинча манзилимизга етиб олиш, бунинг фарқи бор. Аммо сенинг давлатинг бизга эркин бориб-келишга йўл қўймайди...

— Давлатга тилингни теккизма. Хўш, менга нима таклиф қилмоқчисан!

— Айтишга ҳам арзимаёйди. Сен айтмоқчи, вагонларга қароқчиларча чиқиб олгач, — деб темир йўл томонга бошини силкиб кўрсатди Гришан, — ҳамма жам бўлади, ҳамма кўзга кўринади. Ана ўшанда кичкина Лёнкалару лакалов Петрухаларга айтар гапингни айт, уларнинг жонларини қутқар, эй, Халоскор! Мен ғиқ этмайман, сенга заррача тўсқинлик қилмайман. Мени мисоли йўқ деб ҳисобла. Мабодо, бу авомни орқангдан эргаштириб кета олсанг, уларни ўз Худойингга ишонтира олсанг, мен шу заҳоти енгилганимни бўйнимга олиб, мутлақо қорамни кўрсатмай кетаман. Гапимни тушуняпсанми? Қабул қиласанми шу шартимни?

— Бажонидил! — қисқа жавоб қилди Авдий.

— Унда бошла! Бу ерда, ўртамизда бўлиб ўтган гапни ҳеч кимса билмайди.

Афдан-бафдан гаплашдик, деймиз.

— Раҳмат! Лекин менинг яширадиган жойим йўқ, — жавоб берди Авдий.

Гришан елкасини қисди.

— Айтдим қўйдим-да. Инжилда ёзилган: «Сен айтдинг» деб!

Май ойининг охири кунларидан бири эди. Соат кечки еттилар бўлиб қолганди. Лекин теп-текис чўллар узра қуёш ҳамон ял-ял нур сочиб, қиздирарди. Куни билан худди бир жойга боғлаб қўйилгандай нима сабабдандир қимирламай турган кумушсимон булутлар аввал оппоқ оқариб, кечга томон уфқ узра қоп-қора бўлиб осилиб қолдилар, бундан Авдийнинг юрагига англаб бўлмас бир хавотир тушди. Афтидан, момақалди роқ бўладиганга ўхшарди.

Поездлар эса ҳамон у томондан-бу томонга, шимолдан жануб ёқларга,

жанубдан эса шимол ёқларга ўтиб боришар ва замин уларнинг чўнг ғилдираклари остида зириллар, титроққа тушар эди. «Қанча ер бор, қанча кўз илғамас маконлар ва ёруғлик бор, шундай бўлса ҳам, одам боласига яна нимадир етмайди, ҳаммасидан бурун — эркинлик етмайди, — деб ўйларди Авдий поёнсиз уядоқ чўлларга боқиб. — Одам боласи одамларсиз яшолмайди, яна бунинг устига одамларга ҳам тоқат қилмайди. Мана, ҳозир — нима қилиш керак? Гришаннинг тузоғига илинганлар тўданинг тазийиқига юрмай, уларнинг дўк-пўписаси, қўрқитишларига қарамай ақл-идрок измига юрсалар нима қиларкин? Бу бадбахт афюнчининг таъсиридан қутулишга ўзларида куч, ирода топармикинлар? Анавини қаранг-а! Учига чиққан хавфли фирибгар экан. Нима қилай, қандай йўл тутсам тўғри бўлади?»

Ниҳоят, кутилган вақт етди. Товар поездни тўхтатиш олдидан чопарлар икки-уч киши бўлиб, темир йўл бўйлаб буталар ва баланд ўсган қуюқ ўтлар орқасига яширинишди. Ҳуштак чалиб бир-бирларини хабардор қиладиган бўлишди. Йўлнинг олис муюлишида илон каби буралиб поезд кўринди, ҳуштак овози келди ва дарҳол ҳаммалари ҳамлага ҳозирландилар. Наша тўлдирилган чамадонлару катта чарм халталар қўл остида эди. Авдий, Петруха билан Лёнька учовлари темир йўл ремонтдан сўнг қолган майда шағал уюмини паналаб ётдилар. Гришан улардан сал нарироқда эди. Унинг ёнида ҳам икки чопар бор: улاردан бирини, малла сочли йигитчани Коля деб аташар, бурни кўнқайган, кавказча талаффуз билан сўзлайдиган чапдаст иккинчисини Махач деб чақирарди — афтидан, у асли Махачқаладан эди. Бошқаларни Авдий билмас, лекин яна икки-уч чопар ўзларига қулай жойни пана қилиб, поезд келишини пойлар эдилар. Гришан темир йўлга дори сепиб, кўприк устида гўё ўт тушгандай қилиб кўрсатадиган ва шу билан машинистни локомотивни тўхтатишга мажбур қиладиган икки кишини юборган, улар бу ердан хийла олисроқда, «330 КМ» белгиси қўйилган жойда эдилар. Ўша ерда баҳорнинг тошқин сувлари ўпириб кетган чуқур жарлик устидан чоғроқ темир йўл кўприги ўтар эди. Чопарлар кўпоровчи деб аташадиган анов иккиси ўша нозик жойга ҳозир дори сепишарди.

Поезд шитоб билан яқинлашар, Авдий ҳамма нима бўларкин, тез ва омон-эсон вагонларга чиқиб олармикинми, состав ўзи қандай экан, ишқилиб, цистерна бўлмасин-да, цистернага қандай қилиб ўрнашасан, деб титраб-қақшаб турганлигини тушунар эди. Қўриқлаб бориладиган ҳарбий эшелон бўлса, ундан ҳам чатоқ, тамон, ишқал деяверинг.

Лёнька қўллари қалтираганча тамаки тутатди. Петруха шу заҳоти унга ғазабини сочди:

— Дарров ташла! Улдираман, ифлос!

Бироқ ранги кўкариб, оқариб кетган Лёнька унга парво қилмай ичига зўр бериб тутун тортарди, шунда Петруха унга йиртқиқдай ташландида, қулочкашлаб бошига урди, шапкасини учуриб юборди. Лекин Лёнька ҳам қараб турмади — зарбага зарба билан жавоб берди, ўзини ўнглаб туриб Петрухани бошлаб тепди. Петруха қутуриб кетди, икковлон жон-жаҳдлари билан тепкилаша бошладилар.

Авдий ўрнидан кўзғалишга мажбур бўлди:

— Бас қилинглар, ҳозироқ бас қилинглар, — деди. — Петруха, Лёнькага тегма. Уялмайсанми?!

Лекин Петруха жаҳл билан Авдийга ташланди:

— Сен аралашма, ит попнинг ўғли, — деди. — Нега қаққайиб турибсан, тўнка! Бўйинг бир чақирим наридан кўринади! — шундай деб, жон-жаҳди билан унинг иштонидан тортди. Улар жўжаҳўрозлардай қизишиб, бир-бирларини бўралаб сўкишганча, ҳансираб яна ўз жойларига биқиндилар.

Поезд эса яқинлашиб келарди. Чопарларнинг титраб-қалтираши беихтиёр Авдийга ҳам ўтди. Нима ҳам дейиш мумкин, аҳвол ғоят танг ва хатарли эди.

Авдий болалик чоғларидан поездларни томоша қилишни яхши кўрарди: у урушдан кейинги осмонга қуюқ тутун ва оппоқ пар чиқарадиган, теварак-атрофларга қичқириб, шовқин соладиган ажойиб паровозларни кўрганди, лекин ҳеч қачон бир кунмас бир кун поездни бунчалар орзиқиб кутарман, деб хаёлига келтирмаганди. Мана энди, қонунга хилоф тарзда ва ҳатто зўравонлик ишлатиб, поездга чиқиши керак.

Иккита локомотив бирлашиб тортиб келаётган оғир товар поезд тобора яқинлашар, унинг яқинлашаётгани одамнинг бутун вужудида акс садо берар, этни сескантирар эди. Илгариги паровозлар ҳозирги дизеллар билан сира беллашолмайди. Уларнинг кучи ичида яширин эди, лекин улар шунчалар кўп вагонларни судраб боришардики, худди уларнинг охири йўққа ўхшарди. Сонсаноксиз филдираклар тўхтовсиз филдираб, вагонлар остидан шамол ғувиллаб чиқар, гулдираган товушлар, бир маромда дўқир-дўқирлар эшитилар эди. Авдий роса шиддат билан келаётган бу девқудрат машинага қарар экан, ҳаддан ортиқ чўнг ва улкан составни тўхтатиш мумкинлигига ҳеч кўзи етмасди.

Вагонлар — платформалар, цистерналар, ёғоч ортилган вагонлар, ёпиқ контейнерлар — бирин-кетин ўтиб борарди, мана, составнинг ярми ҳам ўтиб бўлди, шунда Авдий: ҳеч иш чиқмайди, булар ҳаммаси бекорга уриниб, овора бўлиб ётишибди, шундай шиддат билан кетаётган катта поездни тўхтатишнинг иложи йўқ, деб ўйларди. Лекин бирдан поезднинг тезлиги пасайди, филдираклар борган сари секин айланди, тормознинг оғир ғажирлагани эшитилди-да, эшелон худди кутилмаганда қоқилиб тушгандай оғир силтаниб, юришини секинлатди. Авдий кўзларига ишонмасди: состав тўхтади ҳисоб. Шунда чинқиртириб хуштак чалинди, унга жавобан яна шундай хуштак овози келди.

— Кетдик! — буйруқ қилди Петруха. — Олға!

Улар рюкзак ва сумкаларни кўтарганча секинлаб қолган вагонларга ўзларини уришди. Ҳаммаси пистирмада туриб ҳамла қилингандай кўз очиб юмгунча тез рўй берди. Нима тўғри келса шуни ушлаб, тирмашиб, истаган вагону истаган жойга чиқиб, ишқилиб жойлашиб олиш керак эди. Кейин томдан томга, вагондан вагонга сакраб қулайроқ жой топиш мумкин. Ундан уёғини Авдий худди ёмон туш каби эслайди: у кўз ўнгида худди осмон қадар қад кўтарган зич вагонлар тагида зир югура бошлади, у ақлининг бир чеккасида ғайришуурий тарзда вагонларнинг бунчалар юксақлигидан, филдираклардан чиқаётган қора мой ҳидларининг бунчалар ўткирлигидан ҳайратга тушди, филдираклар яна кўз очиб юмгунча тезлашиб кетиши ҳеч гап эмасди. Лекин шунга қарамасдан Авдий жон ҳолатда вагонга тирмашди, кимгадир ёрдамлашди, кимлардир уни ҳам қўллаб юборишди. Поезд икки мартача шарақлаб тортилди, силкинди, филдираклар ғасир-ғусир бўлиб кетди — улар тагида қолиш шу тобда ҳеч гап эмасди. Бироқ ҳаммаси жойида бўлди. Поезд яна бир карра қаттиқ силтаниб, бой берилган вақтни етказиб олиш учун шитоб билан илгарилаб кетди, Авдий мундай айланиб қараб, ичи бўм-бўш товар вагонда турганлигини, ўзининг ажралмас ҳамроҳлари Лёнька ва Петруха, қолаверса, Гришан ҳам шу ерда эканлигини кўрди. Лат еган оёғи билан қандай вагонга чиқиб олди, худо билади, анави иккиси — Махач ва Коля ҳам у билан бирга эди. Ҳаммаларининг ранг-қутлари оқарган, ҳансираб нафас олишар, лекин чеҳралари шод ва мамнун эди. Бари яхши тугагани ва энди энг ишқал жойи орқада қолганига Авдийнинг сира ишонгиси келмасди. Энди наша йиғувчилар Жалпоқ-Соз бекати томон кетиб боришарди, ундан у ёғига йўллар бари катта ерга, катта шаҳарларга, одам издиҳомлари ичига элтади...

Яна беш соатлар чамаси йўл юришлари керак. Омад келганини қаранг: вагонда юк туширилгандан кейин қолган шекилли, бўш ёғоч яшиқлар бор экан, чопарлар уларни тағларига ўриндиқ қилиб олишди. Гришан айтгандай қилиб, ташқаридан қараганда кўринмайдиган бўлиб ўтиришди. Вагон ичи анча ёруғ, ҳаво кириб туриши учун тепадаги тирқишлар ҳам кўтариб қўйилган эди, агар бир томондаги эшик очилса, ғириллаб елвизак эсиши, бағриларига шамол тегиши мумкин.

Қандайдир кичик разъездда тўхтаганларида, улар эшикни маҳкам ёпиб, дим ва иссиқ вагон ичида миқ этмай писиб ўтирдилар, лекин состав олдига ҳеч ким келгани йўқ. Петруха оҳиста ташқарига аланг-жаланг қилди-да, ҳаммаси жойида, ҳеч ким кўринмайди, деди. Қаршидан келаётган пассажир поездни ёнларидан гулдираб ўтиб кетгач, состав яна ўрнидан жилди, навбатдаги кичик бекатда Махач бир канистр сув топиб келди, вагондаги ҳаёт анча жонланиб қолди, қаттиқ нону консервалар ейилди, Жалпоқ-Созга борганда, ошхонада тўйиб иссиқ овқат еймиз, деб орзу қилишди.

Поезд эса Чу чўлларида тоғлар томонга ўтиб борарди...

Май ойи оқшомлари узоқ давом этади, теварак ҳали-ҳамон ёруғ эди.

Ундан-мундан гаплашиб ўтиришар, кўпроқ турли овқатлар, пул эсланар эди. Петруха Мурманскда уни попукдай қиз кутаётганлигини айтди. Шунда Махач соф кавказча мutoйибага ўтиб, жўшиб деди:

— Менга қара, Петрухажон, азизим, нима, сен Мурманскдан бошқа ерда аёлни қилолмайсанми? Нима, Москвада энди қилиб бўлмайдимми, озгина? Ҳа-ҳа-ҳа! Нима, Москвада хотин йўқми?

— Сен мишиқисан ҳали бунақа ишларда, Махач. Нимани маънисига тушунардинг? — қаҳри келди Петруханинг. — Неччига чиқдинг?

— Неччи-неччи? Неччи бўлса неччи! Бизнинг Кавказда мендақалар аллақачон бола ясайдиган бўлишган! Ҳа-ҳа-ҳа!

Бу гап ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Ҳатто Авдий ҳам Гришанга қараб-қараб қўйиб, беихтиёр жилмайди, у эса бир чеккада такаббурлик билан иршайрди. У боя-боягидай йиғма курсичасида ҳамон ўша эгри таёғини ушлаб ўтирарди. У худди бошқа чопарлар каби жўн сигарет чекар ва фақат шу билангина уларга ўхшарди.

Кўп ўтмай улар ҳазил-хузил қилиб боришаркан, бўш товар вагонни батамом ўзлариники қилиб олишди. Ҳамон офтоб уфққа ботмаган, ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлса-да, Лёнька вагоннинг бир чеккасида уйқуга кетган, бошқалар ҳам ухламоқчи бўлиб турардилар. Қандайдир арзимаган нарсаларни гаплашиб, чекиб ўтирган чопарлар бирдан жимиб қолишди, сўнг Гришан томонга қараб қўя-қўя алланарсани шивирлаша бошлашди.

— Қулоқ сол, Гришан, — деб унга қарата мурожаат қилди Махач, — биз бу ерда ўтириб, умумий мажлис қилиб қарор чиқардик. Бироз кайф қилсак-чи, а? Вақт ҳали бор, кайф қиламизми? Менда, азиз тамада, шунақанги бир олқиндиси борки, воҳ-воҳ, бунақасини фақат Бағдоднинг ўғриси чеккан!

Гришан Авдийга: хўш, қалай, дегандай тезгина қараб олди. Кейин бирпас жим турди-да, вақт ўтказиб, деди:

— Олаверинглар!

Ҳаммаларига жон кириб, Махачни ўраб олишди. Махач курткасининг қайси бир еридан ўша Бағдод ўғриси чакадиган олқиндисини чиқарди. Узунчоқ ва катта папирос ўради, ўзи биринчи бўлиб тортди, кейин ёнидагиларга узатди. Ҳар бири наша тутунини ичига ҳузур қилиб тортиб, сўнг папиросни шеригига чўзарди. Навбат Петрухага етганда, у тутунни ичига ютоқиб, кўзларини юмиб, чуқур тортди-да, сўнг Авдийга узатди:

— Қани, Авдьясь, сен ҳам бир торт! Сенинг қаеринг кам? Ма, чек! Э, мунча ўзингни опқочасан, қиз боламисан, нима бало?

— Йўқ, Пётр, мен чекмайман, овора бўлма! — Петруханинг қўлини қатъий қайтарди Авдий.

Петруха дарров ранжиди:

— Ҳеч поплигинг қолмади-да! Қойилман-э сенга, поп-соп! Сенга яхшилик қилмоқчи бўлсак, сен биздан ирганасан!

— Мен ирганаётганим йўқ, Пётр, тўғримас бу гапинг!

— Бор-э, сенга гап уқдириб бўлармиди! — қўлини силтади Петруха ва яна бир карра ичига чуқур тортиб, папиросни Махачга берди, у эса кавказча чаққонлик билан уни Гришанга узатди.

— Энди, азиз тамада, сенинг навбатинг! Сўз сенга!

Гришан индамай унинг қўлини нари сурди.

— Майли, ўзинг биласан, ўзинг — хон, кўланканг — майдон! — ачинган бўлиб, бошини чайқади Махач. Папирос яна давра айлана бошлади. Лёнька сўриб-сўриб чекди, ундан кейин малла Коля, кейин Петруха ва яна Махач чекишди. Кўп ўтмай чекувчиларнинг кайфиятлари ўзгара бошлади, уларнинг кўзлари гоҳ туман билан қопланар, гоҳ йилт-йилт этиб кетар, оғизларини қийшайтиришиб сабабсиз илжайишар, ўзларини ғоятда бахтиёр сезишар, фақат Петрухагина ҳалиям гинасини унутмаган, ора-сира Авдий томонга норози назар ташлар, поплар ўзи ҳаммаси тўнғиз бўлади, деб тўнғилларди.

Гришан бир чеккада, курсичада кашандаларга бамайлихотир қараб ўтирар, лабларидан кўпни кўрган одамлардай кинояли, такаббуруна, яниб қўйгувчи табассум аримас эди. У вагоннинг очиқ эшиги олдида турган Авдийга дам-бадам ўқрайиб, ўғринча қараб қўяр, қарашидан бўлаётган ишдан мамнунлиги

сезилар, шак-шубҳасиз, буларнинг бари покдоман Авдийга қандай таъсир қилаётганлигини фаҳмлаб турар эди.

Авдий Гришан чопарларга наша чекишга ижозат бериб, ўзига бир томоша кўрсатмоқчи бўлганлигини англади. «Кўриб қўй, қандай бўларкан? Менинг кучим нимада эканлигини билдингми? Сенинг юксак интилишларинг бу баттаринлик олдида қанчалар ожиз эканлигини энди тушундингми?» деган гапларни уқарди унинг нигоҳидан.

Гарчи Авдий ўзини уларнинг қилғиликлари билан ишим йўқ дегандай кўрсатаётган бўлса-да, лекин ичида Гришанни қайириб ташлай олмаётганидан, ожизлигидан қаттиқ ўқинарди. Чопарларни Гришаннинг таъсиридан қутқариш учун амалда нима қилса бўлади, ахир. Ана шунда Авдийнинг сабри тугади. У ғазабини босолмай қолди. Петруха папироснинг охирини чекиш учун яна унга тутганда, ўзини тутолмади, ниҳоят, ёрилди. Папироснинг қолдиғи ҳам сўрилавергандан хунук сарғиш-кўкимтир тусга кирганди.

— Ол, Авдьясь, мунча афтингни бурасан, вой попни боласи-ей! Мен кўнгилдан айтяпман. Ҳамма мазаси охирида бўлади, миянг қаймоқдай оқиб кетади! — тиқилинч қилиб қўймасди хира Петруха.

— Нарн тур! — силтаб ташлади уни Авдий.

— Ҳали шунақами! Мен сенга чин дилдан айтсам, ноз қилдингми ҳали! Афтингни буриштирадиган бўлдингми?

— Бўпти, бер буюёққа, бер! — деди фиғони ошиб Авдий ва чўғланиб турган папиросга қўл чўзиб, уни худди Петрухага намойиш қилиб кўрсатгандай боши узра баланд кўтарди-да, вагоннинг очиқ эшигидан ташқарига улоқтириб юборди. Бу шунчалар кутилмаганда тез рўй бердики, ҳамма ва ҳатто Гришаннинг ўзи ҳам ҳайратдан бақа бўлиб қолди. Орага чўккан сукунатда поезд филдиракларининг шиддатли овози янада аниқ ва ваҳималироқ эшитилди. — Кўрдингми? — деди Авдий Петрухага. — Нима қилганимни ҳамманг кўрдингларми? — ачиқ-тизиқ билан деди у бошқа чопарларга ҳам бир-бир қараркан. — Бундан кейин доим ана шундай бўлади.

Петруха ва ундан кейин бошқалар Гришанга ҳайрон бўлиб, саволомуз қарашди: бу ёғи қандай бўлди, хўжайин, бу тавия қаердан келиб қолди?

Гришан дам Авдийга, дам чопарларнинг тумтайган башараларига масхара қилгандай қараркан, индамасди. Махачнинг тоқати тоқ бўлиб кетди:

— Ҳой, тамада, нега индамайсан? Нима, соқов бўп қолганмисан?

— Йўқ, соқов бўп қолмаганман! — деб унинг жиғига тегди Гришан. Сўнг заҳарханда қилиб чўрт кесди: — Мен манов нусхага, миқ этмайман, деб сўз бергандим. Қолганини ўзларинг ҳал қилинглар! Менинг бошқа гапим йўқ...

— Шу ростми? — ўсмоқчилади Махач Авдийдан.

— Рост, лекин гап бошқа ёқда! — қичқирди Авдий. — Мен уни фош қилмоқчи эдим, — деб Гришанни бош силкиб кўрсатди у, — бу иблис сизларнинг ҳаммаларингизни йўлдан урган! Ҳалоқат ёқасига келиб қолгансизлар! Мен жим қараб турмайман, ҳақиқат мен томонда! — шунда у нима бўлаётгани, нима қилаётгани, нималар деб қичқираётганини англамай, наша тўлдирилган юклар ичидан рюкзакни куч билан тортиб олди. Гришандан бошқа ҳамма ўтирган ўрнидан сакраб турди: бу поп-сопнинг юмшоққина боласи нима қилмоқчи ўзи?

— Мана, қаранглар, болалар! — Авдий рюкзакни бош узра кўтариб силкипти. — Мана шунинг ичида биз одамларнинг бошини ейдиган, офат ва қирон келтирадиган оғу олиб кетяпмиз. Енгил пулга учган сиз чопарлар, сен, Пётр, сен, Махач, сен, Лёня, сен, Коля, шундай қиялпсизлар! Гришанни гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Унинг кимлигини ўзингиз ҳам биласиз!

— Шошма, шошма Авдий! Қани, халтани менга бер-чи! — дея унга томон юрди Петруха.

— Нарн тур! — дея итарди уни Авдий. — Яқинлашма! Ўзим биламан бу одамлар бошига битган балони қандай йўқотишни.

Шундан сўнг Авдий ҳали чопарларнинг ҳуши ўзига келмай, рюкзакнинг чизимчасини тортиб ечди-да, вагон эшигидан нашаларни ташқарига соча бошлади. Анча-мунчагина гиёҳ терилган экан, нашанинг сарғимтир-кўк япроқлари ва гуллари темир йўл бўйлаб худди кузги барглар каби пароканда тўзиб учди. Юзлаб, минглаб жарақ-жарақ пуллар ҳавога совурилмоқда эди!

Қандайдир бир зум чопарлар Авдийга анқайиб, шамдай қотиб қолдилар.

— Кўрдингларми! — қичқирди Авдий ва рюкзакни ҳам ташқарига отди. — Ана энди сизлар ҳам шундай қилинглар! Сўнг биргаликда тавба қиламиз, Худонинг шафоати ва мағфиратига сазовор бўламиз! Бўлинглар, Лёнька, Пётр! Лаънати нашаларингизни тўкинглар, қутулинглар шу ярамасдан!

— Жинни бўлиб қолибди! Станцияда у бизни ушлаб беради! Ур уни, ур ит попнинг боласини! — чинқирди эс-ҳушини йўқотиб Петруха.

— Тўхтанглар, тўхтанглар! Қулоқ солинглар! — уларга ниманидир тушунтирмоқчи бўлиб қичқирарди Авдий гиёҳвандларнинг қутуриб кетганларини кўриб. Лекин энди кеч эди. Гиёҳвандлар унинг устига қутурган итдай ташландилар. Петруха, Махач, Коля бир-бирларига гал бермай унинг бошига мушт ёғдираддилар. Фақат Лёнькагина уларни кучи етганча ажратишга уринарди.

— Қўйинглар, бас қилинглар! — деб атрофда нима қиларини билмай сарсиларди у. Лекин уларни ажратишга кучи етмасди — уч кишини бир ўзи қандай ҳам эпласин. Раҳмсиз, ола-тасир калтаклаш бошланди.

— Ур! Итар! Вагондан ташлаб юбор! — деб бўкирарди Петруха.

— Попни ўлдир! Пастга от! — жўр бўларди Махач.

— Керакмас! Улдирманглар! Илтимос, ўлдирманглар! — чийилларди ранги ўчган, қалт-қалт титраган Лёнька.

— Қоч, итвачча, сўяман! — дея Лёньканинг қўлидан юлқинарди ваҳшийлашган Коля.

Авдий кучи борица силкиниб бораётган вагоннинг очиқ жойидан нарига, ўртароққа сурилишга уринарди, гиёҳвандларнинг бунчалар бераҳм, ваҳший, зўравон бўлишларига у энди ишонди — бўлмаса, ҳозиргина гашт қилиб, оғзининг таноби қочиб ўтиришган эди-я. Авдий ҳаёти қил устида турганлигини тушунарди, кучлар ҳам тенг эмасди. Кучи ошиб-тошиб ётган, қутурган уч йигитга ёлғиз ўзи қандай бас келсин. Тўғри, Лёнька унинг ёнини оляпти. Лекин унинг кучи нимага етарди. Гришан эса ҳамон ўша жойида худди цирк ёки театрга тушган томошабиндай ўтирарди, кийнакоҳлик билан иршаярди.

— Уху! Уху! Ана холос! — дея лабини қийшайтириб мазах қиларди у. Итдай уриштириб қўйди-ку охирида, шундай бўлишини олдиндан ҳисоблаб чиққанди, мана энди ғалаба нашъасини суряпти — унинг кўз ўнгида одам ўлдиришяпти.

Авдий фақат Гришан ўртага тушсагина жони қутулиб қолишини сезиб турарди. «Гришан, қутқар!» дейиши билан чопарлар уни тинч қўйишини бирарди. Лекин калласини кесганда ҳам у Гришандан ёрдам сўролмасди. Бирдан-бир чора вагоннинг ичкарироғига амаллаб ўтиб олиш, бурчакка қисилиб туриш — ундан уёғига калтаклайдиларми, тепкилайдиларми, қўлларидан келганини қилишсин, фақат вагондан ташлаб юбормасалар бўлгани, акс ҳолда жондан умид йўқ...

Лекин ичкари бурчакка етиб олиш осон эмасди. Уни уриб, тепкилаб яна вагоннинг ланг очиқ эшиги томон улоқтирдилар. Авдий бир зум шу ерда туриб қолса, уни ҳаш-паш дегунча ташқарига итариб ташлардилар. Шунинг учун Авдий қандай бўлмасин, яна йиқилган еридан турарди, ўзини вагоннинг ичкарисига олишга уринарди. Гиёҳвандлар ахийри ҳолдан тойиб, ҳушларини йиғиштириб олишар, деб умид қиларди. Аёвсиз жангда биринчи бўлиб бошига оғир зарба тушган Лёнька қулади. Попнинг ўғлидан, янги чиққан авлиёдан ва демак, чопарларнинг душманидан аёвсиз қасд олаётганда, оёқ тагида ўралашмасин деб, Коля уни тинчитган эди. Гиёҳвандлар мушт устига мушт туширишар — елга совурилган шунча пулга ичлари куйиб борарди.

— Ур! Ур! Жон чиқар ерига сол аблаҳни! — дея қутуриб кўпик сочарди Петруха. У Авдийни орқадан келиб маҳкам қисиб олди-да, қўлларини орқага қайирди ва Махачга тўғрилади. Махач эса шунда худди шайтонлаган буқадай ғазаб билан Авдийнинг қорнига урди. Авдий ўлар ҳолатда букчайиб оғзидан қон кетганча вагон ичига қулади. Шундан сўнг учовлари уни эшик томонга судраб кетишди. Авдий эса шу аҳволда ҳам уларнинг чангалидан қутулиб чиқишга уринар, қаршилик кўрсатар, тирноқлари кўчиб кетишига қарамай, вагоннинг тахталарига ёпишар, мудҳиш Гришан эса вагоннинг бир четида гўё ҳеч нарса бўлмагандай йиғма курсичасида оёқларини чалиштириб ўтирар, безрайган башараси мамнун, эгри таёғини ликиллайтиб ўйнаб, ҳуштак чалиб машқ қилар

эди. Ҳали ҳам раҳм-шафқат сўраб: «Гришан, қутқар!» деб қичқирса кеч эмасди ва Гришан ҳам унга раҳми келиб, олижаноблик кўрсатиб, ўлим чангалидан олиб қолиши мумкин эди. Аммо Авдий омонлик сўраб оғзини очмади. Уни очиқ жойга қонларини оқизиб судраб кетдилар. Вагоннинг очиқ эшигида сўнги олишув рўй берди. Улар Авдийни биратўла итариб юборишга чўчидилар, у билан бирга ўзлари ҳам ташқарига қулашлари мумкин эди. Авдий эшикка, тўғрироғи, эшик орқасидаги темир туткичга маҳкам ёпишди. Поезднинг кучли шамоли уни эшикка миҳлаб ташлади, Авдий чап оёғи билан қандайдир темир чиқиққа базўр илинди ва бутун оғирлиги билан осилиб қолди. Афтидан, у ҳеч қачон яшаш ва кулфатдан қутулиш учун бунчалар жон-жаҳди билан уринмаган эди. Бунчалар куч қаердан келяпти, ўзи ҳам билмасди. Агар уни ўз ҳолига қўйганларида эди, у балки тиришиб-тирмашиб яна вагон ичига кириб оларди. Бироқ чопарлар худди тўп тепгандай унинг бошига тепишар, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар, аямай қора қонга булғашар, у эса ҳамон темир қабзани қўйиб юбормасди. Охирги дақиқалар айниқса даҳшатли бўлди. Петруха, Махач ва Коля ҳаддан ташқари ваҳшийлашиб кетдилар. Шу пайт Гришан ҳам ўзини тўхтатолмай эшик олдига чопиб келди: энди юзини бемалол сидириб ташласа бўлаверади, энди Авдий Каллистратов қандай жон таслим этади, томоша қилиш мумкин. Гришан чопарлар Авдийни батамом асфаласофилингга жўнатишларини кутиб турарди. Тан бериш керак.— Гришан ўз ишига ғоятда уста эди. Бошқаларнинг қўллари билан у Авдий Каллистратовни ўлдирмоқда эди. Эртага мабодо Каллистратовнинг ўлигини топиб, унинг йиқилиб тушгани ёки ўзини поезддан ташлаганига шубҳалансалар, Гришан ўшанда ҳам ҳеч нарса билмаган, кўрмаган бўлиб тураверади — шахсан ўзи бу ишга қўл урмаган. Наридан борса, болалар жанжаллашиб, дўппослашиб қолишгану бахтсиз ҳодиса рўй берган — қочман деб поезддан тушиб кетган.

Кейин Авдийнинг юзига тепишди. Унинг охирги эслаб қолгани шу бўлди. Чопар гиёҳвандларнинг пошналари қонга бўялди. Шамол Авдийнинг қулоқларида худди аланга каби гувилларди. Унинг вужуди тобора оғирлашиб, пастга, қўрқинчли бўшлиқ сари зилдай тортиб борарди. Поезд эса шамолларнинг қаршилигини енгиб, ҳамон ўша чўллардан елдек елар, бутун ёруғ оламда жони қил устида турган шу жабрдийда йигитга ёрдам қўлини чўзадиган бир кимса йўқ эди. Узундан узоқ давом этган кун сўнгида ботиб бораётган қуёш унинг қийноқ даҳшатидан олайиб кетган кўзларини қонли шафаққа бўяб, у билан бирга олам зулматига чўкмоқда эди. Лекин қанча тепкиламасинлар, Авдий қўллари бўшатмасди. Шунда Петруха Гришаннинг таёғини тортиб олиб, сўнги зарбани берди. Инчунун, Гришан ҳам худди билмаган кишидай таёғини кўрга ҳасса қилиб ушлаб турган эди, мана, марҳамат, олиб урмайсанми қўлларига, мажжақ-мажжақ бўлиб кетмайдими, қисталоқ, дегандай...

Шунда Авдий қонли гўшт парчасидай пастга учиб кетди. У темир йўл кўтармасидан қандай қулагани, нималарга урилиб, сурилганини сезгани ҳам йўқ, эшелоннинг думи у йиқилган ердан шалдираб ўтиб кетди, собиқ ҳамроҳлари тушган поезд кўздан йўқолди, филдиракларнинг шовқин-сурони тинди, лекин у буларнинг барини сезмади.

Кўп ўтмай қуёш сўнди, қоронғи тушди, моматалоқ тусига кирган ғарбнинг кўрғошин осмонида қора булутлар қуюқлашди...

Ўша машъум ердан эса энди бошқа поездлар елдек чопар, анави, жонини сақлаш учун раҳм-шафқат сўраб ялинмаган шўрлик йигит эса темир йўл пастига чуқурликда чапараста ағнаб ётарди. Энди ҳақиқатни жонсарақларча излай-излай билган ҳамма нарсалари ва қарор топтиришга уринган нарсаларининг ҳаммаси ҳозир орқага улоқтириб ташланган, забун этилган эди. Ўзини шунчалар аямаганига, омонлик тилашдан воз кечганига арзирмиди булар? Ахир, ҳамма гап у эмас-бу эмас, унинг ҳаёт-мамоти устида кетаётган эди-ку. Бор-йўғи учтагина сўзни айтса: «Мени қутқар, Гришан!» деса, кифоя эди. Аммо бу сўзлар унинг оғзидан чиқмади...

Чиндан ҳам Худо таоло таажжуботининг чеки йўқ.... Ахир бир маҳал узоқ тарихда шундай воқеа рўй берган эди-ку — Галилиядан чиққан бир мажзуб ўзига шунчалар ишонган эдики, икки оғизгина сўзни айтишни истамай ҳалокатга гирифтор бўлганди. Охири, ширин жондан айрилганди. Одамлар ҳам то ҳалигача, орадан бир минг тўққиз юз эллик йил ўтганига қарамай, эс-хушларини

ийгиштириб ололмайдилар — бу қандай қилиб юз берди ахир, шундай бўлиши мумкинми, деб ажабланишади, баҳслашишади, изтиробга тушишади. Ҳар сафар бу уларга худди куни кеча рўй бергандай туюлади — яралари ана шунчалар янги. Ва ўша замондан буён неча-неча насллар дунёга келмасин, ҳар бири ўртаниб-куяди, агар ўшанда биз Фулқофда бўлганимизда, ҳеч қачон галилейлик кишини жабрлашга йўл қўймасдик, дейишади. Ана шундай туюлар экан-да ҳозир. Лекин дунё айлана-айлана ҳамма нарсалар унут дарёсига фарқ бўлиб кетади-ю, бироқ ўша кун сира эсдан чиқмайди, деб кимнинг хаёлига келибди дейсиз...

Айтганча, ўшанда ҳам жума куни эди ва жонини қутқариши мумкин бўлган зот ўшанда ўзини халос этмоқ учун тилга икки оғиз сўз олмоқни раво кўрмаганди...

II

Ўшанда Қуддусда ҳаво эрталабдан қизиб, кун иссиқ бўлишидан дарак берарди. Ирод саройининг Арк айвонида мармар устунлар тагида прокуратор Понтий Пилат ўзига тахтиравон кўйишни буюрди. Бу ерда пастдан эсаётган елвизак унинг сандал кийган оёқларини билинар-билинмас елпиб ўтарди. Катта боғдаги адл теракларнинг учлари шабадада эринчоқлик билан қимирлар, уларнинг япроқлари бу йил барвақт сарғая бошлаган эди.

Саройнинг Арк айвони жойлашган бу тош тепаликдан шаҳар кафтдек кўриниб турар, ҳозир ҳаво тобора қизиб бораркан, шаҳар манзаралари оқ ҳарир парда ичра жимирлаб кўзга чалинар, ҳатто Қуддуснинг доим равшан кўринадиган теварак-атрофларини ҳам оқариб ётган саҳро сарҳадларида аранг пайқаш мумкин эди.

Ўша куни эрталаб худди кўзга кўринмас иплар билан осмонга осиб қўйилгандай қанотларини кенг ёзиб ёлғиз бир қуш сас чиқармай сузиб юрар, маълум вақт орасида ҳеч қанда қилмай катта боғ устидан учиб ўтарди. Бургутмикин, калхатмикин, шу иккисидан бўлак ҳеч қандай қушнинг иссиқ кунда бунчалар узоқ ҳамда зерикарли учишга сабри етмаган бўларди. Оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб турган нусратлик Исонинг кўкда айланиб юрган қушга беҳос назар ташлаганлигини пайқаб, прокуратор бирдан оғринди ва тутоқиб кетди. У заҳар сочиб деди:

— Сен қаёққа қараяпсан, Яхудиянинг подшоси? Бошингда ажал қуши айланяпти!

— У ҳаммамизнинг бошимиздан айланади, — оҳиста, худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай жавоб берди Исо ва қорайиб, моматалоқ бўлиб кетган кўзини кафти билан пайпаслаб қўйди: синедрионда суд қилиш учун элтаётганларида бозор олдида руҳонийлар ва оқсоқоллар гижгижлаган оломон уни уртўқмоқ қилган эди. Айримлар раҳмсиз калтаклаган, бошқалари юзига тупурган ўша дамларда муфтилар муфтиси Каиафанинг одамлари ўзини нечоғлик қаттиқ ёмон кўришларини тушунди; ҳа, қуддусликларнинг судидан ҳеч қандай раҳм-шафқат кутиб бўлмайди, шундайку-я, лекин уни оломоннинг айнимачоқлиги ва жаҳолатга миниб қутуриши таажжубга солиб қўйди; гўё шу пайтгача ҳеч ким унинг дайдилигини билмагандай, гўё шу пайтгача улар ибодатгоҳлар ва майдонларда нафасларини ичларига ютганча қимир этмай Исонинг ваъзларини эшитмагандай, гўё у, хўтигини эргаштирган кўк эшакка миниб, шаҳар дарвозаларидан кириб келганида шоду хуррам қарши олмагандай; гўё улар умид-омол била: «Салламно бани Довудга! Салламно ва акрам!» деб қичқиришиб, эшаги оёғи остига гуллар отмагандай.

Мана энди у йиртилиб, далва-далва бўлиб кетган уст-бошда, паришон ва фаромуш аллозда, тақдиримда яна нималар бор экан, дегандай Понтий Пилат қошида мунтазир турибди.

Прокураторнинг эса шу тобда асаби ғоятда бузилган ва қизиғи шундаки, ҳаммадан бурун ўзидан, ўзининг сустлиги, бировга тушунтириб бўлмайдиган журъатсизлигидан хафа эди. Рим қўшинларида хизмат қилиб юрган пайтларида ва мана ҳозир, прокураторлик чоғларида ҳам, у ҳеч қачон бундай ҳолга тушмаганди. Ростдан ҳам, кулгили эмасми, ахир — синедрионнинг ҳукмини шартта тасдиқлаш ва ортиқча бошоғриқдан қутулиш ўрнига у терговчига

йўлиқиб, кучи ҳамда вақтини сарф қилиб ўтирибди. Ҳолбуки, Байтулмақаддас муфтилар муфтиси ва мушриклари унинг фармойишига илҳақ, уларни дарҳол чақириб, мана, олинглар, гуноҳкор сизларники, нима қилсаларингиз, ўз ихтиёрларингиз, деса бўлади-ку, ахир. Шунга қарамасдан, Понтий Пилатга шундай осонгина йўл тутишга нимадир ҳалақит бермоқда эди. Бунинг устига манови масхаравоз шунча овра бўлишга арзирмикин?..

Лекин бу тентакни ҳам кўринг-да ахир! Қарангим, у Яҳудиянинг подшоси, муҳибби Раббоний эмиш, Илоҳнинг одил салтанатини тузмоқ учун Худо томонидан яҳудоларга тортиқ қилинганмиш. Унинг одил салтанатида қайсару¹ қайсарларга, уларнинг нойибларига ва ялоқи синагогларга ўрин йўқмиш, жами одамлар эндиликда то охиратга қадар бир-бирларига тенгу биродар бўлар эмишлар. Неча-неча кишилар давлат қушини бошларига қўндиришга ҳаракат қилмаганлар, лекин бунақа ақлли, айёр ва бунақа ғаддорини ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Бунақалар салтанат тепасига келсин-чи, аввал қандай бўлса, худди шундай ҳукм юритаверади, зотан, дунёда ҳаётнинг бошқача йўриғи йўқ ва бўлмайди ҳам. Аммо бадкирдор буни беш қўлдай яхши билади, лекин барибир найрангини қўймайди! Содда одамларни Янги Салтанат курамиз, деб алдайди. Ҳар бир одам ўз юрагидаги гумонига кўра бошқанинг устидан ҳукм чиқаради, деган гап ҳақ бўлса, бу ерда айни шунинг ўзгинаси эди: прокуратор юрагининг энг ширин ерларида оруланган, лекин амалга ошишига ўзи ҳам ишонмаган ҳаёлларни Исога тақамоқда эди. Ҳаммасидан ҳам, худди мана шу нарса Понтий Пилатнинг ғашига тегар ва шу боисдан маҳкумга бир вақтнинг ўзида ҳам қизиқиб қарар, ҳам нафратланар эди. Прокуратор нусратлик Исонинг сирини билиб олдим, деб ўйларди: бу дайди башоратгўй ер юзида ғалаён чиқармоқчи, одамларга Янги Салтанат ваъда қилиб, эскини йиқмоқчи ва янгининг устига ўтирмоқчи. Оббо, муғомбир! Румо Салтанатининг Кичик Осиёдаги вилоятлари ҳокими бўла туриб, Понтий Пилат ҳаёлига келтирмаган, тўғрироғи, ҳатто орзу қилишга қўрққан нарсаларни наҳот шу ожиз ва ночор яҳудо кўкрагида кўтариб юришга журъат этса-я. Дайди кароматгўй Исони бошқача йўллар билан тергар ва сўроққа тутаркан, тажрибакор прокуратор ўзини мана шунга ишонтирар, шунга чоғлар, шундай хулоса чиқаришга ҳозирларди: ҳар сафар ўзини маҳкумнинг ўрнига қўйиб кўрганда, унинг ҳокимлик даъво қилаётганидан тепа сочи тик турарди. Понтий Пилатнинг жиғибийрони чиқар, шубҳалар ўтида қовурилар — дам Байтулмақаддас Синедриони томонидан Исо устидан куни кеча чиқарилган ўлим ҳукмини тасдиқлаб, ҳокимлик муҳрини босмоқчи, дам буни орқага чўзиб, Румо давлати учун Исо фикрлари ва хатти-ҳаракатлари нечоғлик хавfli эканлигини охиригача аниқламоқчи бўлар эди...

Унинг осмонда учиб юрган қуш ҳақидаги сўзига маҳкум дайдининг жавоби тўғри ва очиклиги, бетакаллуфлиги билан прокураторнинг энсасини қотирди. Ундан кўра индамагани ёки тилёғламалик қилгани ҳам тузук эди. Қаёқда, қайтага ўзига ўзи таскин беряпти: ўлим гўё барчамизнинг бошимизда кезиб юради. «Буни қаранг-а, ўз бошига ўзи эран-қаран ўлим чақиряпти-я, ростданам, қатлдан ҳеч чўчимаётгандай», деб ўйлаб, Понтий Пилат куфр бўлиб кетди.

— Бўпти, яна аввалги гапимизга қайтамыз. Шўрлик, биласанми сени нима кутаётганлигини? — сўради прокуратор хириллаган товуш билан. У боядан бери тез-тез йилтираган башараси, тепакал боши ва ғўладек бақувват бўйинларидан рўмолча билан терини артарди. Прокуратор Исонинг жавобини кутиб, терлаб кетган бармоқларини бирма-бир қисирлатиб қайириб чиқа бошлади. У шунга ёмон одатланганди. — Сендан сўраяпман, нима бўлишингни биласанми?

Исо бошидан нима кечишини ўйлаб, ранги ўчди ва оғир хўрсинди.

— Шундай, Румо ноиб, мени бугун қатл қилишларини биламан, — деган сўзлар базўр оғзидан чиқди унинг.

«...Биламан!» дея масхароомуз такрорлади прокуратор ва қаршисида турган шўрлик пайғамбарга ҳам раҳми келиб, ҳам аччиғи қистаб, мийиғида кулганча бошдан-оёқ назар солиб чиқди.

Қовушмаган, бўйни узун, узун сочлари патила-патила тўзиган, либослари

¹ Қайсар — подшоҳ маъносида. (ред.)

йиртилган, сандали оломон талаганда тушиб қолган бўлса керак, оёқяланг Исо прокуратор қошида бошини ҳам қилиб турар, унинг орқасида, сарой Аркининг тўсиқлари оша олис тепаликларда шаҳар уйлари элас-элас кўзга чалинар эди. Шаҳардагилар прокуратор тергаётган одамга муштоқ эди. Қабиҳ шаҳар аҳли қурбон истарди. Бугун мана шу жазирама иссиқда шаҳарга қонли томоша керак эди, унинг қоронғи, симсиёҳ истаклари жунбушга тушмоқни хоҳларди — худди қаҳрли йўлбарс Лубнон саҳроларида ёввойи тарғил отни тилка-пора қилаётганда чиябўрилар тўдаси алам билан акиллашиб, увлашганидай оломон ҳам кўчаларда нола-фарёд чекиб, кўксини тиглайди ўшанда. Понтий Пилат бундай воқеаларни одамлар ўртасида ҳам, жониворлар ичида ҳам кўрган эди. Шунинг учун чорчўпга михлаш қандай бўлишини бир зум кўз ўнгига келтириб, ичидан эти жимирлашиб кетди. Юраги ачишгандай ўкиниб, деди:

— Биламан, дейсан! «Биламан» ҳам гапми. Сени у ёққа олиб чиқишгандан кейин биласан...

— Шундай, Румо ноиби, мен буни биламан, ўйласам, эгим сесканиб кетади.

— Сен гапимни бўлма ва нариги дунёга кўпам ошиқаверма, борасан ҳали, — деб тўнғиллади прокуратор гапи чала қолганидан норози бўлиб.

— Маъзур тут, ҳукмдор, беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди, гапингни бўлмоқчи эмасдим, — узрхоҳлик қилди Исо. — Мен ҳеч ерга шошилаётганим йўқ. Мен ҳали яшасам девдим.

— Эса сен куфроний сўзларингдан воз кечиб қўя қолмайсанми? — тиккасига сўради прокуратор.

Исо қўлларини ёзди, унинг кўзлари болаларникидай маъсум эди.

— Менинг қайтиб оладиган сўзим йўқ, ҳукмдор. У сўзлар қисматда бор, Падарим дилимга солган. Унинг иродасини адо этиб, сўзларини одамларга етказмоғим керак эди.

— Айтганингдан ҳеч қолмайсан, — норози бўлиб овозини кўтарди Понтий Пилат. Унинг қийғир бурунли, тархи қаттиқ лаблари атрофига чуқур чизиклар тортилган юзи нафратангиз совуқ тусга кирди. — Мени чалғитаман, деб овора бўлма, ҳаммасини шундоқ кўриб турибман, — деди у эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда. — Падаримнинг сўзлари, уларни одамларга етказаман, дейсан. Аслида бу нима? Аслида бу — қора халқни лақиллатиш. Уни қўлга олиш! Авомни бузғунчиликка бошлаш. Балки Унинг сўзларини менга ҳам етказмоқчидирсан — мен ҳам одамманку!

— Ҳозирча, Румо ҳукмдори, сенга бунинг ҳожати йўқ. Зотан, сенда изтироб йўқ. Сен бошқача ҳаётни орзу қилмасанг ҳам бўлади. Сен учун ҳукмронлик — Худо ва диёнат. Ҳумронлик эса тамомила ўз кўлингда. Сен учун шундан юқори ҳеч нарса йўқ.

— Рост. Румо ҳукмронлигидан ўзга олий нарса йўқ. Умидворманки, сен шундай демоқчи бўлдинг, шекилли?

— Сен шундай деб ўйлайсан, ҳукмдор.

— Ақлли одамлар доим шундай деб ўйлаганлар, — илтифотли оҳангда уни тўғрилади прокуратор. — Бекорга айтмаганлар, — дея уқдира бошлади у, — қайсар — Худо эмас, лекин Худо — худди қайсардай. Агар аксинчасига ишончинг комил бўлса, менга исбот қил. Қани! — у Исога мазаҳ қилгандай тикилиб қолди. — Мен Румо императори Тиверийнинг ноиби бўламан. Унинг номидан мен замон ҳамда макондаги нарсаларнинг ҳолатларини бирмунча ўзгартира оламан. Сен эсанг бунга аллақандай олий кучни, гўё сен элтаётган қандайдир ўзгача бир ҳақиқатни қарама-қарши қўймоқчи бўласан. Шоён ғалати, шоён ғалати! Акс ҳолда сени бу ерда тўтиб турмас эдим. Синедрионнинг ҳукми қачон ижро этилади, деб шаҳарнинг жони ичига сиғмаяпти. Хўш, қани, жавоб бер!

— Мен нима дей?

— Қайсарнинг Худодан кичиклигига ишончинг комилми?

— Қайсар ҳам ўладиган одам.

— Албатта, ўладиган одам. Лекин у тирик экан, одамлар учун қайсардан юқори Худо борми?

— Тирикликнинг ўзга ўлчовини олсак, ҳукмдор, албатта, бор.

— Топган гапингни қара-я, — ўзини хафа бўлгандай кўрсатиб, қошларини

чимирганча деди прокуратор. — Одамлар кулади демайсан ҳам. Билмайман, тушунмайман, ким ишонади сенинг бу гапларингга.

— Зулмдан эзилганлар менга ишондилар, адолат истаганлар ишондилар менга. Менинг сўзларим азоб-уқубатлардан тўйган ва кўзёшлар билан суғорилган заминда ниш отиб, кўкаради, — деб тушунтирди Исо.

— Бас! — қўлини ноумид силкиди прокуратор. — Вақт зое кетмоқда.

Улар ўз хаёлларига берилиб, жим бўлиб қолдилар. Исонинг бўздай манглайи терчилади. Лекин у терларини на кафти ва на узун кўйлагининг йиртиқ энги билан артарди, бу хаёлига ҳам келмасди — кўрқувдан томоғига бир нарса тиқилган, кўнгли озар, юз-кўзларидан тер қуйилар, серпай, ориқ оёқлари тагига, мрамар тахтачаларга чакиллаб томар эди.

— Мана шундан кейин ҳам, — деб давом этди негадир овози ичига тушиб кетган Понтий Пилат, — Рим ҳукмдори сенга озодлик беришини хоҳлайсанми?

— Шундай, яхши ҳукмдор, мени қўйиб юбор.

— Кейин нима қиласан?

— Элларга Худонинг каломини етказаман.

— Одамларни аҳмоқ қиламан, де! — деб қичқирди прокуратор ва захраси учиб ўрнидан туриб кетди. — Ана энди ишондим. Сени ҳақиқатан тахтага тортиш керак экан. Сени фақат ўлим тинчитади!

— Сен янглишасан, шонли ҳукмдор, ўлим руҳ олдида ожиз, — қатъият билан дона-дона қилиб деди Исо.

— Нима? Нима дединг? — ўзига ишонмай ҳайратланди Понтий Пилат Исога яқинлашиб бораркан, унинг ғазаб ва ҳайратдан ўзгариб кетган юзи қизғимтир қора доғлар билан қопланди.

— Сўзларимни эшитдинг, ҳукмдор.

Понтий Пилат нимадир демоқчи бўлиб, ўпкасини тўлдириб нафас олди, қўлларини силтаб юқори кўтарди, лекин шу пайт суворининг гурсиллаган қадам товуши эшитилди.

— Нима дейсан? — қоғоғини солиб сўради прокуратор унинг қошига қандайдир ўроғлик қоғоз кўтариб келаётган қуролланган сарой аскаридан.

— Сизга юбордилар, — деб қисқа жавоб берди аскар ва шу заҳоти кўздан йўқолди.

Понтий Пилатга хотини хат йўллаган эди: «Ҳукмдорим, сиздан ўтиниб сўрайманки, ўша саргардон йўловчига оғир азоб берманг. Одамларнинг айтишларига қараганда, уни Христос дер эканлар. Ҳамма уни беэиён, тақводор одам дейди. Ҳар турли майиб-мажруҳлар, касал бечораларни тузатар эмиш, мўъжизакор эмиш. Уни Худонинг ўғли, Масих, Яҳудиянинг султони десалар, қулоқ солманг, балки тухмат қилишаётгандир. Яна билмадим, бунга менинг ақлим етмайди. Яҳудолар қандай жанжалкаш, серғалва халқ эканлигини ўзингиз биласиз. Миш-мишлар рост чиқсачи, унда нима бўлади? Қора халқнинг оғзида юрган гап кейин кўпинча тўғри чиқади-ку. Мабодо, бу сафар ҳам рост бўлса, унда сизни тавқи лаънат қиладилар. Эшитишимча, бу ердаги синагоғларнинг кишилари ва шаҳар оқсоқоллари Исога халқ эргашганини кўриб, кўрқиб кетганмишлар, уни чиқиштирмай қўйганмишлар. Руҳонийлар Исони кўролма, жоҳил оломонни унга қарши бўҳтон қилиб тезлаган эмишлар. Кеча унинг этагида ибодат қилганлар бугун уни тошбўронга тутибдилар. Ожиз ақлим билан бир нима деёлмайман-у, лекин азизим Пилат, завжи муҳтарамим, агар сиз бугун бу савдойини қатл этишга муҳр чексангиз, кейинчалик фақат сизни ёмонотлиқ қиладилар. Ахир, биз ўла-ўлгунча бу ерда қолиб кетмасмиз-ку. Мен сизни Римга олий унвонлар ва иззат-хурмат билан қайтишингизни истаيمان. Асло бунга йўл қўйманг, азизим Пилат. Боя соқчилар олиб ўтишаётганда, унга кўзим тушди, худди ёш илоҳ каби кўркам йигит экан. Биласизми, кеча туш кўрибман. Кейин ўзингизга сўйлаб бераман. Жуда муҳим. Ўзингизни ва наслларингиз бошини маломатга қўйманг!»

— Ё худо, худо! Не гуноҳ қилдим сенга? — деб инграб юборди Понтий Пилат. Ва яна нечанчи маротаба бу девонасор, мажзуб, ёлғон пайғамбарни дарҳол, ҳеч қандай ортиқча гап-сўзсиз қўриқчилар билан шаҳар ташқарисига, қатлгоҳ Фулқофга жўнатиб юбормаганлиги учун афсус-надомат чекди. Ахир Қуддус қозию қуззотлари шуни талаб қилишмаяптими. Мана энди, ҳокимлик идорасига бош қўшмаган бир хотини қолган эди. Бунда ҳам у Исо тарафдорла-

рининг яширин қўлларини кўргандай бўлар, йўқ деганда, буларнинг барини осмон кучларининг бу ишга қилаётган қаршилигига йўяр эди. Бироқ дунёнинг ишлари маъбудларни унчалар қизиқтирмайди. Хотини эса, ноқис билан сиёсатни тушунармиди. Қайсарларни беҳурмат қилиб юрган шубҳали дайди Исони деб Румонинг собиқ фуқаролари бўлмиш руҳонийлар руҳонийси Каиафа ҳамда Байтулмақаддас аъён-ашрофлари билан орасини бузсинми, уларни ўзига душман қилиб қўйсинми? Бунинг унга нима кераги бор? Ажабо, бу нуханинг нимаси чиройли? Ёш илоҳ каби эмиш! Ёш бўлса бордир. Шунга шунчами. Унчалар мақтайдиган жойи йўқ. Ана, турибди, оломон калтаклаган итдай. Хотинининг кўзига қандай кўринди экан? Ҳукмдор хатни мулоҳаза қилиб, ўйчан кезинди. Сўнг оғир хўрсиниб, яна жойига ўтирди. Хаёлидан бир фикр ярқ этиб ўтди. Илгари ҳам шу фикр неча бор калласига келганди: бундай қарасанг, одамлар жуда пастга ўхшайдилар — бавл қиладилар, сиядилар, қўшиладилар, туғиладилар, ўлиб-қириладилар, тагин туғиладилар ва ўладилар, қанчадан-қанча ёвузликлар ҳамда тубанликларни ортмоқлаб юрадилар, мана шундай қабоҳат ва баттаринликлар ичида яна қаёқлардандир — башорат, каромат, расуллар, руҳият эъжозлари ҳам пайдо бўлади. Манавини айтмайсизми энди — у ўз қадарига шунчалар ишонадики, худди осмонда учиб юргандай, туш кўраётгандай. Лекин, бас. Унинг ҳушини жойига келтириб қўйиш керак! Етар энди!

— Ҳарҳолда мен шу нарсани билмоқчи эдимки, — дея мурожаат қилди прокуратор ҳамон ўз жойида қимтиниб турган Исога қараб, — айтайлик, сен соддафаҳм одамлар ичида ғалва қўзғаб турган ёвуз ниятли киши эмас, ҳудожўй, тақводор бир кимсасан. Айтайлик, сен Адолат салтанати ҳақида сўзлайсан ва Румо қайсарининг жаҳонга ҳокимлик ҳуқуқини тан олмайсан. Айтайлик, хўп, мен сенга, борингки, ишондим: хўш, менга тушунтириб бер-чи, сени ўлимга боришга нима мажбур қиляпти? Юрагингни оч менга, нима истайсан? Мабодо, сен шу йўл билан Исроил халқига подшолик қилмоқчи бўлсанг, унда мен буни маъқулламайман, аммо бу ниятингни тушунаман. Бироқ нима учун сен бошданок ўзинг ўтирмоқчи бўлган шохни кесиб ташламоқчисан? Қайсарнинг ҳокимлигини тан олмай қандай қилиб қайсар бўлмоқчисан? Сени тирик қолдириш ва ёхуд қатлга жўнатиш менинг измимда. Буни ўзинг биласан. Хўп, нега индамай турибсан? Тилинг гапга айланмай қолдимми?

— Шундай, Румо ноиби, мен қийноқдан кўрқяпман. Лекин мен ҳеч қачон қайсар бўлмоқчи эмасман.

— Унда шаҳар кўчаларига чиқ, тавба қил, янглишган эканман, деб айт. Ёлғон хабарлар қилдим, ёлғон башоратлар айтдим, мен Яҳудия подшоси эмасман, деб жар сол. Қора халқни алдама, йўлдан урма, орқангдан эргаштирма, дилларига иштибоҳ солма, жиноятларга бошлама. Ҳеч қандай Адолат салтанати бўлиши мумкинмас. Доимо мавжуд нарсаларгина адолатли. Дунёда император Тиверий бор ва жаҳон биносининг мустаҳкам устунни ўша. Сен Адолат Салтанати, деб ҳавойи одамларни йўлдан оздирыпсан. Сен айтган Салтанат — йўқ нарса! Уйлаб кўр! Узингнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам бошларини айланторма. Сен ўзинг ким бўлсан, Румо императорини ташвишга қўядиган, кўча-кўйда кезиб юрган дайди, даргумон набий, бақироқ ваъзхонсан, Яҳудиянинг ерлари сенга ўхшаганларга тўлиб-тошиб ётибди. Бироқ сен ўз маслақият билан одамлар юрагига васваса соляпсан, муфтилар муфтиси тинчини йўқотган, шунинг учун рўёларингни фош қил. Сўнг Шом ёки бошқа ўлкаларга чиқиб кет. Мен ҳам сендан ёрдамимни аямай. Вақт борида рози бўл. Нега яна миқ этмайсан?

— Биз бир-биримиздан жуда ҳам фарқли одамлар эканмиз, Румо ноиби, бир-бировимизни тушунишимиз қийинга ўхшайди, мен шуни ўйлаяпман. Мен мунофиқлик қилиб, Худонинг илмидан воз кечолмайман. Унда сенга ва қайсарга манфаат етиб, ҳақиқат завол тутуди-ку?

— Гапни айланторма. Римга ниманки фойдали бўлса, ўша нарса аъло.

— Ҳаммасидан аълороқ бу — ҳақиқат, ҳақиқат эса, битта. Иккита ҳақиқат бўлмайди.

— Яна доғулилик қиляпсанми?

— Аввал ҳам доғулилик қилмаганман, ҳозир ҳам. Менинг сенга жавобим шу: биринчидан, ҳақиқат ҳақи айтилган сўздан қайтиш йўқ, зеро, сен ўзинг шуни

истаяпсан. Иккинчидан — қилмаган ишингнинг журмини гарданга олмоқ жоиз эмас ва қоракуя каби бўҳтонлардан кўкракка урмоқ билан қутулиб бўлмас. Асоссиз бўҳтоннинг умри қисқадур.

— Лекин ҳаммадан бурун сенинг кунинг битиб турибди, Яхудиянинг подшоси! Демак: сен қандай бўлмасин, халос йўлини тутмайсан ва ўлимни танлайсан, шундайми?

— Менга халос бўлмоқнинг фақат шу йўлигина қолган.

— У қандай йўл?

— Дунёни халос этиш йўли.

— Жинниликни бас қил! — тоқати тоқ бўлди Понтий Пилатнинг. — Демак, ўз ихтиёринг билан бошингни сиртмоққа тикасанми?

— Шундай бўлиб чиқади энди, менинг бошқа йўлим йўқ.

— О, худолар, худолар! — ҳорғин шивирлади прокуратор манглайини чуқур тилиб ўтган чизиқларни сийпаб. — Ёндираман дейди-я кун, ҳаво айнимасмикин ишқилиб? — деб тўнғиллаб қўйди ўзига ўзи у. Сўнг қатъий бир қарорга келди: «Менга нима зарур? Уз фойдасини билмаганнинг ёнини олиб нима қиламан? Қизиқман-да ўзим ҳам!» Кейин айтди: — Ундай бўлса, мен бу ишдан кўлимни ювиб қўлтиғимга ураман!

— Ихтиёринг, ноиб, — жавоб берди Исо ва бошини солиптирди.

Улар яна сукутга чўмдилар. Шунда, афтидан, ҳар икковлари саройдан ташқарида, соя-салқин боғлардан нарида, Қуддуснинг офтоб ўртаган паст-баланд кўчаларида дам ўтмай портлашга тайёр теран сукунат чўкканлигини баб-баравар ҳис қилдилар. Ҳозирча қулоқларига ноаён шовқин элас-элас чалинарди — эрта тонгдан одамлар, от-уловлар аралаш-қуралаш бўлиб кетган бозорларнинг ғала-ғовури келарди. Паст ва юқори олам ўртадан иккига бўлинган эди: сарой деворлари ортида қуролли соқчилар айланиб юришар, пастроқда, чоғроқ дарахтзорда эса суворийлар қўр ташлаган эдилар. Отлар думлари билан пашша кўриётганлари шундоқ кўзга чалинарди.

Кўлимни ювман дегач, прокуратор ўзини бир қадар енгил сезди, зеро, энди бемалол айтса бўларди: «Мен кўлимдан келганча ҳаракат қилдим. Худолар шоҳид, унга ўжар бўл, оёғингни тираб тур, омолингни ҳаётингдан баланд тут, деганим йўқ. Лекин у сўзидан қайтмади, майли, у айтганча бўлсин. Бизга шуниси ҳам маъқул. У ўлимига ўзи муҳр босди». Понтий Пилат шуларни ўйларкан, бирваракай хотинига берадиган жавобини ҳам пишитарди. Қазову қадарда ёзилган тақдирини жимгина, сирли жилмайиб кутаётган нусратлик Исога қия нигоҳ ташларкан, ҳукмдор яна шуларни хаёлидан кечирди: «Шу тобда нималарни ўйлаётган экан бу одам? Ҳойнаҳой, ичида қаттиқ афсус чекаётгандир? Тўқиб чиқарган ғалати гап-сўзлари ўз бошига етганлигини балки тушуниб қолгандир? Лекин негадир улардан воз кечолмади. Уз тузоғига илинди. Ана энди қутулиб кўр-чи: ҳамма-ҳамма учун — бутун замин у замона, бутун бани башар учун — битта Худо. Битта имон. Ҳамма-ҳамма учун битта Адолат Салтанати. У нимага шама қияпти? Несини айтасиз, ҳамма-ҳамма шуни хоҳлайди. У худди шуни кўзлаб иш тутган! Лекин ҳаёт бизни ана шундай ўргатади, ҳаддан ошиб муғамбирлик қилсак, жазолайди. Пешонанг да ёзилмаган тахту бахт учун талашсанг, ҳолинг ана шундай вой бўлади. Кўнгли тахт тилаганини қаранг! Қора халққа қутқу солиб, қайсарга қарши ғалаёнга чақирган, у тўдадан-бу тўдага ўтиб дунё тинчини ўғирламоқчи бўлган. Оламнинг азал тартиботини, қурилмасини остин-устин қилишни ўйлаган. Бевош тентак! Қойил-э! Йўқ, бундай одамни сира тирик қолдириш мумкин эмас. Кўринишдан калтакланган, шўрига шўрва тўкилган паррихтага ўхшайди. Лекин юрагида нималар яширинган, худо билади — кўзлаган ишларини кўринг, фақат буюк ақл эгасигина бунақа режа тузишга қодир. Унга қараган одам сира шундай деб ўйламайди!»

Прокуратор Понтий Пилат ўзини шу каби ўйлар билан овуларди. Унга яна бошқа бир нарса ҳам таскин берарди. Энди Исо Масихо иши юзасидан синедрион ҳукмини тасдиқлашни очикдан очик талаб қилаётган муфтилар муфтиси Каифа билан тортишиб, талашиб ўтиришга ҳожат қолмаган эди.

— Даргумон бўлмағилки, эй ҳаким ҳукмдор, ўз ишингдан ўзинг мамнун

бўласан ва не қилсанг, ҳақ қиласан, — деб қўйди Исо, худди ҳукмдорнинг ичидаги фикрларини ўқигандай.

Понтий Пилатнинг фиғони ошди.

— Менинг ғамимни емай қўяқол, — деб Исони силтаб ташлади у, — мен учун Римнинг манфаати ҳар нарсадан юқори. Сен ўзингни ўйла, эй шўрлик!

— Маъзур тут, шавкатли ҳукмдор, менга бу сўзларни айтмасанг ҳам кошкийди.

— Айни муддао. Ҳали ҳам кеч эмас. Яна ўйлаб кўр. Кейин ачиниб юрма. Мен ҳозир ичкарига кириб чиқаман. Келгунимча ўз фикрингни ўзгартирмасанг, унда охирги сўзимни айтаман. Бани Исроилнинг шоҳиман, оламнинг таянчиман, мен бўлмасам, ернинг ҳоли не кечади, деб ҳаволанма. Билъакс, ҳамма нарса ўчакишгандай сенга қарши. Вақтинг ҳам аллақачон тугади. Сўзингдан қайтсанггина бошингни халос этасан. Уқдингми?

— Уқдим, ҳукмдор...

Понтий Пилат елкасига ташлаган кенг ридосини тўғрилаб, сарой ичкарисига кириб кетди. У суяклари йирик, боши катта ва сочи қолмаган, улуғвор, ўз шаън-шавкати ва куч-қудратига ишонган киши эди. Арк айвони ҳовлисидан ўтиб бораркан, унинг кўзи яна осмон бағрида парвоз қилиб юрган қушлар шоҳига тушди. Бу бургутмиди ёки шунга ўхшаш бир қушмиди, у билолмади, бунга ҳозир қизиқаётгани ҳам йўқ эди, ҳозир хаёлини қушга асло қўли етмаслиги, уни ўз измига бўйсундиrolмаслиги тамомила банд этганди — рост-да, на уни кўрқита ва на ҳайдаб юбора олади ва на чақириб, қўлига қўндира олади.

Ҳукмдор қошларини чимирди, кўк токига қирғий қараш билан боқди: э-ҳей, айланишини қаранглар-а, тинмайди қурмағур, ҳеч нарса билан иши йўқ. Бу қуш худди осмон императорига ўхшайди, деб ўйлади у. Бежиз уни шаҳаншоҳ қудратининг рамзи деб билмайдилар — бургутнинг боши кучли, тумшуклари найзадай ўткир, кўзлари чўғдай ёнади, қанотлари худди чўяндан қуюлганга ўхшайди. Шаҳаншоҳ ҳам шундай бўлмоғи даркор! Шаън юксакларда учмоғи, халойиққа кўриниб турмоғи жоиз, токим унга ҳеч кимса етолмасин... Ва ўша мумтозлик мақомидан туриб оламни идора этсин. Ҳеч кимга ва ҳеч нарсага ўзини тенг кўрмасин. Ҳатто шаҳаншоҳнинг худолари ҳам бошқалардан мутлақ фарқли, фақат ўзига тегишли бўлсин. Тобеларга қоқайд ва кибру ҳаво билан боқсин. Куч-қудрат мана шунда, мана шу ҳокимият барчани титратиб-қақшатади, дунёнинг тузуги ва устиворлиги ҳам шунда. Анави нусратлик эса ғоятда ўжар, ақидасига ғоятда ишонади, шаҳаншоҳдан тортиб қора қулгача барчани баробар қилмоқчи бўлади, зеро, худо битта ва жамики одамлар унинг қошида тенг, дейди: ҳамма учун Адолат Салтанати келади, деб жар солади. У бани башар аҳлини васвасага қўйди, авомни бузди, дунёни ўз хоҳиш-иродасига кўра қайтадан бичмоқни кўзлайди. Нима чиқди бундан? Уша оломоннинг оқ калтак-қора калтагига учради, сохта башоратгўй, сохта расул, ёлғончи ва лўттибоз деб нақ башарасига тушуришди... Қандай одам экан-а бу? Аҳволига маймунлар йиғляпти-ю, писанд қилмайди, гўё у эмас, уни жазога тортаётганлар енгилгандай...

Рим императорининг Кичик Осиёдаги ноиб, ўзи ҳам салкам шаҳаншоҳдан қолишмайдиган ҳукмдор Понтий Пилат нусратлик Исони бир неча дақиқаларга ёлғиз қолдириб бораркан, ана шуларни ўйларди. Майли, Исо ёлғиз қолсин, тубсиз чоҳ ёқасида турганлигини ҳис қилсин. Унинг иродасини синдириш керак. Токи тиз чўксин, ялиниб-ёлборсин. Ҳамма учун тенг-баробар воҳид Худодан, тенглик, биродарликдан воз кечсин. Сўнг уни бели синдирилган калтакесакдек Бани Исроил заминидан қувғин этилади. Борсин, санғисин, дайдисин, домдараксиз йўқолсин. Ушанда узоқ бормаиди, эътиқоди суст чўлиқларнинг ўзи бўйнига уриб ўлдирадилар...

Кўпни кўрган омилкор ҳукмдор Понтий Пилат дилини босган шубҳа-гумонларини ўй ўйлаб бартараф қилмоқчи, янги чиққан бидъатни даф этишликнинг энг тўғри, энг фойдали ва энг ибратли чорасини топмоқчи бўлиб уринарди. Арк айвонидан чиқиб кетаркан, маҳкум ёлғиз қолгач, ўз аҳволининг нақадар аянчли эканлигини тушуниб етади ва мен қайтиб келганимда оёқларимга йиқилиб, нажот сўрайди, деб умид боғларди прокуратор. Лекин ҳукмдор билсайди, мана шу қисқагина дамларда ушбу ғаройиб одам бутунлай бошқа нарсани ўйларди, ростини айтганда, у буткул хотиралар оғушига чўмганди.

Зеро, хотирлаш ҳам тирикларга хос, бинобарин, ҳаёт билан видолашаётган онларда одам боласига шундан бошқа яна нима қолади.

Ҳукмдор қадамлари узилиши биланоқ ён тимлардан тўрт посбон чиқди-да, гўё маҳкум қочиб кетадигандай Арк айвонининг тўрт томонига бориб турди. Маҳкум сарой посбонларидан бирига мурожаат қилиб, сўради:

— Ўтирсам бўладими, эй, яхши посбон?

— Ўтир, — деди посбон найзасини тош саҳнга дўқ этиб уриб.

Исо девордан туртиб чиққан мармар супачага ўтирди, унинг елкалари ҳорғин эгилган, ориқлаган, қони қочган юзи атрофини пастга тўлқинланиб тўкилган узун қорамтир сочлари чулғаган эди. У қўли билан кўзларини беркитган кўйи хаёлга ғарқ бўлди. «Сув бўлса, ичсайдим, — деб ўйларди у, — дарё бўлса, чўмилсайдим». У қирғоқ бўйларида оқар сувларни шундоқ кўз ўнгига келтирди — сув ерни чўлп-чўлп ўпиб, майса-ғиёҳларни силаб-сийпалаб оқиб боради, қулоқларига гўё сув шалдирагани чалинди, гўё кимдир эшкак уриб, у ўтирган жойга қайиқ ҳайдаб келар, гўё аллакимлар уни қайиққа тушириб, бу ердан қайларгадир олисларга олиб кетмоқчи бўлаётганга ўхшар эди. Онаси экан. Онаси кўрқинч ва харосонлик ичра унга томон сузиб келарди. «Ойи! — дея эшитилар-эшитилмас пичирлади у. — Ойи, мен жуда қийналиб кетдим! Утган кеча Гефсиманияда, Зайтун тоғда чўлиқларим билан бирга эдим. Ушанда бошимга қора тун, қабиҳ ҳасрат ёғилди. Юрагим тарс ёрилай деди. Кўзимга уйқу келмади. Ўзимни кўярга жой тополмадим. Шунда мен Раббимга, даҳшат босди ва баданимдан тер ўрнига қон сизиб чиқди. Шунда мен Раббимга, осмондаги Падаримга ёлвордим, «Раббано, — дедим. — Ажал косасини бу сафар менга тутмай қўя қол! Яна ўзинг биласан, Сенинг ҳукмингга тобеман». Мана, ўша ажал шарбати билан лиммо-лим тўла коса менга дам сайин яқинлашиб келяпти, у ёнимдан мени ташлаб ўтиб кетмайди, у муқаррар менга аталган, сиз бунинг нима эканлигини биласиз, ундан қочиб қутулмоқ йўқ. Бундан чиқди, менинг бошимга не синоатлар тушажани олдиндан билган экансиз-да, унда, шунча йиллар, ё илоҳам, онажоним, меҳрибоним, менга жон ато этиб, умид, орзулар билан парваришлар қилиб, ҳаммасига қандай чидадингиз, ахир. Мени раббим яратганда, мана шу улуғ ва аламангез кун учун, энг шўрида кун учун яратган экан-да; зеро, одам боласига ўз ўлиминдан кўра мусибатлироқ нарса йўқ, она учун эса ўз фарзандининг ҳалокати — ундан юз чандон оғирроқ ва қайғулироқдир. Кечир, мени, онажон, сенинг ёзмишинг мендан эмас, ёлғиз Падарим Раббимдандир. Шундай бўлгач, Ундан ёзғирмайлик, Унга мусаллам нигоҳ билан қарайлик. Бор қилгувчи ҳам, йўқ қилгувчи ҳам иродасидир!»

У онаси Марйамни эсларкан, болалик чоғларида, беш яшар пайти бошидан кечирган бир воқеа ёдига тушди. Уша кезлар уларнинг хонадонлари подшоҳ Ироднинг таъқибидан қочиб Мисрда кун кечирарди. Ирод янги туғилган гўдак — бўлажак Исо Масихонинг жонига қасд қилган, зотан, коҳинлардан шу кунларда Бани Исроил шоҳи дунёга келди, деган хабарни эшитганди. Бу орада болани яшириб-яшириб катта қилдилар. Улар турган ердан пича нарида жуда катта тўлғин дарё оқарди. Нили муборак деганлари шу бўлса керак — у бетидан бу бети кўринмайдиган улуғ дарё эди. Шу ерлик бошқа аёллар каби Марйам ҳам боласини ёнига олиб кир чайгани дарё бўйига тушарди. Улар ўша куни дарёга келганларида, бир чол қайиғини қирғоқда тўхтатди, оҳиста уларга яқинлашди-да, Марйам ва болакайга илтифот билан салом берди. «Отажон! — деди унга қарата Марйам. — Қайиғингизда ўғлимни сайр қилдирсам, майлими? Жуда ҳам қайиққа тушгиси келяпти тентаквойнинг». «Майли, Марйам, — деб жавоб берди чол, — бу қайиқни мен шунга олиб келдим. Унда ўғлон Исони ўйнатгил». Чолнинг ўғли ва ўз отини айтиб чақирганидан Марйам ҳайрон бўлиб ўтирмади. Шу яқин атрофдаги одамлардан бўлса керак, деб ўйлади. Лекин чолдан эшакни сиз эшинг, деб сўрагани ўгирилган эди, чол худди ҳавода эриб кетгандай бирдан кўздан ғойиб бўлди. Марйам бундан ҳам таажжубга тушмади. Болакай қайиққа тушар эканман, деб шу қадар суюниб кетган, азбаройи қувонганидан осмонга сакраб ўйнар, онасини тезроқ бўлинг, деб шоширар эди. Шундан сўнг Марйам кирларини қирғоқ бўйидаги тошлар устига ташлади, ўғлини кўтариб қайиққа ўтқизди, қайиқнинг боғини ечди, дарёга итариб туширди, қайиққа сакраб чиқди, болани тиззасига олиб ўтирди ва улар дарё оқими бўйлаб сузиб кетдилар. Қирғоқнинг яқингинасида ойнадай ярақлаб

турган сув узра сузиш, воҳ-воҳ, қанчалар ғаройиб эди — саёзроқ жойларда қамишлар шувиллаб салом берар, соҳил бўйларида гуллар чаппар уриб очилиб ётар, бутазорлар оралаб анвойи рангли қушлар не турфа товушлар билан сайрар, илиқ ҳавода капалаклар учиб-қўниб яйрашар, чирилдоқлар чириллашар эди. Оҳ, на фароғат эди бир! Марйам оҳиста хониш билан куйлай бошлади, у беҳад бахтиёр эди, ўғлининг эса қайиқда сузиб бораётганидан боши осмонда эди. Бундан Марйамнинг дили янада яйрарди. Бу орада, улар ҳали унчалар узоқ сузмаган, қирғоқдан ҳам олис кетмаган эдилар — дарёнинг саёз ерида ётган каттакон тўнкага бирдан жон кирди ва сувни ўқдек кесиб, уларга қараб таҳдидли сузиб кела бошлади. Бу ғоятда баҳайбат тимсоҳ бўлиб, унинг дўлайган кўзлари еб қўяман деб оч тикиларди. Болакай кўрқиб кетиб қичқириб юборди, Марйам шамдай қотган, нима қилишини билмасди. Тимсоҳ қайиқни думи билан уриб ағдариб юборишига сал қолди. Марйам эшкакни ташлаб, болани маҳкам бағрига босди. «Ё, раббим! — дея ёлворди у. — Ўғлинг бу! Ўз ўғлинг Исо! Уни ўзинг бергансан! Ўзинг мадад қил, ё Раббим! Ўзинг уни халос эт!»

Хотин шунчалар кўрқиб кетган эдики, кўзларини чирт юмиб, Оламни Яратганга ва фарзандининг Самовий Падари бўлганга ёлворгани ёлворган эди. «Бизни тарк этма, Худоё. У ҳали сенга керак бўлади!» — деб қичқирди Марйам. Бошқарувсиз қолган қайиқни сув тубидан тимсоҳ италади ва у оқиб кетди. Марйам бир замон кўзларини кўрқа-писа очди, шунда қувонганидан қичқириб юборди. Қайиқ қирғоқ четида тўхтаган, худди биров уни атай шу ерга келтириб қўйгандай эди. Тимсоҳ шундан сўнг орқасига қайрилди, узоқларда кўздан ғойиб бўлди. Эс-ҳушини йўқотган Майрам эса қайиқдан отилиб чиқди-ю, хўнгири-хўнгири йиғлаганча ва суюниб кулганча соҳил бўйлаб чопиб кетди. У болани бағрига маҳкам босган, уни тўхтовсиз ўпар, кўзёшларига ғарқ қилиб, энтикиб, шу сўзларни такрорлагани такрорлаган эди: «Исо, Исо! Кўзимнинг оқу қораси, ўғлим! Падаринг сени таниди! У сени халос этди! Ўзи сени халос этди! Сени суйди, сен унинг суюмли ўғлисан, Исо! Сенга донолик ато этди, сен ҳаким бўлдинг, Исо! Сен энди раббисан, Исо! Энди одамларнинг кўзларини очасан, Исо! Улар сенинг изингдан боражаклар, Исо. Сен ҳеч қачон, ҳеч қачон, ҳеч қачон одам болаларидан юз ўғирмаяжаксан!» Ана шундай шоду муқаррам нола қиларди «завжалар ичра муҳтарам».

Худонинг ўғли мўъжиза юз бериб хавф-хатардан омон-эсон қутулганидан Марйам ўзида йўқ қувонарди. Бу Яратганнинг каромати эканлиги унинг хаёлига келмасди. Ирод зуғумидан Мисрга қочган банно Юсуфнинг жигарбанди Исо кимлигини одамларга шу янглиғ маълум қилган эди Яратган. Бинобарин, Марйам боласини кўтариб ерга тушиб югуриб кетган заҳоти қайиқ ҳам дарёда бир зумда ғойиб бўлган, дарё ёқасида кир чайётган, унинг бақирганини эшитиб, чопиб келган хотинлар эса кейинчалик, сиз қочиб бораётганингизда болангизнинг боши теварагида олтин чамбар кўринди, деб ишонтиришганди. Бу барчани ҳайратга солди. Кичкина Исо волидасининг кўксига маҳкам ёпишиб, бўйниларида ачомлаб: «Ойи, мен катта бўлганимда ўша тимсоҳни думидан ушлаб оламан. Кейин бизни бошқа ҳеч кўрқитмайди!» деб айтганда, ҳаммаларининг кўнгиллари юмшаб, кўзларига ёш олган эдилар. Болакайнинг сўзлари уларнинг кўнгилларини яйратиб юборди ва қайиқнинг эгаси ким экан-а, деб эслай бошлади. Шунда ўша чолни бу атрофда ҳеч ким танимаслиги ва ҳеч қачон аввал кўрмаганлиги маълум бўлди. Банно Юсуф ўша сирли қайиқчини кечирим сўрай ва зарарнинг ҳақини тўлай, деб кўп кунлар ахтарди, лекин асло изини топмади...

Исо сабийлик чоғларида мана шундай саргузаштни бошидан кечирган ва ўша воқеаларни мана ҳозир, Арк айвонида туриб, волидаи муҳтарамасидан унга етказган азоб-уқубатлари учун узрхоҳлик тилаганда, яна бир карра эслади. «Мен сиз билан видолашаман энди, онажон, — дерди у хаёлан онаизорига, — мени қатл оғочига тортган чоқларида сизни ёд этиб улгурмаслигим мумкин, ўшанда мendan ранжидахотир бўлмагайсиз. Бугун иссиққа чидаб бўлмаяпти. Мен ўлимдан кўрқяпман. Оёқларим совқотяпти. Мени кечиринг, онажон ва ушбу судманд дамда тақдирдан нолиманг. Сизга сабр-тоқат берсин. Одамлар Яратгани учун энг оғир юк экан. Одамзодда бор ҳақиқатни ўз ўлимин воситасида барқарор қилмоқдан ўзга йўлим ва чорам йўқ. Бани башар сари ўзга йўл топмадим. Мен улар сари қадам қўйдим. Алвидо, мени кечиринг, она! Ўша

тимсоҳнинг думидан ҳам тутолмадим, афсус. Айтишларича, тимсоҳлар жуда узоқ, икки-уч инсон умрини яшар эмишлар. Ушлаганимда ҳам, барибир, қўйиб юборган бўлардим... Увол-ку... Яна шуни ҳам ўйладимки, онажон, агар ўша қайиқчи чол қиёфасига кирган малоика бўлса, эҳтимол, у билан нариги дунёда учрашиб қоларман... Эсида турганмикин ўшандаги воқеа? Қадам товушларини эшитяпман, ўзида ихтиёри йўқ қотил — Понтий Пилат келяпти. Алвидо, она, алвидо».

Понтий Пилат Арк айвонидан қандай шаҳдам чиқиб кетган бўлса, шундай шаҳдам қадамлар ташлаб қайтиб келди. Посбонлар дарҳол кўздан ғойиб бўлишди ва икковлари яна айвонда ёлғиз қолдилар. Уни кўрган заҳоти ўрнидан турган Исога маънодор нигоҳ ташлаган ҳукмдор ҳаммаси ўзи истагандай бораётганлигини тушунди. Маҳкум сўнгги қадамга чоғланган эди. Лекин бу сафар ҳам прокуратор отни қамчиламасликни афзал кўрди. Шусиз ҳам иш кўнгилдагидай кетаётган эди.

— Хўш, нима ҳам дердик, қарасам, гапимиз тугаб қолганга ўхшайди, — деди Понтий Пилат ҳали жойига ўтирмасданоқ. — Гапингдан қайтмайсанми?

— Йўқ.

— Бекор қиляпсан! Яна ўйлаб кўр!

— Йўқ! — дея бошини сарак-сарак қилди Исо. — Бўлар иш бўлди.

— Бекор қиляпсан! — деб қайтарди Понтий Пилат ўзига ишонқирамаган оҳангда. Лекин ичидан зил кетди, Исонинг матонати уни лол қилиб қўйганди. Шу билан бирга у Исонинг ўз аҳдидан қайтишини, тавба-тазарру қилиб, раҳм-шафқат сўрашини хоҳламасди. Исо ҳам барини тушунди.

— Кўп ёнаверма, — табассум қилди у салимона. — Сўзларинг чин дилдан деб ишонаман. Сени тушуниб турибман. Мен ҳам яшагим келади. Адам остонасида турганда одам ҳаётнинг қанчалар қимматли эканлигини англайди. Онамга юрагим ачийди. Мен уни жуда ҳам яхши кўраман, болалигимдан бери яхши кўраман, лекин буни ўзига айтган эмасман. Лекин нима бўлмасин, Рим ноиби, эсингда тут: сен бир одамнинг жонини қутқаришинг мумкин эди. Сенга бунинг учун минг-минг ташаккур. Мен эсам, кўпни халос этишим, ҳатто биздан сўнг келадиганларни ҳам халос этишим керак.

— Халос этиш дейсанми? Сен ер юзида бўлмасанг ҳам халос этасанми?

— Ҳа, бунинг учун жисман одамлар ичида бўлишим шарт эмас.

— Ўзингдан кўр. Бу гапга бошқа қайтмаймиз, — қатъий қилиб деди Понтий Пилат яна таваккал этишликни истамай. — Аммо саволимга жавоб берсанг девдим... — деди у тахт олдида тик туриб қолганча ўсиқ қошларини уйиб ўйларкан. — Ҳозир гаплашиш сенга малол келмайдими? — деб сўради у бироз жим қолгандан сўнг ўзини Исога яқин олиб. — Агар оғирлик қилса, майли, ўзингни зўрлама, мен сени ушлаб ўтирмайман. Сени Фулқофда кутишяпти.

— Ихтиёр сенда, ҳукмдор, амрингга мунтазирман, — деб жавоб берди мусоҳиб ва ҳукмдорга тиниқ кўк кўзларини кўтариб қаради. Унинг нигоҳида акс этган фикр-хаёл кудратидан прокуратор тонг қолди. Гўё уни тоғда ўлим жабри кузмаётгандай.

— Ташаккур, — деб миннатдорчилик билдирди Понтий Пилат кутилмаганда. — Унда менинг охирги саволимга жавоб бер. Шуни билмагунча тинчимайман. Озод одамлар каби очиқ сўзлашайлик. Мен сенга боғлиқ эмасман. Сен ҳам буткул эрк бўсағасида турибсан. Демак, очиқ гаплашсак бўлаверади, — деди у ўз жойига ўтираркан. — Айт-чи, сен ўз тарафдорларингга, шогирд-чўлиқларингга, мени мабодо қатл этсалар, учинчи кун деганда тириланман ва кутлуғ бир кунда қайта дунёга келаман, барчани, олам яралгандан бери ёруғ жаҳонга меҳмон бўлган жамики одамлар наслларини ва ҳатто энди туғилажак авлодларни қиёмат сўроғига тутаман, деганмисан? Мен сенинг ақидаларингга ишонмайман. Аммо бу сенинг оламга иккинчи бор ташриф буюришинг бўлармиш. Шундайми?

Исо, гап бу ёқда экан-да, ана холос, дегандай ғалати илжайди. Оғирлигини муздай тош устида у оёғидан бу оёғига олиб, жавоб берсаммикин ёки шарт эмасми, деган каби бир зум сукутга толди.

— Бу ҳавойи гапларни Иуда Искариот айтгандир-да? — сўради у киноя билан. — Сен бундан жуда ҳам ташвиш чекапсанми, ҳукмдор?

— Мен Иуданинг кимлигини билмайман. Лекин менга зоти бобаракотлар, мухтарам оқсоқоллар айтишди. Демак, булар бари бекорчи гапларми?

— Нима деб ўйласанг, ихтиёринг, — совуқ жавоб берди Исо. — Ҳеч ким сенга ақлингга тўғри келмаган нарсани қабул қил, демайди.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, жиддий айтяпман, — деб ишонтиришга шошилди ҳукмдор. — Сен билан бундай юракдан гаплашадиган бошқа имконият бўлмайди. Шунинг учун сўрадим. Сени бу ердан олиб кетадилару сўнг ҳеч қачон қайтиб келмайсан, ахир. Аммо ўзим учун билиб олмоқчиман. Туғилмай туриб, яна қандай қилиб ўлгандан сўнг оламга қайтиб келиш ва тирик жонларни сўроққа тутиш мумкин? Қаерда бўлади бу сўроқ? Осмондами, ердами? Абадий роҳат-фароғат топмоқлик учун имон келтирганлар сени қанча, узоқ кутишлари керакми? Ижозат бер, олдин бу ҳақдаги ўз фикримни айтай. Нимани мўлжал қилганингни билиш қийин эмас. Ҳар бир одам нариги дунёда роҳат-фароғатда, тинчгина бўлсам, дейди. Сен шуни назарда тутгансан. Э, бу бебақо одам, мудом бир нарсаларни тама қилиб юради, мудом нимагадир ташна, оч. Мудом уни ваъдалар билан тузоққа илинтириш мумкин. Ҳатто нариги дунёда ҳам улар орқангдан итдай эргашиб борадилар. Аммо, майли, эй набий, сен айтганча ҳам бўла қолсин, ҳаёт шаминг сўниб тугамоқда, уни фақат озгина суҳбат қилиб, чўзишга қурбимиз етади...

— Менга қолса, чўзилмаса ҳам майли.

— Аммо менинг саволимга жавоб бермай кетмассан, ахир. Назаримда, бундай қилиб кетиш — ўлимдан ҳам ёмон.

— Майли, сўйлайвер.

— Фараз қилайлик, сенинг ақидаларинг тўғри. Унда нега айтмайсан: сенинг иккинчи қайта дунёга келишинг қачон бўлади? Агар одамларга жуда узоқ, ҳаддан ташқари узоқ кутишга тўғри келса, бунинг уларга нима кераги бор? Бутун умри давомида рўёбга чиқмаган нарсдан одам боласига нима наф? Ундан кейин, ростини айтсам, бундай ақлга тўғри келмайдиган ҳаводисни кутиб юришни ҳатто тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмайди. Ёхуд кўр-кўрона ишониб кутиш керакми? Нима беради бу? Қандай фойда чиқади бундан?

— Сенинг иштибоҳларинг тушунарли, Рим ҳукмдори. Сен бамисоли юнон устозларинг каби тўпори ва дунёвий фикр юритасан. Ранжима бу сўзимдан. Ҳозир қошингда фоний кимса каби турибман, бемалол тортишавер. Бунинг устига сен билан иккимиз турли-турли одамлармиз — худди ўт ва сувдек. Фикрларимиз ҳам бошқа-бошқа, биз бир нарсага турли томондан ёндашамиз. Сенга тинчлик бермаётган нарса ҳақида айтмоқчийдим, ҳукмдор... Иккинчи марта дунёга қайта келишликни узоқ кутиш керак бўлади, бу тўғри. Сен ҳақсан. Уша кун қачон келади, буни ҳеч ким айтиб беролмайди. Бу оламни Яратганнинг изми-иродасига боғлиқ. Бизнинг наздимизда минг йиллаб чўзиладиган нарсалар унинг учун эҳтимол бир зумгина давом этади. Аммо моҳият бошқа ерда. Яратган бизга дунёдаги энг қутлуғ неъмат — ақл-ҳуш ато этди. Ва бизга ўз билгимизча яшаш ҳақини берди. Ушбу илоҳий туҳфани қандай тасарруф қиламиз — одамзод тарихларининг тарихи ана шу бўлади. Одам тириклигининг маъноси ўз руҳоний даражасини камолга етказа боришидадир. Оламда шундан ўзга олий омол йўқ. Сен буни инкор қилмасанг керак, Рим ҳукмдори? Кун-бакун одам бўлмоқдан кўра оғирроқ нарса йўқ одамга. Шу боис, сен ишонмаган кунни қанчалар узоқ кутиш-кутмаслик, ҳукмдор, одам боласининг ўзига боғлиқ бўлиб қолади.

— Ана холос! — Понтий Пилат ҳаяжонланиб ўрнидан туриб кетди, тахт суйанчиғидан ушлади. — Шошма, шошма. Наҳот, бу одамларнинг ўзига қараб қолган, сира ақлим бовар қилмайди! Мен сенинг ақойидингга сира ишонмайман. Буни тасаввуримга сиғдириб бўлмайман. Агар одамзод ўз инон-ихтиёри билан бундай ҳодисаларни яқинлаштира ёхуд узоқлаштира олса, улар худога айланиб қолмайдиларми?

— Балки сен ҳақдирсан, Рим ноиб. Аммо мен аввало ҳақни овозадан фарқлаб, ажратиб олишни истайман. Ҳақ борасидаги миш-миш — адоқсиз кулфат. Миш-мишу овозалар бамисоли сув тагидаги балчиқ. Вақт ўтиб, балчиқ йиғилиб, чуқур оқар сувлар кўлмакка айланади. Ҳаётда доим шундай. Башорат ва азобу уқубатлар ичра топилган, одамларнинг бахт-соадати учун ярайдиган ҳар қандай буюк фикрларни миш-мишу овозалар чайнаб-чайнаб, алоҳа бузади

ҳамда ўзи ва ҳаққа қарши ёвузликка дўндиради. Менинг айтмоқчи бўлган гапим шуки, Рим ҳукмдори, сен ишонган ўша ёлғон-яшиқларнинг ҳаммаси — миш-миш, ҳақиқат эса бошқа ерда.

— Уша ҳақиқатни очиб бермайсанми?

— Майли, уриниб кўраман. Мусоҳабадан қочмай қўя қолай. Ахир, бу ҳақда охириги маротаба сўзлаяпман. Шуни яхши билгилки, Рим ҳукмдори, Олло таолонинг ёзмиш йўл-йўриғи бир кунмас-бир кун Бани Башар худди ёз кези чаққан чақмоқдек ер юзига қайтиб, элатлар устидан қиёмат ҳукмини ўқишида эмас, аксинча бўлади, лекин мақсад ўша-ўшалигича қолади. Шаҳардан Ғулқофга ўтиб боргунча яшаш муҳлати қолган мен эмас, сиз, одамлар, Исо Масиҳо каби яшаймиз деб, келажаксиз, билгисиз, эндиги наслларга айланиб, олий солиҳот ичра келажаксиз мен томон. Уша менинг дунёга иккинчи келишим бўлади. Бошқача айтганда, мен азобларим орқали одамларда ўзимга қайтаман, одамларда одамларга қайтаман. Гап ана шу ҳақда. Мен вақт ичида минг йиллар орқада қоламан-у, лекин сизнинг келажакингизга айланаман. Олло таолонинг ёзмиши шу. Одам боласини унга аталган яхшилик ва гўзаллик тахтига ўтқазмоқнинг йўл-йўриғи шу. Менинг ваъзларимнинг маъно-мазмуни шунда. Ҳақиқатан ҳам, мумтоз ғояларни бачканалаштириб юборадиган овозалар ва юримсак миш-мишларда эмас, худди мана шунда. Аммо бу инсон насллари учун энг оғир ва энг олис йўлдир. Сени, Рим ноиб, ана шу нарса хавотирга солаётгани тўғри. Бу йўл бугунги ёзғириқ кундан, Худо ўғлининг ўлдирилишидан бошланади. Одамларнинг гуноҳларини ювиш, уларнинг кўзларини очиш ва илоҳий хислатларни уйғотмоқ учун мен бугун жонимни қурбон қиламан. Менинг бахшида жоним ҳар сафар инсон болаларини титроққа солажак. Уларни тавба-тазарру билан яшамоққа ундаяжак. Мен одамзод ўтадиган йўллардаги шамчиरोқман. Шамчироқ бўлмоқ учун дунёга келганман. Одамлар мендан имдод кутиб яшайдилар ва азоб-уқубатлар чека-чека, ўзларидеги ёвузлик билан олиша-олиша, иллатлар, зўравонликлар, қонхўрликлардан нафрат қила-қила мен сари келажаклар. Худога муҳаббат билан тўлмаган дил иллатларга тўлади. Инчунун, инсонга муҳаббат билан лиммо-лим бўлмаган дил ҳам, вовайлоким, ўликдир!

— Тўхта, тўхта, нусратлик Исо. Сен одамни Худо билан бир деяпсанми?

— Шундай десак ҳам бўлади. Мен ҳам, аниқроғи, жамики башарият Худонинг ердаги тажаллийсидир. Худонинг ўша нусхасини — Худо-Эрта дейиш мумкин. Бу олам яралгандан бери унга тортиқ қилинган чексизлик Худосидир. Кўпгина истакларнинг ҳаммаси келажакка қаратилганлигини, эътибор берган бўлсанг, сезгандирсан, Рим ноиб. Бугун ҳаётни қандай бўлса, шундай қабул қиласан. Аммо эртани, албатта, бошқа кўришни хоҳлайсан. Бугун яхши яшаб турган бўлсанг ҳам, барибир, эртага ундан яхши бўлсин дейсан. Шу сабаб, юракларимизда умид Худонинг нуридай сира ўчмайди. Худо-Эрта чексизлик руҳидир. Бир бутун олганда, у — ҳамма нарсанинг моҳияти, инсон амаллари ва интилишларининг жамулжами. Ана шунга кўра, Худо-Эртанинг қандайлиги — у гўзал бўладими ёки хунукми, оқкўнгилми ёки ғаддорми — бу одамларнинг ўзларига боғлиқ. Мана шундай ўйлаш жоиз ва зарур. Яратувчи Эгам фикрловчи ҳилқатлардан шуни талаб қилади. Шунинг учун ер юзидаги эртанги ҳаёт ҳақида одамларнинг ўзлари қайғурсинлар. Ахир, ҳар бир одам Худо-Эртанинг ажралмас зарротидир. Инсон зоти ўз кунининг ҳокими ва бунёдкоридир...

— Шошма. Сенинг ваҳимали қиёмат куни деганинг қайда қолди?

— Қиёмат кун... У ҳар кун бошимиздан ўтаётганини ўйлаб кўрмовминг, Рим ноиб?

— Ҳаётимизнинг турган-битгани қиёмат кун демоқчимасмисан?

— Шундай бўлса керак, Рим ноиб. Одам Атони тавқи лаънат қилмоқдан бошлаб, азоб-уқубатлар, қийноқлар ичра ўтган, асрлар бўйи маълум бир одамларнинг бошқа одамлар устидан юргизган зулмлари туфайли ёмонликдан ёмонлик, ноҳақликдан ноҳақликни кўпайтирган бу йўл ёруғ оламда истиқомат этаётганларни бир нарсага ўргатгандир, ахир. Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан қувилганларидан бери қандай зулм ўпқонлари очилмади, одамзоднинг боши не урушларни, шафқатсизликларни, қотилликларни, қувғинларни, адолатсизликларни, ҳақоратларни кўрмади! Яхшиликка қарши, одам табиатиға қарши олам яратилгандан бери ер юзида рўй берган барча даҳшатли гуноҳи

азимлар-чи — буларнинг қаери Қиёмат кун сўроғидан кам? Тарихнинг азал вазифаси нима — ақл эгаларини шафқат ва муҳаббатнинг илоҳий юксакликларига етказишми? Аммо одамзод тарихида не-не ёмон синовлар бўлмади? Олдинда эса уммонларнинг тўлқинлари каби қайнаб, қутуриб турган ёвузликларнинг бош-кети кўринмаяпти. Бу жаҳаннамнинг Қиёмат кундан нима фарқи бор, ахир?

— Ундай бўлса, эй насроний Исо, сен тарихни унинг ёвузлигидан тўхтатиб қолмоқчимисан?

— Тарихними? Тарихни ҳеч ким тўхтатолмайди. Мен одам болаларининг онглари ва хатти-ҳаракатларидан қабоҳатни қуритмоқчиман. Мен шунга қайғураман.

— Унда тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди.

— Қандай тарих? Сен ўзинг қайғураётган тарихни айтяпсанми? У тарихни, надоматлар бўлсинким, одамлар хотирасидан ўчириш мумкин эмас. Лекин у бўлмасайди, ўзимизни Худога яқинроқ сезардик. Мен сени тушуниб турибман, ҳукмдор. Лекин чинакам тарих, инсонийлик гуллаб-яшнаган тарих ҳали ер юзида бошлангани йўқ.

— Сабр қил, эй Исо, ҳозирча мени бир чеккага қўйиб турайлик. Аммо сен, Исо, одамлар ва халқларни шу мақсадга қандай қилиб етказмоқчисан?

— Адолат Салтанати тузамиз. Унда қайсарлар зўравонлиги бўлмайди. Ҳа, шундай!

— Шунинг ўзи етарлими?

— Агар ҳамма шуни хоҳласа, албатта...

— Во ажабо. Хайр, майли. Мен гапларингни яхшилаб эшитдим, Исо. Сен узоқни кўзлаган экансан. Лекин сен ўзингга ҳаддан ортиқ бино қўйиб юбормадингмикин, одамларнинг ишончларига ҳаддан зиёд умид боғламадингмикин, майдонларнинг тубан эканлигини ва тупроққа қорилиб ётишини унутмадингмикин? Шаҳар қалъасидан чиққанинг замон сен бунга ишонч ҳосил қиласан ҳали. Бироқ сен тарихнинг йўлини буриб юборолмайсан, бу дарёни ҳеч ким буролмайди. Мен бир нарсага ҳайронман: нега ҳаммадан бурун ўзинг ёнадиган ўт ёқалсан? Дунё қайсарларсиз яшолмайди. Бировларнинг қудрати, шавкати — бошқаларнинг тобелиги, мутелиги. Сен дунёни бошқача, ўзинг тўқиб чиқарган тартибга соламан, янги тарих яратаман, деб бекор қиляпсан. Қайсарларнинг ўз худолари бор. Улар сен ўйлаб топган Худо-Эртага сиғинмайдилар. «Эрта»нинг чеки йўқ. Чегараси йўқ. У барчага худди ҳаво каби баб-баробар тегишли. Зотан, барчага баробар мансуб бўлган нарсаларнинг қадр-қиммати ҳам йўқ, ўрни ҳам йўқ. Шу боисдан қайсарлар ҳамма ва ҳамма нарсанинг устидан ҳокимдирлар. Дунёда ҳукм суриб турган қайсарлар ичра шавкатли Тиверий худоларга суюқлидир. Унинг дов-давлати — Румо салтанати жаҳоннинг ярмини эгаллаб турибди. Мен Тиверий шаън-шавкати остида Яҳудияда ҳокимлик қиляпман. Ҳаётимнинг маъноси шунда деб биламан. Виждоним пок. Мангу Музаффар Румога хизмат қилмоқдан ортиқ шараф йўқ менга!

— Ҳар бир одам ўзига ўхшаган бошқа бирон одам устидан ҳокимлик қилиш учун ўлиб-тирилади. Сен бундан мустасно эмассан, Рим ноиб. Ҳаммадан ёмони ҳам шунда. Сен, ахир дунё шундай қурилган-да, дейсан. Қусурни ҳар доим осонгина оқлаш мумкин. Лекин башар қавмининг қарғиш теккан жойи шу. Аммо ким буни ўйлаб ўтирибди? Лекин бозор фаррошларининг оқсоқолидан тортиб даҳшатли султонларгача ҳаммаси гирифтор бўлган ҳокимиятпарастлик касаллиги барча ёмонликларнинг энг ёмонидир. Башарият ҳали бунинг оғир жазосини тортажак. Ҳокимлик ва ер даъво қилган халқлар қирилиб кетадилар, бир-бирларини таг-томирларигача йўқ қилиб юборадилар.

Понтий Пилат мусоҳибнинг сўзини тоқатсизлик билан бўлди ва қўлини кўтарди.

— Бўлди, бас. Сенга шогирд эмасманки, ҳар бир сўзингга соме бўлсам. Етар! Тилнинг суяги йўқ. Оғизда нималар қилмайди киши. Исо, сен қанча каромат қилма, бари беҳуда. Ҳокимлар бошқарадиган дунёнинг бошқача бўлиши мумкин эмас. Унинг тамал тоши шунга қўйилган, шунда туради абадул-абад: куч кимда бўлса — ҳокимият ҳам ўшанда. Дунёнинг жиловини зўрлар ўз қўлларида тутадилар. Осмонда юлдузларни ўз ўрнидан кўчириб бўлмагандай, бу низом ҳам ҳеч қачон ўзгармагай. Қани, ўзгартиб кўр-чи. Одамзод учун

бекор қайғуряпсан, ҳаётингни қурбон қилганинг билан уни қутқаролмайсан. Одамларни на ибодатгоҳларда войизлар ва на кўкдан тушган ваҳийлар халос этади! Худди пода чўпон ортидан боргандай, улар қайсарларга эргашадилар, неъматлар ва куч-қудрат олдида таъзимда турадилар, ҳаммадан кўра бераҳмроқ ва ҳаммадан кўра шавкатлироқ кимсани кўкларга кўтарадилар, саркардаларни ва инсон қонларини дарё-дарё оқизган, бировларни ҳукмрон, бошқаларни қул қилган, аўрлаган жанглорни оғиз кўпиртириб мақтайдилар. Шунини шижоат руҳи деб атайдилар, авлодлардан авлодларга қўшиқлар битиб қолдирадилар, ғолиблар шарофатига яловлар кўтарадилар, карнай-сурнайлар чалиб олқишлайдилар; томирларда қон кўпиради, қасамёдлар айтилади — ўзгаларга бир қарич ҳам ер бермаймиз, деб онтлар ичилади; халқ номи билан қонли уруш оқланади, зарурат деб тушунтирилади; насллар юрт ғанимларига нафрат руҳида тарбияланади: ўз шаҳаншоҳимиз бор бўлсин, ўзга шоҳнинг кули кўкка совурилсин, тиз чўктирилсин, эли банди қилинсин, ер-сувлари тортиб олинсин, ота-бобо замонларидан то ҳанузгача ҳаётнинг, умргузаронликнинг бутун лаззати мана шунда эмасми, ахир, деб. Сен эса, Исо, буларнинг барини қоралаб, лаънат тамғаси босмоқчисан, шўрлик-бечоралару ғариб-ғураболарнинг ҳолига ачинасан; ҳамма жойда хайру барака бўлишини истайсан, инсон — ваҳший ҳайвон эканлиги, вужудимиз туз-намақсиз яшолмагандай бу ҳайвон ҳам урушсиз кун кечиролмаслигини унутасан. Ҳали замон соқчилар қуршовида Ғулқоф сари қадам қўясан. Жилла қурса, қатлинг олдидан, мана шу соатда нимада янглишиб, қайда саҳву-хатога йўл қўйганингни бир бошдан ўйлаб кўрсанг эди. Сен билан хайрлашарканман, бир нарсани айтиб қўяй! Сен ёвузликнинг томирини одамларнинг ҳад-ҳисобсиз ҳокимиятпарастлигида, халқлар ҳамда элларнинг зўравонлик билан тобе қилинишида кўрасан, аммо бу билан ўз гуноҳларингни янада кўпайтирасан, зеро, ким зўрликка қарши бўлса, демак, зўравонларга қаршидир. Сен Адолат Салтанати тузиш ниятида Рим давлатига қарши чиқяпсан. Римнинг кун сайин ортиб бораётган куч-қудрати, бутун жаҳон миқёсидаги ҳукмронлигига тўсқин бўлмоқчисан, ёлғиз шу бадниятинг учуноқ сени яна уч карра қатл этса арзийди!

— Бунча саховат не даркор, эй яхши ҳукмдор. Бир мартаси ҳам етиб ортади. Аммо гапимиз, майли, чала қолмасин. Лекин, албатта, мени Ғулқофда кутавериб, жаллодлар офтоб тифида сарғайиб кетган бўлсалар ҳам керак, бечоралар. Лекин гапимизни тугатиб қўяйлик. Бу менинг ўлим олдидан охириги сўровим. Шундай қилиб, Рим ноиби, сенингча ҳақиқий куч-қудрат зўравонликда. Лекин дунёда бошқа бир куч ҳам бор — бу яхшилик куч-қудрати. Бунга эришиш, менимча, қийинроқ ва мураккаброқ, эзгулик учун урушдан кўра кўпроқ матонат ҳамда саъй-ҳаракат керак. Ноиб, сен ўлим олдидан менинг энг сўнги мусоҳибимсан, шунинг учун сўзларимга қулоқ сол. Мен сенга дилимни очмоқчиман. Лекин сен чўчима. Сендан марҳамат сўрамоқчи эмасман...

— Кулгимни қистатма.

— Шунинг учун ҳам олдиндан писанда қилиб қўйяпман, хавотир олма деб. Энди буни фақат сенгина биласан. Утган кеча дилимга ваҳима тушди. Аввал нега бесабабдан бесабаб шундай бўляпти, деб ўйладим. Гефсиманияда ҳаво дим эмасди. Адирликдаги боғ-роғлардан ғир-ғир шабада эсарди. Фақат мен ўзимни қўярга жой тополмасдим. Дилим ғам-ҳасрат, кўрқинчга ботди. Гўё юрагимдан кўкка мусибат ўрлай бошлади. Сомеларим, мусоҳибларим ухламай менга далда бермоқчи бўлишарди, аммо барибир ҳеч энгил тортмасдим. Қазову қадарда битилган соат келганлигини кўнглим сезарди. Остонага ўлим шарпаси етди. Шунда даҳшатга тушдим... Ахир, ўлим ҳар бир тирик жон учун сўнгсиз зулмат.

— Нега энди ундай? — заҳарханда қилиб қаради Понтий Пилат маҳкумга. — Нариги дунё нима бўлади, Масиҳим? Ахир, сен айтмовдингни, ҳаёт ўлим билан якун топмайди, деб?

— Яна миш-мишларни тилга оляпсан, ҳукмдор! Нариги дунёда руҳлар худди сув устига тушган соядай сассиз кезиб юрадилар. Бу билгисиз маконлар аро билгисиз ҳаёлларнинг зуҳуротидир. У ерларга жисм учун йўл ёпиқ. Ул ўзга коинот, ул бир ҳаётдирким, уни асло билиб бўлмас. Ул ломаконда вақтнинг ўтиши ҳам ўзга, уни ер вақти билан ўлчанмагай. Ҳолбуки, гапимиз ўлчовлик

хаёт, ер юзидаги хаёт устида бораётган эди. Мени ғалати бир ҳис чулғаб олди, гўё ҳамма нарсалар менга бегона бўлиб қолгандай эди. Уша кеча Гефсиман боғида тинчимни йўқотиб, совуқ шамол каби кездим, соя каби паришон эдим, гўё коинот қаватларида мендан бошқа идрок эгаси қолмагандай эди, бамисоли ер узра учардин ва на ёруғ кун ичра ва на зулматли тун ичра бирон бир тирик инсон боласини кўрмасдим — бари ўлган эди, барини сўнган ёнғинларнинг қопқора кул-кўрони қоплаган эди. Замин кета-кетгунча харобазорга айланганди — на ўрмон бор, на экинзорлар, на денгизларда кемалар бор, фақат олис-олис аллақайлардан жуда ғалати, элас-элас зинғиллаган овоз келади, худди шамол ҳасратли ингирлагандай, худди тубсиз ер чоҳларида темир тинғирлагандай, худди қабрлар узра кўнғироқлар жинғирлагандай, мен эсам, кўк тоқида кўрқинч ва ҳасратга тўлиб ёп-ёлғиз пар каби учиб юрар, юрагимни ёмон ҳавл ва хабар изтироблари ўртар, мана, охир дунё ҳам етиб келди, деб ўйлардим. Мени босган ҳасратга сира чидаб бўлмасди: одамлар қайда қолдилар, ахир? Мен бошимни энди қайга қўяйин? Жонимга ғалаён тушди: мана, Раббано, охир кун, уни барча инсон насллари интизор кутган эдилар, мана, Қиёмат, мана, идрокнинг интиҳоси, ақлли хилқатнинг итмоми... Нега бундай бўлди, қайдан бу ҳалокат, қайдан бу тубсиз чоҳ, нега ўз томиримизни ўзимиз қирқдик, куйдирдик — хаёлимга келган фикрдан дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди: мана, одамларни севганингни жазоси, дедим, мана, ўзингни қурбон қилганинг учун ажр. Наҳот одамзоднинг қаҳрли дунёси қутуриб, худди ўз захри қотили билан ўзини ўлдирган чаёндай ўзини маҳв этди. Наҳот одамларнинг одамлар билан чиқишолмаслиги, салтанатларнинг салтанатлар билан чиқишолмаслиги, ғояларнинг ғоялар билан чиқишолмаслиги, такаббурликлар ва ҳокимиятпарастликларнинг чиқишолмаслиги, мутлақ ҳукмронлик нашъасини сурган буюк қайсарлару тиш-тирноғигача қуролланган, сон-саноқсиз ўзаро қирғинларда қозонган ғалабалари билан кериладиган, мунофиқона ҳамду санолар ўқийдиган ва кул каби кўр-кўрона бўйин эгиб, эргашиб борадиган халқларнинг чиқишолмаслиги шу ваҳшиёна хотимага олиб келди? Ўзига ато этилган илоҳий ақл туҳфаларини йўқлик даштига олиб кетган инсонларнинг ер юзида қолдирган нарсалари ҳали шуми? Худоё, дилимга исён тушди, нега уларга ақлу идрок, тилзабон бердинг, нега уларнинг қўлларига эрк ато этдинг, ўзларини ўзлари қийратсинлар, девдингми, жаннатдай заминни бошдан-оёқ шармандагарчилик мозористонига айлантисинлар, девдингми! Мен шундай йиғлар, гунг-соқов дунёда якка-ёлғиз фарёд чекар, қисматни қарғар ва Худога, Сенинг журъатинг етмаган ишни Одамнинг ўзи гуноҳ ичра адо этди, дея нола қилар эдим... Ҳа, билиб қўйки, Рим ҳукмдори, охир дунё мен туфайли эмас, табиий офатлар туфайли эмас, одам болаларининг душманчилигидан келади. Сен ҳокимиятнингдан маст-аласт бўлиб шарафлаётган ўша ғалабалар ва ўша душманликлардан келади...

Исо нафасини ростлаб, сўнг давом этди:

— Ўтган кеча кўзимга шундай нарсалар кўринди. Уйқум қочди, узоқ-узоқ ўйга ботдим, дуо ўқидим, ибодат қилдим, имон камарини маҳкам боғладим, сомеларимга Падарим иноятдан етган сурат ҳақида сўйлаб бермоқчи эдим, шу пайт Гефсиман боғида ифрот кўп халойиқ пайдо бўлди, улар ичида Иуда ҳам бор эди. Иуда тез келиб мени қучоқлади ва ўпди, унинг лаблари жуда совуқ эди. «Хушвақт бўл, Равви», деди у менга. Халойиқ билан олдиндан келишиб олган экан: «Мен кимни қучоқлаб, ўпсам, ўшани ушланглар» деб. Шунинг учун улар мени тутдилар. Мана энди, мен сенинг қошингда амрингни кутиб ўтирибман, Рим ноиб. Биланан, энди Ғулқофга боришим керак. Илло, менга марҳамат кўрсатдинг. Мен бир нарсадан розиман. У ҳам бўлса, ўлимим олдидан сенга кеча Гефсиман боғида бошимдан кечганларни айтиб бера олдим, ҳукмдор.

— Рост, ҳамма гапларингни эшитдим. Лекин ҳаммасига мени ишонди, деб ўйлайсанми?

— Ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам ўзинг биласан, Рим ноиб. Тўғриси, ишонмаган бўлсанг керак. Сен билан мен бутунлай бошқа-бошқа табиатли одамлармиз. Аммо шунга қарамай, менга қулоқ солдинг. Сен ўзингга ўзинг мен ҳеч нарсани эшитмадим, деёлмайсан-ку ва ўз ўзингга бу ҳақда ўйлашни ман этолмайсан-ку. Мен эсам, ўзимга қаноат бераманки, Гефсиман боғида менга

очилган кароматни гўрга олиб кетмай, аён қилиб кетмоқдаман. Виждоним ҳам энди ором топди.

— Айт-чи, Масихо, сен, одам ҳодис, бозорларда фол очмовдингми?

— Йўқ, ҳукмдор, нега ундай деб сўраяпсан?

— Ажабо, сенинг ўйин қилаётганингни ҳам ёки бўлмаса, умуман ҳеч нарсадан қўрқмаслигингни, ўлим азобига тик бораётганингни ҳам билолмайман. Наҳот, нимани айта олдим-у, нимани айта олмадим, ким қулоқ солди-ю, ким солмади, деган нарсалар ўлимингдан кейин ҳам сени шунчалар қизиқтирса? Кимга керак буларнинг бари? Уткинчи гаплар эмасми булар, ўша-ўша эски ҳаммом, эски тос эмасми?

— Ундай дема, ҳукмдор. Бу ўткинчи гап эмас! Ахир, ўлим олдидан ўйларинг тўғри Худо даргоҳига етади. Худо одам боласи ўлим олдида нима деб ўйлашига қарайди. Барча тирик жонлар ичра энг олий хилқат каби яратилган одамзод ҳақида Худо шу ўйларга қараб ҳукм чиқаради. Зеро, ўйлар ичида энг сўнгги ўй доимо мусаффо ва ҳаддан зиёда самимийдир. Унинг турган-битгани ҳақиқат, ва муғамбирликдан холидир. Йўқ, ҳукмдор, маъзур тут, лекин мен сен ўйлаганча ўйин қилаётганим йўқ. Сабий чоқларимда ўйинчоқлар ўйнаганман, холос. Менинг қийноқлардан қўрқиш-қўрқмаслигимга келганда, яширадиган жойи йўқ, мен боя айтдим. Қўрқаман, жуда қўрқаман! Мен Раббил-оламиндан, арҳамарроҳимин Падаримдан илтижо қиламанки, тақдирда борини кўргали менга сабру тоқат ато этгай, онгсиз махлуқотлар каби дод солмагайман, жон топширар маҳалда шармисор қилмагай мени... Мана, мен тайёрман, Рим ноиби, мени ортиқ тутиб турма, андармон қилма. Вақт бўлди...

— Ғулқоф сени кутяпти. Неча ёшга чиқдинг, Масихим?

— Ўттиз учни тўлдирдим, ҳукмдор.

— Жуда ёш экансан! Мендан йигирма ёш кичик, — раҳми келиб деди Понтий Пилат бошини чайқаганча ўйга толиб. — Билишимча, сўққабошсан, ўзингдан кейин қоладиган етимчалар йўқ. Во дариғо... — У жим бўлиб қолди. Яна нимадир демоқчидай оғиз жуфтлади-ю, лекин фикридан қайтди шекилли, индамади. Андиша қилди. Аёл зоти билан бўлганмисан, — деб сўрагиси келди унинг. Лекин сўролмади. Хотин киши каби эзма-чурук бўлиб кўринишдан истиҳола қилди. Эркак одамнинг гапи эмас бу.

Шу асно кўзи Исонинг кўзига тушди. У нима деб сўрамоқчи бўлганлигини фаҳмлабди. Лекин бундай саволга жавоб беришни ўзига ор деб билади. Исонинг милдираган сувдай тиниқ кўк кўзларига шарпа тушгандай бўлди, у тумтайиб қолди. «Кўринишдан шунчалар ювош, мўмин, лекин тоғдай қудрати бор!» дея ўйлаб ҳайратланди Понтий Пилат, ерга сирғалиб тушган сандалини оёғи билан қидираркан.

— Майли эса, — деб гапини бошқа ёққа бурди у аёл хусусидаги савол ўрнини бошқа нарса билан қоплаш тараддудида. — Қулоғимга чалинган эдики, сенинг отанг йўқ эмиш, тўғрими?

Исо оппоқ, текис тишларини кўрсатиб, очик юз, оқкўнгиллик билан жилмайди.

— Бир чеккаси ростдир, балки.

— Аниқроғи-чи?

— Рост, рост, яхши ҳукмдор, — деб тасдиқлади Исо Понтий Пилатнинг жаҳли чиқаётганини кўриб. Очиғини айтганда бу савол ҳукмдорга муносиб эмасди. — Мени Илоҳий Падарим Муборак Рухга опичлатиб ер юзига қўйиб кетган.

— Баракалла, энди бошқа ҳеч кимнинг бошини бундай гаплар билан айлантиролмайсан, — оғзини базўр қимирлатиб, ҳорғин деди прокуратор. — Бўлмаса, волиданг кимдир?

— У Галилияда яшайди. Исми Марйам. Сезиб турибман, бугун етиб келсалар керак. Кечаси билан йўл юрди. Билдим.

— Билмадим, фарзандининг ҳоли уни не кўйларга солади, — тунд деди Понтий Пилат Нусратдан чиққан девона билан чўзилиб кетган суҳбатга ниҳоят чек қўйиш ниятида.

Шундан сўнг басавлат, калладор, башараси йирик, кўз қарашлари қаттиқ, елкасига оппоқ ёпинчиқ ташлаган прокуратор Арк айвонининг равоқлари остида қаддини ростлади.

— Алқисса, охирги маротаба аниқлаб қўяйлик, — деди у қатъий қарорга келгандай. — Отанг ким эди? Юсуф. Волиданг — Марйам. Нусратда дунёга келгансан. Ёшинг ўттиз учда. Бўйдоқсан. Болаларинг йўқ. Халойиқни исёнга чақиргансан. Улуғ Байтулмуқаддасни бузиб ташлайман ва уч кун ичида янғисини бино қиламан, деб тўполон кўтаргансан. Ўзингни пайғамбар, Яҳудиянинг подшоҳи деб гап тарқатгансан. Сенинг мухтасар тарихинг мана шундай.

— Менинг тарихимни гапириб ўтирмаймиз. Лекин сенга айтиб қўяй. Сен тарихда қоласан, Понтий Пилат, — овозини кўтармай оҳиста сўзлади Исо ҳукмдорнинг юзига тик ва жиддий боқиб. — Буткул қолажаксан.

— Қўйсанг-чи! — энсаси қотиб қўл силтади Понтий Пилат. Барибир Исонинг бу гапи унга маъқул тушди. Аммо бирдан овозини ўзгартириб, тантанавор тусда деди: — Тарихда шавкатли император Тиверий қолади. Унга шон-шарафлар бўлсин. Биз эса унинг содиқ навкарларимиз.

— Барибир тарихда сен қоласан, Понтий Пилат, — ўжарлик билан такрорлади Қуддусдан чиқиб, Ғулқоф сари борар зот...

Кимнидир интизор кутгандай эрта тонгдан бери Ирод саройи узра чарх уриб айланаётган калхатми, бургутми, бир қуш ниҳоят давра ўрамоқни бас қилиб, хавфли жинояткор каби кишанбанд этилган, Яҳудиянинг ҳукмдори Понтий Пилатга бунчалар узоқ мусоҳиб бўлган, ҳозир эса неча ўнлаб соқчилар қуршовида қатлгоҳ сари олиб кетилаётган зот ортидан оҳиста-оҳиста эргашди.

Ҳукмдор эса ҳамон Арк айвонида Ғулқоф томон кетиб бораётган кимса изидан учган мутағаййир қушга ҳайрат ва кўрқув ичра тикилганча турарди...

— Бу не синоат бўлди? — дея пичирлади ҳукмдор таажжубот ва ташвиш ичида...

III

Ёғаман-ёғаман деб ёз ёмғири анчагача ёғмай, кеча оқшомдан бери уфқ бетида қорайиб, тўлишиб, бағрида ялт-юлт чақинлар чақиб турган юрғун булутлар тун ярим кечадан оққанда ниҳоят қўйиб бердилар. Йирик марварид томчилар қақраган ерга шатир-шутур қилиб ёғилиб, сувлар шариллаб оқа бошлади, ёмғир Авдий Каллистратовнинг юзига ҳам урилиб, унинг ҳушини ўзига келтирди. Бу ҳаётнинг тортиғи эди.

Авдий уни поезддан ташлаб юборганларида пастга қулаган кўйи темир йўл бўйидаги чуқурликда ётарди. Биринчи хаёлига шу фикр келди: «Қаерда ётибман? Ёмғир ёғяпти шекилли?» У инграб, сурилмоқчи бўлди, биқинидаги даҳшатли оғриқдан дод деб юборай деди, боши чўяндай оғирлашиб кетганди, у яна ҳушини йўқотди, лекин бир оз вақтдан кейин кўзини очди. Халоскор ёмғир уни ҳаётга қайтарди. Ёмғир сахийлик билан шаррос солиб қуярди, сув тепадан Авдий ётган чуқурга шарқираб оқиб тушар эди. Ёмғир Авдий атрофида зўр бериб чучвара тугар, сув унинг томоғигача келиб қолганди. Авдий ўзини қўлга олмай иложи йўқ эди, у бу хатарли жойдан чиқиш пайига тушди. Дастлабки дақиқаларда шалвираган ва қарахт танасини ҳаракатга келтириш азоби азим бўлди. Авдий тирик қолганига ишонгиси келмасди. Ахир, вагонда уни қон қақшатиб калтаклашмадими, шиддат билан бораётган поезддан бераҳмларча ташлаб юборишмадими, лекин, қаранг, у тирик-ку ва буларнинг бари ҳеч нарсага арзимайди, қандай бўлмасин, у тирик экан! Жони чиқмаган экан, мана, сурилиши, ҳаракат қилиши, кўриши, эшитиши, эмаклаши мумкин. Манави челақлаб қуяётган оқ ёмғир ҳам қандай яхши! Унинг қон қақшаган баданларига шунчалар ҳам ёқяптики, қўл-оёқларига дармон бўляптики! Ғувиллаб, қизигандан қизиб кетаётган бошига шифо бўлаётганини айтмай-сизми! Кучи етганча тегая сурилаверади. Тезда тонг ёришади. Эрталаб бўлади. Тагин ҳаёт, умргузаронлик бошланади... Ушанда у нима қилиш кераклигини ўйлаб топади. Ҳозир эса бир амаллаб оёққа туриб олса, бас...

Бу орада жала ва тун қоронғилигини ёрароқ бири кетидан бири поездлар гулдираб ўтдилар... У шунга ҳам хурсанд эди. Нимаики ҳаётдан нишона берса, уни беҳад қувонтирмоқда эди...

Авдий қўлидан келган тақдирда ҳам ёмғирдан қочишни истамасди. Ёмғир бутун вужудига қайта жон ато этаётганлигини ҳис қилиб турарди. Қўл-оёғи бутун бўлса, бас. Шилинган, тилинган, лат етган бўлса ҳам майлига, ҳатто

биқинидаги оғриқ ҳам чикора, чидайди... У бир амаллаб бехатарроқ ерга, тепача устига судрала-судрала чиқиб олди. Энди бутун вужудини ёмғир ихтиёрига бериб, нафасини ростларди...

Шундай қилиб, у адам саҳросидан яна тириклик дунёсига қайтди ва ҳаётининг туб мазмунини яна бир бошдан тиклашга киришди. Фикр-ўйлари бир равшанлик ва салмоқдорлик касб этаётганлигидан ҳайрати ортди...

Шунда у Понтий Пилат ҳузуридан Ғулқоф сари олиб кетилаётган Зотга айтди: «Ё равви, мен шу ерданман! Ё равви, Сени халос этмоқ истайман, не қилай, не қилайин? Сени нечук қутқариб олайин? Мен яна ҳаётга қайтдим. Сенинг ҳолингни ўйлаб мени ваҳима босяпти!»

Инсон баъзан ҳаёлан бир пайтнинг ўзида юзлаб, минглаб йиллар билан ажратилган вақт бўлаклари ичра яшай олади. Бундай тарихий ҳолат тасаввур қобилиятини йўқотмаган ҳар бир одамда бўлиб туради. Бироқ ўтмиш воқеаларини кўз ўнгидаги борлиқ каби яқин кўрадиган одам, узоқ ўтган кечмишларни худди ўз жонажон иши, ўз тақдири деб биладиган одам ҳақиқий жафокаш, риёзат эгасидир, зеро, у ёхуд бу воқеа нима билан тугаганлиги, нималарни келтириб чиқарганлигини олдиндан кўра била туриб, воқеаларнинг боришига ҳеч қандай таъсир кўрсатолмай фақат дард-алам чекади ва ўзини ҳеч қачон амалга ошмайдиган адолатнинг тантанасига қурбон қилади. Кечмиш кун ҳақиқатини тиклаш ва тасдиқлаш муқаддасдир. Ғоялар мана шундай туғилади, янги наслларнинг олдинги ва ундан ҳам, ана ундан ҳам олдинги авлодлар билан руҳий чатишуви шундай рўй беради, дунё шу билан устивор, ҳаёт тажрибалари доим ортиб, устма-уст, қават-қават бўлиб бораверади — ёвузлик ва эзгулик насллардан наслларга битмас-туганмас хотира иплари каби, битмас-тугунмас тирик вақт ва тирик маконлар каби кўчиб ўтаверади...

Дарвоқе, шунинг учун айтилганким, куни кеча ўтганлар бугун нима бўлишини билмагайлар, лекин бугун кун кечираётганлар кеча нималар бўлганлигини билгайлар, эртага эса бугуннинг кишилари кечаги кун кишиларига айлангайлар...

Дарвоқе, яна шунинг учун айтилганким, бугуннинг одамлари ўтган кун ичра яшагайлар, лекин эрта кун дунёга келгувчилар бугунни унутсалар, бу энди кулфат, ҳамма учун кулфат...

Авдий ўша кун, пасха арафаси куни ҳаяжонини боса олмасди, умидсизликка тушарди. Ҳавонинг ҳали иссиғи қайтмаган арафайи ҳайит оқшоми паст шаҳардаги саҳобалар маҳфуз кечага йиғилган ғўшани ахтариб топишга уринарди. Шу ғўшада У нон ушатди, бу менинг хилқатим деди, май қуйиб узатди, бу менинг ҳалол қоним, деди, ахир, ўшанда бостириб келаётган хатардан, Иуда Искариотнинг хиёнатидан огоҳ қилмоқ мумкин эди, ушбу кўрқинчли шаҳарни дарҳол тарк этиш, зудлик билан йўлга отланиш мумкин эди. Оқшом чўкаётган эди. У қинғир-қийшиқ, илонизи кўчаларда чарх уриб айланар, ўша ғўшани излар, худди бу ерда таниши учраб қоладигандай пиёда, от-улов минган ўткинчиларнинг юзларига тикилиб қарар эди. Лекин на уйларига кечки таомга ошиқаётганлар ва на дўконлар ёпилмасдан бурун харид этишга кириб чиқаётганлар орасида у дардини айтгали бир кимса топди. Аксари ўткинчилар эса Исо Масиҳо кимлигини ҳатто билмас эканлар. Шаҳарда дайдиб юрганлар камми. Бир раҳмдил киши уни қўярда-қўймай уйига олиб кетиб меҳмон қилмоқчи бўлди. Аммо Авдий миннатдорчилик билдириб, рад этди. У Мураббийни хавфдан огоҳ қилмоқчи эди. Кўп ҳаяжонланганидан, дарчалардаги чироқ шуълаларидан, ўчоқларда қайнаётган турли таомларнинг хуштаъм ҳидларидан, салқин бўлсин деб йўллар ва ҳовлиларга сепилган сувларнинг ҳавога кўтарилган ҳовурларидан унинг боши айланиб кетди. Кўнгли беҳузур бўлди. Шунда Авдий Гефсиман боғига қараб кетди. Мураббийни мусоҳиб ва чўлиқлар билан бирга тоат-ибодат қилаётган бўлса, шу ердан топарман, деб ўйлади. Во дариғ! Бу ерда ҳам кеч бўлиб қолганди, ҳеч нарса кўринмасди. Боғ ҳувиллаб ётар, Мураббийни қуролли оломон ушлаб олган катта анжир дарахти атрофи ҳам кимсасиз эди. Мураббий башорат қилгандай мусоҳибларнинг ҳаммалари тумтарақдай қочиб кетган эдилар...

Ой олис-олис денгизлар ва соҳиллар узра сузар, тун ярмидан оққан, субҳи козиб палласи яқинлашган, оқибати неча-неча асрларга етиб ортадиган машъум кун ҳадемай отади ва у ҳақда инсоният тарихида турли афсоналар тўқилади.

Бироқ Гефсиманда ва унинг ён-атрофларидаги қирларда ястаниб ётган узумзору боғотларда ўша соатда сукунат ҳукмрон эди. Фақат бутазорларда тун қушлари сайрашар, оламни қурвақа овозлари тутган, мангу уйғоқ Кедрон эса кедрзор ўрмонли тоғлардан, қадим тош ўзанларидан шалдираб, шарқираб, ой шуълаларида ярқираб тушиб келар, неча-неча сойларга ажралиб, бўлиниб кетар, сўнг яна йиғилиб, бир улғу оқимга дўнарди. Ҳаммаси минг йиллардан бери қандай бўлса, шундай сокин ва осуда эди. Уша кеча замин фараҳбахш ва фаровон эди. Елғиз Авдийгина кўним билмас, ҳаммаси қандай бўлиши керак эса, худди шундай бўлган, у гарчи бари нима билан тугашини билса-да, ҳеч нарсани тўхтатолмас, ҳеч нарсанинг олдини ололмас эди. У ўртаниб, куйиб йиғлар, Худо-Эртага ёлворар, аммо фойдаси йўқ эди. Ушбу ҳодисот рўй бергандан буён бир минг тўққиз юз эллик йил ўтганига қарамай, сира буни ақлига сиғдиролмас ва ўзини ахтариб ўтмиш кунлар ичига кираркан, замонлар оша эврила-эврила алоҳа унинг тақдир ипи боғланган ибтидо сари хаёлан қайтиб борди. Дам минг йиллар қаърига кириб, дам тағин бугунги кўз ўнгида бўлиб турган воқеликка, елкалари, бошини тинимсиз савалаб ёғаётган дашт ёмғири остига қайтиб, дам хаёл уммониға толиб, дам барча тафсилотларни бирма-бир ақл тарозусида ўлчаб, жавоб ахтарарди.

Ва холис ниятда тарихға нисбатан андак ўзбошимчаликка йўл қўяр, Қиёмат ҳақидаги хийла кейинроқ юзага чиққан фикрни бундан анча илгари яшаб ўтган одамларға нисбат берар — Авдий шу хусусда қандай бўлмасин, Понтий Пилатға айтилишини истар эди. Бинобарин, салтанатнинг ҳар нарсаға қодир ноинби Пилатнинг шарпаси ҳатто шу бугунға қадар ҳали буткул йўқолиб кетмаганди. (Ахир, Пилат бўламан деганлар ҳозир ҳам йўқми!?) Авдий Каллистратов воқеаларни белгилашда шундай илгарилаб кетаркан, дунёнинг азал қонуниятлари гарчи ўзларини анча вақт ўтиб ошкор қилсалар-да, лекин доим ҳаракатда эканлигидан келиб чиқарди. Қиёмат кун ғояси ҳам худди шундай эди — инсоният ақлини ер юзида қилинган барча адолатсизликлар учун бир кунмас-бир кун олинажак қасос ўртарди,

Инсон руҳининг ўз-ўзини англаш фожеалари нега энди Исодан бошланади. Худди илгари ҳаммаёқ бўм-бўш бўлгандай? Ким ўзи Исо? Нимаға керак буларнинг бари? Наҳот мангу тавба қилиб ўтмоқ учун фақат бир баҳона ахтарган бўлсак? Ва нима боисдан у то хочға кўтарилгандан буён ақллар ҳамон ўзига келолмайди, ҳамон гаранг? Ахир, ўшандан бери қанча замонлар ўтиб, жуда кўп мангуликка даъвогар бўлган нарсалар нутилиб, хоки туробға айланмадимми? Бунда одамларнинг ҳаёти кунба-кун камолот касб этиб боради, деган ақоид доим эсда турдимикин? Бугун янги туюлган нарса эртасига эскиради, жуда яхши деб топилган нарсалар эртаға ундан ҳам гўзалроқлари олдида ўз тусини йўқотиб, хиралашиб қолади. Шундай экан, нега Исонинг сўзлари эскирмай, ўз кучини йўқотмай келади? Унинг туғилишидан тортиб, то хочға миҳлангунча бўлган ҳодисалар ва кейин ундан наслару замонларға ўтган нарсалар — наҳот инсониятға шунчалар зарур эди? Наҳот улардан қочиб қутулиб бўлмасди? Ва ниҳоят, инсон тарихида бу ўтилган йўлнинг маъноси нимадан иборат? Одамлар нимаға эришдилар? Нима қарорға келдилар? Натижа нима бўлди? Агар бундан кўзда тутилган яширин мақсад инсонпарварлик, алломалар айтмоқчи, гуманизм ғояси бўлса, яъни ақл-идрок ато этилмиш хилқат сифатида инсоннинг ўз-ўзига томон ташлаган қадами, руҳнинг ўз ичида ўзи интиҳосиз ва адоқсиз камолотға интилиши бўлса, ахир, бу йўл аввал бошдан шунчалар мушкул, оғир ва шафқатсиз қилиб солинадими? Ким бундай қилди, нега? Ҳар ким ўзича талқин ва тафсир этадиган насронийлик ва умумжаҳон черкови инсонпарварлигидан тортиб, то ижтимоий-худбинлик, синфий ва бутунлай мавҳумий инсонпарварликкача бор ва одамлар шуларсиз кун кечеришлари мумкинмиди, йўқми? Бизнинг асримизға келиб, аллақачон шу йўлда чириб қолган диннинг нима кераги бор?

Ростдан ҳам, нима кераги бор? Ахир, ҳаммага ва ҳатто болаларға ҳам барчаси аллақачон маълум. Ахир, материалистик илм-фан христиан ва бошқа динларнинг ақидалари қабристонига ўз қозигини қоқиб ташламадимми, бирдан-бир тўғри йўл — тараққиёт ва маданият йўлидан уларни қатъият ва шахд-шиддат билан супуриб ташламадимми? Ҳозирги одамға динға риоя қилиш эҳтиёжи йўққа ўхшайди, унга куни битган ақидалар хусусида тарихий маълумот

бўлса, кифоя. Ахир, буларни бари ўз кучини йўқотди, эскирди, ўтди. Лекин биз нимага эришдик? Ўша раҳм-шафқатли, фидойи, ҳаётий дунёқарашлар томонидан аллақачонлар аччиқ кулги остига олинган ва йўл чеккасига улоқтириб юборилган ғоя эвазига биз нима топдик? Нимамиз бор бизнинг? Шунга ўхшаш ва ундан ўткирроқ ва ортиқроқ нимага эгамиз? Ахир, янгиллик эскиликдан албатта яхши бўлиши керакмасми? Бор бизда ўша янгиллик, бор! Янги қудратли ақида тобора кучга киряпти — бу ортиқ даражадаги ҳарбий куч-қудрат ақидаси. Қайси замонларда инсон боласи кун-бакун, туғилгандан то ўлгунгача бу кучлар уруш чиқарармикин ёки тўхтаб турармикин деган буткул ваҳима ичида яшаганмиди ҳеч? Ҳозир шу қурол эгалари худо бўлмаса, бошқа ким? Фарқи шундаки, ҳозир меҳробига топинмоқ учун ядро снарядлари сурати ўрнатилган черковлару таъзим ва қуллуқ бажо келтирмоққа генераллар йўқ, холос... Нимаси дин эмас бунинг?

Авдий Каллистратов гоҳида туруш-турмуш ҳақида ана шундай хаёлларга берилиб кетарди. Бу сафар ҳам, тафаккурнинг ўлчовсиз узунлигида у ўтмиш ичига, ўзидан неча замонлар олдин бўлиб ўтган воқеаларга улар худди ҳозир рўй бераётгандай, кириб борди. Янги сувлар кўҳна қирғоқлардан шундай оқиб ўтади. Шунда у ўша кунларнинг ибтидосига, ҳайит арафа — жума кунига қайтди. У Мураббийни қидириб топмоқчи, ўз ташвиш-надоматларини баён қилмоқчи, неча юз йиллар кечиби, сўнг келадиган замонларнинг таҳликаларини айтмоқчи, тарих саҳнасида янги Худо — ўзининг муфсид ва ҳаммабоп дини билан ер юзидаги жамики одамлар онгини заҳарлаган, ҳатто ҳарбий кучлардан ҳам устун чиққан Худо-Гулиаф пайдо бўлганлигини маълум этмоқчи эди. Нима дерди бунга Мураббий, не даҳшат, харосонликка тушарди: ҳарбий устунлик учун қутуриб мусобақа ўтказётган инсоният охири келга боради, ахир? Ва мабодо, у иккинчи маротаба бизнинг гуноҳларимизни елкасига ортиб, яна хоч узра кўтарилсайди, ўшанда ҳам таъқибкор ва ҳужумкор устун ҳарбий куч дини томонидан асоратга солинган одам болаларининг раҳмини келтиролмасди...

Бироқ таассуфки, у Мураббийни тополмади. Иуда сотган ва Уни ушлаб олиб кетган эдилар. Ва Авдий ҳувиллаб ётган Гефсиман боғида барча бўлиб ўтган ва энди бўлажак нарсаларни ўйлаб йиғлар, дунёда ўзини ёлғиз сезар эди. У шундай орқага тисарила-тисарила, ҳали ўша замонлар шимолдаги чакалакзор қоронғи ўрмонларда яшайдиган, ёғочдан чопиб ясалган санамларга топинадиган ва ҳали унинг Авдий деган исмини ҳам билмайдиган бобокалонлари оша Гефсиманда ҳозир бўлган эди. Авдий исми анча кейинроқ бориб маълум бўлади ва унинг ўзи ҳам узоқ йигирманчи асрда дунёга келади...

Авдий Мураббий ушлаб олиб кетилган ўша анжир дарахти остида узоқ йиғлаб ўтирди. Кошкийди шунча ўртангани, бағрини тиглаганига яраша оламнинг маъюс тақдири ўзгарса...

Кейин ўрнидан турди. Ғамбода бир кўйда шаҳар сари йўл олди. Тунги Қуддус деворлари ортида халойиқ ҳайит арафаси осуда уйқуга чўмганди. Ёлғиз у юраги таҳликага тўлиб, сарсари шаҳар кезар ва яккаш сўроқларди: қани, Мураббий, унга нима бўлди? Кейин унинг хаёлига ҳали ҳам кеч эмас, ҳали Мураббийни қутқариш мумкин, деган фикр келиб қолди ва йўлида учраган барча ойналарни тақиллатишга тушди: «Одамлар, туринглар, хатар келяпти! Ҳали вақт бор, Мураббийни қутқарайлик! Мен уни Россияга олиб кетаман. Ока деган дарёда бир холи орол бор...»

Авдийнинг фикрича, дарё ўртасидаги ўша оролда Мураббий ҳар қандай хавф-хатардан эмин бўлади. Шу ерда У дунёнинг буқаламунликлари ҳақида ўй суради. Эҳтимол, шу ерда Унга янги башорат келар ва У олис-олис замонларга одамзод учун янги йўл топар ва одамзодга янги илоҳий баркамоллик бахш этар, токи шунда У ўз зиммасига ихтиёрий тарзда ортган маҳдиулёлик бурчи ва мақсади қонли йўллардан ўтмагай, хорлик, хўрлик ва азоб-уқубатларга гирифтор бўлмагай. Ҳолбуки, у девона одамлар ва адолат деб, шу барча азобларни ўз устига олишга, таъқибларга дош беришга тайёр! Таъқиблар эса ашаддий ва шиддаткор! Ахир, келажак насларнинг бахт-саодати учун У ўша ҳалокатли вазифани ўз зиммасига олди. Инсонни азал адолатсизликларинг даҳлдорлик зулмидан халос этиш йўли танланганда бундан қочиб қутулмоқнинг иложи ҳам йўқ. Зотан, табиий нарсаларда адолатсизлик бўлмайди. У фақат одамлар ўртасидагина мавжуд ва одамлардан бошланади. Бироқ мақсадга

шундай ғайри тарихий йўл билан етиб бўлармикин? Аммо Мураббийнинг ушбу сабоғи инсон ўз шахсий манфаатларини қондириш учун интилганда, диёнат ва имон овозини ўчирганда, босганда, ўзини оқлаш учун сон-саноқсиз баҳоналар тўқиганда, мен ёмонликка қарши ёмонлик билан жавоб беришга мажбур бўлдим, деганда, ҳар сафар унутилмасмикин? Шу сабоқ унутилмаслиги учун бир оз бўлса-да ишонч бормикин? Хилқатлар гултожи инсонни фаровонлик ва кулфатларда, қашшоқлик ва дов-давлатмандликда, ҳукм сурганда ва ҳукм сурмаганда — ҳар доим унга ҳамроҳ ҳалокатли ҳирсу ҳаваслардан қайтариб бўлармикин? Хилқатлар тожи инсонни бошқалар устидан ҳукмронлик юритиш иштиёқи ҳамда жазавасидан қайтариш мумкинми? Мудом кўнгли-ҳушига нима келса, шуни қилишдан қайтариш мумкинми? Ахир, ўзига бино қўйиш ва такаббурлик инсон куч-қудрати бўлган чоғда уни ҳукм юритиш ва зўрлик кўрсатишга ундайди; куч-қудратдан айрилган чоғда ҳам ялтоқлик, мунофиқлик ва доғулилик билан яна ўша мақсад сари интилади. Шундай экан, ҳаётнинг асл маъноси нимадан иборат, асл мақсад нима, ниҳоят, ким бу саволга жавоб бера олади. Софлиги ва ҳаққонийлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган шундай жавоб борми ўзи?

Мураббий, сен, инсон яхшилик ва мурувват йўлига кирсин, деб оғир жазони бўйнингга олдинг. Ахир, шу икки нарса аслида оқилни аҳмоқдан ажратади. Инсон ер юзиде қийналиб яшайди, унда ёмонлик томирлари жуда чуқур илдиэ отган. Ҳур фикр билан қаноатланган ақлни, ўзида ёвузлик сарқитини бамисоли юқумли касалликдай буткул қуритган ва қақшатган мумтоэ зотни — бизнинг мутлақ идеалимизни шу йўл билан тарбиялаб бўлармиди? Оҳ, қанийди шунга эриша олсак! Илоҳо, нега ўз устинга шунчалар оғир юк олдинг, тузатиб бўлмас дунёни тузатаман деб? Ҳалоскорим, андак тўхта, ахир, сен уларни деб ўлим азобини қабул қиялсану, улар эса, кейин устингдан куладилар. Ҳа, ҳа, хаҳолаб куладилар, бошқалари эса минглаб йиллар ўтгач, материалистик илм-фан Худога бўлган ишонч тамалларини батамом йўқотгандан, Сен бошдан кечирган барча нарсаларни чўпчак деб атагандан сўнг айримлари Сени мазах ва масхара қилажаклар: «Савдойи! Тентак! Ким шундай қилсин деди? Кимга керак бу хочга михлаш томошаси? Кимни ҳайрон қолдирмоқчи бу билан? Нима берди бу одамга? Уни қилча бўлсин ўзгартиролдими, бошқача қилолдими?» Сенинг жасоратингни бемаъни деб топадиган насллар ана шундай ўйлаяжаклар. Улар бу вақтга келиб, модда қўрилишининг азал моҳиятини топаяжаклар ва ернинг тортиш кучини енгиб, коинот қаватлари сари йўл олиб, бир-бирлари билан очкўзлар каби осмонларни талашажаклар, сайёраларда ҳукмрон бўлгали уринажаклар, оламнинг чеки бўлмаса-да, уларга барибир оз кўринажак. Ер юзиде қўлларидан ҳеч иш келмагач, кибру ҳаволарга берилиб ва барча нарсаларни унга қурбон қилароқ, Сен Мурувват тамалини ўрнатмоқни хаёл сурган заминнинг кулини кўкларга совуришдан ҳам тоймаяжаклар. Ўйлаб кўр, ахир, улар ўзларини Худодан ҳам юқори деб турганларида Худони тан олармидилар. Ҳамма-ҳамма нарсаларнинг кулини кўкка совурмоқчи, Сенинг ва Хотирангни буткул йўқ қилиб ташламоқчи бўлаётганлар учун Сен фақат мажзубсан, холос. О шўрлик, о содда Мураббийим, юр, бирга Волга, Ока томонга қочайлик, ўша дарё ўртасидаги хилват оролга борайлик, у ер Сен учун мисоли кўкдаги юлдуздай бўлади, ҳар ёқдан кўринади-ю, ҳеч кимнинг қўли етмайди. Ўйлаб кўр, ҳали кеч эмас, ихтиёримизда ҳали бир кеча ва тонг бор, балким Сен раҳмсиз қисматдан қутула биларсан? Ҳушингни йиғ, наҳот Сен танлаган йўл бирдан-бир тўғри йўл бўлса?..

Азобдан Авдийнинг кўзлари лўқиллаб оғир, у тунги дим Қуддус кўчаларини тинмай кезар, Яратган томонидан ер юзига азобли ва фоже қисмат учун, одамларга мангу сабоқ ва зикр учун юборилган Зотга ўз фикрини уқтиришга уринарди... Лекин одамнинг табиати шундайки, ҳеч ким бу маломатни ўз зиммасига олмайди ва ҳар ким ўзича баҳона қидиради: гўё бунинг унга ҳеч даҳли йўқ, гўё дунёнинг ишлари унинг иштриокисиз ҳам битади, нима бўпти, битса битаверсин... Ўша холис ниятда қанчалар битмас-туганмас киноя яшириниб ётибди, инсон табиати шунчалар ҳисобга олинмаган унда...

Шаҳар дарвозаси атрофида айланиб юраркан, Авдий уч оёқли дайди итга дуч келди. Ит тўртинчи лат еган оёғини қорнига босиб турарди. Ит Авдийга мунглиғ ва ақлли кўзлари билан малқайди.

— Нима қилиб юрибсан, чўлоғим, — деди у итни кўздан кечираркан. — Сен ҳам мендай саргардон экансан, юр, кетдик.

Шундан сўнг ит то тонг азонгача Авдий билан санғиб юрди. Ит жуда зийрак, ҳамма нарсани тушунарди. Тонг отди. Шаҳар уйғонди. Унинг ҳар кунги ташвиш, югур-югурлари бошланди. Бозорлар ва майдонлар саҳро бадавийларининг юк ортган туялари, турли-туман мол-товарлар тўла от-араваларга, эшак-хачирларга, елкалари ва бошларида нарса кўтарган ҳаммолларга тиқилиб кетди. Бозор қизигандан қизиди, ола-ғовур, олди-сотди авжига минди... Бироқ кўпгина қуддусликлар шаҳарнинг оқ деворли ибодатгоҳига қараб йўл олишди, сўнг оломон у ердан қайнаб-тошиб Рим прокуратори Понтий Пилат саройига томон юрди. Уларга Авдий Каллистратов ҳам қўшилди: у гап Мураббийнинг тақдири устида бораётганлигини англади. Оломон билан бирга Ирод саройига бордилар, лекин қуролланган посбонлар уларни ноиб қошига қўймадилар. Улар сарой олдида кутиб қолдилар. Кун эрталабдан қизиган, аммо халқ ҳамон оқиб келарди. Турли-туман одамлар бу ерга турли-туман истак-хоҳишлар билан йиғилмоқда эдилар. Серғулув оломон ўртасида нима гаплар бўлмайти дейсиз: бировлар пайғамбар Исони Рим ноибни ўзига берилган ҳуқуқ баробарида авф этади, Қуддуси шарифдан истаган томонга чиқариб юборади, фақат бу ерга ҳеч қачон қайтиб келмасликни шарт қилиб қўяди, дейишар, бошқалари эса, ўлимга ҳукм қилинганлардан бирини ҳайит шарафига албатта озод қиладилар ва бу Исо бўлади, деб айтишар, учинчи бировлар Исони худо Яхвенинг ўзи ҳамманинг кўз ўнгида қутқаради, деб ишонишарди. Лекин ҳаммалари ҳам саройда нима бўлаётганидан беҳабар, интизорлик билан кутишарди. Оломон ичида таги-туғи йўқ тахтни деб бошидан айрилаётган девона устидан мазах қилиб кулгувчилар ҳам топилар, нега ноиб гапни чўзаяпти, калласини олиш керакми, шартта олиш керак, али-балини кўпайтириб нима қилади, офтобнинг қиздираётганини қаранг, ҳали кун пешингача Ғулқофда ҳамманинг бўлганича бўлади, дегувчилар ҳам йўқ эмасди. Бу Исо деганга гап топиб бериб бўладими? Истаган одамнинг бошини айлантириб ташлайди. Албатта, тоза у ерда маҳмадоналик қилаётгандир, ноибни лақиллатиб ўтиргандир, худо кўрсатмасин, ноиб ҳали уни қўйиб юбориши ҳам мумкин, бу ерда аҳмоқ бўлиб кутганимиз қолади... Исо ҳам хўп ғалати зот экан-да, тоза ваъдаларни қуюқ қилади, лекин қани ўша Янги Салтанати? Мана энди, ўзини итдай осиб ўлдиришади... Шундай бўлар экан-да дунёда...

Авдий уларнинг гап-сўзларини эшитиб, фиғони ошарди. «Уялмайсизларми ахир шундай дегани! Ношукур, ноинсоф бандалар! Инсон руҳининг ўз-ўзи билан улуғ курашини ерга уриб бўладими, ахир! Таҳқирламанглар уни! У билан фахрланиш керак, одамлар, унинг кўзи билан ўзингизга қаранглар!» дея ичида ўйлаб, кўксини тиғлаб, кўзёшлар тўкиб, нола-фарёд чекарди Авдий Каллистратов Қуддус шариф одамлари орасида. Лекин ҳеч ким унга қулоқ солмасди, биров, ҳой, сен ҳам бормисан, деб писанд қилмасди. Ахир, ҳали у узоқ йигирманчи асрда туғилиши ҳам керак эди-да...

* * *

Ярим кеча челақлаб қуйган ёмғир аста тина бошлади. Яна аллақайларга жала бўлиб ёққани йўл олди. Сўнг алоҳа тинди, фақат онда-сонда кечиккан томчилар ташларди. Субҳи козиб палласи эди. Тип-тиниқ осмонда юлдузлар чарақлаб кўринади. Лекин осмоннинг туби ҳали қоронғи, фақат ёмғирдан сўнг уфқ четлари оқармоқда эди. Нам ерлардан, тун бўйи ёмғир тагида бўй чўзган ўт-ўланлардан салқин уфурарди.

Лекин чўл жониворларидан ҳеч қайсиси ҳаёт нашъасини ушбу соат Авдий Каллистратовдай ўткир ҳис қилолмасди. Таъби очилмаганди, лекин жўшқин ҳаётга чин дилдан шукрона ўқирди.

Авдийнинг омади бор экан: кунни кеча ҳаво қаттиқ исиган, шунинг учун тунда унчалик салқин тушмаган, Авдий совқотмаган эди. Гарчи у бошдан-оёқ ёмғирда бўккан, лат еган, жароҳанланган жойлари ачишиб, лўқиллаб турган бўлса ҳам, оғриқни енгиб, хаёлини бир ерга тўплади, равшан фикр билан ўзини айни вақтнинг ичида ҳам узоқ ўтмиш, ҳам ҳозирги дамларида тасаввур эта олди. Энди ҳаёт унинг кўзларига тамомила бошқача кўринар, уни қисматнинг тухфаси

деб қабул қилар, шу боис яшаш ва фикрлаш имкониятини янада кўпроқ қадрлар эди. Ёмғир тинган чоғда Авдий темир йўл кўприги остида ўтирар, бу ерга сўнгги кучларини сарфлаб қоронғида базўр судралиб келган эди...

Кўприк ости бир оз бўлса ҳам қуруқ эди. У худди санғилардай шу ерга кириб ўтирди. Бошини пана қилгудай жой топилганидан, бермалол хаёл суриш имконияти туғилганидан хурсанд эди. Кўприк таги жарангдор гулдуросга тўла, одам худди ўрта аср жомесининг юксак равоқлари остида ўтиргандай бўларди. Тепадан поездлар ўтганда узоқлардан замбараклар бирваракай ўқ ёғдираётгандай ва сўнг мўлжални аста бошқа ёқларга олгандай кўринарди. Ўша кеча Авдийнинг хаёли эркин қуш мисоли парвоз қилди. Фикр туғиларкан, руҳни ўз-ўзидан ҳеч қандай тўсиқ билмай вақт ва макон чексизликлари сари азод эргаштириб кетарди. Авдий дам Исо ва Понтий Пилат ҳақида ўйлар, хаёлан ўша замонларда сайр қилар, бошидан ўтиб бораётган поездларнинг гулдурос шовқин-суронлари ўзини қадим Яҳудия, Ғулқоф тоғидаги сершиква оломон ичра тасаввур қилишига халал бермас ва ўша ерда кечаётган барча воқеаларни ўз кўзлари билан кўраётгандай бўларди. Гоҳ Москвани, Пушкин музейига борганини, болгар ҳофизларининг муножот қўшиқларини тинглаганини эсларди. Кўз ўнгига ўзига икки томчи сувдай ўхшаш болгар йигитни келтирар, хаёлида унинг юзи, қўшиқ айтаётганда катта очилган оғзи жонланар эди. Не олий оҳангларни яратарди болгар қўшиқчиларининг овозлари, унинг хаёли ва дилини не юксак парвозларга бошларди улар! Отаси дьякон Каллистратов черков қўшиқларини жону дили билан яхши кўрарди, эшитганда йиғлаб кўнглини бўшатарди. Бир куни кимдир отасига замонавий роҳиба ўқиган ғаройиб дуони берган эди. Ўша ёшгина жувон болалар уйида тарбияланган, сўнг шу ерда тарбиячи бўлиб қолган, бир ярим ойгина бирга яшашган севган йигити уруш йиллари немис сувости кемасти чўктириб юборган ҳарбий кемада ҳалок бўлгач, роҳибалик удумини қабул қилган эди. Дьякон Каллистратов надомат ва салавот қўшилиб кетган ўша «кўнгил ҳужжати»ни ҳар сафар ўқиркан, кўзёшларини тиёлмасди. У ўғли сабий Авдийнинг уйнинг қизил пучмоғида, эски пианино ёнида тик туриб, ўсмирларга хос жарангдор, тоза овози билан чўкиб кетган кема ҳақидаги салавотни қироат қилиб ўқишини беҳад яхши кўрарди. Авдий болалар уйдан чиққан қизнинг тиловатини ёдлаб олганди, у бундай эди:

«Осмон оқариб келяпти, ҳали қуёш чиқмаган, ҳали ҳамма уйқуда, Сенга, ҳар нарсани Кўрувчи ва Ҳар нарсага Раҳм қилгувчи, кўнгилдаги зоримни тиловат қилиб айтаман. Худоё, ўзинг кечиргайсан, то Сени ёд этмоқдан бурун ўз арз-додимни эсладим. Лекин мен то тирик эканман, шу тиловат билан яшагайман.

Сен Раҳиму Раҳмонсан, Ҳақсан, Ҳаллоқсан, кечир, Сени ўз арзим ила безовта қилмоқдаман. Мен ўзим учун сўрамайман, менга дунё роҳат-фароғати даркор эмас, умримни узайтирмасанг ҳам майлига. Ёлғиз одамзод болаларининг дилларини халос этмоқликни истайман. Сен Ғаффори оламсан, кўнгилларимизга муҳр босма, жаҳолатда қолдирма, токи яхшилик ва ёмонлик ёруғ оламда бирга мавжуд экан, бизни баҳонаи сабаб занжирларидан халос эт. Одамларнинг дил кўзларини очгайсан. Ўзим учун сўрамайман, тилим ожиз. Мен ҳар қандай ажр-оқибатингга ҳозирман — хоҳ жаҳаннам ўтига ташла ва хоҳ чек-чегараси йўқ Салтанатингга ол. Қисматимиз ўз қўлингда, ё Халлоқ, ё Маллоҳ!

Сенинг Роҳибаи қулингман, ҳабий каломинг сомесиман, сенга биргина арзим бор, ўзга арзим йўқ. Дилимни ҳаёт ва дунё роҳатидан, қайғу-надоматидан, ўткинчи неъматларидан поку табар этдим. Сенинг пок Рухингга етишмоқ илтижоси билан шундай қилдим, худоё.

Ёлғиз шуни сўрайман, мўъжизангни кўрсат: майли, ўша кема кечани кеча демай, кундузни кундуз демай, ўша йўлида ҳеч тўхтамай давом этсин, то само эврилмоғида кун тунга батамом қуюлгунча, тун кунга батамом қуюлгунча. Майли, ўша кема тўп-тўпхоналарни оғизларин боғлаганча ҳеч тўхтамай уммонлардан уммонларга сузиб юрсин, денгиз тўлқинлари уввос солиб, шалдираб унинг тўшларига урилсин. Уммоннинг аччиқ сувлари унга шовуллаб тўкилсин, зарралар сочилсин, заррачалар зариллаб унга нафас берсин. У кема деворларининг қарсиллаганини, машиналарнинг гурсиллаганини, шамол билан кемага эргашган чорлоқларнинг ғайқиллаганини эшитсин. Майли, кема энг узоқ

уммонларнинг энг узоқ соҳилидаги оппоқ шаҳарга йўл тутсин, лекин барибир у ерга энди ҳеч қачон етолмагай...

Сендан тилагим ана шу, холос. Тун-кун тиловат қилиб, фақат шуни сўрайман. Ё Раҳиму Раҳмон, мағфиратингга бегона қилмагайсан, кечир, чўккан кемани тиловатимга кўшдим, арзимас, дема. Сен умидлар даргоҳисан. Оҳимиз даргоҳингга етиб борсин. Сен Қодирсан, Қаҳдорсан, Раҳмонсан. Ҳар нарсанинг боши сенда, охири ҳам сенда. Сенга ёлвориб борамиз. Сендан нажот сўраймиз ҳар қачон, ҳар қайда. Мен оламдан ўтганда, сендан ким илтижо қилади, ким ёлворади, Худоё, майли, ўша кема уммонларингда, мангу-мангу уммонларингда чексизликлардан ҳам нарида сузиб юраверсин. Омин!»

Ўша кеча роҳибанинг тиловати не боисдан яна эсига тушганлигини унинг ўзи ҳам билмасди. Агар Учқудуққа мотоцикл миниб келган қиз учраб қолса, унга ҳам шу тиловатни ўқиб берардим, деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди ва кулгиси қистади. Авдий беихтиёр кулиб юборди-да, э, бевош тентак, деди ўзига ўзи ва ҳолига маймунлар йиғлаб, шўрига шўрва тўкилиб, худди бесар, беватан ўғри-қароқчилардай кўприк тагида мушшайиб ўтирганимни у кўриб қолса, нима бўларди, деб тасаввур қилди. Ким деб ўйларди мени, тагин шу аҳволда унга кема ҳақидаги тиловатни ўқиб бермоқчиман, деб ўйлади. Қип-қизил девона-ку, дерди у ва албатта, ҳақ чиқарди. Бу аллозда унинг кўзига кўринишдан номус қилса ҳам, лекин барибир уни жуда кўргиси келди...

Авдий тонг оқаргунча кўприк остида ўтирди, унинг боши устидан қалдираб чўлнинг поездлари ўтарди. Лекин ҳаммадан кўпроқ чопарларни ўйларди. Қаерда экан улар? Нима қилишаётган экан ҳозир? Жалпоқ-Создан ўтиб олишгандир, йўлда кетишаётгандир. Қаерда ҳозир Петруха, Лёнька ва бошқалар? Худди алвастидай тутқич бермайдиган Гришан-чи? Авдий кўпол хатога йўл қўйганлиги, янглишганлиги учун ҳозир қаттиқ ачинди. Гришан ютди, унинг қора иши тантана қилди, ҳаммаси жуда ёмон натижа билан тугади. Аттанг! Шундай бўлса-да, Авдий мана шу кунлар бошига тушган синоқлар бежиз кетмаганлигини тушунарди. Буларнинг барини кўриши керак эди. У чопарларни хатарли йўлдан қайтаролмади, лекин газетада чиқиши учун қизиқарли материал тўплади, бу материални ўз пешона тери билан топди.

Шу каби мулоҳазалар Авдийга андак тасалли берар, лекин жони айниқса Лёнькага ачишарди. Уни тўғри йўлга солиш мумкин эди, бироқ улгурмади.

Авдий Мўйинқум чўлларида барча кўрган-кечирганларини бирма-бир хаёлидан ўтказди. Бўриларни учратгани, кўкёл бўри ўқдай учиб бошидан ошиб ўтгани, аммо унга зиён еткизмагани эсига тушди. Бу бир синоат, жуда ғалати ҳодиса. Бўрининг ўт чақнаган, ақлли кўк кўзлари бир умр унинг эсидан чиқмайди.

Аммо қаранглар-а, темир йўл узра яна қуёш чиқди ва ҳаёт ўзининг янги даврасига кирди. Тунги жаладан сўнг чўл гуркираб кетган эди. Ҳали ҳаво салқин, кўз илғаганча чўл мусаффо, кўк осмонда тўрғайлар сайрарди. Чўл ҳофизлари ер билан осмон ўртасида пирпираб ўрлашарди ва беҳудуд қўшиқ тўқишарди. Бу ерлардан олис-олисларда қайнаб ётган ҳаёт ҳақида дарак бериб поездлар чўлнинг у уфқидан бу уфқига шошилишарди.

Кечаси кўкдан ёққан оби раҳмат туфайли ўша чўл тонготарида ажиб тароват ва уйғунлик ҳоким эди.

Қуёш юқори кўтарилиб, қиздира бошлаши билан Авдий кийимларини қуритмоқчи бўлди. Уст-бошларини ечаркан, даҳшатга тушди. Улар далва-далва йиртилиб кетган, бу аҳволда одамлар кўзига кўрингандан ўлган маъқул эди. Баданига эса қараб бўлмас, соғ ери йўқ, ҳаммаёғи ғурра, шиш, моматалоқ эди. Яхшиямки, ойнаси йўқ экан. Акс ҳолда, ўзига қараб кўрқиб кетарди, лекин ойнасиз ҳам ҳаммаси унга равшан эди; юзига қўл теккизса безилларди.

Бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди, деб тасалли берарди у ўзига ўзи. Ҳарқалай, тирик қолди-ку, шунинг ўзи тенги йўқ бахт эмасми, ахир.

Кўприк тагида ечинаркан, яна бир нарса кўнглини хира қилди. Паспорти билан озроқ пул бутунлай яроқсиз ҳолга келган эди. Йиқилганда паспорт фижимлиб кетган, ёмғирдан сўнг эса таниб бўлмайдиган ҳолга келганди. Фақат битта йигирма беш сўмлик пули билан битта ўн сўмликкина яроқли эди. Шу пул билан Авдий Москвага ва ундан Приокск шаҳрига етиб олиши керак эди.

Авдий Каллистратовни нохуш ўйлар чулғаб олди. Семинариядан ҳай-

далгандан сўнг Авдий танг аҳволда яшади. Опаси Варваранинг розилигини олиб, эски пианинони сотди. Варвара болалик чоғларида унда пианино чалишни ўрганган эди. Комиссион магазинда пианинони ярим пулига баҳолашди. Ҳозир бунақа музика асбобига қизиқиш йўқ, улар ҳамма жойда тўлиб ётибди. Хатто эски магнитофонларни қўйишга жой топилмайди, пианинони қаерга сиғдирамиз, деб баҳоналар қилишди. Илож йўқ эди, шунга рози бўлишга тўғри келди. Мана энди ҳеч вақоси қолмади. Бундан ортиқ яна нима керак!

Янги кун бошланди. Яшаш керак эди. Яна турмуш уринишлари хаёлпараст Каллистратовнинг ҳиқилдоғидан олди.

Кечаси билан кўприк тагида ўтириб ўйлаб чиқди. Энди бу ердан қандай қутулишнинг чорасини излаш керак эди, бундан ташқари қориннинг ғамини ҳам емаса бўлмайди.

Шунда Авдийнинг омади кулиб боқди. Кун ёришгач, у беркиниб ўтирган кўприк тагидан от-улов йўли ўтгани маълум бўлди. Рост, бу йўлдан машиналар жуда сийрак қатнаса, ажабмас. Йўловчи машинани кутса, худо билади, яна қанча ўтиришга тўғри келади. Авдий энг яқин разъездгача пиёда юриб боришга қарор қилди. У ердан бир амаллаб Жалпоқ-Созга етиб олар. Йўлга тушиш тадорикида Авдий кўзи билан атрофни қидира бошлади: бир таёқ топилса, йўлда унга анча мадади тегарди. Поезддан қулаганда ўнг тиззаси лат еб, шишиб чиққан, энди қаттиқ оғримокда эди. Атрофига олазарак назар ташлаб, Авдий кулиб юборди: «Петруха мени боплаб урган таёқни Гришан ташлаб юборган бўлса-чи? Энди таёқни бошига урадимми?» Таёқ топилмади. Лекин шу асно чўл ичидан кўприк томонга қандайдир машина келаётганлигини кўрди.

Бу юк машинаси бўлиб, кузовнинг тепасига қўлбола қилиб фанердан будкача ишланган эди. Кабинада шофёрнинг ёнида кўлда бола кўтарган хотин ўтирарди. Машина дарҳол тўхтади. Шофёр, юзи қорайган чўнг қозоқ йигит кабинанинг ярим очиқ ойнасидан Авдийни қизиқиб томоша қилди.

— Ҳа, йигит, нима, лўлилар калтаклашдим сени? — дея сўради у.

— Йўқ, лўлилар эмас. Узим поезддан йиқилиб тушдим.

— Маст эмасмисан?

— Мен умуман ичмайман.

Шофёр ва хотин ачиниб, оҳ-воҳ қилишди. Узаро қозоқчалаб гаплаша бошлашди. Улар «бечора» деган сўзни кўп такрорлашди.

— Ҳой, менга қара, ўтир машинага. Биз Жалпоқ-Созга кетяпмиз. Бўлмаса чўлда бир ўзинг ўлиб қоласан, бечора. Бу йўлдан машиналар кўп юрмайди.

Авдийнинг томоғига бир нарса ҳиқиллаб тиқилди, йиғлаб юборишдан ўзини базўр тийди, ёш боладай қувониб кетди.

— Раҳмат, биродар, — деди у қўлини кўксига қўйиб. — Узим сиздан ола кетинг деб сўрамоқчи эдим. Юролмаяман. Оёқ ишқал. Раҳмат.

Шофёр пастга тушди. Авдийнинг машинага чиқишига ёрдамлашди.

— Қани, буёққа кел. Сени кўтаришиб юборай, бечора. Э, кўрқма, чиқавер. Тепада жун бор. Совхозники. Топшириб келаман. Қайтангга юмшоққина ўтирасан. Фақат чекмасанг бўлди.

— Мен умуман чекмайман. Ташвишланманг, — жиддият билан ишонтирди уни Авдий. — Мен кечаси ёмғирда қолиб кетдим. Тоза бўқдим. Бу ер иссиққина экан...

— Майли-майли! Айтдим-қўйдим-а. Дамингни ол, бечора.

Аёл кабинадан бошини чиқариб қаради. Шофёрга алланарса деди.

— Хотиним сўраяпти, қорнинг очдир? — тушунтирди шофёр жилмайиб.

— Жуда оч! — очигини айтиб қўя қолди Авдий. — Раҳмат. Агар бир егулик бўлса, беринг, ўла-ўлгунча унутмайман.

Авдийнинг назарида бир шиша қўй сути ва ўчоқда ёпилган, ҳиди гуркираб турган оппоқ нон кечаси билан чеккан азоблари учун кўкнинг унга инояти эди.

Овқатланиб бўлиб, Авдий мой ва тер ҳиди анқиб турган, қўй жуни тиқилган қоп-қанорлар устида ухлаб қолди. Машина кечаси жаладан сўнг тароватли чўл бўйлаб ҳамон кетиб борарди. Тузаладиган касал табибга дуч келгандай бу йўл Авдийга шифо бўлди.

У машина тўхтаганда кўзини очди.

— Келдик. Сен қаерга борасан? — шофёр пастга тушиб, орқадаги борт олдида кузовга қараб турарди. — Ҳой, йигит! Тирикмисан?

— Тирик, тирик! Раҳмат, — жавоб қилди Авдий. — Жалпоқ-Созга етиб келдикми?

— Ҳа, станцияга келдик. Биз энди хомашё омборига борамиз.

— Мени қутқардингиз. Яна бир карра раҳмат. Хотинингизга ҳам катта раҳмат. Нима деб миннатдорчилик билдиришимни ҳам билмайман.

Авдий кузовдан шофёрнинг ёрдамида тушаркан, оғриқдан инграб юборди.

— Аҳволинг жуда чатоқ, бечора. Сен касалхонага бор, — маслаҳат берди шофёр. — Таёқ бўлса, анча ишинг осонлашарди.

Вокзалгача Авдий ярим соат чўлоқланиб борди. Яхшиям, йўлда ётган тахта бўлагини кўтариб олган экан, ундан қўлтиқтаёқ ўрнида фойдаланди, юриши анча энгиллашди.

Темир йўл излари, кўтарма кўприклар, катта, кучли чироқлар, юк кранлари, келаётган ва жўнаётган составлар, вокзал майдони ва умуман, бутун станция шаҳарчаси узра селектордан буйруқлар, фармойишлар, эълонлар янграр, чўл узра таралар, локомотивлар гудок чалар, пассажир поездларнинг келгани ва кетаётгани хабар қилинар эди. Овлоқдан келаётган Авдийга қайнаган ҳаёт дарров билинди. Атрофда одамлар ўз иш-ташвишлари билан югургилашиб юришарди — Жалпоқ-Созни Туркистоннинг энг йирик бекатларидан бири деб ҳисоблашлари бежиз эмасди.

Чўнтакда бор-йўғи ўттиз беш сўм билан қандай қилиш, қайси поездда кетишга Авдийнинг боши қотиб қолган эди. Энди нима бўлади? Москвагача қаттиқ тахта ўриндиқли вагоннинг билети ўттиз сўм турар экан, у ҳам билет бўлса ҳали. Тирикчилик-чи? Оёғи бу аҳволда, жароҳатларичи? Касалхонага борсамикин ёки дарҳол жўнаб кетаверсинми? Авдий хаёлга ботганча одам билан гавжум, дим бекат бинолари ичидан оқсоқланиб ўтиб борарди. Унинг тўзган, йиртиқ уст-боши, ажива қилиб ташланган афт-ангори, таяниб бораётган чирик тахтаси одамларнинг диққатини ўзига тортар — ҳамма унга аланглаб қарамоқда эди. Авдий поездлар жадвали осилган перронга чиққанида, ўзини милиция ходими кузатаётганини пайқади.

— Қани, тўхта-чи, ҳей йигит! — тўхтатди уни милиционер яқинлашиб келаркан. Унинг жаҳлдор, қатъий қарашлари яхшиликдан дарак бермасди. — Бу ерда нима қилиб юрибсан? Ким бўласан?

— Менми?

— Ҳа, сен.

— Поездга чиқмоқчиман. Жадвал кўряпман.

— Ҳужжат борми?

— Қанақа ҳужжат?

— Оддий ҳужжат: паспорт, гувоҳнома, иш жойидан справка.

— Бор, мен фақат...

— Қани, кўрсат.

Авдий чайналди.

— Биласизми, ўртоқ, бу мен, ўртоқ, ўртоқ...

— Ўртоқ лейтенант, — ғаши келиб деди милиционер.

— Мен, ўртоқ лейтенант, шуни айтмоқчийдимки...

— Нима демоқчи бўлганингни кейин билаверамиз. Ҳужжатларни ол.

Авдий товсиллана-товсиллана чўнтагидан ғижимланиб таниб бўлмас аҳволга келган пастпортини чиқарди.

— Мана, — деб узатди милиционерга. — Паспортим...

— Паспортим! — милиционер Авдийга ғижиниб қаради. — Сен нимага мени лақиллатяпсан? Яна паспорт дейди! Ма, ол, ўзингга сийлов. Мен билан бўлимга борасан. Ўша ерда кимлигингни аниқлаймиз.

— Мен ахир, ўртоқ лейтенант... — ўзининг ночор аҳволдан, таяниб турган тахтасидан, атрофга бирин-сирин йиғилаётган бекорчилардан хижолат чекиб деди Авдий, — мен, биласизми, газетанинг мухбириман.

— Ҳали сен мухбирман! — хуноби ошди милиционернинг. Назарида уни очикдан-очик ва сурбетларча лақиллатишаётгандай туюлди. — Э, қани, бу ёққа юр-чи, мухбир!

Йиғилган томошатаблар мазах қилиб кулишди.

— Топган гапини қаранг — мухбирмиш!

— Балки ҳали ташқи ишлар министриман ҳам дерсан?

Жаҳлдор лейтенант орқасидан бориб, кутиш залидан ўтишга тўғри келди. Энди ким дуч келса, шу Авдийга ўгирилиб қарарди, бир-бирларига пичирлашарди. Катта ёғоч ўриндиқда юклари билан ўрнашиб олган бир хонадон кишилари ёнидан ўтиб бораётганларида Авдийнинг қулоғига узук-юлуқ сўзлар чалинди:

Кичкинтой қизча. Ойи, ойи, қаранг, бу ким?

Аёл. Вой, болагинам-эй, бу қароқчи. Кўрдингми, уни милиционер амакинг ушлаб олибди.

Эркак. Мунинг нимаси қароқчи. Патак ўғриси. Чўнтаккесар. Худди ўзи.

Аёл. Вой, нима деяпсан, Миша. Кўриниши ўзи шунақа — бечора. Хилватроқ жойда дуч келсанг, сўйиб кетади...

Лекин Авдий учун энг даҳшатли, кутилмаган иш ҳали олдинда эди.

Лейтенантнинг ортидан вокзал ёнидаги талай уйлардан бирининг эшигидан ичкарига қадам қўйган Авдий ўзини деразаси майдонга қараган каттакон милиция хонасида кўрди. Телефон қўйилган стол ёнида ўтирган унвони кичикроқ милиция ходими лейтенантни кўриб, ўрнидан турди.

— Ҳаммаси жойида, ўртоқ лейтенант, — деб ахборот берди у.

— Утир, Бекбўлат. Мана яна бир меҳмон, — деб Авдийга ишора қилди лейтенант. — Қара, шахзодаларга ўхшайди! Яна мухбирман дейди!

Авдий ичкарига киргач, атрофга аланглаб қаради ва сал бўлмаса бақириб юбораёзди. Кўз ўнгида турган нарсадан шамдай қотди қолди. Эшикдан кираверишда, чап томонда, қалин арматура симлардан қўпол қилиб ясалган ва хонани полдан шипгача икки бўлакка ажратган тўсиқ орқасидаги бурчакда худди панжарага солинган махлуқлардай бўлиб чопарлар — наша йиғувчилар: Петруха, Лёнька, Махач, Коля, икки кўпоровчи чопар ва яна қандайдир болалар — ҳаммаси бўлиб ўн-ўн икки чоғлик одам ўтиришарди. Фақат Гришан кўринмасди. Булар орасида Ўзи йўқ эди.

— Болалар, нима қилди? Нега бундоқ бўлиб қолди? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Авдийнинг.

Чопарлар миқ этишмади. Улар ҳатто қимирлашгани ҳам йўқ. Чопарлар панжара орқасида бир-бирларига зич тиқилишиб ўтиришар, башаралари жуда ўзгариб кетган, тумтайган, қовоқлари солиқ эди.

— Танидингми ошналарингни? — ғалати иршайди жаҳлдор лейтенант.

— Албатта! — деди Авдий. — Булар ҳаммаси бизнинг болалар.

— Э, ҳали шундоқми! — ҳайрон қолди лейтенант Авдийга диққат билан разм солиб. — Нима, бу ошналарингни? — сўради у чопарлардан.

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма кўзини ердан узмай жим ўтирарди.

— Ҳей, сизлардан сўраяпман! — жаҳли чиқди лейтенантнинг. — Жавоб бермайсизларми? Майли, кўрамиз ҳали. Товага тушган қисқичбақадай сакратаман ҳали. Ҳамманга уч юз ўн еттинчини берганда, мени эслаб қоласанлар. Инсон қадами етмаган жойларга бориб ўтирасанлар. Ёшмиз дейсанлар-да. Ёшлигингга қараб ўтирмаймиз. Илгари суд бўлмагансанлар-да, а? Бу ҳисобга ўтмайди. Ҳа, ҳа, бу ҳисобга ўтмайди. Ашё билан қўлга тушдинглар! — у полда сочилиб ётган Авдийга таниш, наша билан тўлдирилган рюкзаклар ва чамадонларни кўрсатди. Уларнинг айримлари очилган, айримлари йиртилган, у ер-бу ерда наша сочилиб ётар, хонани ёввойи гиёҳнинг оғир ҳиди тутганди. Стол устида, телефон ёнида оғу солинган гугурт қутилари ва шиша идишчалар турарди. — Кўрсатиб қўяман жавоб бермасликни! Хафа бўлишади булар тағин! Ашё билан қўлга тушдинглар-ку! — деб такрорлади лейтенант тажанглиги ортиб, жаҳл устида унинг овози жаранглаб чиқа бошлади. — Мана, далил! Мана, ашёвий далиллар! Мана сенларга афюн! — у наша тўла рюкзакларни тегиб кўрсатди. — Шайкаларингдан битта аблаҳ қочиб қутулди-да. Лекин у ҳам ҳали шу ерга, панжарага келиб ўтиради, ярамаслар. Турларинг! Тур, кимга айтяпман! Ялпайиб ўтириб олганини қаранг! Тик бу ёққа қараб турларинг! Кўзингни олма! Кимга айтяпман кўзингни олма деб! Сенларга ўхшаган ярамаслар мени вагоннинг тагидан отишди. Мендан раҳм-шафқат кутмаларинг энди! Аблаҳлар, мишиқилар, қуролланиб олишибди! Яна нималарни истайдилар! Ҳаётим борича сизлар билан олишаман. Мен қандай олишишни биламан. Ҳамма поездларда, ҳамма йўлларда сизларни тутиб оламан қутурган итдай! Мендан ҳеч қаёққа қочиб қутулмайсанлар! —

кўпириб-тошиб қичқирарди у. — Сенлардан сўраяпман, ким манави жулдурвоқи? У мухбирмиш! Ким ўзи бу рўдапо! — Лейтенант Авдийни қўлидан тутиб, панжара олдига судраб борди. — Айтларинг яхшиликча! Ошналарингми?

Бир зум ҳаммалари жим қолишди. Авдий чопарларнинг бадқовоқ башараларига разм соларкан, ҳеч ўз кўзларига ишонгиси келмасди. Шуларми кечагина чўлда поезд тўхтатган? Шуларми сўриб-сўриб наша чекиб, кайф сурган? Шуларми уни ўлгудай уриб, вагондан улоқтирган? Шуларми чапдаст болалар? Мана энди камарсиз шим кийиб, яланг оёқ бўлиб (заруратга олиб чиққанда қочиб кетмасинлар, деб шундай қилсалар, эҳтимол), шўрларига шўрва тўкилиб, ночор, панжара ичида тумтайиб ўтирибдилар.

— Охирги маротаба сўраяпман сенлардан, — ғазабидан бўғилиб деди лейтенант. — Мен тутиб турган манави тавия ошналарингми, йўқми?

— Йўқ, ошнамит эмас, — ғўдинглаб ҳамма учун жавоб қилди Петруха, Авдийга истар-истамас қараб қўяркан.

— Нега ундай дейсан, Пётр? — ҳайратга тушди Авдий панжара томон судралиб яқинлашаркан. — Нима, мени эсдан чиқардингларми? — таъна қилгандай сўради у панжара ортидагилардан. — Сизларга жоним ачийди, — деб қўшиб қўйди у. — Қандай қилиб бундай бўлди?

— Таъзия билдирадиган жой эмас бу ер сизга, — силтаб ташлади уни лейтенант. — Мен энди ҳар биттангдан алоҳида-алоҳида сўрайман, — пўписа қилди у чопарларга. — Ким ёлғон айтса, бу барибир маълум бўлади, унга яна бир модда қўшилади. Қани, сен айт, — деди у Махачга қарата.

— Бизданмас, — деб жавоб берди у тупук сочилган лабларини қийшайтириб.

— Энди сен айт, — буюрди лейтенант Лёнькага.

— Бизданмас, — деди Лёнька ва оғир хўрсинди.

— Бизданмас, — деди маллабош Коля.

Ҳаммалари бир бошдан Авдийдан тондилар.

Қизиқ, чопарларнинг бу қилиқлари Авдийнинг ҳамиятига тегди. Уларнинг ҳаммалари бир оғиздан, қатъий, ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмай ундан воз кечишгани Авдий Каллистратовга ҳақоратланган ва хўрлангандан баттар алам қилди. Авдийнинг бир зумда иситмаси чиқиб кетди, бошига ёрилгудай сирқироқ кирди.

— Нима бўлди, нега мени танимайман деяпсизлар? — каловланиб сўрарди у. — Ахир мен...

— Гап бундоқ, «Нью-Йорк таймс»нинг мухбири, — майна қилиб уни тўхтатди лейтенант. — Кўп гапирдингиз, етар. «Ахир мен», «ахир сен». Бўлди, бас. Бошимни айланторма. Сенсиз ҳам иш бошдан ошиб-тошиб ётибди. Жўна бу ердан. Оёқ тагида ўралашаверма. Булар билан ишинг бўлмасин. Уларга қарши қонун бор. Шафқатсиз қонун. Оғу тайёрлагани, тарқатгани ва сотгани учун дарҳол жазога тортилади. Улар билан гапимиз қисқа. Сен, мухбир ошна, тезроқ бу ердан туёғингни шиқиллат. Жўна. Бошқа кўзимга кўринма.

Жимлик чўқди. Авдий Каллистратов оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига солиб, кетишга шошилмасди.

— Сен ўртоқ лейтенантнинг сўзларини эшитдингми? — овози чиқди шу пайтгача аллақандай қоғозларни тўлдириш билан машғул милиционернинг. — Эсинг борида жўна. Раҳмат дегину чиқиб кетавер.

— Сизда манави эшикнинг калити борми? — деб сўради Авдий темир эшикнинг осифлиқ қулфини кўрсатиб.

— Сенга нима? Бор, албатта, — деб жавоб берди лейтенант Авдийнинг нега бундай деб сўраганига тушунолмамай.

— Унда очинг эшикни, — деди Авдий.

— Яна нима хоҳлайдилар? Э, кимсан ўзинг! — тутаяқиб кетди лейтенант. — Жонингдан тўйдингми! Мен сени!

— Ана-ана! Мени дарҳол панжарага ташлашингизни сўрайман. Жойим ўша ерда! — Авдийнинг чехраси ловуллаб ёнар, яна унинг қаттиқ жазаваси тутганди. Вагонда нашани ташқарига сочиб ташлаганда худди мана шундай бўлган эди. — Мени қамоққа олишлари ва суд қилишларини талаб этаман! — деб қичқирарди Авдий. — Мен ҳам мана шу адашган бадбахтларнинг бириман! Дунё разолат ва ярамасликларга тўлиб кетди! Худди улар каби мен ҳам

жавобгарман. Мен ҳам наша йиққанман. Эшикни очинг. Мен улар билан бирга ўтирай. Судда улар тасдиқлашади айбим борлигини! Гуноҳларимизга тавба қиламиз, дилимиз пок бўлади...

Милиционер шунда қоғозларини бир чеккага йиғиштирди-да, ўрнидан дик этиб турди.

— Э, бу ғирт жинни-ку, ўртоқ лейтенант. Қаранг башарасига. Жиннилиги шундоқ кўриниб турибди.

— Ақли-ҳушим жойида, — деб эътироз билдирди Авдий. — Мен улар билан тенг жазо тортишим керак! Жинни бўлиб нима қилибман?

— Шошма, шошма, — иккиланди лейтенант. Транспорт милициясидай оғир ишда шунча йиллар хизмат қилиб, бунақа тентакликни энди кўриши эди: айтсанг, биров ишонмайди сира.

Орага сукут чўкди. Шу пайт кимдир ҳиқиллаб, сўнг ҳўнграб йиғлаб юборди. Бошини деворга ўгириб олган Лёнька йиғламоқда эди. Петруха унинг оғзини юмишга уринар, қулоғига бир нарсалар деб пўписа қиларди.

— Гап бундай, ўртоқ — деди лейтенант кутилмаганда юмшоқлик билан Авдийга. — Юр, ташқарига чиқайлик, менга ҳаммасини бир бошдан гапириб берасан. Қани, чиқайлик. Юр, юр, рост айтяпман.

Улар яна йўловчилар тиқилиб кетган кутиш залига чиқдилар. Лейтенант Авдийни бўш скамейкага бошлаб келди, ўтиришга таклиф этди, кейин ўзи ҳам ёнига ўтирди.

— Сендан жуда ҳам илтимос қиламан, ўртоқ — деди у бирдан дўстона бир самимият билан, — бизнинг ишимизга халал берма. Мабодо, мендан ўтган бўлса, кўнглингга олма. Ишимиз ўзи шундай, жуда қийин. Ўзинг ҳам кўрдинг-ку. Илтимос, борадиган жойингга жўна. Сен озодсан. Фақат бизнинг олдимизга бошқа борма. Тушундингми, а?

Авдий аҳволимни қандай тушунтирсам, ушланган чопарлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимни қандай баён қилсам экан, деб ўйлаб, хаёлини йиғиштираётган эди, лейтенант ўрнидан турди-ю, одамлар орасини ёриб ўтиб, жўнаб қолди.

Йўловчилар бекорчиликдан яна Авдийга аланг-жалам кўз ташлай бошлади: у турли-туман одамлар йиғилган шу халойиқ ичида ҳам отнинг қашқасидай кўзга ташланиб турарди. Кийимлари йиртилган, афт-башараси кўкарган, ғурра бўлган, қўлтиғига тахта қистириб олган бир ҳоли бир сар Авдий одамларнинг ғашини келтириб, нафратини кўзирди. Устига-устак уни ҳозиргина милиционер бу ерга ташлаб кетган эди.

Авдийнинг аҳволи тобора ёмонлашарди... Қаттиқ иситмалай бошлаганди, боши сирқираб оғрирди. Кеча бўлиб ўтган воқеалар, тунги жала, юролма қолган оёғи, ниҳоят, оғир жазога дучор бўлган чопарлар билан ҳозирги учрашув — Авдийга булар ҳаммаси энди ўз кучини кўрсатмоқда эди. Авдийнинг бадани увишиб, тинмай қалтирай бошлади, жисми худди ёниб кетаётгандай эди. У қўнишиб, бўйнини ичига тортиб ўтирар, ўрнидан туришга мажоли йўқ эди. Қуриб кетгур қўлтиқаёқ эса оёқлари тагида ётарди.

Шунда мурдадай бўлиб қолган Авдийнинг кўз ўнги туман билан қопланди. Одамларнинг хира тортган, ёйилиб тарвақайлаб кетган гавдалари, афт-ангорлари яна чўзилиб, бужмайиб, бири узра бири қалашиб кетарди. Авдийнинг кўнгли беҳузур бўларди, фикрлари чувалашарди, нафас олиши тобора оғирлашарди. Авдий одам тиқилинч, ҳавоси дим шу бегона залда бир ўзига келиб, бир ўзидан кетиб ўтирарди. «Вой, мазам қочиб кетяпти, — ўйларди у, — одамлар ҳам хўп ғалати бўлишади-да. Ҳеч ким ҳеч кимга керак эмас. Ҳаммаёқ бўм-бўш, тирик зот қолмагандай». Авдий бу бирпасдан сўнг ўтиб кетади, яна ҳушим ўзимга келади, ўшанда анави қамоқдагиларга балки бирон ёрдамим тегиб қолар, деб умид қиларди. Куни кечагина уни ўласи қилиб уриб, поезддан улоқтириб юборганларини у ҳозир ҳатто эсламас ҳам эди. Бу қабиҳ жиноятчилар, нодон қотиллар унинг раҳмини эмас, ғазабини келтиришлари, унда интиқом ҳиссини уйғотишлари керак эди аслида. Лекин хаёлпараст Авдий Каллистратов ҳаёт сабоқларини ўзлаштиришни истамас, бунда ҳеч қандай мантиқнинг фойдаси йўқ эди. Наша йиғувчиларнинг патароти — ўзининг ҳам патароти эканлигини у ғайришуурий бир тарзда тушунарди. Бу фидойи раҳмдиллик ғояси ҳам тамомила энгилтаклигидан дарак берарди. Чопарларни

ҳалокат чоҳидан халос этиш унинг қўлидан келмади. Уларга ўз таъсирини ўтказолмади. Шу билан бирга ҳар нарсани кечириб юборавериш ҳам ожизлик аломати эканлигини тушунмай иложи йўқ эди, бу ҳали қанчалар оғир оқибатларга олиб бориши мумкин...

Лекин барибир дунёда яхши одамлар қуриб кетгани йўқ, вокзалдаги тасодифий йўловчилар ичидан ҳам шундай киши топилди. Авдийнинг рўпарасидаги скамейкада юкларини олиб ўтирган, бошини рўмол билан ўраган, сочлари оқарган хотин унинг мазаси қочиб, ёрдамга муҳтож бўлиб қолганлигини сизди.

— Гражданин, — деб гапини бошлади-да, шу заҳоти оналарча меҳрибонлик билан сўради, — тобинг қочдими, болам? Касал бўлиб қолганга ўхшайсан-ку?

— Тобим қочяпти, лекин сиз ташвиш чекманг, — деб илжайишга уринди Авдий.

— Ҳеч қандай ташвиши йўқ. Вой, худойим-эй, нима гап ўзи, бирон ердан йиқилиб тушдингми? Иссиғинг жуда баланд-ку, — деди у Авдийнинг пешонасига қўлини теккизиб кўриб. — Кўзларинг ҳам қизариб кетибди. Менга қара, болам. Сен ҳеч қаерга кетмай шу ерда ўтир. Мен бориб билиб келай, балки биронта врач топилиб қолар, эҳтимол сени касалхонага ётқизиш керакдир. Сени бу аҳволда қолдириб бўлмайди...

— Қўйинг, овора бўлманг, — дерди унга Авдий овози ичига тушиб кетган ҳолда.

— Йўқ, йўқ. Сен бирпас ўтира тур. Мен дарров қайтиб келаман...

Болали хотиндан нарсаларига қараб туришни сўради-да, раҳмдил хотин қайгадир кетди.

Орадан қанча вақт ўтди, Авдийнинг эсида йўқ. Унинг ёмон мазаси қочди. Нима бўлаётганлигини энди фаҳмлади: томоғи қаттиқ оғирди. Ҳатто тупугини ютолмасди. «Ангина бўлса керак», деб ўйлади Авдий. У шунчалар ҳолдан тойган эдики, шу ернинг ўзида полга узала тушиб ётгиси келар — устидан босиб, топтаб ўтсалар ҳам майли эди — фақат кўз юмса бас, кўз юмса бас эди...

Авдийнинг кўзи эндигина илинган экан, бирдан кутиш залидаги халойиқ ҳаракатга келди, ғала-ғовур эшитилди. Авдий кўзини очди ва милиция хонасидан чопарларни олиб чиқишаётганини кўрди. Уларни тўрт томондан бир гуруҳ милиция ходимлари ўраб олганди. Тажанг лейтенант олдинда — одамлар унга йўл бўшатишар, унинг орқасидан қўллари боғланган чопарлар келишар эди. Петруха, Махач, Лёнька, Коля, икки қўпоровчи ва яна аллакимлар — ўн кишининг ҳаммаси шу ерда эди. Уларни соқчилар вокзалдан қатор қилиб олиб чиқишаётган эди.

Авдий ўзига зўр бериб, не машаққат билан тахтасини қўлтиғига қистирди-да, чопарлар орқасидан югурди. Назарида жон-жаҳди билан ҳаракат қилаётгандек бўлса ҳам, лекин негадир барибир маҳбусларни қувиб етолмади. Йиғилган оломон орасидан у томонга ёриб ўтиш осон эмасди. Лекин чопарларни қандоқ олиб кетишаётганини яққол кўриб турди: вокзал эшиги олдида орқа дарчаси панжарали ёпиқ машина турар — икки милиционер чопар болаларнинг қўлтиқларидан кўтариб, ичкарига жилдириб юборишар эди.

Кейин машинага соқчи ўтирди ва эшик ёпилди. Лейтенант ҳайдовчининг ёнига чиқди. Шундан сўнг машина вокзал майдонидан жўнаб кетди. Халойиқ ҳар турли тахминларни бичиб-тўқирди.

— Қароқчиларни ушлашибди. Бир ғала.

— Анави уйларга кириб одамларни ўлдириб юрганлар шулар бўлса керак.

— Вой, қўрқиб кетяпман-е...

— Э, қароқчимиз шулар! Таги ҳўл болалар-ку ҳаммаси!

— Бола дейсан-а? Ҳозирги болалар дуч келган одамни ўлдириб кетади.

Ҳеч нарсага қарамайди.

— Э, қўйинглар-э, барака топкурлар. Булар наша йиғадиган банги болалар. Намага келишган. Ҳар куни қанчасини тутишади товар вагонларда!..

— Шунча тутгани билан яна ёпирилиб келаверишади булар...

— Қандай замонларга қолдик...

Чопарларнинг аччиқ-аламли воқеаси ана шундай тугади. Неғалигини ўзи ҳам билмайди: Авдийнинг юраги бўм-бўш бўлиб қолди...

Қаерда ўтирганини яхши эслолмай, Авдий кутиш залига юрди. У оёқларини

базур судраб босар, боши оққан томонга кетмоқда эди. Шунда бояги сочлари оқарган хотинга дуч келди.

— Ҳа, мана ўзи, мана! — деди ўша хотин оқ халат кийган ҳамширага. — Сен қаёққа кетиб қолдинг, болам. Ахтариб юрибмиз. Мана, ҳамшира қиз келди. Иситмалаб турибсан шекилли. Юқумли касал эмасмисан, деб хавотир олишяпти.

— Ундаймас, — зўрға овози чиқди Авдийнинг.

Ҳамшира Авдийнинг пешонасига қўл теккизди.

— Иссиғи баланд, — деди у. — Нима бўлди? Сиздан балчиқ иси келяпти. Ичингиз кетяптими? — ўсмоқчилаб сўради у.

— Йўқ.

— Майли, фарқи йўқ. Медпунктга борайлик. Доктор кўради.

— Майли, мен тайёрман.

— Нарсаларингиз қаерда?

— Нарсаларим йўқ...

IV

Авдий Каллистратовни Жалпоқ-Соз бекати касалхонасига ётқизишди. Тунд юзли қозоқ врач Олия Исмоиловна касални кўриб, жиддий деди:

— Аҳволингиз унчалар ҳам яхши эмас. Лат еган оёғингизни мутахассис врач кўриши керак. Касал бошқа аъзоларингизга ҳам тарқаб кетмаслиги учун ҳозирча антибиотиклар билан даволаб турамыз. Лекин сиз бошингиздан нима кечирган бўлсангиз, ҳаммасини менга сўйлаб беришингиз керак. Нега қизиқиб қолди деб ўйламанг. Врач бўлганим учун сўраяпман...

Ҳаётда неча юзлаб, минглаб учрашувлар ва айрилиқлар ичида гоҳо шундай ҳам бўладики, уни Худо етказди дейишдан бошқа иложимиз йўқ. Лекин бундай учрашувдан умуман ҳеч нарса чиқмаслиги ҳам мумкин, бироқ одам боласи буни фақат кейин тушунади — шунда у бир зум кўрқиб кетади, ўша учрашув чиппака чиқса, нима бўларди, деган фикрдан... Ахир учрашувнинг нима билан тугаши Худога эмас, одамларнинг ўзларига боғлиқ-ку.

Авдий Каллистратов шунга ўхшаш воқеани бошидан кечирди. Учинчи кун деганда касалхонага, Авдийнинг олдига ўша қиз келди. Авдий уни фақат орзулари оламидагина кўрарди. Чунки қизнинг кимлигини билмасди. Бинобарин, одам боласи дунёда нималар ҳақида орзу қилмайди дейсиз...

Кундузи турли муолажалардан сўнг беморнинг ҳарорати анча пасайди, кечга бориб эса ўттиз еттию учдан юқори кўтарилмади. Лекин оёқнинг шиши ҳамон қайтмаган, бунинг устига ўнг қовурғасининг биттаси синган экан, рентгенда дарз тушгани маълум бўлди. Умуман олганда, бемор соғая бошлаган эди. Авдийнинг кайфияти мўътадил, шикоят қиладиган жойи йўқ эди. Олия Исмоиловна ҳақиқий врачлардан экан, у билим, тажрибалари билангина эмас, бутун рўй-равиши билан ҳам даволаркан. Унинг гап-сўзлари, муомаласи, муолажа тайинлаши беморнинг дилига умид ва ишонч бағишларди, касалликни енгиб ўтишига мадад берарди. У беморнинг руҳиятига донолик ва вазминлик билан таъсир ўтказардики, бошидан шунча савдоларни кечирган Авдий гоҳо инсонга бошқаларнинг ғамхўрлиги ва меҳрибончилиги зарур бўлишини, айниқса, қаттиқ ҳис қилди. Очиғини айтганда, бир чеккаси, у касал бўлгани ва яхши врачнинг қўлига тушгани учун беҳад суюнди. Мўъжаз дарахтзор орасида жойлашган кўримсизгина ва соқит бекат касалхонасида у ўзини шунчалар хотиржам ва яхши сезмоқдайди.

Хиёбонга қараган, оппоқ пардалар тутилган дераза очиб қўйилган эди. Ҳавонинг иссиғи авжида. Палатадаги икки шериги ташқарига айлангани чиқишган. Авдий ёлғиз ўзи ётар ва тез-тез ҳароратини ўлчар эди. Яна ҳарорат кўтарилишини сира истамасди. Дераза нарёғида ўткир пошналарнинг такиртукири эшитилди, аллаким навбатчи ҳамширадан уни сўради. Ким бўлди экан? Овоз Авдийга танишдек туюлди. Кўп ўтмай ҳамшира палата эшигини очди.

— Мана шу ерда ётибди.

— Салом! — деди қиз. — Каллистратов сизмисиз?

— Мен, — жавоб берди Авдий ўз кўзларига ишонмай.

Бу ўша Учқудуққа мотоцикл миниб келган ва Авдийнинг хаёлини ўғирлаб

кетган қизнинг ўзгинаси эди. Авдий ўзини йўқотиб қўйган, қизнинг гаплари қулоқларига кирмас, у ҳақда жуда кўп ўйлаганлиги учунгина нима деяётганлигини сўзи ҳали оғзидан чиқмасдан бурун уқиб оларди. Қизнинг исми-шарифи Инга Федоровна экан. Бу ерга илмий иш билан шуғулланиш учун келганига уч йил бўлибди. Ушандан бери Олия Исмоиловна билан таниш, дугона экан. Олия Исмоиловна унга Авдий ҳақида ҳикоя қилиб берибди. Инга Федоровна бунга қизиқиб қолибди. «Ахир, сиз ҳам худди мен каби наша масаласи билан машғул экансиз, мен Мўйинқум нашасини ўрганиб юрибман, — деб, у нашанинг узундан узоқ лотинча номини айтди. — Шунинг учун олдингизга келдим, танишгани... балки сизга наша юзасидан бирон маълумот керакдир деб ўйладим...» Ахир, унинг назарида, журналистларга илмий маълумотлар ҳам зарур бўлади-ку.

«Э, худойим-эй, илмий маълумот дейди-я. Баногоҳ пайдо бўлиб лолу ҳайрон қилиб қўйдинг-ку. Сўзларинг қулоғимга эмас, юрагимга оқиб кияпти. Фақат кўзларингни кўраётирман. Назаримда, дунёда бошқа ҳеч кимда бундай кўзлар йўқ. Мунажжим сон-саноксиз юлдузлар ичидан мана шундай ўз юлдузини топади. Лекин беҳабар одамларга барча юлдузлар мутлақо бир хил бўлиб кўринади», деб ўйларкан, Авдий қизнинг нигоҳидан гўё қанот боғлаб учарди...

Буларнинг барини Авдий кейин ёлғиз қолгач ва ўзини босиб олгач, бирма-бир хотирасида тиклади. Уша илк дамларда эса у худди жинни бўлиб қолгандек эди. Балки Инга Федоровна буни унинг иссиғи чиқаётганига йўғандир. Ахир, фақат тентак одамгина дабдурустан: «Доим сизни ўйлаганимни қаердан билдингиз?» деб сўрайди-да. Қиз жавоб ўрнига қошларини ҳайрон бўлиб чимирди. Шунда у янада гўзалроқ кўринди ва сирли жилмайиб қўйди. Агар қиз шу бемаъни, маза-матраси йўқ сўзларни бачканалик ва ёки суюқлик деб қабул қилса борми, Авдий унда ҳеч қачон ўзини кечирмас, умр бўйи қийналиб ўтарди. Лекин худога шукрки, қиз унинг сўзига алоҳида аҳамият бермади. Бунга одоб-икромни йўл қўймади. Шундан сўнг улар қизнинг Учқудуққа мотоциклда боргани, биринчи марта қандай кўришганларини кула-кула эслашди. Авдий шу нутилмас учрашувдан бир кун кейин чўлда Петруха ва Лёнька деган чопар болалар билан вертолётдан қочиб ўтлар ичига беркинганларини гапириб берди. Инга Федоровна қотиб-қотиб кулди. Маълум бўлишича, Инга Федоровна вертолётда Тошкентдан келган махсус илмий экспедиция билан бирга учган экан. Тошкентдаги илмий-текшириш институтларидан бири ёввойи нашани у ўсадиган ерларда кимёвий-биологик қуритиш устида шуғулланаётган экан. Шунда Авдийга банг билан кураш икки томонлама олиб борилаётганлиги аён бўлди: ҳам гиёҳвандликни йўқотилмоқчи, ҳам оғули гиёҳларни қуритилмоқчи. Лекин буни ҳал қилиш дунёнинг ҳамма жойларида ҳам осон эмасга ўхшайди. Инга Федоровнанинг тушунтиришича, нашанинг ўсиши ва кўпайишига йўл қўймайдиган кимёвий дориларни топиш қийин эмас. Аммо бу усул нашадан ҳам баттарроқ фалокатга сабабчи бўлади, у ерни хароб қилади, ер камида икки юз йилга ишдан чиқади. Гиёҳвандлик билан кураш йўлида табиатни хонавайрон қилиш ҳам ақлдан эмас: таёқнинг икки учи бор. Инга Федоровна олиб бораётган илмий текшириш доирасига шу мураккаб табиат муаммоларини ечишнинг энг оқилона йўллари ва усулларини ахтариш ҳам кирарди. Э, худойим-эй, деб ўйларди Авдий, агар табиат фикр қилиш қобилиятига эга бўлганда, ўз ҳолича ўсиб ётган гиёҳлар билан инсоннинг маънавий бузилиши ўртасидаги даҳшатли ўзаро боғлиқлик унинг елкасига қанчалар оғир юк бўлиб тушарди.

* * *

Авдий Каллистратов Инга Федоровна билан ўрталарида туғилган муносабатларни «тақдиримда янги давр» деб атар ва бунда ростдан ҳам, ҳеч қандай муболаға йўқ эди. Она шаҳрига қайтиб келганининг нақ эртасигаёқ қизга узундан узоқ хат ёзди. Бу-ку, майли. Лекин йўлда поезд беш дақиқадан кўп тўхтаган ҳар бир бекатдан оқриткалар ёзиб жунатганлигини айтмайсизми. Бу оддий ошиқ-машшукликка ўхшамасди. Авдий ўз ҳаёт йўлида Инга Федоровнани учратганидан бери шунчалар ҳаяжон ҳамда изтироблар ичида яшар эдики, буларни асло ақлга сиғдириб бўлмасди.

У қизга шундай хат ёзди: «Менга нима бўляпти — ҳеч ақлим етмайди! Узимни вазмин, босиқ одам деб ҳисоблардим. Ақлим ҳам, туйғуларим ҳам равон, уйғун эди. Энди эса, ҳатто нима қилаётганимни ўзим билмайман. Дарвоқе, ҳеч нарсани билишни, таҳлил этишни истамайман. Нега шундай, ҳайронман. Бошимга худди тоғ кўчкисидай бахт ёғилди. Мен бу кўчкининг тагида қолдим. Бир ҳужжатли фильмда кўрган эдим — оппоқ қор, тоғ кўчкиси, йўлида учраган жамийки нарсаларни совуриб, эргаштириб кетади. Шундай кўчки менинг устимга ҳам ёғилди. Дунёда бошқа бундай бахтиёр одам йўқ, бўлмаган ҳам; омадим бор экан; мен худди ноғорасини чертиб ўйинга тушаётган ёввойи одамга ўхшайман. Шу ёз бошимга ёғдирган барча нағмалари учун тақдиримдан розиман: у мени тирик қолдирди, ҳаёт қийноқларию гирдобларини кўриш имконини берди; бошқа яна қайда кўриш мумкин буларнинг барини. Бир шахс доирасидаги муҳаббат — бу чинакам руҳий инқилоб, дердим! Шундай экан, унда, яшасин руҳий инқилоб! Совургувчи ва қайта яратгувчи!

Бошолмон сўзларим учун кечир, Инга. Лекин мен сени севаман! Мен учун қанчалар азиз эканлигингни ифодалай олмайман, бунга сўзим ҳам, кучим ҳам етмайди...

Ижозат эт, нафасимни ростлаб олай. Редакцияга бордим. Ҳаммасини мухтасар гапириб бердим. Очеркни тезлат дейишяпти. Балки шу муҳим мавзуда бир туркум очерклар ёзарман. Агар ниятим йўлдошим бўлса, шояд доимий ишлаш учун шу газетада қолдиришар. Лекин бу ҳақда гапиришга вақт эрта. Муҳими, эртага ёзишга ўтираман. Сафарда атай ҳеч нарса ёзиб бормадим. Ҳаммасини бир чеккадан хотирада тиклашга тўғри келади.

Нима қилганда ҳам, оғу тарқатганлиги учун оғир ва адолатли, қонуний жазосини кутаётган чопарларнинг тақдирларига мен бепарво қараёлмайман. Уларни қисмати аччиқ, ўнмаган тирик одамлар деб биламан. Айниқса, Лёнькага ачинаман. Болакай хароб бўляпти. Бу ерда яна ўша ахлоқий масала кўндаланг бўлиб туради. Бу ҳақда сен билан кўп гаплашганмиз, Инга. Сен мутлақо ҳақсан, Инга. Ер куррасининг ҳар қандай нуқтасида руй берган ҳар қандай инсоннинг ҳар қандай жинояти, ҳар қандай ёвузлиги, гарчи биз бундан беҳабар бўлсак-да ва гарчи биз бундан жуда йироқда турсак-да ва бу ҳақда ҳеч нарса билишни истамасак-да, барибир барчамизга тааллуқлидир. Яшириб ўтирадиган жойи йўқ, гоҳо масхара қилиб кулиб қўямиз: қаранглар-а, бизнинг рақибларимиз қандай аҳволга тушишибди, деймиз. Лекин газеталар мамлакатимиздан ташқарида бўлаётган жиноятлар ҳақида ёзиб тўғри қилишади, бунинг ўзига яраша чуқур маъноси бор. Зотан дунёда инсон елкасига тушган барча оғирчиликларнинг ўз мувозанати мавжуд, коинотда бирдан-бир фикрловчи хилқат — бу одам ва одамларнинг мана шу хислатлари, биз буни истаймизми, истамаймизми, уларни бир-бирларидан ўзаро айириб турган барча нарсалардан кўра афзалроқдир. Барча қарама-қаршиликларимизга қарамасдан, биз охир-оқибат ана шу фикрга келамиз. Ер юзиде ақл-идрок тантанаси шу бўлади.

Инга, шундан ғоятда хурсандманки, мени ҳаяжон ва ташвишга солаётган нарсалар ҳақида сенга бемалол ёзишим мумкин, чунки мени тушунасан, мен бунга аминман. Тўхтовсиз хатлар ёзавериб, жонингга тегиб кетаманми, деб кўрқаман. Нима қилай, ёзмай туролмайман, иложим йўқ, акс ҳолда чидаёлмайман. Фикру ҳаёлим сенда, доим сен билан бўлишни истайман. Гоҳо қанийди, яна Мўйинқумга бориб қолсам, мотоциклда Учқудуққа келганингни кўрсам, мен шўрлик художўй фикри жадиdni бир қарашда асиру мубтало этганингни ҳис қилсам, дейман. Ушанда сени кўриб, шу қадар лол қолган эдимки, ҳали ханузгача эсласам, юрагим гурсиллаб уриб кетади, ўзимни кўйгани жой тополмай қоламан. Одам буни айтишга ҳам ҳатто хижолат чекади. Сен мисоли замонавий либосларда ойдан тушган илоҳадай бўлдинг...

Мана шуларни эслаб ўтирарканман, ўшанда, чопарлар билан тўқнашганларимда, инсон азоб-уқубатлари тош-тарозусида, майли, зиғирча бўлса-да ёмонлик камайиб яхшилиқнинг ҳиссаси андаккина кўпайишига хизмат қилолмаганимдан ўкинаман. Улар Худодан кўрқадилар, деб ўйловдим. Лекин уларнинг худоси пул экан. Мана ҳозир ўша чопар болаларга қандай ёрдам беришим мумкин, деган фикр мени қийнайди. Тақдир экан, уларга дуч келдим, улар ўртасида бўлдим. Мен аввало тавба-тазарруни назарда тутяпман. Мен

уларга тавба йўлини кўрсатмоқчи эдим. Тавба инсоният руҳияти тарихининг энг улуғ неъматларидандир. Бизнинг кунларда унинг сариқ чақачалик эътибори қолмади. Ҳозирги замон кишининг маънавий дунёсидан у тамомила бадарга қилинди. Лекин одам тавба-тазарруссиз одам бўлиши мумкинми? Хоҳ хатти-ҳаракатларда, хоҳ ўй-фикрларда, хоҳ ўзини қийнаб ўртанишларда, хоҳ изтироб, пушаймонликларда айби, хатосини тан олиб, ларзага тушмоғи ва кўзи очилмоғисиз инсон инсон бўлармиди?.. Ҳақиқатнинг йўли камолотга эришмоқликнинг кундалик йўлидир...

О, Худойим, яна ўша эски гапга тушиб кетибман-ку! Мени кечир, Инга. Юрагим тошиб кетяпти, чунки фақат сени ўйлайман. Назаримда, сенга айтишим керак бўлган гапларнинг юз мингдан бирини ҳам айтиб улгуролмаётгандайман...

Қанийди, сени тезроқ, тезроқ кўра қолсам, ахир мундоқ ўйлаб қарасам, бир ҳафта бўлибди кўришмаганимизга...

Жуда, жуда соғиндим. Дилим ўртанади тинмасдан. Бошқа ҳамма ҳаёт ташвишлари мен учун ўз қимматини йўқотди, ҳеч нарсага арзимайдиган нарса бўлиб қолди, ажойиб...»

* * *

Июль охирлаган. Кунлардан бир кун мен газета редакциясидан кўнглим хира бўлиб чиқдим. Юрагимга қил сиғмасди. Кутилмаганда чўл очеркларимга муҳаррирнинг муносабати ўзгарган эди. Шов-шув бўладиган материал олиб келиш учун мени илҳомлантирган редакциядаги ўртоқлар ҳам энди ўзларини фалати, худди айб иш қилиб қўйгандай тутишарди.

Буларни кўтариш менга оғир эди. Кишилар олдимда ўзларини алланечук гуноҳкор деб ҳис қилсалар, бундан шу қадар қаттиқ қийналаманки, уларни тезроқ виждон азобидан қутқариш пайига тушаман, токи мени кўрганда қисилиб-қимтиниб ўтирмасинлар дейман. Акс ҳолда уларнинг айблари учун ўзимни айбдор ҳисоблай бошлайман...

Редакциядан чиқиб кетарканман, бу ерга бошқа қадам босмайман, нима қиламан кўзларига хунук кўриниб, агар керак бўлсам чақиришар, деб ўйладим. Агар чақиришмаса, яна ўзларига ҳавола. Жилла курса, бу ишдан ҳеч нарса чиқмаганлиги ва умид иплари кесилганлигини биламан-ку.

Россияда ёзнинг энг гўзал чоғлари эди. Мен хиёбонлардан ўтиб борардим, ичимга чироқ ёқса ёримасди. Чўл очеркларини ёзиш учун қанча куч-қувват сарфладим, уларда ўзимнинг граждонлик дардимни баён қилмоқчи бўлдим, изҳори дил ва башорат каби қоғозга туширдим. Лекин кутилмаганда, мамлакатнинг обрўйи деган қандайдир гаплар чиқди (бундоқ ўйлаб кўринг-а, биз ўзимиздан ўзимиз нимани яширамиз?), мана энди, не машаққатлар эвазига қўлга кирган чўл очеркларим шу гап-сўзлар тагида кўмилиб кетмоқчи. Қанчалар хафа бўлганимни сўз билан ифодалаб беролмайман. Яна энг алам қиладиган жойи шундаки, муҳаррир нима дейди денг:

— Балки буларнинг барини юқори идораларга маълумот тариқасида ёзиб бериш керакдир. Зарур чоралар кўрилар, ахир.

Ҳа, шундай деди.

Мен эсам, тоқатим тоқ бўлиб, эътироз билдирдим:

— Қачонгача биз ўзимизни ҳатто фалокатларимиз ҳам бошқаларникидан яхши деб ишонтирамиз?

— Бунга фалокатнинг нима алоқаси бор? — деб қовоғини ўйди муҳаррир.

— Алоқаси шуки, гиёҳвандлик ҳам ижтимоий фалокат.

Кейин кетдим. Фақат Инганинг хатларигина кўнглимга ёруғлик олиб кирарди. Уни соғиниб, кўргим келса, дарҳол хатларини такрор-такрор ўқирдим. Телепатия бор, мен бунга ишонаман. Акс ҳолда мени тинимсиз ўйлатган, қийноққа солган, ҳаммадан кўпроқ тўлқинлантирган ва ташвишга қўйган нарсалар ҳақида аввалроқ унинг хатларида гап очилганлигини қандай тушунтириш мумкин? Бу хатлар менга умид ва ишонч бағишларди. Йўқ, қисмат мени алдамади, менинг устимдан кулмади. Ахир, ҳозирги замоннинг ёшгина жувонларига менга ўхшаганлар ёқармиди асло? Мен одоб-ахлоқ ҳақида эски тушунчаларда юрган, омади чопмаган, ови юрса-да дови юрмаган, ўқиб-

ўқимаган бир лакалов бўлсам? Алпқомат, алптақлид йигитларга тенглашолмасам? Бироқ Инга хатларида менга шунчалар ишонч билдирар, ҳурмат-эътибор кўрсатар ва энг муҳими, қалбининг майлини очик ифодалар эдики, бундан гўё менга қанот битар, кўнглим кўтарилар эди. Уни, менинг Ингамни учратганимдан қанчалар шоду бахтиёр эдим! Севгининг фасонаси ҳам шунда, бир-бирига тинимсиз талпинишда эмасми...

Ҳозирча ҳеч қандай турмуш икир-чикирларига дуч келмаган эдик. Шунга қарамасдан, бундай ташвишлар борлиги ва уларни ечиш зарурлигидан хурсанд эдим. Мен муқим даромади бўлган тайинли бир ишнинг бошини тутишим керак эди. Шу кунгача отамнинг эски китобларини сотиб тирикчилик ўтказиб турганим ва бундан ҳаддан ортиқ эзилардим. Мен Осиёга, Инганинг олдига бориш хаёлида юардим. Уша ерда ишга жойлашсам, илдиэ отсам, доим унинг ёнида бўлсам, дердим. Унинг экспедициясига ёрдамчи ишчи бўлиб киришга, тадқиқотларини муваффақиятли олиб боришлари учун кўмаклашишга тайёр эдим. Бир чеккаси, бу тадқиқотларга ҳам энди бефарқ қарай олмасдим. Икковимизнинг умумий манфаатларимиз шу ерда бирлашар эди: мен гиёҳвандликни ахлоқий-маънавий йўл билан йўқотишни кўзлардим, у эса шу вазифани илмий жиҳатдан ҳал қилиш устида ишларди. Унинг ўз ишига берилганлигини кўриб, завқим келарди. Ваҳоланки, унинг иши унчалик эътиборни ҳам тортмас, обрў, шон-шухрат ҳам ваъда қилмас, тез кўтарилиш учун пиллапоя ҳам бўлолмас эди. Очиғини айтганда, Инга ёввойи ҳолда ўсадиган нашапояни йўқотишдек илмий муаммо устида жиддий текшириш олиб бораётган бирдан-бир киши эди. Унинг ўзи шу ердан, жамбуллик эди. Тошкентда ўқиган эди. Илмий ишнинг худди мана шу соҳасини танлашида, албатта, буларнинг бари маълум даражада ўз таъсирини ўтказган эди.

Инга ҳаётининг ўзига яраша ишқалликлари ҳам йўқ эмасди. Олдинги эри — ҳарбий учувчи билан уч йилдан бери бирга туришмасди. Инга ўғил кўргач, ажралишган эди. Ҳозир учувчи бошқага уйланмоқчи бўлиб юарди. Шунинг учун Инга билан охири марта учрашиб, ҳаммасини ва айниқса, ўғилча тақдирини бир йўла ҳал қилишлари керак эди. Кичкина Игор Жамбулда, бобоси ҳамда момоси кўлида, докторлар хонадонида тарбияланар эди, лекин Инга ўғли доимо ўзи билан бирга туришини истарди. Инга хатларидан бирида ўғлимни кузда Жалпоқ-Созга олиб келмоқчиман, темирийўлчилар боғчасидан жой ваъда қилишяпти, деб ёзганида, мен бундан чандон хурсанд бўлдим ва унга мендан нима лозим бўлса, ҳаммасини бажонидил адо этажагимни билдириб жавоб ёзиб юбордим.

Шундан кейин у кузда дам олгани чиқаман, бирга Жамбулга борсак, ўғилчани ва ота-онамни кўриб келсак, деб хат ёзди. Биргаликда сафар қилишимиз ҳақидаги гапидан ниҳоятда тўлқинланиб кетдим. Унга истаган пайтда боришга тайёр эканлигим, ундан жонимни ҳам аямаслигим, умуман олганда, доимо ҳар икковимизнинг ва энг аввало, унинг манфаатларини кўзлаб иш тутмоқчилигимни ёзиб юбордим. Сенга фойдам тегса ва сенга керак бўлсам, менинг бахтим шу, дедим.

Кузда турмушимизни ҳал қилишимиз керак эди. Ўй-хаёлим фақат шу билан банд эди. Жамбулга Инганинг ота-онаси ва кичкина Игорни кўргани боришимизни ўйлаб, ўзимни қўйгани жой тополмасдим. Кўп нарсалар шунга боғлиқ эди. Сафарнинг ўзи бўлмайти, маблағ керак эди. Боришнинг ўзига қанча пул кетади. Мўйинқум очеркларининг чиқишига умид боғлаган эдим. Лекин, афсуски, бу ҳам чиппакка чиқди. Шундан сўнг область босмахонасига вақтинча тунги корректор бўлиб ишга кирдим. Шу билан бир куним ўтиб турди...

Ниҳоят, яна Ингадан хат олдим. У хатида Жалпоқ-Созга октябрь ойининг охирида кела олсанми, агар кела олсанг, ноябрь байрамига бирга Жамбулга борар эдик, деб ёзганди...

Бошимдан ҳушим учиб, ўша заҳоти шаҳар телеграфига югурдим, телеграмма жўнатай деб... Китобларни тезроқ сотиб, йўлга тушиш керак эди.

V

Обер-Кандалов Мўйинқумда кийик қирғинига одам қидириб вокзални айланиб юрганида Авдий Каллистратовга дуч келди.

Бу юмушни Обер-Кандаловга топширган одам ишнинг кўзини биларкан. Кандалов кўпни кўрган киши, темир йўл ёнғиндан сақлаш идорасига комендант бўлиб жойлашиб олган, илгари ҳарбийда ва бунинг устига штрафбатда хизмат қилган (бир балоси бордир-ку, ахир!), чўлдаги шошилишча тадбирга жуда мос тушарди. Бунда Кандаловнинг ўзи ҳам баъзи бир нарсаларни кўз остига олиб қўйган эди. Область бошқармасига гўшт топшириш планини бажаришга ёрдамлашсам, ўзимни анча тиклаб оламан ва айрим область идораларининг кўмак-кўшиши билан партия аъзолигига тикланаман, деб мўлжалларди. Ахир уни қандайдир пул, мол ўғирлаганлиги ёки оғир суниестемолларга йўл қўйганлиги учун партиядан ўчирганлари йўқ-ку. Давлатга ҳам заррача зиёни теккан эмас. Камдан-кам учрайдиган қилғилик билан қўлга тушган, штрафбат казармаларида бор-йўғи эркаклар билан ётган, хизмат мавқеидан фойдаланиб, уларни шунга мажбур қилган, холос. Хўп, муддатдан ташқари хизматга қолган старшина айб қилиб қўйибди, хўп, баъзи мафкураси шубҳали шахслар ва айниқса, турли-туман мазҳабчилару гиёҳвандларни зўрлабди, хўп, шунга шунчами, уларнинг нимасига ачиниб ўтириш керак? Қачонгача шунини деб уни оқ калтак-қора калтак қилиш мумкин? Хотини ташлаб кетганининг ўзи етмайдими? Хўп, ичса ичибди, лекин ким ичмайди ҳозир? Ҳолбуки, агар эътибор билан қарашса, у жуда ҳам керакли одам-ку. Мана, жиддий бир ишни топширишди. Кўз очиб юмгунча одам тўплаб келмадимми, ахир. Ярим кечаси вокзалга борди. Халойиққа шундай сарасоф солди. Унинг кўзлари пишиб кетган. Дарров Мўйинқумга боришга тайёр, пулга муҳтож, мўмай даромадга суюги йўқ одамларни ажратиб олди. Авдий Каллистратовни ҳам ана шунда учратди.

Авдий Кандаловнинг таклифини муҳтожлик туфайлигина қабул қилгани йўқ: у ҳеч кутмаган, ғоятда ташвишли бир ҳол рўй берди — Инга Федоровна-нинг хати бўйича Жалпоқ-Созга келиб, уни бу ерда топмади. Жуда маънос тортиб қолди. Лекин бу шунчалик хафа бўлишга арзирмиди, нима бўлиши ўзи номаълум эди-да. Самолётда келди. Самолётга чиқиш учун Москвага борди. Кунини бўйи югуриб юриб билет топди. Олмаотадан бу ергача поездда келди. Ниҳоят, икки кун деганда, касалхонага қўшни лаборатория ҳовлисидаги мўъжазгина уйга етиб борса, эшик берк. Калит солинадиган тешикда Инга Федоровна икки энлик хат қолдирган экан. Унда вокзал почтасидан Авдий номига ёзилган мактубни талаб қилиб олишни сўраган эди. Авдий тўдлик билан почтага чопди. Унга хатни дарҳол топширишди. У юраги уришдан тўхтаб қолай деб, кичкина боғчага кириб, скамейкага ўтирди-да, хатни очди.

«Авдий, меҳрибоним, мени кечир. Бундай англашилмовчиликни билганимда, сенга ҳозирча келмай тур, деб хабар қилган бўлардим. Ҳойна-ҳой, жўнатган телеграммамни олмагандирсан, йўлга чиққандирсан бу пайтда. Гап шундаки, Жамбулга кутилмаганда Игорнинг отаси келиб, бола хусусида судга ариза берибди. Тезлик билан Жамбулга жўнадим. Бунга унга ёзган хатим сабабчи бўлса керак. Унга ўзим ғоятда ҳурмат қиладиган одам билан янги ҳаёт қўрмоқчи бўлаётганимни очиқ маълум қилган эдим. Уртамизда бола борлиги учун унга айтишим керак эди.

Севгилим, мени яна бир карра кечир. Шундай бўлиб қолди. Қайтага яхши бўлди. Эртами, кечми, барибир бу масалани ҳал қилиш керак эди. Бошидан битадиган ишнинг битгани маъқул.

Сен келганимда эшик ёпиқ бўлади. Калитни лаборант қизимиз Саула Алимбоевага ташлаб кетаман. Жуда ҳам яхши қиз. Бизнинг лабораториямиз қаердалигини биласан-ку. Ундан калитни олиб, бемалол меникида туравер. Ҳеч нарсадан қисинма ва мени кут. Афсуски, Олия Исмоиловна дам олишга чиққан, бўлмаса у билан гаплашиб туришинг мумкин эди, антиқа аёл. У сени жуда ҳурмат қилади. Бир ҳафтада ишларимни битирсам керак. Бундан кейин бизга ҳеч нарса тўғаноқ бўлмаслиги учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан. Кичкина Игорни кўришингни истаган эдим. Менимча, у билан иноқ бўлиб кетасизлар. Ҳаммамиз бирга турсак дейман. Унгача, олдин айтганимдай, ота-онамни кўриб келсак, сен Федор Кузьмич ва Вероника Андреевна билан танишиб олишинг керак. Севгилим Авдий, ранжима ва кўнглингни чўқтирма. Ҳаммаси жойида бўлади.

Сенинг Инганг.

Айтганча. Агар ишдан ташқари пайтда келиб қолсанг, Алимбоеванинг адреси: Абай кўчаси, 41. Эрининг исми-шарифи Даурбек Иксанович».

Авдий хатни ҳовлиққанча ўқиб чиқиб, ўйга толди. У ҳанг-манг бўлиб қолди: ҳеч кутилмаганда иш бутунлай бошқача тус ола бошлаган эди. Авдий калит излаб бормади. Кутиш залида яхшилаб ўйлаб олишга қарор берди. Таниш касалхона атрофида айланиб юрди. Кейин бекат билан шаҳарча орасида ёлғизоёқ йўл борлигини кўриб, ундан нари бориб, бери кела бошлади...

Чўлга кеч куз кирган эди. Анча салқин тушган. Момиқ, уқпар булутлар худди уммонларнинг олис оқ ёллари каби октябрнинг ёз ўтиб, бўзранг тус олган осмонини қоплаган эди. Дарахтлар япроқларини тўкиб қўяёзган, қўнғир япроқлар шалдирар эди. Отизлар ҳам йиғиштириб олинган, яланғоч бўлиб қолганди. Жалпоқ-Сознинг кўчалари ҳувиллаган, зерикарли эди. Ҳавода мезонлар учиб юрарди, кутилмаганда юзга ёпишарди. Буларнинг бари Авдийни дилгир қиларди. Ўз техника қудрати билан чўл кенгликларини босган станцияда ҳаммаёқни гулдираган, қалдираган овозлар тутган, ҳаёт томирлари тўхтовсиз гурсиллаб уриб турарди. Ҳисобсиз темир изларда у ёқдан-бу ёққа поездлар юрар, одамлар ўтишар, радиодан диспетчерларнинг овозлари чўлга хириллаб таралар эди.

Яна Авдий ўша ёз кунларини, чопарлар воқеасининг охириги дамларини эслади. Шу аснода Авдий яна неча-неча бор тавба-тазарру ҳақидаги хаёлларга қайтди. Қанча кўп ўйлаган сари шунча кўп ишонч ҳосил қилардики, тавба — бу ҳаёт тажрибаси кўпайган сайин ортиб бораверадиган виждон қиймати, қўлга киритиладиган қиймат, инсон ақл-идроки томонидан тарбияланадиган, парваришланадиган қиймат экан. Одам боласидан бошқа ҳеч кимга пушаймонлик ҳиссиёти берилмаган. Тавба инсон руҳининг ўзи ҳақидаги абадий ва ҳеч ўзгармас ғамхўрлигидир. Шундан хулоса чиқариш мумкинки, қилғилик ва ёки жиноят учун бериладиган ҳар қандай жазо жиноятчини пушаймонга солиши керак. Акс ҳолда бу ваҳший ҳайвонни жазолашдан бошқа нарса эмас.

Шуларни ўйлаганча, Авдий вокзалга қайтди. Эсига анов тажанг лейтенант тушди. Мени эслармикин, Петруха, Лёнькага ўхшаган наша йиғувчиларнинг ҳоли нима кечдийкин, деган хаёлда лейтенантни кўрмоқчи бўлди. Буни билишни истаганининг бошқа бир сабаби ҳам бор эди: у худди осмон четида уюлиб келаётган қора булутлардай ўзини бетиним ўртаб, безовта қилаётган Инга Федоровна ҳақидаги хаёллардан жон-жаҳди билан фориг бўлишни хоҳларди. У энди ўзининг бутун ҳаёти, келажагини шу нарса билан ўлчарди. Унинг тақдирини узоқ Жамбулда ишнинг қандоқ боришига боғлиқ бўлиб қолганди. Бу ерда у чорасиз эди, шундай экан, буни ўйламаслик, ёпирилиб келаётган хаёллардан нари қочиш керак. Афсуски, тажанг лейтенантни Авдий тополмади. Авдий милиция хонасининг эшигини тақиллатган эди, бир ходим чиқди.

— Нима дейсиз?

— Э, биласизми, бир лейтенантни кўрмоқчи эдим, — деб тушунтира бошлади Авдий, бундан ҳеч нарса чиқмаслигини олдиндан сезиб.

— Ким у? Бизда лейтенантлар кўп.

— Афсуски, унинг исми-шарифини билмайман, лекин кўрсам, танийман.

— Ишингиз борми?

— Нима десамикин, гаплашмоқчи эдим...

Милиция ходими унга қизиқсиниб қаради.

— Майли, қараб кўр, балки лейтенантингни топарсан, — деди сўнг сенсираб.

Лекин ичкарида, телефон олдида, бу сафар бошқа бир одам ким биландир гаплашиб ўтирарди. Авдий узр сўраб чиқиб кетди. Чиқаркан, илгари қўлга тушган жиноятчилар ўтирган тўсиқ орқасига кўз югуртирди. Қафас бўм-бўш эди.

Яна Авдий ўзи истар-истамас юрагини ўртаган хаёллар домига тушди. Ингага нима бўлди? Унинг ҳамон Инга ташлаб кетган калитни бориб олгиси келмасди: Инганинг ҳувиллаган уйида яна якка, азобли ўйлар исқанжасида қовурилишини, ўзини ҳаддан ташқари ёлғиз ҳис қилишини биларди. Агар Инганинг аҳволини ва унинг қачон қайтишини билганда эди, вокзалда ўтириб ҳам кутаверарди. Авдий шу тобда Жамбулда нималар бўлаётгани, ўзи севган

аёлга қанчалар оғир эканлигини тасаввур қилишга уринар, қўлидан ҳеч нарса келмаслигидан ўкинар эди. Ота-онаси болани отадан маҳрум қилмаслик учун эринг билан яраш, деб туриб олсалар, унда нима бўлади? Иш шу даражага ҳам бориши мумкин-ку, ахир. Унда тўрва-халтасини кўтариб орқага қайтишга тўғри келади. Авдий ярқираб турган, келишган, форма кийган, погон таққан, унвони ҳам майордан кам бўлмаган кишини кўз ўнгига келтириб кўрди. Албатта, унинг олдида Авдийнинг ҳеч қандай афзал жойи йўқ. Инга учун қандайдир унвонлару ташқи йилтироқликнинг ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигига Авдийнинг ишончи комил эди. Ким билсин, балки Инганинг ота-онаси учун бунинг аҳамияти бордир, ҳарбий учувчи, Игорнинг отаси куёв бўлгани маъқулми ёки иш-хўшининг тайини йўқ ғалати бир кимса маъқулми — улар бунга бефарқ қарай олмасалар керак.

Қош қораймоқда эди. Қоронғи туша бошлаганини кўриб, Авдийнинг дили баттар хуфтон бўлди. Одамлар тиқилиб кетган вокзалнинг ичи ғира-шира ёритилган, ҳаво дим, тамаки тутунига тўла, Авдийнинг ичига чироқ ёқса ёримасди. Назарида қоронғи, кўрқинчли ўрмонга кириб қолгандай эди. Ғариб эди. Ғарибдан ғариб. Кузнинг шамоллари шувиллаб дарахтларнинг бошларини эгади. Тез орада қор тушади. Қор дарахтларни ҳам, Авдийни ҳам кўмиб кетади. Ҳаммасини қор босади ва ҳаммаси унутилади... Авдий жонидан тўйган эди. Агар шу соатларда у Инганинг келмаслигини ёки мабодо келса ҳам, ёлғиз келмай, нарсаларию китобларини йиғиштириб, сўнг ўз ҳарбий учувчиси билан жўнаб кетишини билса, шу заҳоти ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзини поезд тагига ташлаган бўларди...

Мўйинқум сафари учун зарур одамларни тўплаб юрган Обер-Кандалов Авдий Каллистратовни мана шундай оғир соатда, бемаҳал бир вақтда Жалпоқ-Соз вокзалида учратди. Обер-Кандалов анча кўзи пишган одам бўлса керак, ҳарқалай, бир қарашда Авдий ғоятда ночор аҳволда эканлигини ва ўзини қўйишга жой тополмаётганлигини билди. Ҳақиқатан ҳам, Обер-Кандалов Авдийни Мўйинқум чўлига икки-уч кунга мўмай пул ишлаб келиш учун таклиф қилганда, у дарҳол кўна қолди. У шоми ғарибонда нима бўлади-нима қўяди, деб шумшайиб ўтирмаслик учун ҳар нарсага тайёр эди. Балки Мўйинқумдан пул топиб қайтгунимча Инга Федоровна ҳам келиб қолар ва ҳаммаси жой-жойига тушиб кетар: ёки у (о, қандай бахт!) севгани билан буткул қовушади, ёки орқага қайтишга, яна яшаш учун ўзида куч топишга тўғри келади... Лекин бунисидан у жуда-жуда кўрқади...

Уша кеча Обер-Кандалов Авдийни ёнғиндан сақланиш биносига олиб борди. У шу ерда, каравотда ётганича тонг оттирди...

Эртасига эрталаб ҳаммалари машиналар карвонида Мўйинқум чўлига қирғинга отландилар. Уйнаб-кулиб келамиз дедилар...

* * *

Мана энди улар Авдий Каллистратовни суд қилишарди. Улар деганимиз — беш ароқхўр — Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкин ва Абориген-Узоқбой. Тўғрироғи, Гамлет-Галкин ва Абориген-Узоқбой фақат томошабин бўлиб туришар, анов қутуриб суд қилаётган уковни қандайдир юмшатишга кўрқа-писа, ботиниб-ботинмай уринишарди.

Гап шундаки, кечга бориб, ҳўв вагонда бўлганидай яна Авдийнинг жини тутди. Шундан кейин ўч олиш бошланди. Мўйинқум кийикларига уюштирилган қирғин Авдийга шунчалар оғир таъсир этдики, бу хунрезликни дарҳол тўхтатишни талаб қилди, ваҳшийлашиб, кетган овчиларни тавбага чақирди. Худодан кечирим сўрайлик, деди; Гамлет-Галкин ва Узоқбойга, менга қўшилишлар, дея ялинди. Учовлон бўлиб Обер-Кандалов ва унинг малайларини ташлаб кетайлик, жаҳонга жар солайлик, ҳар биримиз Худони, Оллоҳ Каримни ўйлайлик, Унинг беҳудуд раҳм-шафқатидан умидвор бўлайлик, тирик табиатга эткизган зиён-заҳматимиз учун, қилган гуноҳларимиз учун Ундан мағфират тилайлик, инчунун, чин дилдан тавба-тазарру қилибгина марҳаматига етишмоқ мумкин, деди.

Авдий қичқирар, қўлларини осмонга кўтарар, менга қўшилишлар, ёмонликдан покланайлик, истиғфор айтайлик, деб ёлворар эди.

У жазавага тушар, бемаъни ва кулгили бўлиб кўринар, худди охир замон келганидан хабар бераётгандай бўкирар, фарёд кўтарар, назарида ҳамма-ҳаммаси зулмат чоҳига, жаҳаннам оловлари ичига қулаётгандай эди.

У мўмай пул ишлаш учун келганлари Худо билан яраштирмоқчи бўларди... Кўз илғамас Мўйинқум кенгликларида авжга миниб бораётган қирғинбаротни тўхтатишга кўшиш этарди... Лекин ҳар нарсадан қудратли механизацияга кучи етармиди унинг...

Енгиб бўлмас нарсани енгаман дерди...

Шундан сўнг Мишашнинг маслаҳатига кўра уни арқон билан чирмаб боғлашди-да, машинанинг кузовига, ўлган сайғоқлар устига итқитишди.

— Шу ерда ёт, онангни... Сайғоқ билан қўшмозор бўл! — деб қичқирди Мишаш азбаройи бўғилиб... — Чақир энди Худойингни! Балки чақирганингни эшитса, олдинга тушар, ҳе, онангни...

Тун эди. Мўйинқум осмонида ой ярақларди. Ҳаммаёқ қонга ботганди. Барча тирик жониворлар ва ҳатто бўрилар ҳам олам остин-устун бўлиб кетганлигини ўз кўзлари билан кўрган эдилар...

Хонавайрон қилувчилар эса ов кайфини суришарди... Фақат Мўйинқумга кулфат тортиб келган Авдийгина кўкка тикилиб йиғлаб ётарди...

Уни суд қилмоқчи эдилар...

* * *

Мишаш билан Кепа Авдийни машинанинг кузовидан тортиб туширишди-да, Обер-Кандаловнинг олдига судраб келиб, елкасидан босиб чўккалатишди. Обер-Кандалов бўш яшикнинг устида бужмайиб ёғимланган плашчининг этакларини икки томонга ёйиб, кирза этикдаги оёқларини кериб ўтирарди. Машина кичик чироқларининг ёруғида у ғайритабиий, ваҳимали, бадқовоқ ва ҳаддан ташқари мудҳиш кўринарди. Ён томонида — тоза кийик гўштидан пиширилган кабобнинг ҳиди кўтарилаётган олов; бу ерда — жунжиккан, ҳурпайишган Гамлет-Галкин билан Абориген-Узоқбой тик туришибди. Икковининг ҳам кайфи тароқ, Авдийни Обер қандай тергашини кутиб, нималарнидир пичир-пичир қилишиб, бемаъниларча илжайишар, бир-бирларини туртиб қўйишар, кўз қисишар эди.

— Ҳа, нима дейсан? — деб сўради ниҳоят Обер олдида чўккалаб турган Авдийга еб юборгудай бўлиб қараб. — Ақлинг кирдимми?

— Қўлимни ечинглар, — деди Авдий.

— Қўлингними? Нега қўлинг бойланди, шуни ўйладингми? Исёнчилар, фитначилар, ғаламислар, тартиб-интизомни бузувчиларнинг қўллари бойланди! Бузиқиларнинг, тушундингми? Тартиб бузиқиларнинг!

Авдий миқ этмади.

— Майли, ечсак ечайлик қўлингни, ундан кейин нима қилар экансан, кўраммиз, — деб раҳм қилди Обер. — Қани, уни қўлини ечинглар, — буюрди у, — ҳозир қўли ўзига керак бўлади.

— Онангни... чечиб нима қилади, — тўнғиллади норизо бўлиб Мишаш Авдийнинг орқасида арқонни бўшатаркан. — Буларни дарров кучук боладай сувга чўктириш керак. Бундайларни етти буклаб, ерга қозиқ қилиб қоқиш керак.

Арқон ечилгандан кейингина Авдий елкалари ва қўллари қанчалар увишиб қолганлигини сезди.

— Мана, илтимосингни бажардим, — деди Обер-Кандалов. — Ҳали вақтинг бор. Ҳозирча, ма, манавини ич! — у Авдийга ароқ тўла стакан узатди.

— Йўқ, ичмайман, — қайтарди Авдий.

— Ичмасанг ичма, қон қусгур! — Обер стакандаги ароқни Авдийнинг юзига шартта сепиб юборди. Авдий чўчиб тушди, қалқий-қалқий ўрнидан ирғиб туриб кетди. Бироқ Мишаш билан Кепа яна елкасидан босиб, Авдийни ерга қапиштириб қўйишди.

— Ёлғон айтяпсан, онангни, ичасан! — ириллади Мишаш. — Айтмадимми, бундайларни чўктириш керак! Қани, Обер, ароқдан қуй. Оғзидан қуймасам, одаммасман. Ичмасин-чи, итдай уриб ўлдираман.

Стакан Мишашнинг қўлида қисирлаб кетди, чети Авдийнинг лаблари, юзларини тилди. Ўз қонига ғорқоб бўлган ва ароқ томоғига тиқилган Авдий

бошини олиб қочди, Мишаш билан Кепага қаршилик кўрсатиб, оёқ-қўлларини тарпитди.

— Болалар, қўйсанглар-чи, худо кўтарсин, ичмаса ичмасин, ўзимиз ичамиз! — дея Гамлет-Галкин тепкилашиб ётганларнинг атрофида зир югуриб, зорланарди. Абориген-Узоқбой машинанинг орқасига қочди. У ердан нима қилишини билмай кўрқа-писа қараб турди: қочай деса, ҳали шунча ичилмаган ароқ қолиб кетади, қочмай деса, бошига бало орттиради... Фақат Обер-Кандаловгина тахтда ўтиргандай бўш яшиқдан қимирламай тепкилашиб думалашаётганларни томоша қиларди.

Гамлет-Галкин Обер олдига югурди.

— Тўхтат, Обер, барака топкур, ўлдириб қўйишади. Қамалиб кетамиз!

— Қамалармиш! — кибр билан ижирганиб деди Обер. — Мўйинқумда қамоқ нима қилади, тентак? Бу ерда мен судман! Ким билиб ўтирибди нима бўлганини. Уни балки бўрилар бурдалаб кетгандир. Ким кўрган, ким исботлайди!..

Авдий ҳушдан кетиб, уларнинг оёқлари остига қулади. Икковлашиб тепкилай беришди уни. Кўзи қоронғилашаркан, Авдий охирги маротаба Ингани ўйлади: унинг ҳоли нима кечади, уни ҳеч қачон ҳеч ким ўзи севган каби севолмайди.

Унинг қулоғи чип битди, кўз ўнгини туман қоплади. Шунда хаёл лавҳасида кўкёл бўрини кўргандай бўлди. Иссиқ ёзда чўлда, нашазорда устидан оловдай учиб ўтган бўри...

— Мени қутқар, бўрижон, — бу Авдийнинг оғзидан чиққан охирги сўз эди.

У аллақандай савқитабий ҳолда Акбара ва Тошчайнар ўз инларига яқинлашиб келаётганликларини аниқ ҳис қилди. Лекин уя атрофида одамлар бор эди. Махлуқлар, одамлар энди жунаб кетган бўлсалар керак, деб умидвор бўлиб, яна қадрдон жойларини қора тортиб келган эдилар...

Лекин юк машинаси ҳамон ўша ерда ҳайбатли қорайиб кўринар, у ердан бақириқ-чақириқлар, тўполон, урган, сўккан овозлар қулоққа чалинади...

Бўрилар яна чўлга қайтишга мажбур бўлдилар. Улар хит, афтодаҳол, бошлари оққан томонга кетиб борардилар... Одамлар туфайли улар ҳаловатларини йўқотган, на кечаси ва на кундузи тинчир эдилар... Улар оҳиста судралишар, ой думларини қисганча оқсоқланиб бораётган махлуқларга маъюс нурини сочар эди...

Суд, тергов эса давом этарди... Фирт маст қирғинчилар Авдийни дўппослаб ерга қулатишаркан, у энди бутунлай ўрнидан туролмай ётиб қолганига эътибор бермасдилар.

— Қани, ўрнингдан тур-чи, попнинг ўғли, — деб тепкилашарди уни дам Мишаш, дам Кепа ўрнидан турғизмоқчи бўлиб. Лекин Авдий тинмай инграрди, холос. Қутуриб кетган Обер-Кандалов қопдай бўшашиб қолган Авдийни ердан кўтарди-да, ёқасидан бўғиб олганча, оғзидан кўпик сочиб бўкира бошлади. У бўкирган сари яна баттар хуружга минарди:

— Сен қанжиқ ҳали бизни Худо билан кўрқитадиган бўлдингми! Кўзимизни Худо деб ўйиб олмоқчимисан, ифлос! Бизни Худо билан кўрқи-толмайсан. Сен ўйлаган одамлар бошқа, қанжиқ! Узинг кимсан! Биз бу ерда давлатнинг топширигини бажаряпмиз, сен, қанжиқ, планга қаршисан, областга қаршисан, сен, ифлос, халқ душманисан, халқ ва давлат душманисан. Сенга ўхшаган душманларга, зараркунандаларга, қўпоровчиларга ер юзида ўрин йўқ! Сталин айтган: «Ким биз билан эмас, демак, бизга қарши». Халқ душмаларини тағ-томири билан қуришиб ташлаймиз! Аямаймиз! Агар душман таслим бўлмаса, уни мажақлаб онасиникига киргизиб юборадилар. Армияда бундай сўзлар учун оёғингни осмондан қиладилар, вассалом! Она заминимизни сендай ифлослардан тозалаймиз. Ҳей, черков каламуши, сен қилаётган ишингни биласанми? Сен ҳаммасини барбод қилмоқчимисан! Топшириққа ғов қўйяпсан! Ҳаммамизни юзимизни ерга қаратмоқчисан. Ҳей, мен сен халқ душманидай бўғиб ўлдираман. Менга раҳмат дейдилар. Чунки сен империализминг айғоқчисан, ифлос! Сталин йўқ, хоҳлаган ишимизни қиламиз, дейсан-да, а? Сен попнинг газандаси, қани, тиз чўк, ҳозироқ тиз чўк. Мана, мен сенга ҳокимман. Қайт Худодан! Танимайман, билмайман, де! Воз кеч! Аксинча, асфаласофилинга жунайсан, ифлос!

Авдий тиззасида туролмади, йиқилди. Уни кўтариб қўйдилар.

— Гапир, ифлос, — бўкирарди Обер-Кандалов. — Худодан юз ўгир! Айт! Худо йўқ, деб айт!

— Худо бор! — ингранди Авдий.

— Э, ҳали шундоқми! — илон чаққандай ўкирди Мишаш. — Мен сенга айтдим-ку, онангни, тилини бермайди деб!

Обер-Кандалов қаҳридан бўғилиб, яна Авдийнинг ёқасидан бўғиб, силкитди.

— Билиб қўй, ҳой, художўй, ҳозир чиққан жойингга киргизиб юборамиз! Ҳеч эсингдан чиқмайди! Қани, уни ҳўв анов саксовулга олиб боринглар. Ифлосни осамиз! — деб чинқирарди Обер-Кандалов. — Оёғининг тагидан ўт қўямиз. Ёниб кетсин бу тўнғиз!

Шундан сўнг Авдийни жар тепасида ўсган қари саксовул сари судраб кетдилар.

— Арқон келтир! — буюрди Обер-Кандалов Кепага.

Кепа кабинага югурди.

— Ҳей, менга қаранглар! Узоқбой, мамлакатнинг эгаси, қайдасан, падарингга лаънат! Сен-чи, ҳой, бозори касод артист, нега бир чеккада қараб турибсанлар, а? Қани, келиб буни бир боссанглар-чи! Бўлмаса, ароқ йўқ сенларга! — қўрқитди Обер-Кандалов ароқхўрларни. Шундан сўнг иккови югургилашиб келиб шўрлик Авдийни оса бошладилар.

Безорилик бирдан машўум тус олди. Бемаъ依лик, масхарабозликнинг охири қатл билан тугайдиганга ўхшаб қолди.

— Онангни, бу чўлда мих билан тахта топилмади-да! Вой, онангни! — афсусларди Мишаш саксовул шохларини қасир-қусир синдираркан. — Буни тахтага қоқсак, хўп зўр иш бўларди-да, онангни! Қанийди михлаб ташласак!

— Ҳеч зиёни йўқ! Уни арқонга тортамиз! Михлагандай бўлиб туради! — йўлини топди Обер-Кандалов. — Қўли, оёғидан тортиб бақадай қотириб қўямиз, қимир этолмайди! Эрталабгача осилиб турсин-чи, кўрамиз, Худо борми, йўқми — билади! Ўйлаб олсин эрталабгача! Мен уни шундай ҳам тарбиялайки, бир умр эсидан чиқармайди попнинг сарқити! Армияда бундан баттарларини кўп кўрганман! Ётқизиб турғизганман! Қани, кўтарларинг, болалар! Қани, ол, ҳа! Қўлини бу ёққа торт, оёғини бу ёққа!

Авдий энди зиғирча ҳам қаршилиқ кўрсатолмасди, шунинг учун ҳаммаси кўз очиб юмгунча рўй берди. Қўл-оёқлари саксовулнинг шохларига тортиб боғланган Авдий худди янги сўйилган қўйдаи осилди-қолди. Авдий ҳали сўкинган овозларни элас-элас эшитиб турди. Азоб кучини қийиб ташлади. Унг биқини чидаб бўлмайдиган даражада ачишарди, белида нимадир узилиб кетди. Авдий ҳушидан айрилиб борарди. Уни қийноққа солганлар оёғининг тагида ўт ёқишга зўр бериб уринишарди. Лекин энди Авдийга барибир эди. Ўт олди-ролмадилар. Кунни кеча тушган қор остида қолиб нам тортган шох-шаббани ёндириб бўлмади. Бензин сепиш ҳеч кимнинг эсига келмади. Шусиз ҳам Авдийни бошлаб жабрлаганларидан мамнун эдилар. Ташқаридан қараганда, у худди осилган ва оғочга тортилгандек бўлиб турарди. Бу ҳаммаларининг кайфларини чоғ қилиб, баҳри дилларини очиб юборди. Айниқса, Обер-Кандаловнинг димоғи кўтарилди. Э, бу ҳали нима бўпти. Осилса, чўлда битта одам осилибди. Унинг кўз ўнгида ақлни лол қиладиган не-не шу каби манзаралар кенг миқёсларда гавдаланарди!

— Ҳар ким билиб қўйсин! Доим ана шундай бўлади! — деб иддао қиларди у саксовулга тортилган Авдийни томоша қиларкан. — Менга қолса, бизга қўшилмаганларнинг ҳаммасини ана шундай оёғини осмондан келтирардим. Тилини осилтириб ётарди. Ким бизга қарши бўлса, ҳаммасини осиб чиқардим. Ер шарини шундай сиқиб, исканжага олардим. Ана ўшанда ҳеч ким бизга миқ этиб оғзини очмасди. Ҳамма қуллуқ қилиб турарди... Э, қани, юрларинг, комиссарлар, яна биттадан отайлик, эҳ, биздан нима кетди...

Улар ҳаммалари Обернинг гап-сўзларини маъқуллашиб, тасанно ўқишиб, тўполон солиб, машина томон кетдилар. Обер эса, чамаси, ёлғиз ўзигагина маълум қўшиқни хиргойи қила бошлади:

«Комиссар»нинг кайфи тароқ улфатлари жўр бўлишди: «бир-икки, бир-икки». Кейин яна иккита яримталиқни очишиб, шишанинг оғзидан ичишди.

Бир оздан сўнг машинанинг чироқлари порлади, мотор гуруллади, бурилиб, аста чўл ичига юриб кетди. Зимистон қоронғилик қуюқлашди. Атрофга сув қуйгандай жимжитлик чўкди. Дарахтга осилган Авдий дунёда ёлғиз қолди. Кўкраги сирқираб оғрирди, ичи ағдарилиб, чидаб бўлмас азоб берарди... Сув босганда чўкаётган орол каби эс-хуш уни тарк этмоқда эди.

«Менинг Окадаги жазирам... Энди сени ким халос этажак, Мураббий?» охири фикр учқуни шундай сачраб сўнди.

Хайрул умурнинг сўнги сувлари оқиб борарди...

Унинг сўнаётган нигоҳларига улуғ уммон, кета-кетгунча чексиз-худудсиз сув кўринди. Сув сассиз қайнар, худди бўм-бўш далаларда ер бағирлаб югурган ялатма изғириндай сув узра сассиз оқ тўлқинлар мавж солиб югургилардилар. Уларнинг қаердан пайдо бўлаётгани ва қаёққа бораётгани номаълум эди. Лекин ўша гунг уммоннинг элас-элас илганган соҳилларида сув узра бир одамнинг қораси ғира-шира кўзга чалинарди. Авдий бу одамни таниди. У ўзининг отаси дьякон Каллистратов эди. Шунда бирдан Авдийнинг қулоғига ўзининг ўсмирликдаги овози чалинди. Худди болалик чоғлари эски пианино олдида туриб қироат қилган каби овоз яна отасига чўкиб кетган кема ҳақидаги тиловатни ўқирди. Фақат ҳозир ораларида олис-олис маконлар ётарди. Усмир овози эса жаҳон мулқатлари узра илҳомкор бир жаранг билан садоланарди:

«Осмон оқариб келяпти, ҳали ҳамма уйқуда...

...Сенга, ҳар нарсани Кўрувчи ва ҳар нарсага Раҳм ва Адолат этгувчи, кўнгилдаги зоримни тиловат қилиб айтаман. Худоё, ўзинг кечиргайсан, то Сени ёд этмоқдан бурун ўз додимни эсладим. Лекин то тирик эканман, шу тиловатни тилимдан қўймагайман.

Сен Раҳиму Раҳмонсан, Ҳақсан, Каримсан, кечир, сени ўз арзим билан безовта қилмоқдаман. Мен ўзим учун ҳеч нарса сўрамайман. Менга дунё роҳат-фароғати даркор эмас, умримни узайтирмасанг ҳам, майлига. Ёлғиз одамзод болаларининг дилларини халос этмоқ истайман. Сен Ғаффори оламсан, кўнгилларимизга муҳр босма, жаҳолатда ёндирма. Токи яхшилик ва ёмонлик бу оламда бирга мавжуд экан, бизни баҳонаи сабаб занжирларидан халос эт. Одам болаларининг дил кўзларини очгайсан. Узим учун сўрамайман, тилим ожиз. Мен ҳар қандай ажр-оқибатингга ҳозирман — хоҳ жаҳаннам ўтига ташла, хоҳ худудсиз Салтанатингга қабул эт. Қисматимиз ўз қўлингга, ўзингга аён, ё Ҳаллоқ, ё Маллоқ!..

Сенга ёлғиз бир арзим бор, ўзга арзим йўқ...

Ёлғиз шуни сўрайман, мўъжизангни кўрсат: майлига, ўша кема кечани кеча, кундузни кундуз демай ўз йўлида тўхтовсиз давом этсин, то само эврилмоғида кун тунга батамом қуюлгунча, тун кунга батамом қуюлгунча. Майлига, ўша кема, тўп-тўпхоналарин қантарганча, тўхтовсиз уммонлардан уммонларга кезиб юрсин, тўлқинлар уввос солиб тўшларига урилсин, уларнинг тўхтамас қудратли гулдуриси мудом эшитилиб турсин, уммон зарралари унинг устига шувиллаган ёмғир бўлиб ёғилсин, бу нам ва учқур заррот ила нафас олсин. Майлига, у кема деворларининг қарсиллаганини, машиналарнинг гурсиллаганини, шамол эпкинида кема кетидан эргашган чорлоқларнинг оҳу зорларини тингласин. Майлига, кема энг узоқ уммонларнинг кўз илғамас соҳилларига ва у ердаги оппоқ шаҳарга йўл тутсин ва локин ҳеч қачон у ерга ета олмагай... Омин».

Унинг товуши узоқлашиб, тиниб борарди... Авдий ўзининг океанлар узра ҳўнграб йиғлаганини эшитарди...

Мўйинқумнинг интиҳосиз чўлида тун бўйи тўлин ой саксовулга осиб кетилган, энди совуб, қотиб қолган одам танасига кўзни қамаштирадиган ярқироқ шуълаларини тўкиб чиқди. Унинг қиёфаси осмонга парвоз қилиб интилган, лекин баногоҳ ўқ тегиб қулаган ва дарахт устига итқитиб юборилган, қанотлари ёзилган каттакон қушни эслатарди.

Мана шу ердан бир ярим қақирим нарида эса ўша ҳарбий сиёқли, усти

брезент билан ёпилган юк машинаси турар, унда сайфоқларнинг тўшларига чалқанча тушиб, қусиқларига беланган Обер-Кандаловчилар ухлаб ётишарди. Ҳирқираган оғир хуррак товушлари эшитиларди. Улар Авдийни кечаси ёлғиз қолдириш учун нарироққа кетган эдилар, унинг таъзирини бериб қўймоқчи эдилар: қани, бир ўзининг қўлидан нима келаркин, ҳали думини ликиллайтиб ялинади, балки Худодан ҳам қайтиб қолар...

Авдийга бундай жазо бериш йўлини собиқ артист Гамлет-Галкин қайта-қайта шиша кўтаргандан кейин тўқиб чиқарган эди. Обер-Кандаловга яхши кўриниш учун шуни айтди. Художўйни бир сазойи қилайлик, кўрқиб ўтакаси ёрилсин, деди... Осиб, ташлаб кетишди деб ўйласин. Уларнинг орқаларидан чопай деса, аҳвол бундоқ!

Эрталаб, кун ғира-шира ёриша бошлаган пайт бўрилар оҳиста ўз инларига яқинлашиб келдилар. Олдин Акбара борар, тунги қоч-қочдан қорни ич-ичига кириб кетган, унинг орқасидан ҳўмрайган калладор Тошчайнар оқсоқланиб қадам босарди. Эски қадрдон жойлари кимсасиз ҳувиллаб ётар, одамлар кечаси аллақайларга ғойиб бўлган эдилар. Лекин жондорлар бу ерда, агар таъбир жоиз бўлса, худди мина кўмилгандай, эҳтиёткор, ҳуркак қадам босишар эди... Ҳар қадамда улар ёт-ёвуқ нарсаларга дуч келишарди: ўчган гулхан, бўш тунука идишлар, синган-синмаган, қўланса ҳид таратиб ётган шишалар, машина филдиракларининг изи ўрнида қолган резинка ва темир ислари. Булғаб ташланган бу ерни буткул тарк этмоқ ниятида бўрилар жар ёқаси бўйлаб кета бошладилар. Шунда бирдан Акбара ўзини сапчиб четга олди ва турган жойида қотиб қолди — одам! Ундан икки қадам нарида қўлларини ёзиб, бошини солинтирган одам саксовулга осилиб турарди. Акбара ўзини буталар орасига отди, Тошчайнар унинг ортидан ҳатлади. Дарахтдаги одам қимир этмасди. Шамол шохлар оралаб чийиллар, одамнинг оқ манглайига тушган сочлари ўйнардди. Акбара ерга қапишди, ҳамла қилишга ҳозирланди. Унинг рўпарасида барча махлуқлар ичра энг даҳшатлиси, уларнинг бошига шунча кулфатларни солган қаттол душман турарди. Акбара қаҳр билан ўзини андак орқага олди. У шиддат билан сакрамоқчи, одамнинг бўғзига ўткир тишларини ботирмоқчи эди. Шунда, охирги дамда, бўри бу одамни таниди. Лекин қачон, қаерда кўрган эди уни? Э, бу ўша ғалати одам-ку, ёзда нашапояга борганларида дуч келган, болалари билан эркалаб ўйнашмоқчи бўлган, Акбара ҳамла қилиб сакраган ва уни аяб, устидан ошиб нарига ўтган. Ушанда у кўрқиб кетиб, ерга ўтириб қолган, юзини қўллари билан беркитган эди. Акбара унинг ҳайрат ва кўрқинчда катта-катта очилган кўзларини эслади. Шилинғпоча бўлиб, чўлга тирақайлаб қочганди ўшанда... Мана энди, ўша кимса пастак саксовулда қанотлари тарвақайлаган қуш каби ғалати осилиб турибди. У тирикми, ўликми, бўри билолмади. Одам қимирламас, ҳеч қандай сас чиқармас, боши ён томонга қийшайиб тушган, оғзининг бир томонидан қон сизиб оқар эди. Тошчайнар одамга ташланмоқчи эди, Акбара уни нари итарди. У одамга яқинлашиб, унинг юзига тикилиб қаради ва оҳиста увлаб юборди: халок бўлган болалари ёдига тушди. Ҳаёт Мўйинқумда тўс-тўполон, абгор бўлди. Кимга йиғласин, кимга арз қилсин, ахир? Бу одам унга ҳеч ёрдам беролмайди. Унинг ҳаёт шами сўниб боряпти, лекин жони ҳали буткул чиқмаган эди. Одам шишиб кетган қовоқларини базўр кўтарди ва секин ув тортаётган бўрига қараб пичирлади:

— Келдингми... — сўнг унинг боши шилқ этиб тушди.

Бу унинг охирги сўзи эди.

Шу дам мотор шовқини эшитилди. Чўл бетиде юк машинаси кўринди. У тобора яқинлашиб келарди, кабинасининг ойналари хира йилтилларди. Обер-Кандаловчилар жиноят қилган жойларига келмоқда эдилар...

Шунда бўрилар бошқа бир зум ҳам пайсалламай лўкиллаб, борган сари қадамларини тезлатиб бу ерлардан бош олиб кетдилар. Улар орқага қарамасдилар. Бўрилар улуғ Мўйинқум чўлларини буткул тарк этмоқда эдилар...

* * *

Акбара ва Тошчайнар роса бир йил Алдаш бўйидаги қамишзорларда яшадилар. Шу ерда улар ҳаммадан кўп — бешта бола кўрдилар. Бўричалар

анча катта бўлиб қолишганда, бирдан қамишзорга ўт тушди. Тоғда янги кон очилган, унга йўл шу қамишзордан ўтиши керак эди. Уни ёқишга тўғри келди. Алдаш кўли бўйларидаги юзлаб чақирим ерларга чўзилган қадим қамишзорларнинг кули кўкка совурилди. Урушдан кейин бу атрофларда қимматбаҳо маъдан топилган, мана энди ўз навбатида чўлда яна бир улкан почта яшиги қад кўтармоқда эди. Бундай пайтда қамишзор экану, ҳатто ноёб кўл йўқ бўлиб кетса ҳам, ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди. Ахир, гап камёб ва қиммат хомашё ҳақида боряпти-да. Уни олиш учун ер куррасини қовоқдек кавлаб ташлаш ҳам чўт эмас.

Аввалига қамишзорлар устидан аллақандай ёнилғи сепиб, самолётлар пастлаб учиб юришди. Қамишлар бирдан ўт олсин дейишди шекилли.

Ўт кечаси қўйилди. Ёнилғи сепилган қамиш бирдан гув этиб аланга олди ва худди қалин ўрмон каби ваҳшат билан ёна кетди. Аланга кўк тоқига кўтарилди. Қиш туманидай ерни қалин қора дуд чулғади.

Бўрилар олов тафтини сезганлари ҳамон, қамиш ҳар томондан ёнаётганини кўриб, бўричаларини қутқариш учун ўзларини у ёқдан-бу ёқа ура бошладилар. Уларни тишларида дам у ерга, дам бу ерга кўтариб ўтишарди. Алдаш бўйи қамишзорларида қиёмат қўпди. Қушлар кўл узра булутдай учишар, тўхтовсиз зорланиб, чағиллар эдилар. Асрлар бўйи қамишзорда кун кечирган қобонлардан тортиб илонларгача қўрқинч-саросимага тушдилар, ўзларини жон ҳолатда тўрт томонга урдилар. Бўрилар бошига ҳам шу кун тушди. Олов ҳар ёқдан ўраб, ўрлаб келар, фақат кўлга ташлабгина қутулиш мумкин эди. Акбара билан Тошчайнар учта бўричани қолдириб, иккитасини тишларида тишлаб кўлда сузиб кетишди. Ниҳоят, нариги қирғоққа етиб борганларида, шу нарса маълум бўлдики, қанча юқорироқ кўтаришга уринмасинлар, бўри болалари сувга бўкиб ўлган эдилар.

Акбара билан Тошчайнар яна бошқа юртларга бош олиб кетдилар. Энди улар тоғ сари йўл олган эдилар. Бўрилар савқитабий билан эндиликда фақат тоғлардагина жон сақлаш мумкинлигини англаган эдилар.

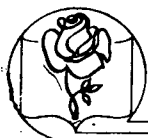
Бўрилар кулхоналарни ортда қолдириб, узоқ йўл босдилар. Қурдай тоғликларидан бордилар. Бир неча маротаба кечаси чироқлари кўзни оладиган қўрқинчли машиналар тинмай ёзиллаган катта йўлларни кесиб ўтдилар. Уларнинг назарида шу югурик чироқлардан кўра даҳшатли нарса дунёда йўқ эди. Қурдайдан сўнг бўрилар Оқ туз тоғларига кўчдилар. Лекин бу ерлар ҳам кўзларига хатарли кўриниб, яна ичкарилаб кетдилар. Оқ туз довонидан ошиб, бўрилар Иссиқкўл ўйиғидан чиқдилар. Йўл тугади. Нарёғи денгиз...

Акбара билан Тошчайнар шу ерда ҳаётни яна қайтадан бошладилар... Бола кўрдилар. Бу сафар улар тўртта эди.

Насл қолдириш учун бу сўнгги қаттиқ уриниш эди.

Шу ерда, Иссиқкўлда бўрилар қиссаси кўз кўриб, қулоқ эшитмаган фожеа билан тугади...

Охири келгуси сонда

Мирпўлат Мирзо

ВАТАН БАХТИ БЎЛСИН БИЗНИНГ ЧЕККАН ҒАМ

* * *

Қара, бирам осмон ложувард,
Қара, бирам уфқлар тиниқ...
Доғ туширгай унга зарра дард,
Сарғайтирар уни хўрсиниқ.

Сен ҳам ғамга эрк берма сира,
Чечакларни кўзга сур бу пайт.
Қисматингга шукрона қил ва
Мен яшашни севаман, деб айт.

* * *

Зап мўъжиза «ойнаи жаҳон»,
термилар юрт унга
эринмай.
Уқидим мен ундан бу оқшом,
Ватан ҳақда
битган шеъримни.

сўнгра уй соҳиби керишиб,
бураб қўйди
бошқа каналга.

Хонадонлар бағрига шу тун
кириб бордим, мен,
беижозат
ва кўзларим ўнгидан бир зум
ўтди турфа манзара,
ҳолат.

Тун салқини тушган бир ҳовли...
Барглар аро
юлдуз милтирар,
ранг тўккан райҳонлар ичра йўқолиб,
сунбула сувлари
шилдирар.

Нодир гилам,
хорижий жавон
тўлиб-тошган бир уй тўрини
минбар қилдим
ва куйдирдим жон
тўкиб юрагимнинг қўрини.

Ҳисоби йўқ
кундуз заҳмати
мудратмишдир бунда кўпларни.
Кимдир
кетмонига суяниб —
турган кўйи мени тингларди.

Лекин бўлмай
ҳеч кимнинг иши,
тополмади шеърим қўналға, —

Аммо унинг хаёли ҳамон
пайкалида кезар —
далада.
Шеърим шу боисдан,
бегумон,
унга ғалати туюларди...

Қилмам гина-кудурат асло
эл кўзига экрандан боқиб.
Лекин аниқ —

бир бедор бола
бу пайт мени тинглар
ютоқиб...

Пушкин

Улуғ Ватан уруши йилларида фашистлар че-
кинаётиб, Пушкин қабри остига мина кўмиб
кетган эдилар...

Тафаккур ва эркни улуғлаган зот,
қадринг-ку билмади
замона бадкор...
Жаҳолат қуллари — разиллар наҳот,
ҳатто хокингни ҳам
қилмоқ бўлди хор?!

Юксалса фалакка музаффар офтоб,
ёхуд наъра тортиб
уйғонса уммон,
Наҳот ҳайрат эмас — ноқис одамзод
қабих ҳасад ичра
ёнар бегумон?!

Босқинчи — ёвларнинг аъмолидир бу —
юртнинг даҳоларин
қирмоқлик аввал.
Тирик шоирлардан титрарлар мангу,
шаҳид сиймолардан
қўрқарлар азал.

Лекин ҳур офтобни осиб бўлмагай,
серғулу уммонга
ғов солиб бўлмас.
Эрксевар инсонлар тамом ўлмагай,
фидойи юраклар
тоабад ўлмас.

Шоир дўст! Биз шундоқ яшайлик, токи,
ватан бахти бўлсин
бизнинг чеккан ғам.
Зулмат, қабоҳатнинг сўкилсин чоки,
ҳайиқсин ғанимлар
қабримиздан ҳам!

Худбин одам

Ёнар унинг юрагида қора аланга,
тикан каби кўзларида
зарра ҳиммат йўқ.
Бу туйғуни аллақачон ямлаб юборган
ўша қора аланганинг
юҳо тиллари.
На меҳрни, на шафқатни биледи қалби,
биров дардин англай олмас
дилдан ҳеч қачон.
Ахир, ғамнинг, ғуссаларнинг
муз парчаларин
бу аланга йўлатмагай ўзига зинҳор.

Мижжалари кўзёш таъмин туймас тоабд,
қандоқ туйсин,
қақратмишдир танин ул оташ.
Ложувардмас юрагининг осмони асло —
қоплаб ётар
ўша бадбин олов дудлари.
Бир қаролик урмиш унинг юзига ҳатто...
Қачонлардир заҳил қалбнинг зулмат тўрида
тафт бахш этиб,
милтиллаган жимит қора чўғ
айланмишдир энди улкан қора ёлқинга.
Вужуд эмас у кўринган — қора аланга.
Яқинига бормоқ хавfli —
ямлаб юборар
у риёкор аланганинг
мараз тиллари.

* * *

Энди қалбни маст қилмас меҳр,
Туйғуларга қўёлганмиз чек.
Бизлар энди дўстмасмиз, лекин
Кўришамиз эски дўстлардек.

Аёндирки — орада зимдан
Бир хиёнат содир бўлгани.
Совидигу бир-биримиздан,
Юравердик ичдан тўлғаниб.

Гарчи ҳар вақт изиллайди жон
Тортиб кўнгил зуғумларини,
Аммо бизлар сақлаймиз ҳамон
Эски дўстлик удумларини.

Учрашганда сир бой бермайин,
Яширсак ҳам кўзларимизни,
Бироқ қалин жўралардайин
Тутдик доим ўзларимизни.

Нима бўлган ўзи — рўйирост
Айтолмаймиз иккаламиз ҳам.
Юрсак ҳамки мудом дўстга хос,
Бегонамиз энди чинакам.

Уринмайлик энди ҳар қанча,
Асил ҳолга қайтоламизми?
Кимдадир айб бўлса, мардларча
Аччиқ-аччиқ айтоламизми?!

* * *

Тушимга кирибди кексайган пайтим,
ғаройиб ҳолатим
ёдимда мутлак:
тушганмиш юзимга беҳисоб ажин,
қаддим букчайганмиш,
сочларим оппоқ.

Аниқ билолмадим, афсус, ўша дам
қай рангда кўринди
дунё кўзимга.
Бироқ ажабтовур ғалаён билан
караҳт термилардим
ўзим-ўзимга.

Наҳотки шу қадар ўзгарар инсон,
табиат шу қадар
сангдил наҳотки?!
Гўё мен кўзгуга боқиб навқирон,
унда кўрар эдим
пажмурда зотни.

Азалий ҳукм бу —
даф қилиб бўлмас,
ахир, яшил барг ҳам қовжирар бир кун.

Бироқ мени бадрин ғуссалар эмас,
бұлак хавотирлар
килди жигархун.

Манглайим қоплаган ажинлар — қат-қат
умрим заҳматларин
изимикан чин?
Босмадими экан, ишқилиб, бир вақт
ўз муҳрин
надомат ёки ҳасад, кин?

Ахир, чинор каби чайир эдим мен,
шу кўйга тушмоғим
ким кўрибди фол?—
Юрт дардин елкамга ола билдимми,
йўкса не сабабдан
қаддим бундоқ дол?

Беғараз эди-ку

Кунлар бошланганди бирам ёқимли,
эриб битган эди
исқирт қорлар ҳам.
Рўдапо қиш ташлаб чиққан ҳовлини
саришталардим мен
ҳафсала билан.

Йиғаркан бултурги хору хасларни,
севиндим:
кўкатлар кўтарибди бош.
Аммоки, шу маҳал кўзга ташланди
бир чеккада ётган унут бужур тош.

Жойидан кўзғатиб уни дафъатан,
ғалати туйғулар
комида қолдим:

ҳаргиз ниятим —
қила олдимикан қисматимни шан?
Мункиллаган чоғда
топган иззатим
сочим оқлигига муносибмикан?

Гарчи кўзимдан нур сўниб борар-у,
гарчи ҳалқумимда
турарди жоним —
менга ҳаммасидан муҳим эди шу:
путур топмадими экан
имоним?

Уша туш баҳона кўксимда гоҳ-гоҳ
тўлғаниб кўяди
бир безовта ғам.
Насиб қилармикан лекин қаримоқ?..
Юрт тинч бўлса,
балки насиб қилар ҳам.

* * *

янчиб ётган экан ўша зил харсанг
ёруғликка илҳақ
талай ниҳолни.

Шу чоғ юрагим-ла эшитдим аён
заҳил баргларда бонг
урган умидни.
Ахир, белансаю нурларга ҳар ён,
уларнинг яшнашга ҳаққи йўқмиди?!

Сира қуволмадим дилдан ғашларни,
яйрасам-да,
кўклам куртакларидан.
Айтинг, ким итқитар бужур тошларни
бугун
ҳаётимиз кунжакларидан?!

Кемалар қабристонни

Бир маҳаллар Оролнинг ўрқач-ўрқач тўлқинларини писанд қилмай сўзган кемалар бугунги кунда яйдоқ соҳилларда қумга кўмилиб бормоқда... Газета хабаридан.

Кемаларнинг қаноти йўқдир,
Учолмаслар осмон-йироққа.
Улар ботиб борарлар энди,
Қақраб ётган қумга, тупроққа.

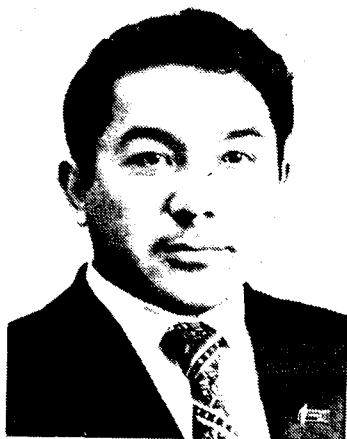
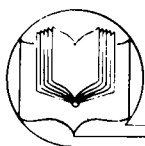
Қачонлардир гувлаган уммон
Энтиктирмас энди уларни.
Тўфон эмас, саргашта бўрон
Олиб учар сувмас, қумларни.

Гоҳ адашган олис булутлар
Соя ташлаб ўтиб қолганда —
Довуларни қўмсарлар улар
Ва куярлар унсиз армонда.

Ҳайҳот! Энди теграларида
Зар балиқлар, лайли ўтлармас,
Жон сақлаб кун шуълаларидан
Кезар жондор, тўзар хору хас.

Денгиз қаён кетмиш — кемалар
Қолди, ахир, қумларга ботиб...
Осмонларга учмоқ истарлар,
Бўлсайди гар улар қаноти!

Нима қилиб қўйдинг, эй асрим,
Кирдингми ё фоже комига?!—
Айлантирма уммонларни сен
Кемаларнинг қабристонига!

Қамчибек Кенжа

СОЛИЕВНИНГ ТАШВИШИ

Ҳикоя

Бугун дарси йўқлиги учун Солиев кечроқ турди. Ўзича бадантарбия қилаётган бўлиб керишганча айвонга ўтди. Кунчиқар тарафдаги деразани очдию, қўшни йўлак рўпарасида ярқираб турган оқ «Жигули»га кўзи тушди. Шу заҳоти банадтарбия ҳам ёдидан кўтарилиб, хотинини чақирди:

— Хоним, ҳў хоним!

Ошхона тарафдан овоз келди:

— Нима дейсиз?

— Қўшнилардан биронтаси янги машина олдимми?

Сочларини наридан-бери турмаклаган, енги калта гулдор бахмал халат кийган ўттиз ёшлардаги жувон пайдо бўлди.

— Нима деяпсиз ўзингизча ғўнғир-ғўнғир қилиб?

Солиев дераза рафидан ўмганини кўтариб, хотинига қаради.

— Анави янги «Жигули» кимники, деяпман?

— Ҳавасингиз келяптими?

— Дарров гапни бурасиз-а, — деди Солиев хотинининг сирли жилмайиб турган кўзларига қараб.

— Пулимиз туриб машина ололмасак, — деди Қумри жиддий тортиб. — Одамга алам қилмайдими? Ахлат ташийдиган шофёрниям «Москвич»и бор-у, кимсан — институт домласи, кандидат олим пиёда-кавуш...

— Мени қўйинг-у, кандидатнинг хотини, кимсан — Қумринисо пиёда юрса денг!

— Жа, ҳазилга олишга устасиз-да. Қаерда бўлсаям, ишқилиб, сувдан қуруқ чиқасиз.

— Узингиз аҳволни билиб-қўриб турибсиз-ку, хоним. Кандидатликниям «ёзди-ёзди» балосига йўлиқиб аранг ёқладик. Кўз тегмай турсин, ҳали ВАКкаям ёзишмаса бўлгани. То ҳужжат қўлга тегмагунча одамни кўнгли тинчимайди. «Ўтганим ўзимники, чайнаганим гумон» дейдиган замон ҳозир.

— Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз-а, ўртоқ Солиев... — расмийликка ўтди хотини.

— Ниятингизни пайқаганим учун куйиб-пишяпманда, ахир. Бугун машина олсак, эртага ёзишади. Ана ундан кейин текшир-текшир: маошинг қанча, боланг нечта? Шунча пулни қандай жамғаргансан?..

— Агар маош ҳисоб-китоб қилинадиган бўлса, машина учун манман деганларниям кучи етмайди. Лекин ҳамма олиб ётибди. Олиб бўлишди ҳам. Баъзилар тўрт-беш мартадан янгилашди.

— Ҳар ким кўнглига келган номаъқулчиликни қиладиган, топган топалоқники, деган замонлар ўтиб кетди.

— Ҳозир ҳам йўли бор... — яна сирли жилмайди Қумри.

— Қанақа йўли? — сўради Солиев ҳовлиқиб.

— Анали, ҳавасингизни келтириб ярақлаётган оппоқ «Жигули» шунақа йўл билан олинган.

— Сал очикроқ гапиринг, хоним, одамни бўғмай.

— Хатип аканинг отаси урушга борганми-йўқми, ишқилиб, иккинчи группага тўғрилашибди. Текинга «Запорожец» беришаётган экан, пул қўшиб, «Жигули» олишибди.

— Аскиячининг қизиман деб, пайрови келса-келмаса гапираверар экан-да!

— Сўраб кўринг ўзидан.

— Хўш, нима демоқчисиз?

— Сизнинг отангиз ҳам урушга борган-ку. Ярадор бўлиб қайтиб келган, дедингиз шекилли... Мана, партия-ҳукуматимиз қарорлар чиқаряпти, уруш қатнашчиларини тақдирлаш, эъозлаш тўғрисида...

Солиевнинг бароқ қошлари чимирилиб кетди. Қаншарида кесишма чизиқлар ҳосил бўлди. Бир қўлини белига тираганича, иккинчи қўли билан соқоли олинмаган иягини «ғирт-ғирт» қаший бошлади. Кейин яна хотинига тикилди. Лекин Қумри эрининг кўзларидан ҳеч қандай маъно уқмагач, сўради:

— Қалай, зўрми фикрим, ўртоқ Солиев?

— Унчалик зўрмас-у, жон борга ўхшаб турибди...

Солиев қишлоқдаги уйларига таксида етиб борганида отаси қариялар билан колхоз боғига ток кўтаришга кетган экан. Ҳовлида хас-хашакларни йиғиштираётган кенжа укасини жўнатди.

— Акам қайтмоқчикан, тезроқ борармишсиз, дегин.

— Тайинчламасанг ҳам, сени эшитса етиб келади, ҳаллослаб, — деди сўрток остидаги чорпоёга дастурхон ёзаётган она. — Ҳмм, нимага шошиляпсан болам, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик, иш кўп-да, буви.

— Ишинг ўлгур ҳеч озаймайдикан-да, а? Мундай хотин, бола-чақангни опкелиб, бир кеча ётиб кетай демайсан. Яхшиям ўн-ўн икки чақирим жой... Ке, чой ичиб турайлик.

Солиев индамади. Бувимга айтсамми-йўқми, деб иккиланарди. Чорпоёга ўтирди.

— Буви, отам урушдан иккинчи группа инвалиди бўлиб келганман, дермиди?

— Нимаиди?

— Узим, шунчаки эсимга тушиб кетди.

— Ҳа, шунақа дериди.

— Пенсия олармиди?

— Ҳа, оларди шекилли.

— Қанча оларди, эсингизда йўқми?

— Йўқ.

— Кейин олмай қўйганми?

— Районга бориб, комиссадан ўтиб туриш керак экан. Отангни ўша пайтдаям бунақа дахмазаларга тоқати йўғиди.

— Ҳозир уларнинг пенсияси ошиб кетган.

— Ким билади дейсан, мен яхши тушунмасам. Маҳаллада эшитиб, бир-икки айтиб кўрдим, қўл силтади-қўйди.

— Уқ теккан жойлариям бор-а?

— Иккала куймичида пиялан ўрнидай чуқурчалар бор, бир бало ўпириб кетган, дейди. Яна у ер-бу ерларида мақкадай, мошдай асколкалар қолиб кетган, дейди. Онда-сонда безовтаям қип туради...

Бувиси айтгандай, Солиевнинг отаси кўп ўтмай, кўча дарвозасидан шитоб билан кириб келди. Солиев ўридан ирғиб туриб, пешвоз юрди. Отаси йўл-йўлакай енглари, елкалари тупроқ юки қора тўнини ечиб, сўрток устунига илди.

Қучоқлашиб кўришишди. Ҳол-аҳвол сўрашганча чорпоёга келиб ўтиришди.

— Уканг «тез юрасиз экан», деб борди, нима гап, тинчликми? — сўради чол.

— Тинчлик, ота, тинчлик. Бир гап чиқиб қолди... — Солиев зимдан қариянинг кўзига қаради.

— Хўш-хўш, гапиравер, ўғлим, — деди ота оғзидаги луқмани апил-тапил ютиб.

— Ҳозир бувим билан ҳам гаплашиб ўтирувдик.

— Нимани? — бетоқатланди ота.

— Мана, Ғалабанинг катта байрами яқинлашяпти, — узоқдан гап бошлади Солиев, — урушда қатнашганларнинг иззаат-ҳурматини жуда жойига қўйишяпти. Сиз ҳам урушда бўлгансиз. Лекин, менинг назаримда, кўпчилик билмайди.

— Кўпчилик билиб нима қилади? — сўради ота ўғлининг муддаосига тушунмай, ошқора ажабланиб. — Нима демоқчисан ўзи?

— Мана, айтайлик, қишлоқ Советида урушда қатнашганларнинг суратлари бор, сизники йўқ. Одамга таъсир қилмайдими?!

Ота индамай, пиёлага тикилганча, бир хўплам чойи билан ўгириб ўтираверди.

— Бир оғиз айтсангиз бўлмайдими?

— Кимга?

- Масалан, колхоз раисига, ё қишлоқ Совети раҳбарларига.
- Шуни мен айтишим керакми?
- Мен айтишим мумкин. Хужжатлар бордир, ахир? — деди Солиев гапини мақсадга яқинлаштириб.
- Ҳамма гап шунда-да, ўғлим. Хужжатлар йўқолган.
- Солиевнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.
- Йўқолган? Қачон? Қанақасига йўқолади?
- Шу ерга уй солиб кўчиб ўтганимизда.
- Хўҳ-хў, неччи йил бўл кетибди-ю... Тайинлироқ жойга қўймовдинларми?
- Ҳамма қоғозларни битта чорсига тугиб юраридим, — деди боядан бери индамай, суҳбатга қулоқ солиб ўтирган она. — Уйимиззи ўғри урган. Пул бўлса керак, деб ўша тугунни олиб кетишган, балога йўлиққурлар.
- Кейин топилмаганми?
- Уғри қайтариб опкелиб берадими, — деди ота самимий жилмайиб.
- Йўқ, энди-да... — деди Солиев хижолатомуз. — Сизда йўқолган бўлса районда бордир — ҳарбий комиссариатдами, архивдами... Тиклашга уриниб кўрмаганмисиз?
- Бир бориб кўрганман. Топилмаган.
- Қачон?
- Ун йилча бурун.
- Архивдаям, ҳарбий комиссариатдаям йўқ эканми?
- Йўқ экан, ёниб кетибди.
- Ениб кетибди? Нима ёнади?
- Архив.
- Ҳамма хужжат ёниб кетган эканми?
- Ҳаммасимас, шекилли. Ишқилиб, меники топилмади-да.
- Бир бориб кўрмайсизми?
- Қаерга?
- Архивга, ҳарбий комиссариатга.
- Э, қўйсанг-чи, ўғлим. Бир иш чиқишига кўзим етмайди.
- Таваккал-да, ота, биздан нима кетяпти. Ҳозир неча сўм оляпсиз?
- Қирқ беш сўм.
- Урушга қатнашиб, колхозда эллик йил ишлаб оладиган пулингиз шуми? Нимага бунча оз-а?
- Мен пенсияга ўтадиган йиллари колхоз пахта планини бажармай, шунақа бўп қолган.
- Агар иккинчи группангиз тикланса, юз сўм атрофида оласиз.
- Унинг учун югуриш керак, камисадан ўтиш керак.
- Нима қипти, ўтасиз, мана, мен бирга юраман, ёрдам бераман.
- Ҳозир соппа-соғман-ку, ўғлим.
- Уқ теккан жойларингиз бор-ку, баданингизда осколкалар қолган. Ҳозир янги қарорларга кўра бирон жойда ўқ изи бўлса бас экан... Утганлардан эшитдим.
- Э-э, қўй-э, ўғлим. Орадан қирқ йил ўтиб, энди камисага бораманми? Бу — сен айтганчалик осон иш эмас. Камида қирқта чиғириқдан ўтказишади, эшитган қулоққаям яхшимас, пул қидириб юрибди, дейишмайдимми... Ҳеч кимдан каммасмиз. Манави укангни уйлавласак, бошқа каттароқ ташвишимиз йўқ. Сен — ўзингга тинчсан. Қўй, ўғлим.
- Гап фақат пулдами, ота? Гап — қадр-қимматда! Одамлар билиши керак-да! Уч йил қон кечсангиз-у, бирон рўйхатда бўлмасангиз...
- Билганлар билади, ўғлим.
- Э, бу қайсар одам барибир бормайди, болам, бекорга овора бўласан, — деди айвонда, пастаккина курсида ўтириб пиёз тўғраётган она.
- Солиевнинг боши қотди.
- Майли, группамас-у, ҳеч бўлмаса урушда қатнашганингиз тўғрисидаги хужжатни тиклаб қўйсақ зиён қилмасди, ота. Бизга, невараларингизгаям фойдаси тегарди...
- Қария ўғлига қаттиқ тикилди.
- Сизларга қанақа фойдаси тегиши мумкин?
- Отамиз уруш қатнашчиси деб, бошни бемалол кўтариб юрамиз-да.
- Нима, ҳозир бошингни кўтаролмай қолдингми? — Чол кампири томон ўгирилди. — Бунингни гапини қара, онаси!..
- Унақа демоқчимасдим, — дудуқланди Солиев, лекин нима деб хаспўшлашни ҳам билмасди. — Барибир қизиқ-да... Урушга борганингизни билса — бир-икки тенг-тўшингиз билар-да... — чайналди у. — Бирон жойда номингиз ёзилиб қолса, невараларингиз оппоқдадамиз урушда бўлган, деб юришса, ёмонми?
- Ота чойни бир ҳўплаб пиёлани бўшатди-да, дастурхонга тўнкарди.
- Сен ўзи шу масалани ҳал қилгани келганмисан?
- Солиев отасининг қиёфасидан унинг самимий сўраётганини ҳам, киноя қилаётганини ҳам тушунмай, бир зум нима дейишини билмай қолди.

— Боя айтдим-у: уйда ўтириб-ўтириб, қадрингизни ўйлаб кетдим, — деди у ниҳоят овозига мулоийм тус бериб. — Айниқса, қишлоқ Советида уруш қатнашчиларининг суратини кўрганимдан кейин... Урушнинг охирида кетиб, ярим йўлдан қайтиб келганлар- ниям сурати бор... Узимниям койидим... Шу пайтгача эсимга келмабди.

— Овқатланиб оламизми? — деди ота.

Солиевга жон кирди.

— Овқат қочмас, ишимиз ўнгидан келиб қолса, қайтиб келиб бир йўла девзирадан ош ермиз, — деди у аския қилгандай.

Қозонга ёғ қуяётган она ҳайҳайлаганича қолди.

Районга бориш учун икки чақиримча наридаги қўшни қишлоқдан ўтадиган катта йўлга чиқиш керак эди.

Асосий масала гаплашиб бўлингани учун ота-бола энди бафуржа ҳол-аҳвол сўрашиб, шаҳар бозоридаги нарх-наволардан, қишлоқ турмушидан суҳбатлашиб кетишди.

Бекатда одам кўп эди. Районлараро қатнайдиган автобус онда-сонда юрар, шунинг учун тиқилинч келиб, дам бекатдан анча нарига бориб тўхтар, дам мутлақо тўхтамай ўтиб кетар эди.

Аксига олиб, район томонга юрадиган енгил машина ҳам кўринмасди.

— Мана, ота, оламда йўл азобидан ёмон нарса йўқ. Биззиям тез-тез келиб тургимиз бор-у, шунисидан безиллаимиз-да, — Солиев гапни машинага бурмоқчи бўлди-ю, яна тилини тийди. «Ҳали эрта» деб ўйлади.

Иттифоқо, уларнинг ёнида бир «Москвич» тўхтади.

— Қани, ўтиринглар, — «Москвич» эгаси машинанинг орқа эшигини очди.

Солиев отасига қаради.

— Узи районга борятувингизми, Шамсиддин? — сўради ота.

— Ие, қизиқмисиз, Соли ака, — деди Шамсиддин. — Халилжон кўчада машина пойлаб ўтирса, уятмасми? Ҳар замонда бир келадиган одам, меҳмондай гап...

«Ў, садағанг кетай-ей, буёғи келишгандан ҳам зиёда бўлдию», — ўйлади Солиев.

— Оббо, Халилжон-эй, чолдан бир хабар олай, дебсиз-да, — деди Шамсиддин газ педалини босаркан, елкаси оша орқага қараб, — Солижон акам ҳали бардам...

Шамсиддин йўл-йўлакай Солиевга ҳамду сано ўқиб кетди: уни болалиқдан таниб юриши, яхши фарзанднинг отага обрў келтириши, ота бундай қобил ўғил билан ғурурланиши зарурлигини таъкидлаб, шундай ўқимишли ёшларнинг кўпайишига истак билдирди, уларга омонлик тилади.

«Бир балоси бор-ов», — ўйлади Солиев.

— Машина бузуқми, ё... — сўраб қолди бир пайт у яна Солиевга ўгирилиб.

Солиев дафъатан нима деб жавоб қайтаришга ҳайрон бўлди.

— Келинингизнинг унчалик раъйи йўқ...

У шундай дедию, отасига зимдан қараб қўйди.

— Доно хотин экан, — деди Шамсиддин. — Бунақаси кам учрайди ҳозир. Буям бўлса — толеингиз...

Машина бир қаватли кўримсизгина бино — «Райархив» олдида тўхтади.

Солиев чўнтагини ковлаётган эди, Шамсиддин илло-билло, хафа бўламан, деб қўймади.

— Ким у? — сўради Солиев отасидан, машина орқасига оҳиста бурилиб, Шамсиддин қайта-қайта қуллуқ қилиб жўнаб кетгач.

— Араб қишлоқдан. Бир куни, ўғил ўнди битиряпти, Халилжонга ишониб турибмиз, деятувди... Ростданама машина олволсанг бўлмайдимми?

«Ана энди мавриди келди», кўнглидан ўтказди Солиев.

Лекин, отаси сезгир одам, шубҳаланиб қолса-чи? Биринчидан, ҳали ҳеч гап йўқ, бўладими-бўлмайдимми — номаълум. Шу ниятда мени судраб юрибсанми, деб отаси қаттиқ ранжиши, қўл силтаб қайтвориши ҳам мумкин.

— Энди ният қилиб турибмиз, — деди у бино эшигига қараб қўяркан.

— Ўзинг кириб чиқавер, — деди отаси четроқдаги ўриндиқ томон жўнар экан.

— Сиз-чи?

— Мен ўтириб тураман.

— Сиз кирмасангиз қанақа бўлади?

— Аваал бир сўраб-суриштириб кўравер-чи, керак бўлсам чақирасан, кирман. Лекин қаттиқ-қуруқ гапирма. Айб фақат улардамас.

Солиев тўппа-тўғри бошлиқ қабулига кирди.

Бошлиқ — ўрта ёшлардаги, сийрак сочи яқиндагина олдирилган, юзи бужурроқ, бурни катта одам экан. У креслога суянганича қўлларини хиёл кўтарилиб турган қорнига чирмаштирган ҳолда хонанинг ўнг бурчагига қўйилган «Юность» телевизорини кўриб ўтирарди.

Солиев гапни отасининг урушдан қандай келганидан бошлаб, партия-ҳукумати- мизнинг уларга кўрсатаётган оталарча ғамхўрлиги билан якунлади.

Бошлиқ кўзи билан қулоғи телевизорда, бошини ликиллашиб ўтирди.

— Майли, айтамиз, қараб кўришади, — деди ниҳоят иккала қўли билан ялтироқ стол четини чертаркан. Остонада бўйдоргина (қаншарининг хиёл пастлигини ҳисобга олмаганда), келишган қиз пайдо бўлди.

— Манави домла бир илтимос билан келибди, — деди бошлиқ бошини хиёл кўтариб. — Назирага бошлаб боринг, мени айтди денг, бир қараб берсин. Яхшилаб қарасин!

Қоши тўғри, лаблари юпқа, кўз қорачиқлари ўйнаб турган Назира: «Бир зумда қараймиз», деди-да, жигарранг столи тортмасидан четлари титилиб кетган катта дафтар олди.

Назира керакли жойни шартта топиб очди, ўзи айтгандай «бир зумда» қараб чиқди ва дафтарни шап эткизиб ёпди:

— Йўқ.

— Шуми? — ҳайрон бўлиб сўради Солиев. — Бошқа дафтар йўқми?

— Йўқ.

— Бир районнинг одами шу дафтарга сиққанми — Тушунмадим.

— Нимасига тушунмайсиз, мулла ака? Архив ёниб кетган. Ёнганидан қолганларини рўйхат қилиб қўйганмиз.

— Ҳаммасини-я?

— Ҳаммасини?

— Демак, бошқа жойда бўлмайди денг?

— Бизда йўқ.

— Яна қаердан суриштириш мумкин?

— Райсобесдан.

Анча ҳовуридан тушган Солиев шалвираб, лекин аҳволини отасига сездирмасликни дилига тугиб, ташқарига чиқди. Қолаверса, ҳали умид узишга эрта. Ҳали энг асосий жой — ҳарбий комиссариат турибди. Уша ердан талаб қилиш мумкин...

Бу нима деган гап ўзи? Урушдан иккинчи группа инвалиди бўлиб қайтган одамнинг ҳужжати йўқолиб, номи ўчиб, кетса-ю, ҳеч ким ҳеч нарса билмаса!

Нима гап бўлганини сезган ота «айтмадимми», дегандай қараш қилди, оёғи тортмайгина ўғлига эргашди.

— Бекор овора бўляпмиз-да, — деди у яна социал-таъминот идораси ҳовлисида қоларкан.

Бу ердан ҳам ҳеч гап чиқмади. Ҳарбий комиссариат ҳақида гап бошлашган эди. Солиев қулоқ солмай, орқасига қайтди.

Ота бир четдаги суянчиғи йўқ, иккита билакдай тахтачадан иборат ўриндиқда бошини кўкрагига солинтирганча, тирсакларини тиззаларига тираб мудрарди. Солиевнинг кўзига у афтодаҳол одамдай кўриниб кетди. «Чакки қиялпман, шекилли-да, ростданам бир гап чиқиши даргумонга ўхшайди. Агар ҳарбий комиссариатдан ҳам ҳеч қанақа маълумот топилмаса, тамом, яна Қумрининг тили узун бўлади. Отам-ку, неча марта «қўй, ўғлим», деди-я. Йўқ, ҳали сўнгги умид бор — асосий умид!..»

Пешонасининг тепа қисми ва жағининг учи хиёл ташқарига ўсиб, қаншари, бурни ичкарироқда қолган майор архивдагиларни бепарволикда айблаб, қимматли ҳужжатларнинг йўқолиб кетганига афсусланди. Буларга ҳеч қандай амалий ёрдам беролмагани учун узр айтди.

— Наҳотки ҳужжатларни архивга топширишда ақалли биронта дафтарга қайд этиб қўйилмаса? — деди Солиев ўзини босишга тиришиб.

— Архивга топширишнинг қонун-қондаси шунақа бўлса нима қилайлик, ўртоқ гражданин.

— Тўрт сўм пул олиш учун саккизта қоғоз тўлдирилади-ку.

— Сиз бизни бухгалтерия идоралари билан адаштиряпсиз, ўртоқ гражданин. Мен аҳволингизни тушуниб турибман, лекин начора. Унглаб бўлмайдиган хато, номаъқулчилик юз берган. Кейин, менга бекор таъна қиялпсиз, у вақтда мен бу ерда ишламасдим.

— Тавба, тавба! Миллион-миллион йил илгариги нарсалар, қоғозлар, ҳужжатлар топиляптию, шундай муҳим ҳужжатлар қирқ йилга етмаса...

— Фалокат-да, фалокат, ўртоқ гражданин, бунақа бўлиши бировнинг хаёлига келган дейсизми... Илгари замонларда электр бўлмаган. Ҳозир ана шу электр деган балодан ўт чиқиб, қанча-қанча кутубхоналар, музейлар ёниб кетяптию, битта районнинг архиви нима деган гап. Аслида-ку, бу ҳеч қандай бойлик билан тенглаштириб бўлмайди-ган фожиа. Айбдорини жойида майдалашга арзийдиган йўқотиш. Лекин атай қилишмаган, қолаверса, улар аллақачон бошқа ишларга ўтишиб кетишган. Афсуски, ишдан бўшатишни қаттиқ жазо ҳисоблайдилар. Ҳолбуки, биров ишсиз қолмайдиган бизнинг мамлакатимизда бу жазо айбдор учун лотереясига ютуқ чиққандай гап...

— Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, ўртоқ майор! Бир одам бир неча йил қон кечиб, яримжон ҳолда қайтса-ю!..

— Уйлаб кўрганман, ўртоқ гражданин, кўп ўйлайман, лекин бефойда, ҳеч нарса ўзгармайди. Қолаверса, отангиздаям айб бор. Агар ҳарбий билетга, ўз тақдири учун катта аҳамиятга молик тарихий ҳужжатларга жиддий муносабатда бўлганида, аввало

уларни йўқотмас эди. Агар йўқотмаганда ҳеч қанақа муаммо йўқ эди. Ҳозир иккаламиз бунақа қизаришиб турмаган бўлардик.

— Қисқаси тиклашнинг иложи йўқ, денг?

— Бор иложи.

— Қандай? — Солиевнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Бир варианты — агар отангиз ётган госпитали номерини билса, ақалли жойлашган ерини тахминан, маълум белгилар асосида тасвирлаб бера олса, Ленинграддаги ҳарбий музейга мурожаат қилиб кўриш мумкин. Лекин бунга кафиллик бериш қийин, шунақа хатларимизга аксарият топилмади, деган жавоб оламиз. Чунки, бизнинг ўзбекларни биласиз-ку, айниқса у пайтда жудаям содда эди, тирик қолганимга шукр деб, бошқа ҳеч нарса билан иши бўлмаган. Номидан хат ёзаётганларимизнинг кўпчилиги фронтда бўлган жойларини, ё доволаган госпиталининг ақалли битта характерли белгисини эслаб қололмаган. Ҳаммаси ҳавойи гаплар: катта кўчанинг бўйида, икки қаватли олди ромли бино эди, икки-уч чақирим нарида мўрча ё бозорча бор эди, деган чучмал сифатлардан нарига ўтишмайди. Бунақа белгиларни Россия, Украинанинг ўша пайтдаги ҳамма шаҳар ва қишлоқлари тўғрисида ҳеч иккиланмай айтавериш мумкин. Бунақа жойларнинг юздан тўқсон тўққизтаси вайрон бўлиб, изиям, ўрниям қолмаган.

— Бошқа варианты-чи? — сўради Солиев бетоқатланиб.

— Бошқа варианты — комиссия. Агар баданида чиндан ўқ изи бўлса...

— Снаряд парчалари ўпириб кетган-ку!

— Уша ўпирилган жойга қараб... лекин қийин. Чунки ўша жароҳат меҳнат қобилиятини тўла ё ярим йўқотган, деган хулосага асос бўла олиши керак.

— «Уруш қатнашчиси», деган қоғоз бўлсаям майлийди...

— Буни қилса бўлади. Отангиз қани ўзи?

— Ҳовлида ўтирибди.

Майор курсидан туриб, дераза ёнига борди. Ташқарига бир оз қараб турди.

— Шу пайтгача бизга келмаганмиди?

— Ўн йилча бурун бир суриштирган экан.

— Госпиталда қанча ётган, дедингиз?

— Ҳаммаси бўлиб, тўрт ойга яқин. Етти марта жангга кирган экан...

— Қаранг, қандай ажойиб одамларимиз бор-а...

— Маслаҳатларингиз учун катта раҳмат, ўртоқ майор, — деди Солиев.

Унинг боши ғовлай бошлаганди.

— Ҳай, айтгандай, ўртоқ гражданин, комиссия ойда икки марта бўлади. Истасангиз комиссия раисига кўнғироқ қилиб айтишим мумкин. Олдиндан бир суҳбат ўтказилса ҳам бўлади. Чунки бу жиддий масала.

— Ҳозирнинг ўзидами?

— Ҳа, ҳозирнинг ўзида.

— Яхши бўларди...

— Унда сизлар поликлиникага ўтиб бораверинглар. Бош врачга кирасизлар. Соатов. Яхши одам. Ҳозир ўзида. Яқинда гаплашувдик. Ўйлайманки, ишларингиз ўнгидан келади. — Майор дераза рафида турган қизил аппарат дастасини кўтариб, номер тера бошлади.

Солиев остонага чиқиши била ўтган-кетганга анграйиб ўтирган отаси шошилмай ўрнидан турди.

— Кетдикми, ўғлим, жуда қийналдинг, — деди чол чамаси ўғлининг кўзига қарашга ийманиб, дўпписининг чангларини қоқаркан.

Солиев қизариб-бўзариб, тутулиб, майорнинг маслаҳатларини айтди.

— Фойдаси йўқ, ўғлим. Бекор хуноб бўлганинг қолади. Мана, уруш тугаганига қирқ йил бўляпти. Ҳали биров урушга қатнашмаган экансан, деб таъна қилгани йўқ. Сен ҳам хавотирланма.

— Комиссия раисига бир кириб кўрсакмикин? Зора...

— Йўқ, ўғлим, сен комиссия қанақа бўлишини билмайсан. Беш-ўнта одам ечинтириб, майна қилгандай, ҳаммаёғингни бир четдан кўриқдан ўтказишади. Ўқ изиниям роса текширишади. Ростдан урушда текканми бу ўқ, деб ҳам сўрашади...

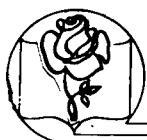
— Ётган госпиталингизни эслолмайсизми, ота? — яна юрак ютиб сўради Солиев, илинжлардан ҳамон воз кечолмай.

— Э, қаёқда дейсан. У пайтда кўзимга госпитални номери кўринармиди. Уни устига, энди битта госпиталга кирганимизда «Гумм!» этадию, инқиллатиб бошқа жойга олиб кетишади...

— Ҳизмат қилган ҳарбий қисмингизнинг номериниям билмайсиз-да, а?

— Э, қизиқ гапирасан-а, ўғлим... Урушда енгдик. Омон қолганлар қолди. Улмасак нафақа беришади, деб урушга кирибмизми. Умуман, тан-жони соғ одамга нафақанинг нима кераги бор?! Қариб, ишга ярамай қолганда бошқа гап...

Солиевнинг олдиди энди битта ташвиш қолди. У хотинига нима деб боришини ўйларди.

Тошпўлат Аҳмад

ҒУРУРИМ — ЭЛИМ БОР

* * *

Шофирконлик «Асал бобо» — Деҳқон Файзиевга меҳр
билан бағишлайман

— Воажаб, бу чолга не бўлган ўзи,
Асал кони борми, жўнатар тинмай?
Гоҳ Чернобиль дейди, гоҳ БАМ, Москва,
Мухбирлар ҳам уни мақтар эринмай.

Қолгандир тўрт кунлик умри ҳойнаҳой,
Юрмайдими бундоқ рўзғорин созлаб?!

Бошқа бирови дер:
— Бало-ку бобой,
Каттароқ нишонни юрибди кўзлаб...

Ҳар бошнинг бор, ахир, ўзича нақли,
Бу кашфиёт эмас, аён ҳақиқат.
Аммо бир нарсага етади ақлим,
Халқим мукофот деб қилмайди меҳнат.

Нодонлар билмаски,
Ҳақиқий ўзбек
Бир ўзи емайди топган нонини.
Асал нима бўпти?
Дўст, биродарлик деб,
Қирқ бирда тикканди ҳатто жонини...

* * *

Қишнинг рутубатли кунлари каби,
Ойсиз — малоҳатсиз тунлари каби,
Ярадор оҳунинг унлари каби,
Юрак афғон этгай,
Қайғуга ботгай —
Ногаҳон тухматга учраса одам.

Адашган турнахон нола чеккандай,
Қуриган дарёлар кўзёш тўккандай,
Гирдобга дуч келса, кема чўккандай,
Юрак мунғиб қолгай,
Заъфарон бўлгай —
Агар хиёнатга учраса одам.

Шўр ерга ўтказинг — кўкарар тутдай,
Устига хок тортинг — порлар ёкутдай,
Кишанланг, чўққини кўзлар бургутдай —
Шу миттигина жон,
Шу митти жаҳон —
Разолат, қабоҳат бўлмаса агар...

* * *

Исмоил Сомоний Жайхун бўйида,
Юрганда сипоҳни айлаб саргардон.
Рудакий она-юрт васфи — кўйида,
Шундай шеър айтганки...
Шаҳаншоҳ шу он,
Ҳаттоки киймасдан бир пой этигин,
Бухорога қараб жилов тортганмиш.
«Қани, ҳей, лашкарим, тезроқ от кўйинг,
Менинг ортимдан!» деб наъра тортганмиш.
Агарчи, Сомоний ғоратгар, ғаддор,
Соғинчу сурурга собит сов¹ эди
Ва лекин жанглардан ҳориган, хоксор,
Сипоҳга бу даъват зўр сийлов эди...
Мен бугун бағримда оловлар ёқиб,
Сизга хитоб этгум, аҳли шуаро.
Биз тоқай юрамиз мақтовлар тўқиб,
Оппоқ қоғозларни айлаб юзқаро.
Биздан-ку Рудакий чиқмайди, аммо
Юртга ғам бўйласа, юрмайлик карахт.
Улусни гангитган баъзи шоҳнамо,
Зотларни тиёлсак, шунинг ўзи бахт!

Саккизликлар

Мен-ку жон бермасман осонлик билан,
Бошга қулатсанг ҳам Бесутун тоғин.
Тоқай чоҳ қазасан осийлик билан,
Улчаб босгайдирман, ахир, оёғим.
Ўйлама, мен ёлғиз эмасман, токи,
Ғурурим — элим бор, унга жон пайваст.
Шу бахтдан айирсанг, қулашим мумкин
Биласан-ку, бу иш қўлингдан келмас.

* * *

Товуқлар қағ-қағлаб чиқди бу кеча,
Итлар вовиллади саҳарга қадар.
Зилзила бўлар деб юммадик мижжа,
Юракка илашиб қўрқинчу қадар.
Тонгда қўшним айтди бор гапни рўй-рост,
Ўзим ҳам кутгандим шуни муқаррар.

¹ Сов — жудо қилувчи, ажратувчи.

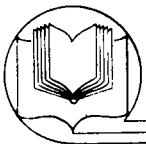
Қарангки, тун бўйи изғиб маст-аласт,
Кучамизда кезган экан иғвогар...

* * *

Ҳар одам умрининг поёни етса,
Энг азиз кишисин тилга оларкан.
Бировнинг йўлига интиқ кўз тутса,
Унинг киприклари очиқ қоларкан...
Мен ҳам бу туйғудан эмасман йироқ,
Кўз юмсам, дегайман: «Онажоним» деб.
Бошимда абадий ёққан шамчиरोқ —
Сен яша, кутганим — Ўзбекистон деб.

* * *

Не-не иқлимларни кўрдим, кузатдим,
Дарёлар, денгизлар қолди ортимда.
Гоҳида қувондим, гоҳо тутатдим,
Ошнолар орттириб қайтдим юртимга...
Эй қалбим, шодмон бўл, бугун кўпайган,
Таниш-билишларинг ҳаддан зиёда.
Лекин, минг излагин, топа олмайсан, —
Элингдан содикроқ дўстни дунёда!

Содиқ Муқимов

ҚИРОЛ

Ҳикоя

Қайниси уйланар бўлиб, қўшни маҳаллалик Тиллахўжа деганнинг қизига совчи қўйилдию рози-ризоликдан кейин тўй олиб бориш Ҳақимбекнинг чекига тушди. У қайтар маҳалида, меҳмондорчиликдан ийиб кетибми, уйга ўтинг, бир шахмат сурамиз, деб хайрлашди. Бу гапни шунчаки йўлига айтганди. Бўлғуси қуда тушмагур тўғри тушуниб ташриф буюришини ким билибди дейсиз!

Ҳақимбек шахмат тахтаси устида отасини ҳам танимайди. Лақаби — Қирол. Тиллахўжани «нозик меҳмон» деб ўтирмай, бор маҳоратини ишга солиб дона сура бошлади.

— Уйдагилар тинчми ахир, қуда? — деди сонига шапатилаб. Тилининг тагига бир отим нос ташлагач, кўкрак кериб қорнини силади.

— Ҳм... Тузук-тузук, — деди Тиллахўжа шахматдан кўз узмай. — Юришингиз чакки эмас.

— Бўшашмаймиз, — деди Ҳақимбек, оғзининг таноби қочиб.

Ҳал қилувчи юришга шайланаётганди, чойнак-пиёла кўтариб хотини кириб қолди. Чаққон бир ҳаракат билан нон синдириб қудасини дастурхонга таклиф қиларкан, эрининг биқинидан киши билмас чимчилаб қўйди:

— Ютқизинг...

Бошланишида шахдам юриш қилаётган Қирол ўйланиб қолди. Хўрсинди. Чой қуйиб узатаётган хотинига кўз қирини ташлаб:

— Овқатга уннасанг бўларди, — деди.

— Қизингиз сабзи арчяпти...

Ҳақимбекнинг жаҳли чиқди:

— Еш болага ишониб бўладими?!

— Вой ҳозир! — деди бека йиғиштириниб.

Урнидан қўзғаларкан, эрининг биқинидан яна чимдиб ўтди. Ташқарига чиқар-чиқмас Ҳақимбекни имлаб чақирди. Қанақа овқат қилишни сўраркан:

— Битган ишни бузиб ўтирманг. Худо хайрингизни берсин, ютқизинг шунга, — деб шивирлади.

Инсоф юзасидан Қирол хотинининг айтганига юрмоқчи ҳам бўлди, лекин рақибининг имиллашини кўриб бўғилиб кетди. Носдан кафтлаб, кишт берди-да, Тиллахўжага назар ташлади.

Унинг пешонаси тиришди: Қирол бир йўла ҳам шоҳга, ҳам фарзинга ҳужум қилаётганди. Сипоҳини қурбон бериб, шоҳни олиб қочишга мажбур бўлди. Нечукки, рақибни уни олмади, энди руҳ билан шоҳга ҳужум бoшлади. Яна чекинишга тўғри келди. Бу ёқда фарзин қачон кетаркин, деб юраги така-пука. Бир мудофаага ўтади, бир сипоҳига қарайди. Қирол бўлғуси қудани шу тариқа хўп ўйнатди, унинг жони ҳиқилдоғига келди. Даст ўрнидан турди-да, алам устида шахмат тахтасини тепиб юборди.

Сўкина-сўкина ташқарига чиқиб кетаркан, ўчоқ бошида қуйманаётган бека шошиб қолди. Қудасининг авзойини кўриб, унга пешвоз чиқишини ҳам, бирор гап айтишини ҳам билмасди.

— Вой!.. Вой ўлмасам! Нима бўлди? — деди бўғриқиб.

Кафтани юзига босиб югургилаганича ичкари кирди. Тўлиб турган экан, эрини роса қисди-қафасга олди.

— Шу сафар қолиб берсангиз, асакангиз кетадими? Ё мартабангиздан тушиб қоласизми?! — деди у куйиниб.

Қирол зорланди:

— Ютқизиш қўлимдан келмаса нима қилай, ахир!

— Одамга қанақа муомала қилишни ҳам билмайсиз! У қудамиз эканини ўйламадингизми? Ичи оғрийди, демадингизми?!

— Шахмат қудани биладими!

— Қуриб кетсин!.. Шу керилишингиз билан кошкийди рўзфорингиз бут бўлса!.. Ҳеч бўлмаса, анови говмиш ўлгурга ем топиш қўлингиздан келса!

— Оббо!..

— Шуни ҳам эпллолмайсиз!

Ҳақимбекнинг шахматдан топган ҳузур-ҳаловати тарқаб кетди. Жилла курса ем топиб хотинининг оғзини ёпмаса, ҳеч бўлмайдиган.

Эртасига қопни қўлтиқлаб, яқин ошнаси бўлмиш Луқмоннинг олдига борди. Уни четга тортиб:

— Ярим қоп емнинг иложини қилмасанг, сигир ҳаром ўладиган бўлиб турибди, — деди.

Ошнаси осонгина йўлга юрди. Кечки пайт ўзи ташлаб ўтажагини айтиб, уни жўнатиб юборди. Ишнинг жўнгина битганидан Ҳақимбекнинг хавотирлангиси келди. Аммо, нима бўлганда ҳам, хотинининг таъна-маломатларидан қутулганига шукр қилиб, ўзини юпатди.

Унинг хавотирланганича бор экан, ишнинг кейини хунуқроқ кечди. Луқмон ваъдасининг устидан чиқиб, намозшомда ярим қоп келар-келмас кунжарани дарвозадан ўтказиб қўйди. Кетар пайтида, бир қўл шахмат ўйнайлик, деб қолди. Ҳақимбек аввал қопга, кейин ошнасига қараб-қараб турди-да, ноилож шахматни олиб чиқди.

Бир кўнгли шахд-шаҳд юриб мот қилиб қўяқолгиси келди-ю, еган оғиз уялар экан, шайтонга ҳай берди. Ютқизиққа-ку тоқат қилолмайди, ютиб қўйишга яна иложи йўқ: дарвоза ёнида турган қопдаги кунжарани ўйлайди. Уйинни зўр-базўр дурангга олиб бориб тўхтатди. Аммо ошнаси тушмагур дурангга рози бўлмай туппа-тузук жаҳли чиқди.

— Ҳали шунақамисан? — деди у зўраки томоқ қириб. — Бу... ўйинни жуда бачканалаштириб юбординг. Сал жиддийроқ ўйнайлик.

Йиқилган курашга тўймас экан. У қайтадан дона теришга тушди.

— Бир қўл ўйнаймиз, дегандинг шекилли.

— Ҳисобни ҳал қилиб қўяйлик.

Ҳақимбекнинг қайсарлиги тутди. «Ўзингни торозига солаётганда, юкиннга яраша тош қўй-да! Етти маҳаллага доврўқ таратган Қирол билан дуранг ўйнаб, тағин норози бўлганига куяйми!» — деб ўзича ғашланди. Уйинни олти юришдан нарига ўтказмади.

Бу ютуқ билан Ҳақимбек ўзини ғавғонинг уясига рўпара қилган экан. Униб турган емнинг қўлдан кетиши бахона, тутаб турган хотини аланга олиб, қилди тўполон, қилди жанжални — бирпасда ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетди.

— Кетаман! — деди у бақириб. — Онамникига кетаман!

Тўртта болани диканглатиб йўлга тушгани-ку, хўп майли, рисоласига тўғри келади; латта-путталарини орқалаш ўрнига, говмишни олдига солиб жўнаганига нима дейсиз! Ҳақимбек журъатсизгина бир-икки қадам ташлаб дарвоза олдига тўхтади. Ўзича койинган бўлди:

— Сигирга бало бормикан?

— Бало бўлмаса ҳам, ем бор! — деди бека тутатиб.

Шовқин-сурон тиниб, ҳовлини совуқ сукунат эгаллади. Кенг уйда Қиролнинг ёлғиз ўзи сўппайиб қолди. Хотинини икки-уч кундаёқ жаҳлидан тушиб қайтиб келади, деб ўйлаганди. Ҳафта ўтди ҳамки, на хотиндан, на бола-чақадан дарак бор. Ит ётиш, мирза туриш билан ўн кунни бир амаллаб ўтказди-ю, охири чидолмади, тавбасига таянди. Йигит бошини ҳам қилиб қайнанасиникига кириб борди. Тўй тараддудига қариндош-уруғлар тўпланиб туришган экан, Ҳақимбекни ўртага олишиб, роса тузлашди. Бу ҳам етмагандай, хотини курғур, «Энди шахмат ўйнамайсиз, ўйнасангиз ҳам керакли одамларга ютказиб берасиз», деб қасам ичтирди. Қирол ҳаммасига рози бўлди. Хотин, бола-чақани етаклаб, говмишини эргаштириб уйига қайтди.

Қирол сўзида туриб ростдан ҳам шахматни ташлади. Бундан хафа бўлмаган одам қолмади. Қайси куни етмиш иккинчи қоралаб қўйган қўшнимиз ўғлининг шахматини ўчоққа солиб ёқиб юборибди. Сабабини сўраганларга, Қирол шахматни ташлабдики, энди ўйнашининг қизиги қолмабди, дебди.

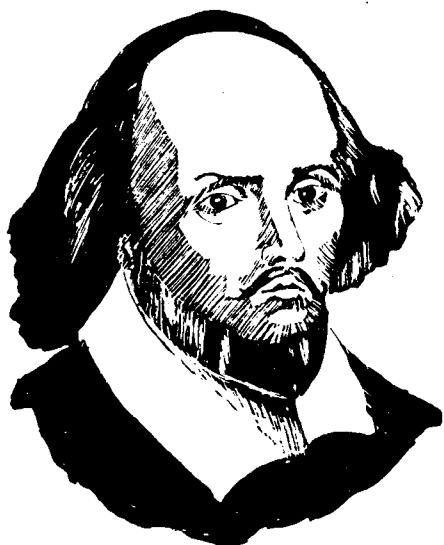
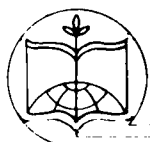
Энди бу ёғи нима бўларкан, деб юргандик, гап тарқалиб қолди: ўғлини ўқишга жойлаш учун йўлланма керак экан, бека тушмагур Қиролни раис билан шахмат ўйнаб келишга юборибди. Раисдан ҳайиқиб, унга яқин йўламайдиганлар ҳам идора олдидан нари кетолмай қолишди.

Худди ўша куни бўлса керак, хуфтонда йўл ёқалаб бораётиб, туйқус аллақимнинг қорасига дуч келиб қолдим. Қай кўз билан кўрай-ки, ўша ўзимизнинг Ҳақимбек — Қирол шахматни қўлтиққа қисиб ер чизиб турибди. Маъюслигини дарров пайқадим.

— Ҳа, Қирол! Уйин қандай ўтди?

У истамайгина бошини кўтарди.

— Э, ўғилча ўқиёлмайдиган бўлди, — деди оғир хўрсиниб. Кейин бир-бир одимлаб кета бошлади...

Вильям Шекспир

ҲАМЛЕТ

(Дания шаҳзодаси)

Беш пардали фоҳиа

Инглизчадан Жамол КАМОЛ таржимаси

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

КЛАВДИЙ — Дания қироли.

ҲАМЛЕТ — аввалги қиролнинг ўғли, ҳозирги қиролнинг жияни.

ФОРТИНБРАС — Норвегия шаҳзодаси.

ҲОРАЦИО — Ҳамлетнинг дўсти.

ПОЛОНИЙ — сарой ноziри.

ЛАЭРТ — унинг ўғли.

ВОЛЬТИМАНД —

КОРНЕЛИЙ —

РОЗЕНКРАНЦ —

ГИЛЬДЕНСТРЕН —

ОЗРИК —

АСЛЗОДА —

} сарой аъёнлари.

РУҲОНИЙ —

МАРЦЕЛЛ —

БЕРНАРДО —

ФРАНЦИСКО — аскар

РЕЙНАЛЬДО — Полонийнинг хизматкори.

КАПИТАН

АНГЛИЯ ЭЛЧИЛАРИ

АКТЕРЛАР — икки масҳарабоз — гўрков.

ГЕРТРУДА — Дания қироличаси, Ҳамлетнинг онаси.

ОФЕЛИЯ — Полонийнинг қизи.

Лордлар, хонимлар, офицерлар, аскарлар, денгизчилар,
чопарлар ва хизматкорлар. Ҳамлет отасининг арвоҳи.

Воқеа Эльсинорда бўлиб ўтади.

Биринчи парда

1-САҲНА

Эльсинор. Қаср олдида кунгурадор девор билан ўралган тор майдонча: ўнг ва чап ёқда миноралар ҳамда уларнинг эшиклари. Юлдузлар чарақлаб турибди. Ҳаво жуда совуқ.

Ойболта билан қуролланган Франциско қоровулда турибди. У ёқдан — бу ёққа юради. Соат ўн иккига занг уради. Қасрдан худди шундай қуролланган иккинчи соқчи — Бернардо чиқиб келади. У Францисконинг қоронғиликдаги қадам товушларини эшитиб тўхтайтиди.

БЕРНАРДО	ФРАНЦИСКО
Ким бор бунда?	Бернардо?
ФРАНЦИСКО	
Ўзинг кимсан, тўхта, жавоб бер!	БЕРНАРДО
БЕРНАРДО	Ҳа, худди ўзиман.
Яшасин қирол!	

¹ Ушбу муаллиф изоҳи «Ҳамлет»нинг 1958 йил Кембридж нашри нусхасидан олинди. Таржимага биз асос қилиб олган Шекспир куллиётининг 1983 йил Оксфорд — Нью-Йорк нашрида бу изоҳ қисқа берилган. (Таржимон.)

● «Ҳамлет» — учинчи ●

Ўзбек тилида «Ҳамлет» фожиасининг учта таржимаси саф тортиб турибди.

Адиб ва шоир Чўлпон томонидан, 1934 йилда амалга оширилган дастлабки насрий таржима, оригинал (аслият) ўрнида, 1898 йилда рус тилида Санкт-Петербургда чоп этилган П. Каншин таржимасининг матни ва талқинига таянган эди. Тўнғич, ўзбекча «Ҳамлет» ўзининг барча фазилатларини нуқсонлари билан такрорланмас таржима обидаси бўлиб қолди. Чунки, ўзбек ўқувчисининг Шекспир билан, унинг инсон хилқатининг улўғворлиги, Шайхзода таъбири билан айтганда, «аполлонвор» гўзаллиги ва чексиз олижаноблиги ила табнатдаги ноқислик кирдикорларининг тубсиз тубанлигини бағоят ҳаққоний тасвирловчи жаҳоншумул ғоялари, абадий барҳаёт образлари билан илк дафъа танишиши ана шу бирламчи асос-таржима билан чамбарчас боғлиқдир. Худди шу алфозда асар биринчи топқир ўзбек театри саҳнасига чиқди. Бунини энди, бугунги кунда инкор этиб бўлмайди. Зотан, инкор этишга зарурат ҳам йўқ.

Иккинчи таржима яратилганига қадар, ўн тўрт йил вақт ўтди. Бу орада, замона зайли билан, фожианинг бир қанча «қурама-таржималари» пайдо бўлди — булар турли даврларда файласуф олим Воҳид Зоҳидов ҳамда ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг номига нисбат бериб келинди. Мирзакалон Исмоилий, вафотидан тўрт йил олдин, катта бир илмий анжуманда ўз номи билан боғланган таржимани «тақдир тақозоси», деб атади. Аслида, у ўша ўттизинчи йилларда саҳналаштирилган таржиманинг баҳарнах таҳрир қилинган нусхаси эканлигини ошкора эътироф қилганди. Биз ҳам бунини сезардик, билардик, айтолмасдик. Ушанда ҳамма енгил тортиди. Адабиёт ва илм аҳли бу табаррук зотга раҳмат айтди.

«Ҳамлет»ни чинакамига кифтини келтириб таржима қилган киши шоир ва мутаффақир Мақсуд Шайхзода бўлди. Асар унинг шеърини таржимасида 1948 йилда босилди. Сўнгра, 1960 йилги иккинчи нашрда, шоир ўз таржимасини тубдан қайта ишлаб чиқди. Қалам урилмасан бирон мисра, бирон сатр қолмади ҳисоб. Фожианинг бу мукаммал нашрида Шайхзода рус тилида мавжуд Михаил Лозинский таржимасининг аниқлик жиҳатидан инглизчага тамомила мослигидан, Борис Пастернак таржимасининг шекспирона эркинлигидан тўлиқ фойдаланди. Булардан ташқари, у дастлабки ўзбекча тажрибага суянган ҳолда, Жаъфар Жабборли томонидан озарбайжон тилига ўгирилган нусхадан ҳам истифода этди. Мутахассисларнинг ёзишича, Шайхзода «Ҳамлет»ни инглизча асл нусхага жуда яқин. Бу фавқуллодда мослик сабабини қидирган олимларимиз ўзбек шоири XVI аср Шекспир даври инглиз тилидан ҳам қисман бўлса-да, хабардор эмасмикан, деган таҳминга боришди. Хуллас, ўзбек маданиятини Шекспир сиймоси билан бойитганлар қаторида Шайхзода фахрли ўринни эгаллайди. У яратган боқий таржиманинг инглизча аслиятга мослиги улкан муаллиф билан ихлосманд, содиқ мутаржим ўртасидаги тил яқинлигидан кўра дил яқинлиги билан изоҳланса тўғрироқ бўлар.

...Орадан мана ярим аср ўтибди. Ўзбек тилида учинчи «Ҳамлет» ҳам пайдо бўлди.

Ўтган эллик йил мобайнида «Ҳамлет» таржималари ўзбек тилининг имкониятларини, тилимиз эса «Ҳамлет»ни обдан имтиҳон этди.

Жамол Камол тарихан тайёрланган бу ижодий мактаб самараларидан баҳрамандликдан ташқари, ўз олдига мушкул бир вазифани қўйди: у, Шекспирни асл инглизча ўқишга аҳд қилди. Бу ишнинг қанчалик душвор эканлигини, лоақал, шундан ҳам билса бўладикки, бошқа, етти ёт миллат кишиси нари турсин, ҳозирги инглизларнинг ўзлари ҳам Шекспирни ўқиб тушунолмайдилар, уни «кўҳна инглизчадан — замонавий инглизчага» таржиммага эҳтиёж сезадилар. Бундан тўрт аср олдин яшаган Шекспир даври тили билан ҳозирги инглиз тили шу қадар тафовут қилади. Бироқ, ўзга чора ҳам йўқ. Таржиманинг асосий қалити, дояси — тил. Шундай таржимонлар борки, тошларга битилган минг йиллик ёзувларни ўқиб талқин қиладилар, ҳозирги инсон боласи сўзлашмайдиган ўлик тиллар ҳисобланмиш: лотинча ва санскритчадан ўгирадилар. Бундай журъат намуналарини тарихдан ҳам

ФРАНЦИСКО

Айни фурсатида етиб келдингиз лекин.

БЕРНАРДО

Соат ўн иккени урди, бориб ухлагин, Франциско.

ФРАНЦИСКО

Раҳмат, мени алмашдингиз, совуққотгандим,

Ҳам юрагим ғаш.

БЕРНАРДО

Нима гап қоровулда, хўш?

ФРАНЦИСКО

Сув қуйгандек жимжит.

БЕРНАРДО

Бўпти, хўп, хайрли тун.

Ҳа, мабодо учраб қолса Ҳораций, Марцелл,

Сиз уларни шошилтиринг, навбатларига

Ҳаялламай, ўз вақтида етиб келишсин.

ФРАНЦИСКО

Ушаларми, дейман!.. Тўхта! Келаётган ким?

Ҳорацио ва Марцелл киради.

ҲОРАЦИО

Юрт дўстлари.

кўплаб келтириш мумкин. Мана бир мобулаймон ал-Бўстоний деган киши (у таниқли механик-олим ва шоир бўлган) ўтган асрда Ҳомернинг «Илиада» дostonини арабчага ағдарिश учун ўттиз йил мобайнида қадимги юнон тилини ўрганган. Ва «Илиада»ни араб тилида қайта яратиш бахтига мушарраф бўлган.

Таржима — санъат, ижод, илм бўлишидан ташқари, мисли кўрилмаган фидойилиқдир.

Таржимон даставвал фидойи ижодкор.

Аслият мантиқиға чуқурроқ кириб бориш, унинг маъносини теран англаб етиш, мукаммал идрок этиш учун ўша асарни муайян бир тил ёхуд бир қанча тилларга қилинган турли-туман таржималарда ўқиш керак, деган қараш жуда тўғри.

«Ҳамлет»нинг Мақсуд Шайхзода таржимаси билан Жамол Камол таржимасини бақамти ўқиш ҳар иккала адиб маҳоратининг ўзига хос кучли, ўзига хос ожиз томонларини илғашга ёрдам қилади. Назаримизда, Шайхзода «Ҳамлет»ида зарб кучли, тийнатлар табиий, эҳтирос қайноқ, муомала батакаллуп, шашт баланд, интуиция эркин оқади. Образларнинг равиш-рафтори ўқтамроқ. Жамол Камол таржимасида шеър равон, матн силлиқ, талқин майин, образлар ўз ниятлари ва саъй-ҳаракатларида бирмунча сипо. Воқеалар мантиқи аслига яқин.

Бир мисол. Ҳамлет тили билан Шекспир инсонни шундай таърифлайди: «Табиатнинг нақадар ажойиб мўъжизасидир одамзод! Унинг зеҳни нақадар олижаноб, ундаги қобилиятлар нақадар бепое! Нақадар мунтазам ва хушбичимдир ул! Феълу атвори фариштага нақадар яқин! Маслак ва қарашлари худовандга шунчалик яқин! Коинотнинг чиройи! Махлуқларнинг тожи, сарвари!..» Бу — Шайхзода таржимаси.

Жамол Камол мазкур фикрни қуйидагича ўгирган: «Табиатнинг қандай ажойиб хилқатидир инсон! Заковати қанчалар баланд! Лаёқати қанчалар чексиз! Суврат ва сийрати нақадар мумтоз ва мукаммал! Туриш-турмуши фаришталарга нақадар яқин! Назар-ниҳояти олло таоллога қанчалар қарин! Оламнинг зийнати! Тамомий тирикликнинг тожи давлати!»

Булар баайни эгиз-таржима. Бир-бирини тўлдирди. Айни чоқда ҳар иккала таржима, Шекспирнинг лафзи, мавқеига муносиб бўлгани ҳолда, уларни бир-бири билан кўшиш ҳам, ажратиш ҳам мумкин эмас.

Жамол Камол «Ҳамлет»ни Мақсуд Шайхзодадан кейин ўқиди; уни қирқ йил кейин таржима қилишга киришди. Аслида, у шекспирхонлиқда ҳам, шекспиршунослиқда ҳам — идрок, талқин, таҳлил ва мутолаада устод Шайхзодадан таълим олди. Абдий силсила, ижодий муштараклик ва хослик, анъанавийлик ва ворисийлик бадий таржимада адекватликка эришиш мантиқининг негизини ташкил этади. Бинобарин, агар Чўлпон таржимаси бўлмаганида, Шайхзода таржимаси бу қадар мукаммал яратилмагани сингари, ушбу икки таржимасиз Жамол Камол таржимасини ҳам тасаввур қилиш қийин эди. Қанчалик муҳимлигидан қатъий назар, тил билгичлик ҳам, олимлик ва шоирлик иқтидори ҳам ўз йўлига. (Бир шоирнинг таъбири билан айтгандан, Шекспир бўлиш учун фақат инглиз бўлишининг ўзигина кифоя қилмайди.)

Жамол Камол шоир ва олим сифатида, Шекспир меросига байналминал, муштарак гуманистик ворисийлик туйғуси билан қарашга, унинг ўлмас асарларини таржима қилишга чуқур ички эҳтиёж сезади, ўзини шунга муносиб маънавий даъвогар деб билади. Шу йўлда, у ўз таржимонлик эътиқоди ва иқтидорини тарбияламоқда. Унинг ҳам дилида ўз Шекспири бор.

Ҳа, ўзбек тилида янги «Ҳамлет» таваллуд топди. Бу таржима муस्ताқил гражданлик ҳуқуқиға эга. Журналхонлар ҳукмиға, мазкур учинчи «Ҳамлет»дан қисмлар ҳавола этиляпти.

Ғайбулла САЛОМОВ,
филология фанлари доктори

МАРЦЕЛЛ

Ва қиролнинг мулозимлари.

ФРАНЦИСКО

Хайрли тун сизга.

МАРЦЕЛЛ

Хайр, эй содиқ аскар,

Сиз билан ким алмашди?

ФРАНЦИСКО

Постда Бернардо.

Яхши қолинг.

Кетади.

МАРЦЕЛЛ

Эй Бернардо!

БЕРНАРДО

Лаббай, биродар.

Ҳорацио шу ердами?

ҲОРАЦИО

Баҳарҳол шунда.

БЕРНАРДО

Салом, Ҳорацио, салом, оғайни Марцелл.

МАРЦЕЛЛ

Анув ғаройибот бугун кўринмадими?

БЕРНАРДО

Ҳозирча йўқ.

МАРЦЕЛЛ

Ишонмайди, васваса, дейди

Ҳорацио бизга зоҳир бўлган рўёни,

Бирмас, икки карра ҳозир бўлган арвоҳни.

Ишонмасанг, қани, дўстим, бирга юр, дедим.

Бизлар билан қоровулда бирга тур, дедим.

Арвоҳ яна қаршимизда бўларкан пайдо,

Яхшилаб боқ, гаплашмоққа уннаб кўр, дедим.

ҲОРАЦИО

Ҳа, у энди келиб бўпти.

БЕРНАРДО

Хўш, ўлтирайлик,

Рухсат этинг, батанг айлаб қулоғингизни,

Кўрганларим юзасидан гапирай пича.

Булар тамоm тескаридир тарихимизга.

ҲОРАЦИО

Хайр, мана, ўлтирдик ҳам. Эштайлик-чи,

Бернардонинг ваҳмасини.

БЕРНАРДО

Аввалги кеча

Қутб юлдузига ғарбий ҳамсоя бўлган

Анув юлдуз фалакнинг бу буржига кўчиб,

Ҳозиргидек жилоланиб, сочаркан ёғду,

Қоровулда Марцелл билан турардик танҳо,

Соат бирга занг урганда...

Арвоҳ киради.

МАРЦЕЛЛ

Жим! Гапирма! Дамингни ют! Қара, мана у!

БЕРНАРДО

Савлатидан — худди марҳум қиролнинг ўзи.

МАРЦЕЛЛ

Сен билағон, унга қараб сўз қот, Ҳораций.

БЕРНАРДО

Хўш, сенингда, у қиролга ўхшамайдими?

ҲОРАЦИО

Ўхшаганда қандок! Ваҳм босмоқда мени.

БЕРНАРДО

У чамамда гаплашмоқчи.

МАРЦЕЛЛ

Гапир, Ҳораций

ҲОРАЦИО

Ҳей, кимдирсан, сўроқсиз, шу тун палласида,
Даниянинг марҳум шоҳи қиёфасида
Салобатлар тўкиб, бунда кезиб юрибсан, —
Осмон ҳақи ўтинаман, жавоб бергайсан?

МАРЦЕЛЛ

У ранжиди биздан.

БЕРНАРДО

Қара, кетмоқдадир ул.

ҲОРАЦИО

Тўхта! Елвораман! Менга жавоб айлагил!

Арвоҳ кетади.

МАРЦЕЛЛ

Кетиб қолди, истамади гаплашишним.

БЕРНАРДО

Ҳа, Ҳораций? Етар, мунча қалтирайверманг.

Хўш, сизнингча ёлғиз хаёл — васвасами бу?

Энди нима дейсиз, дўстим?

ҲОРАЦИО

Тангрига қасам:

Ишонмасдим, агар кўзим билан кўрмасам.

МАРЦЕЛЛ

У қиролга ўхшайдими?

ҲОРАЦИО

Ухшашдир бешак —

Қиролга у, сен ўзингга ўхшаганингдек
Ва такаббур норвегларга қарши урушда
Қандай яроғ таққан эса, шундоқ мусаллаҳ.
Яна, бир айёмлар Польша аъёнларини
Жаҳл билан чаналардан итқитиб, қандоқ
Муз устига отган эса, шундай бадқовоқ.
Во ажабо!

МАРЦЕЛЛ

Икки қарра ўтди бизнинг яқинимиздан,

Худди шу пайт, шундай залвор қадамлар билан.

ҲОРАЦИО

Бу жумбоқнинг тагига мен етолмагайман,
Аммо менинг назаримда нишонадир бу —
Салтанатни қақшатгувчи зилзилалардан.

МАРЦЕЛЛ

Шошманг, бундоқ ўлтирайлик, қани ким айтар,

Кечалари посбонларни кўпайтиб бундоқ,

Халойиқни бесаранжом этиш не даркор?

Нега ҳа деб қуйилмоқда мис замбараклар

Ва хориждан ташилмоқда қурол-яроғлар.

Нега уста — кемасозлар ёлланиб минг-минг,

Иш кетмоқда — на шанба, на якшанба тиним?

Нега энди жин қувгандек тирмашиб барча,

Кеча-кундуз тер тўкамиз жадал, бетиним?

Ким шарҳ этар бу аҳволни?

ҲОРАЦИО

Мен уннаб кўрай.

Бу тўғрида миш-мишлар ҳам бордир баҳарҳол,

Бизлар боя арвоҳини учратган қирол

Бир замонлар майдон аро тузиб маърака,

Норвегларнинг ҳукмдори Фортинбрас-ла

Солишгандир бедов суриб, яккама-якка.

Жанг олдидан улар шундоқ паймон этишган:

Мағлуб бўлган ўз мулкидан айрилур бешак,

Ғолиб чиққан эса — ўша юртга етишган.

Ўша майдон аро қилич сирмаб бетма-бет,

Рақибини тамом мағлуб айлаган Ҳамлет

Ва марҳумнинг давлатига бўлган муяссар.

Фортинбрас вориси-чи, унинг ҳам номи
Фортинбрас аталади, аламдан басар
Бўлиб, аччиқ надоматдан кўзни намлаган.
Уч-интиқом даъвати-ла Норвегияда
Каллакесарларни йиғиб, кўшин жамлаган.
Хуфиялар хабари ҳам шуни тасдиқлар,
У отаси бериб кўйган ўша ерларни
Зўравонлик билан қайтиб олмоқчи бўлар.
Шундан, дейман, бу яширин ваҳм, васваса.
Бу тараддуд, бу таҳлика ва бу талваса.
Шундан, дейман ҳар қадамда тиқилинч, ташвиш,
Бутун ўлка роҳатини йўқотиб қўймиш.

БЕРНАРДО

Балли, шундоқ бўлса керак, гапингда жон бор.
Ким бекорчи даҳмаза деб айтар буларни.
Ўша жангу жадалларни қўзғаган қирол
Тунда кўздан кечираркан қоровулларни.

ҲОРАЦИО

Бу — дилимнинг дийдасига қадалган тикан.
Римнинг гуруллаган даври, зафар айёми
Соҳиб жилов Юлий тахтдан қуламай ҳали,
Қабрларни бўм-бўш қўйиб кўча-кўйларда
Ғудурлашиб кезган экан суяк-мурдалар.
Кўкда учган юлдузларнинг алангасида
Қип-қизариб кетган экан шабнам қатралар
Қора доғлар тошиб кетган қуёш юзига:
Денгизларни ўз амрига юритган ой ҳам
Олам аро қиёмат кун қойим бўлгандай,
Касал каби қоп-қорайиб кетган ўшанда...
Ўша кўрқинч офатларнинг даракчисидек,
Фалокатнинг фожиавий дебочасидек,
Қонли можароларга бир ибтидо этиб,
Бошимизга солиб ташвиш — надоматларни
Биз, инсонлар оламига бирлашиб туриб,
Осмон, Замин отар турфа аломатларни.

(Арвоҳ қайтиб келади.)

Ҳай, жим бўлинг! Тағин ўша! Мен тўхтатаман!
Не қилса ҳам. Шошма, арвоҳ, жойингдан жилма!
Сўз айтишга агар сидки забонинг бўлса,
Гапир, тилга кир.
Балки бирор кори-хайр лозимдир шу тоб,
Сенга раҳмат бўлур, бизга дарёи савоб.
Гапир, тилга кир.
Юрт қисмати бўлмиш балки наздингда зоҳир,
Балоларни даф этмоққа эрурмиз қодир.
О, гапирсанг-чи!
Эҳтимолки тиригингда кўмган сийму зар
Ҳалол эмас, шу сабабдан безовта айлар.
Ҳазиналар арвоҳларни чорлайди, дерлар,
Шу гап ростми? Тўхта, дейман, тўхта, ҳей, гапир!

(Хўроз қичқиради.)

Марцелл, ушла!

МАРЦЕЛЛ

Болта билан чопайми уни?

ҲОРАЦИО

Чап берса, чоп болта билан.

БЕРНАРДО

Ана!

ҲОРАЦИО

Ана у!

Арвоҳ кетади.

МАРЦЕЛЛ

Кетди!

Унинг подшолик иззат-нафсига
Оғир ботди биз кўтарган беписанд чуввос.
У буғ каби дахлсиздир, бизнинг зарбамиз
Ҳавога тиғ урган каби беҳуда, холос.

БЕРНАРДО

Сўз котарди, агар, қичқармасайди хўроз.

ҲОРАЦИО

Шунда у бир гуноҳкордек сесканиб тушди
Ва тараддуд ичра қолди. Эшитгандимки,
Тонг жарчиси хўроз узун «қу-қу»лаш билан
Уйғотармиш Кун тангрисин тун уйқусидан.
Унинг қичқириғи ҳар гал садоланаркан,
Денгиздами ё оловда парланиб турган,
Қуруқдами ё ҳавода саргашта юрган —
Сарсон руҳлар ётоғига қайтар дафъатан.
Чамамда биз ҳозир бунинг гувоҳи бўлдик,
Гувоҳимас, балки тайин огоҳи бўлдик.

МАРЦЕЛЛ

Хўроз қичқириғи билан сўниб борди у.
Дейдиларки, ҳар йил худди қиш палласида,
Пайғамбарнинг таваллуди арафасида
Тиним билмай қичқирармиш тун бўйи хўроз.
Руҳлар эса шўхлик-шумлик қилмасмиш сира,
Сайёралар боқар эмиш сокин, меҳрибон.
Инсу жинслар маҳрум бўлиб сеҳру амалдан,
Эзгуликка чўмиб, аста кечармиш даврон.

ҲОРАЦИО

Эшитганман, мен ҳам бунга бовар қиламан.
Ана, алвон яктагини судраб субҳидам,
Шабнам босиб, шарқ уфқидан келмоқда илдам.
Тарқалишсак бўлар. Лекин бир маслаҳат бор:
Нима дейсиз, ёш Ҳамлетни этсак хабардор
Бунда кўрганимиз сирру синоатлардан.
Бизга соқов бўлиб, оғиз очмаган арвоҳ
Шаҳзодага асрорини сўйлагай, илло.
Нима дейсиз, шуни бир-бир баён айласак,
Дўстлик бурчимизни бўйла аён айласак?

МАРЦЕЛЛ

Айтиш керак. Балки шунда ечилар тугун.
Мен биламан, қайда бўлур шаҳзода бугун.

Кетишади.

2-САҲНА

Қасрнинг қабулхона зали. Қирол, Малика, Ҳамлет, Полоний, Лаэрт,
Вольтиманд, Корнелий, сарой аёнлари ва хос маҳрамлар киришади.

ҚИРОЛ

Юракларни, акамиз у, Ҳамлет қайғуси
Ёндиради, ёнишимиз жониздир гарчанд,
Гарчанд изтиробга чўмиб мулку мамлакат
Ҳали куйиб-ўртаниши жоиз бўлса ҳам,
Табиатни жиловлайди лекин тафаккур,
Баски, минбаъд марҳумни деб аза очганда
Тирикларнинг тақдирин ҳам ўйламоқ зарур.
Шунинг учун синглимиз ва маликаимизни,
Жанговар у сарҳадларнинг ворисасини
Рафиқа, деб атамоққа этдик ихтиёр.
Севинч-суруримиз худди оғу аралаш,
Бир кўзимиз ёғду тўқар, бир кўзимиз ёш.
Азада жилмайиб, тўйда чекиб фиғонлар,
Қайғу-қувонч посангисин тутдик баробар.
Биз бу ишга эҳтиёт-ла кўяркан қадам,
Оқил, доно кенгашларни тингладик ҳар дам.
Улар бизнинг тадбиримиз кўришди маъкул,

Яхши гаплар, маслаҳатлар учун ташаккур.
 Иккинчидан, қиролвачча у Фортинбрас
 Бизни зарра назар-писанд айламай, ҳатто,
 Акамизнинг ўлиmidан кейин бу юртда
 Бошбошдоқлик бўлур, деган бир хаёл билан
 Ғурурланиб кетди, кибру ҳавога минди,
 Ки, отаси қўлдан берган вилоятларни,
 Оғайнимиз тасарруфга олган ерларни
 Талаб қила бериб, рости, жонга ҳам тегди.
 Бу тўғрида мухтасар гап мана шу. Энди
 Йиғилишдан мақсад нима — бир-икки калом:
 Фортинбрас амакиси, норвег қиролни,
 Кўпдан бери касал бўлиб тўшақда ётган,
 Жиян қилмишидан балки беҳабар чолни
 Биз хабардор этмоқчимиз бир мактуб ила.
 Токи берсин ўша фитна-фасодга барҳам,
 Қўшин унинг измидадир, мулки-маблағ ҳам,
 Етказинг, деб топшираимиз ушбу мактубни
 Сизга, азизим Вольтиманд, сизга, Корнелий.
 Биздан таъзим бўлсин ўша қари қиролга,
 Ваколатингизни билинг, лекин адашманг,
 Унга қатъий амал қилинг, ҳаддиздан ошманг.
 Хизматга шай эканингиз кўрсатур шу тоб
 Хизмат аро сиз кўрсатган ғайрат ва шитоб.
КОРНЕЛИЙ ва ВОЛЬТИМАНД
 Бурчимизни бажаргаймиз, биз бажону дил.
ҚИРОЛ

Биз ҳам ишонамиз. Хайр, сизларга оқ йўл.

Вольтиманд ва Корнелий кетади.

Хўш, айтингчи, Лаэрт, нечук янгиликлар бор?
 Сўз борганди қандайдир бир ўтинч ҳақида.
 Қандай ўтинч, Лаэрт? Нима бўлмасин ўша,
 Биз олдиндан қабул қилдик, қазоси тайин.
 Ҳали ўша ўтинчни сиз айтиб бўлмасдан,
 Беришга биз шай бўлмаган нима бор экан.
 Бир-бирига пайвастадир юрак билан бош,
 Аён гапки, қўл оғизга ҳалол хизматкор.
 Аммо сизнинг отангизу Дания тахти —
 Робитаси бундан баланд. Сўранг, не даркор?

ЛАЭРТ

Давлатпаноҳ, сўрайдирман ижозатингиз
 Қайтиб кетмоқ учун тагин Францияга,
 Сиз бунда тож кийиб, тахтга минар экансиз,
 Келган эдим маросимга қатнашмоқ учун,
 Энди бурчим тақозоси, фикру хаёлим
 Яна ортга қайтишимга даъват этади.
 Таъзимга бош эгиб, шунга изн сўрайман.

ҚИРОЛ

Падарингиз Полоний-чи, бунга не дейди?

ПОЛОНИЙ

Шоҳим, сўрайвериб, роса жонимга тегди,
 Ундай десам, бундай дейди, оқибати кор
 Қайтишига оқ фотиҳа бердим мен ночор,
 Лутфингизни сиз ҳам дариф тутманг, ҳукмдор.

ҚИРОЛ

Бахтингизни берсин, Лаэрт, толе ёр бўлсин,
 Яйраб-яшайверинг, майли, сизда ихтиёр.
 Қалай, жиян — ўғлонимиз Ҳамлет бу нафас?

ҲАМЛЕТ

(четга)

Ўғиллиги ёлғон, лекин жиянлиги рост.

ҚИРОЛ

Ажаб, ҳануз аримабди юзингдан булут?

ҲАМЛЕТ

О, аксинча, қуёшлидир юзим бемавруд.

МАЛИКА

Ох, Ҳамлет, бас, тундек қовоқ солганинг етар,
Не қилади, қирол сари боқсанг дўстона?!
Қачонгача марҳум отанг изини излаб,
Тупроқларга кўз тикасан маъюс, гирёна?!
Бу азалнинг буйруғидир: тириклар ўлар,
Фонийликдан боқийликка равона бўлар.

ҲАМЛЕТ

Ҳа, азалнинг буйруғи шу.

МАЛИКА

Қайғу — аламинг

Магар сенга ноёб бўлиб туюладими?

ҲАМЛЕТ

Туюлмайди, бекам! Балки аслида шундоқ.
Ҳар қандайин «туюлади» дейиш менга ёт.
На бу аза сарупоси, тим қора либос,
На безовта ва ҳирқирок олинган нафас
На кўзлардан оқиб тушган дарё-дарё ёш,
На чехранинг сўлғинлиги ва ҳоказолар
Менинг қайғу-ҳасратимни ифшо этолмас.
Булар бари туюлишининг усуллари дидир,
Улар — амал, бир амаллаб ўйнаса бўлур.
Менинг ғамим бегонадир бўёққа, илло,
Мана мен, деб ўртага ҳам тушмагай асло.

ҚИРОЛ

Баракалла, Ҳамлет, отанг азасин тутиб,
Ўз фарзандлик бурчинг бўйла адо этасан,
Аммо шуни ўз-ўзингга ҳисоб этгайсан,
Сенинг отанг ва отангнинг отаси ҳатто
Жудо бўлган бир кун падар бузрукворидан.
Отасига аза тутиш — фарзанд учун фарз,
Лекин буни одат этиш унга ярашмас.
Эркак киши чекаверса бетиним қайғу,
Эзгуликдан анча йироқ тушганидир бу.
Бу — сўқир қалб, ноқис ақл, тароватсиз таъб,
Тор ва маҳдуд тушунчадан келган нишона.
Улим ахир муқаррарку, равшан-аён гап,
Илож қанча, умр тугаб, тўлса паймона.
Унга қарши туриш, уни мазаммат қилиш,
Унинг фармонидан бўйин товламоқ нима?
Бу — осмон ҳузурида гуноҳи азим,
Қуфр — марҳум олдида ҳам, хилқат олдида.
Яна ақл олдида ҳам бир иштибоҳким,
Оталарнинг қисматига бўйсуниб ўша,
Энг биринчи мурдани у қаршилаб олган.
Яна «шундоқ бўлиши ҳақ» деган нидо-ла
Энг охирги мурдани ҳам кузатиб қолган.
Бас, марҳамат этиб энди, қайғуни кам қил,
Отанг мақомида бизни ота рақам қил,
Дунё билсин, тожу тахтнинг энг яқинисан
Ва оталик меҳримиз ҳам фаромуш эмас.
Виттенбергга қайтиб, яна таълим-таҳсилни
Давом эттиришинг эса бизга хуш эмас.
Ўтинаман, ўйлаб қара, қошимизда қол,
Азиз фарзанд бўлиб, олий амалдор бўлиб,
Бизнинг меҳру муҳаббатдан улушингни ол.

МАЛИКА

Мени қол деб ялинишга мажбур айлама,
Виттенбергга қайтишингни энди ўйлама.

ҲАМЛЕТ

Бекам, бўйсунаман амри-фармонингизга.

ҚИРОЛ

Мана бу хуш сўзинг ғоят маъқулдир бизга.
Дания — ўз уйинг.

Қани, маликам, юринг,

Лутфи-карам қилиб, зеро, ўғлимиз Ҳамлет
Севинч — сурур солди ҳозир юрагимизга.
Бунинг шарафига базми жамшид тузайлик,
Қаҳдаҳларнинг доврўғини чўнг замбараклар —
Қаҳдаҳаси булутларнинг бағрига элтсин
Ва самовий гулдурослар янграб галма-гал
Қаҳдаҳларнинг жарангига қўшилиб кетсин.
Кетдик.

Ҳамлетдан бўлак ҳамма кетади.

ҲАМЛЕТ

О, кошкийди, шу зил гавда, шу бир халта гўшт
Ириб-чириб кетса, шабнам бўлиб таралса.
О, кошкийди, ўз жонингга ўзинг қасд қилиб,
Халос бўлсанг, гуноҳ эмас, савоб саналса.
Ё худойим! Ё раббано! Ё парвардигор!
Қандай аянч, қандай жирканч ва тўмтоқ бўлиб
Кўринади бутун олам, бутун қору бор.
Қараб-қараб кўнглинг айнаб кетади! Худди
Ғовлаб кетган, ташландик бир боққа ўхшайди.
Қадам қўйиш маҳол, ахлат, ҳамма ёқ ахлат,
Шунчалар паст тушиш, ё раб, шунчалар даҳшат!
Ўлганига икки ой, йўқ, икки ой ҳаммас,
Қандай қирол эди ўша доно, забардаст.
Ҳа, манави билан қиёс айлаганда-чи,
Сатир қаршисида Фебдай пурвиқор эди
Ва онамни севар эди қанчалар, э воҳ,
Юзларига шамолни ҳам кўрмасди раво.
Осмон, Замин! Қай бирини айтигин яна!
Бу ҳам талпинарди унга ташнадан-ташна.
Лекин бир ой ўтар-ўтмас... Беҳуда калом!
О, хотинлар, хиёнатдир номингиз тамом!
Бир ой ўтмай туриб! Ўша тобут ортидан
Ниобея янглиғ кўз ёш тўкиб бораркан,
Кийган ковушлари ҳали бус-бутун, ёҳу!
Ё худойим! Фаросатдан маҳрум ҳайвон ҳам
Тоқат қилиб турар, бардош этар эди-ку.
Эрга тегиб олмиш, кимга, амакимизга,
Гераклга мен қанчалар ўхшасам, зеро,
Марҳумга ҳам шунча монанд бўлган кимсага.
Ҳали бир ой ўтар-ўтмас, ҳали юзидан
Ёлғончи кўз ёшлар шўри қуримай туриб,
Қовоғининг қизиллиги аримай туриб,
Эрга чиқиб олмиш! Шундоқ бир шитоб ила,
Ўзини бир қариндошнинг қўйнига солмиш!
Йўқ, охири бахайр эмас бу ишнинг бешак,
Чилпора бўл, юрак, сукут сақлашим керак!

Ҳорацио, Марцелл ва Бернардо киришади.

ҲОРАЦИО

Салом, шаҳзода.

ҲАМЛЕТ

Мен шодман ташрифингизга,
Ҳорацийсиз — адашмасам агар хотирам.

ҲОРАЦИО

Худди ўзи, ўлғунича содиқ қулингиз.

ҲАМЛЕТ

Азиз дўстим, мен ҳам содиқ ғуломингизман.
Сизни Виттенбергдан бунда келтирган нима?
Сиз Марцеллсиз, шундоқмасми?

МАРЦЕЛЛ

Шундоқ, шаҳзодам...

ҲАМЛЕТ

Сизни кўриш билан шодман.

Бернардога

Хайрли окшом —

Сизни Виттенбергдан бунда келтирган нима?

ҲОРАЦИО

Ялқовликка майл бизни келтирмиш рости.

ҲАМЛЕТ

Ҳатто душманингиз сизни шундоқ демасди.

Ўзингизга ёзғириқлар ёғдириш билан —

Беҳудадан беҳудага мени қийнаманг,

Мен биламан сизни, ялқов эмассиз асло.

Эльсинорда бандсиз нечук юмушлар билан?

Ҳали, шошманг, ўргатамиз майхўрликка ҳам.

ҲОРАЦИО

Отангизнинг азасига келган эдик биз.

ҲАМЛЕТ

Дўст устидан кулиш бундоқ яхшимас, дўстим.

Сиз онамнинг никоҳини айтмоқчидирсиз?

ҲОРАЦИО

Ҳа, дарвоқе, ўша никоҳ: ажаб, мунча тез?

ҲАМЛЕТ

Ҳисоб-китоб, Ҳораций! Тўй дастурхонига

Тортилади дарров мотам-аза чалпаги.

Бу савдони яна бир бор татиб кўргандан

Мен жаннатда қаршилардим душманни хурсанд.

Марҳум отам рўпарамда тургандек худди.

ҲОРАЦИО

Қайда, азиз шаҳзодам?

ҲАМЛЕТ

Дил ойнасида.

ҲОРАЦИО

О, раҳматлик қиролмисан қирол эди-да.

ҲАМЛЕТ

У чинакам инсон эди, инсонликка шай,

Бунақасин кўриш энди nasib бўлмагай.

ҲОРАЦИО

Шаҳзодам, у шунда эди кеча, билсангиз.

ҲАМЛЕТ

Шунда эди? Ким у?

ҲОРАЦИО

Қирол, сизнинг отангиз.

ҲАМЛЕТ

Отам?

ҲОРАЦИО

Тўхтанг, ўзни бир оз босинг, шаҳзодам.

Гапга қулоқ солинг. Сизга мен баён айлай,

Мана, гувоҳларим тайёр, мени қўллагай.

Худо билсин, нима?!.

ҲАМЛЕТ

Сўзланг, менда йўқ чидам.

ҲОРАЦИО

Манави жаноблар — Марцелл билан Бернардо

Мижжа қоқмай қоровулда туришар экан,

Туннинг сўнгсиз сукунати ичра у рўё

Сурункаси икки кеча кўриниш берган.

Бошдан-оёқ курол-яроғ таққан бир кимса

Отангизга ўхшаш, залвор қадамлар билан

Гоҳ у ёққа юрган, гоҳи бу ёққа юрган.

Улардан нақ найза бўйи бир масофада

Сузиб ўтган ўша ҳар гал роса уч қарра.

Улар бўлса бақрайганча, бир жуфт кўз бўлиб,

Тура берган ваҳимадан тўнгиб, муз бўлиб.

Кейин менга этишаркан бу сирни ошкор,

Ўзим бориб кўрмоқликка айладим қарор.

Учинчи кун қоровулда турганим соат

Эшитганларимни атай тасдиқ этгандай,

Пайдо бўлди ўша соя-ҳумоюн суврат.

Падарингиз эсда. Улар ўхшашдир худди
Нақ мана шу қўлларимдек.

ҲАМЛЕТ

Қайда кўринди?

МАРЦЕЛЛ

Қаср олдидаги кичик майдонда, бегим.

ҲАМЛЕТ

Сиз гаплашиб кўрдингизми?

ҲОРАЦИО

Гаплашиб кўрдим.

Аммо самарасиз. Уша ҳаяжонли дам
Боши билан елкасининг бурилганидан
Пайқадимки, сўз айтишга мойиллиги рост,
Аммо худди шу дақиқа қичқирди хўроз.
У сесканиб тушди буни эшитган замон
Ва кўздан ҳам ғойиб бўлди.

ҲАМЛЕТ

Сувратман тамом.

ҲОРАЦИО

Шаҳзодам, чин гапдир, неки биз баён қилдик,
Сизга баён айламоқни шараф деб билдик.

ҲАМЛЕТ

Ҳа-ҳа, шундоқ, лекин булар мен учун оғир,
Ким кечаси қоровулда турар?

МАРЦЕЛЛ ва БЕРНАРДО

Биз, милорд.

ҲАМЛЕТ

Қуролланган дедингизми?

МАРЦЕЛЛ ва БЕРНАРДО

Балли, батамом.

ҲАМЛЕТ

Бошдан — оёқ?

МАРЦЕЛЛ ва БЕРНАРДО

Бошдан — оёқ.

ҲАМЛЕТ

Юзини балким

Кўргандирсиз?

ҲОРАЦИО

Кўрдик, дубулғаси дол эди.

ҲАМЛЕТ

Қаҳрлими, қовоқлари солиқми?

ҲОРАЦИО

Йўқ-йўқ,

Қаҳр эмас, ҳасрат билан боқар.

ҲАМЛЕТ

Ранги-чи,

Қум ўчганми, қизарганми?

ҲОРАЦИО

Бўз каби оппоқ.

ҲАМЛЕТ

Сиздан кўзин узмадими?

ҲОРАЦИО

Сира узмади.

ҲАМЛЕТ

Афсус — бўлмаганим.

ҲОРАЦИО

Жинни қиларди сизни.

ҲАМЛЕТ

Ҳа, бўлиши мумкин. Қалай, турдимиз узоқ?

ҲОРАЦИО

Улгурардим, гар юзгача санасам саноқ.

МАРЦЕЛЛ ва БЕРНАРДО

Йўқ, зиёдроқ.

ҲОРАЦИО

Мен боримда тургани шунча.

ҲАМЛЕТ

Соқоллари оқарганми?

ҲОРАЦИО

Оқ эмас унча,
Мош-гуруч бўлган. Худди тириклигидай.

ҲАМЛЕТ

Тунда бориб, қоровулда бирга тураин,
Балки, тагин келар.

ҲОРАЦИО

Унинг келиши тайин.

ҲАМЛЕТ

Агарда у рўё яна бўларкан пайдо,
Мен у билан гаплашаман. Ҳатто жаҳаннам
Оловлари қўзғалишиб, оғзим ёпса ҳам.
Бу асрорни, илтимосим сиздан ягона,
Шу чоққача яширгандек, яширинг яна.
Тунда нечук рўй бермасин ҳаракат-ҳолат,
Маъносини чақинг, лекин жим туринг фақат.
Дўстлик ҳимматига лойиқ жавоб бераман —
Соат ўн иккига яқин чиқиб бораман —
Енингизга.

ҲАММА

Биз тайёرمىз хизматингизга.

ҲАМЛЕТ

Меҳрим, сидқи садоқатим ҳамиша сизга.
Хайр.

Ҳамлетдан бўлак ҳамма кетади.

Қуролланиб юрмиш отам арвоҳи!
Бу яхшилиқ аломати эмас. Бу ерда
Алдовми ё бир хиёнат борга ўхшайди.
Қош қорайсин, то унгача сабр қил, юрак:
Фитна ерга кўмилса ҳам, фош бўлур бешак.

Кетади.

3-САҲНА

Уша жой. Полоний уйда бир хона.

Лаэрт ва Офелия киришади.

ЛАЭРТ

Юкларим кемада. Хайр, яхши қол, синглим.
Энди сўз бер, кулай фурсат келаркан қойим,
Йўлчи еллар эсар экан, ғафлатда қолма,
Менга мактуб — мужда йўлла.

ОФЕЛИЯ

Албатта, оға.

ЛАЭРТ

Ҳамлет илтифотларига эса ишонма,
У — тентаклик ёки қоннинг қутқуси, холос,
У — илк баҳор фасли ғунча очган бинафша,
Бемаҳал ва нимжон, чучмал, хазонга маҳкум,
Бор-йўғи бир лаҳзалик хушбўйи бор, бас.
Ортиқ эмас.

ОФЕЛИЯ

Ортиқ эмас?

ЛАЭРТ

Ҳа, ортиқ эмас.

Мускул ривожимас, ҳаёт камоли фақат,
Тан тўлишар экан, худди эҳромга монанд
Авжга чиқиб борар руҳий, ақлий ибодат.
Балки севар сени ҳозир маъсум, беғараз,
Ҳали кирланмаган, тоза туйғулар билан.
Аммо ундан қўрқил, ким у, ўйлаб қарагил,
Рутбасига кўра, эрки қўлида эмас.
Таваллуди билан наслу насабга асир,
Бошқалардек бўлолмас у соҳибихтиёр.
У ёр танлар экан, бунда аввалу охир

Салтанату мамлакатнинг манфаати бор.
У ёр танлар экан, ўзи танламас сира,
Унга маҳбуб танлар ўша олий доира.
Сени севаман, деб майли, такрорлайверсин,
Уни тингла, аммо сира айлама бовар.
У ўз сўзларини оқлай олмагай лекин,
Умум Даниянинг талаб-амрига кўнар.
Хуллас, ўйлаб қара, синглим, бўларсан бадном,
Унинг ашуласин чин деб билсанг мабодо,
Юрагингни берсанг, иффат мулкини тамом,
Унинг оташ талабига айласанг фидо.
Қўрқил, Офелия синглим, қўрқил, ҳазар қил,
Ўтдан қочган каби қочгил эҳтирослардан,
Қочгил ишқи-розлар, ширин ишва-нозлардан.
Қиз болага ой ҳам ҳатто ойнақдан боқиб,
Термилиши ножўядир, яхши англагил.
Қийин ишмас ор-номусни бўҳтонга қўйиш.
Қурт ҳам қийратади аввал янги куртакни,
Ҳаёт тонготари чоғи шабнамда юрсанг,
Турфа касалликлар сенга илашар чиндан.
Ҳали ёш эканмиз, ҳали маъсума бир жон,
Тортинчоқлик ўзи бизга энг яхши қалқон.

ОФЕЛИЯ

Насиҳатларингни худди жоним устига
Туморчадек осиб қўяй. Ва лекин, оғам,
Диёнатни мақтаб, элни самога ундаб,
Ўз сўзига ўзи нуқул тескари юрган,
Куфр-гуноҳ сўқмоғида елиб-югурган,
Элу юртдан уялмаган чала муллага
Ўзинг ўхшаб қолма тағин.

ЛАЭРТ

Йўк, хотиржам бўл.

Мен ҳаяллаб қолдим, мана отамиз келди.

(Полоний киради.)

Яна бир бор оқ фотиҳа олиш — кўш савоб,
Яна бир бор хайрлашмоқ учун баҳона.

ПОЛОНИЙ

Ҳали шундамисан? Уят эмасми, Лаэрт?
Елканларнинг елкасини эзмокда шамол.
Сен бўлса-чи буёқларда юрибсан. Оқ йўл.
Шу сўзларим қулоғингга қуйилсин маҳкам,
Пинҳон-пинҳон ниятларинг ошкор айлама,
Номаяқул ўй-хаёлларга ўзни шайлама.
Одамларга камтарин ва дилкаш бўл, бироқ
Сен уларга бетакаллуф дўст бўлма зинҳор.
Чин, синашта дўстларингни ўзингга ҳар чоғ
Занжирбанд қил. Дуч келганга очмагил қучоқ.
Жанжал-тўполондан ўзни йироқ тут ҳар дам,
Солишдингми, шундоқ урки, абжағи чиқсин.
Ўзгаларни тингла, ўзинг оғиз оч кам-кам,
Бошкани бил, ўз фикрингни асра яширин.
Яхши кийин, ясан-тусан ҳирсига тўлма,
Ораста бўл, болам, лекин олифта бўлма.
Киши аввал кўринади кийимда зеро,
Франция киборлари бу ишда зийрак.
Ҳеч кимсадан қарз олма ва қарз бера кўрма,
Қарз берганда — айрилармиз дўсту ақчадан,
Қарз олганда — унутилар сарфу саришта.
Энг муҳими: ўз-ўзингга содиқ бўл фақат.
Шунда худди тун ортидан тонг келганидай,
Риёкорлик қилмагайсан ҳеч бир кимсага.
Хайр, оқ фотиҳа: йўлинг бехатар бўлсин.

ЛАЭРТ

Хайр, дейман, пойингизга бош эгиб, ота.

ПОЛОНИЙ

Хўп, бора қол. Хизматкорлар кутиб қолишди.

ЛАЭРТ

Хайр, Офелия, сўзим ёдингда сақла.

ОФЕЛИЯ

Юрагимга бекитаман, калитин эса

Ўзинг билан ола кет.

ЛАЭРТ

Хўп, хайр, бўлмаса.

Кетади.

ПОЛОНИЙ

Офелия, не гап бўлди бунда, баён эт.

ОФЕЛИЯ

Сизга айтсам, сўз боиси — шаҳзода Ҳамлет.

ПОЛОНИЙ

О, шунақа дегин ҳали? Айни муддао
Эшитдимки, ҳузурингга ошиқармиш у,
Яна дейишдики, сенинг эътиборинг-ла
У бахтиёр эмиш? Агар рост бўлса шу гап —
Менга тартиб юзасидан айтишди бун,
Мен ҳам сенга шу нуқтани этайин иқрор:
Ўз бурчингни етарлича англаб етмайсан,
Қизлик қадри-қийматингни писанд этмайсан
Хўш, нима гап орангизда? Тўғрисини айт.

ОФЕЛИЯ

Дарвоқе, мен сизга айтсам, у сўнги пайтлар
Севгисини изҳор этди менга неча бор.

ПОЛОНИЙ

Севгисини! Ҳай-ҳай, ҳали ғўрсан, бу ишда
Сен нимани тушунардинг? Хўш, нима дединг
Сен ўшанинг ҳалигидек изҳорларига?

ОФЕЛИЯ

Дада, билолмайман нима дейишимни ҳам.

ПОЛОНИЙ

Қулоқ солгин, сен билмасанг, мен ўргатаман,
Айтганлари — мис чақадир, олтин санама.
Бундан кейин гаровларни қиммат сўрагин.
Йўқса, ҳазил-ҳузул билан гаровни бериб,
Оқибатда аҳмоқ бўлиб қолишинг мумкин.

ОФЕЛИЯ

Дада, у ўз севгисини назокат билан
Изҳор этди менга.

ПОЛОНИЙ

Оҳ-ҳо, назокат билан!

ОФЕЛИЯ

Азиз авлиёларни у шафе келтириб,
Ўз сўзининг чинлигига қасамлар ичди.

ПОЛОНИЙ

Бу — қушчанинг йўлларига қўйилган тузоқ.
Қон қайнаркан, тил дегани қасамга муштоқ.
Йўқ, бу алангалар сенга бермас ҳарорат,
Ярқ этиб, кўз қамаштириб, сўнар бегумон.
Сен уларни ўт ўрнида санама ҳеч вақт,
Қадринг билан қимматингни оширгин чандон.
Қизим, суҳбатингни кутиб, илҳақ бўлишсин,
Чақиришса, чиқаверма ҳовлиқиб пешвоз.
Ҳамлет борасида шунга ишонким, ёш у,
Босар-тусарини ҳали билмаган шоввоз.
Ишонмагин ўзига ҳам, қасамига ҳам.
Қасам деган далла, у бир гумашта мисол,
Сиртдан кўриниши тузук, ичдан тасқара,
Атай ювош кўринади, чунки шу ҳолда
Иш битириш қулай. Яна такрор айтаман,
Истамайман, минбаъд ўша шаҳзода билан
Бир дақиқа суҳбат қурсанг ва бу суҳбатинг

Сенинг қизлик обрўингга ташласа соя.
Бор. Сўзимни ёдингда тут доим.

ОФЕЛИЯ

Хўп, дада.

Кетишади.

4-САҲНА

Қаср олдидаги майдонча.
Ҳамлет, Ҳорацио, Марцелл киришади.

ҲАМЛЕТ

Мунча совуқ. Шамол худди санчиб ўтади.

ҲОРАЦИО

Аёз чимчиб ўтаяпти, қиш дейсан худди.

ҲАМЛЕТ

Соат неча бўлди экан?

ҲОРАЦИО

Сал кам ўн икки.

МАРЦЕЛЛ

Ўн иккидан ошди. Боя занг урди.

ҲОРАЦИО

Ростми?

Эшитмадим. Ҳа, унда-чи, вақт бўлиб қолди,
Арвоҳ келадиган пайт ҳам узоқмас энди.

(Саҳна ортидан карнайлар чалиниб,
замбараклардан ўқ узилади.)

Шаҳзодам, бу не бўлдийкин?

ҲАМЛЕТ

Қирол ухламай,

Йиқилгунча рақс тушиб, чаппор уради,
То тонггача ишрат қуриб, май симиради.
У ҳар сафар бушатаркан қадахни тоза,
Карнайлар ва дўмбиралар солишиб сурон,
Бу мардликни еру кўкка қилур овоза.

ҲОРАЦИО

Бу нимади — таомилми?

ҲАМЛЕТ

Таомил, ҳайҳот!

Ғарчи менга кўпдан таниш, одатий бир ҳол,
Лекин манфур бу одатни йўқотмоқ даркор.
Ғарбу Шарққа шуҳрат ёйган бу ҳангомалар,
Номимизни маломатга қўймиш нақадар.
Чет элларда лақабимиз — шаробхўр, тўнғиз.
Шу иллатнинг касофати билан бир қадар
Камситилар бизнинг хизмат, обрў ва нуфуз.
Баъзан шундай бўладики, қайси бир инсон
Туғилади бирор туғма асорат билан.
Хўш, бу нима, унинг гуноҳ, айбимидир бу?
Ахир ота-онасини танламаган у.
Ёки феъли атворида ғариб бир ҳолат,
Ёки хатти-ҳаракатда ноқис бир жиҳат,
Меросийми, ёки ёлғиз ўзига молик.
Хуллас, ўша айтишга ҳам арзимас нуқсон —
Учраганнинг диққатини ўзига тортиб,
Учраганни «вой, тавба» деб қолдирар ҳайрон.
Шу-шу унинг чексиз шавкат, шарофатлари,
Тангри неъматидек шаффоф фазилатлари
Эл наздида тубан кетиб топади завол,
Ҳаммасига ўша ифлос томчи сабабкор,
Уни маломатга қўяр.

ҲОРАЦИО

Қаранг шаҳзодам!

Арвоҳ киради.

ҲАМЛЕТ

Паноҳ бўлинг бизга, осмон фаришталари!
Кимсан, руҳи яздонмисан ё зилли шайтон,
Жаннат нафасими ёки дўзах ҳовури,
Ниятингда савобми ё куфрми пинҳон?
Не бўлмасин, ларза солдинг ташрифинг билан,
Шу сабабдан ёлвораман, сендан сўрайман.
Мен сўрайман сендан, азиз падарим Ҳамлет,
Ҳукмдорим, подшоҳим, жавоб бергайсан!
Ғафлатаро қолиб кетмай. Жавоб бер менга,
Нечун зулмат маконингни бундоқ тарк этиб,
Кафанингни юлиб-юлқиб отибсан нега?
Биз жасадинг қўйиб келган ўша соғона,
Тош жағларин йиртиб минг бир машаққат ила,
Нечун сени озод қўймиш? Нечун, изоҳ бер,
Жонсиз жасад яроғ тақиб, нечун мусаллаҳ?
Тун қўйинини асоратга тўлдириб бундоқ,
Ой нурида ёйиб ҳар ён кўркинч, ваҳима.
Нечун бизнинг томирларга ларза солурсан,
Сўнгсиз муаммолар билан ўраб олурсан?
Нечун? Не сабабдан? Гапир, фармонинг нима?

Арвоҳ Ҳамлетни имлайди.

ҲОРАЦИО

Бирга юр, деб имляпти, назаримда у,
Ниманидир ёлғиз сизга айтмоқ истайди.
Ёлғиз сизга.

МАРЦЕЛЛ

Қаранг қандай назокат ила
Сизни даъват этаётир, юр, деб йироққа,
Аммо, бора кўрманг.

ҲОРАЦИО

Балли, борманг сира ҳам.

ҲАМЛЕТ

Бу ерда у оғиз очмас. Қўйинг, бораман.

ҲОРАЦИО

Йўқ-йўқ, борманг, шаҳзодам.

ҲАМЛЕТ

Хўш, нимадан кўрқай?

Мен ҳаётим бир чақага кўраман қиммат.
Ахир, нечук етказолсин руҳимга заҳмат,
Руҳим унинг ўзи каби боқий эмасми?
Тагин имляпти мени. Қўйинг, бораман.

ҲОРАЦИО

Ҳа, мабодо сув бўйига бошлаб борса-чи,
Ёки денгиз узра шундоқ осилиб турган
Даҳшатли бир қоя тошга — жар ёқасига,
Унда мудҳиш бир фалокат рўй бера қолса,
Ақлингизни олиб, сизни жунунга солса,
Нима бўлур? Бу тўғрида ўйлаб кўринг-а?
Ўша чўнг қояда туриб, қараган киши,
Шусиз ҳам эс-ҳушидан тамом айрилиб қолар,
Худди пойингизда — дўзах чуқурлигида,
Денгиз кўпикланиб, бўғиқ ҳайкириқ солар.

ҲАМЛЕТ

Яна имляпти. Бошла. Бораман.

МАРЦЕЛЛ

Тўхтанг!

ҲАМЛЕТ

Қўлингни торт!

ҲОРАЦИО

Эсингизни йиғинг, шаҳзодам.

ҲАМЛЕТ

Қисматимнинг овозидир ахир, бу овоз,
Менга арслон қудратини бахш этгани рост.

(Арвоҳ имлайди.)

Ҳамон имлар, йўл бўшатиң менга, жаноблар!

(Уларнинг қўлидан юлқиниб чиқади.)

Йўл тўсгани нақ арвоҳга айлантираман!
Қоч, нари тур, дедим! Қани, бошла, бораман!

Арвоҳ ва Ҳамлет кетадилар.

ҲОРАЦИО

Ҳис-жазава ҳукмидадир Ҳамлет шу палла.

МАРЦЕЛЛ

Орқасидан бормоқ керак, қорама-қора.

ҲОРАЦИО

Хўп, борамиз. Аммо, лекин бу не аломат?

МАРЦЕЛЛ

Бу — Дания давлатига теккан касофат.

ҲОРАЦИО

Узинг йўлга бошла бизни, худойим.

МАРЦЕЛЛ

Омин.

Кетишади.

5-САҲНА

Майдончанинг узоқроқ бир чеккаси.

Арвоҳ ва Ҳамлет кирадилар.

ҲАМЛЕТ

Ҳей, қаёққа бошляяпсан? Бошқа бормайман.

АРВОҲ

Мендан кўзинг узма.

ҲАМЛЕТ

Кўзим сенда.

АРВОҲ

Келди пайт —

Ки, ҳадемай мен ўзимни отишим керак

Жаҳаннамнинг оловига.

ҲАМЛЕТ

Бечора арвоҳ!

АРВОҲ

Қўй, ачинма, менга, лекин айтганларимни

Жон қулоғинг билан тингла.

ҲАМЛЕТ

Қулоғим сенда.

АРВОҲ

Ҳаммасини эшит аввал, кейин қасос ол.

ҲАМЛЕТ

Нима дединг?

АРВОҲ

Мен — отангнинг арвоҳидирман,

Кечалари ҳайрон-сарсон кезиб юрмоққа,

Кундузлари жаҳаннамда ёнмоққа маҳкум.

Гуноҳларим ёниб адо бўлмагунча то

Давом этар бу мазаллат, бу қаро савдо.

Зиндонимнинг сирларини айта олмайман,

Аммо, кичик бир ҳикоя сўзласамми, бас.

Жонинг ҳалқумингга келиб, қотар қонларинг,

Юлдузлар ўз меҳваридан отилган каби,

Кўзларинг нақ хонасидан чиқар шу нафас.

Сочинг тикка туриб, унда ҳар битта мўйинг

Қутурган жайранинг ўткир найзаларидай,

Тиккаярди, худди сачраб отилмоққа шай.

Боқийлик бу, фоний инсон бунга англамас.

Аммо, эшит, эшитиб ол, эшитгил, э воҳ,

Сен отангни чиндан севган бўлсанг мабодо!..

ҲАМЛЕТ

Ё раббий!

АРВОҲ

Шум қотилликнинг қасосини ол.

ҲАМЛЕТ

Қотилликнинг?

АРВОҲ

Ҳа, қотиллик ўзи — қабоҳат,

Аммо қабиҳ қотилликнинг қотиллиги у.

ҲАМЛЕТ

Сўзла, токи мен шу замон чиқазиб қанот,
Тасаввур ва тафаккурнинг тезлиги билан
Қасос сари учай.

АРВОҲ

Шайсан, кўриб турибман.

Ким бўлардинг, агар шундай туғён урмасанг,
Ўлик дарё сувларида бужмайиб ўсган,
Бақа тўни, сассиқ алаф бўлардинг балким.
Эшит, Ҳамлет. Мени боғда ухлаб ётганда
Илон чақиб ўлдирди, деб этишди эълон.
Элни амал-тақал қилиб алдашди шундоқ,
Аммо ўша — мени чақиб ўлдирган илон
Тожим кийиб ўлтирибди.

ҲАМЛЕТ

О, башоратим!

Амаким!

АРВОҲ

Ҳа, ўша фосиқ, риёкор банда,
Макр билан хушомадга қобил шарманда.
(Шундоқ ифлос оқибатга етаклар экан,
Лаънат бўлсин ундай туғма қобилиятга!)
Хуллас, турфа найранг билан, хушомад билан
Маликани хиёнатга бошлади безбет.
Қандай оғир бир разолат рўй берди, Ҳамлет!
Кечиб менинг осмон каби муҳаббатимдан,
Никоҳ куни қилган аҳду паймондан кечиб,
Мендан неча карра тубан, паст ва нолойиқ
Бир муртаднинг кучоғига кирди!
Қанча амал кўрсатмасин фаҳшу разолат,
Қилт этмасдан турганидек фазлу фазолат,
Ҳирси-ҳарис фариштанинг оғушида ҳам
Роҳат-фароғатга бир кун қониб муқаррар,
Ўзни ўлаксага отар.

Жим! Чамамда, тонг насими ғириллаб қолди.
Ошиқаман. Ушанда мен боғ ичра танҳо
Тушки ибодатдан кейин ухлаб ётаркан,
Мен томонга писиб кирмиш амакинг — қотил,
Қўлларида лаънати у захри ҳалоҳил
Ва ўшани қуймиш менинг қулоғимга у,
Биласанми, у симобдек ёвуз бир оғу,
Қоннинг кушандаси, қонга човут солади,
Югуради, бир нафасда чирмаб олади.
Сутга сирка солингандай, қонингни шу дам
Увитади. Шу балога йўлиқдим мен ҳам.
Бир нафасда, худди махов очгандек Лазарь,
Баданимни босиб кетди йиринг-яралар.
Укам қўли билан уйқу қўйнида шу зум,
Молу мулким, маликамдан этилдим маҳрум.
Осий умрим чўрт кесилди томиримдан то,
На тазарру айта олдим, на бир алвидо.
Машҳаргоҳга жўнатишди ҳовлиқиб, шошиб,
Жумла жиноятларимни бўйнимга осиб.
О, бу даҳшат, даҳшат, даҳшат! Номус ила ор
Юрагингни ёндирмаса, уринма бекор.
Даниянинг подшолари ухлаган тўшак
Фаҳшу разолатга хизмат этмасин, қўйма.
Қодир қасос қандай қойим бўлмасин, фақат
Сен руҳингни мусаффо тут, онангга тегма.
Унга одил ҳакам, унинг лойиқ жавоби —

Тангри тааллою, яна виждон азоби.
Хайр, энди фурсат етди! Ялтироқ қуртлар
Тонгга пешвоз чиқиб, аста сўнаётирлар.
Алвидо, алвидо, унутма мени.

Кетади.

ҲАМЛЕТ

Эй осмон! Эй Замин! Қай бир қиблагоҳ
Яна тинглар мени? Балки, қора жаҳаннам?
Юрак, чиқиб кетма, тўхта! Юрак, бер чидам!
Оёқларим букилмангиз! Тутингиз расо!
У, «унутма» деди. Сира унутарманми?
Бечора руҳ, шу шикаста каллада чиндан
Бир хотира яшар экан, унутарманми?
Мен хотирам кўзгусидан ўчиргум тамом
Таассуротларимнинг буткул аломатларин.
Китоблардан олган сўзлар, ҳикоятларим,
Болаликдан мушоҳада лавҳига тушган
Тасаввурлариму сиру синоатларим;
Хотирамнинг бутун дафтар, бутун китобин
Ола-куроқ қилмай, яксар ёзиб чиқарман —
Ёлғиз сенинг сўзинг, сенинг фармонинг билан,
Худди тангри қаршида тикка тургандай!
О риёкор хотин! О, сен, ярамас, ғаддор!
О разолат, лабда кулгу ўйнаган агёр!
Буни ёзиб қўйишим шарт, қаламим қанч,
Ёзай, токи ширин-ширин табассум билан
Кулиб-кулиб, аблаҳ бўлиш мустажоб экан
Бошқа жойда бўлмаса ҳам, шу Данияда.

(Ёзади.)

Мана тайёр, амакижон. Шиорим энди:
«Алвидо, алвидо! Унутма мени!»
Унутмайман, унутмайман, қасам ичаман.
ҲОРАЦИО ва МАРЦЕЛЛ

(саҳна ортидан)

Эй шаҳзодам! Эй шаҳзодам!
МАРЦЕЛЛ

(саҳна ортидан)

Ҳамлет, шаҳзодам!
ҲОРАЦИО

(саҳна ортидан)

Яратганнинг ўзи уни асрасин!
МАРЦЕЛЛ

(саҳна ортидан)

Омин!
ҲОРАЦИО

(саҳна ортидан)

Эҳ-ҳе-ей, шаҳзодам, қайдасиз?
ҲАМЛЕТ

Эҳ-ҳе-ей, жўралар, бу ёққа!

Ҳорацио билан Марцелл киришади.

МАРЦЕЛЛ

Қалайсиз, шаҳзодам?

ҲОРАЦИО
 Нима гап, шаҳзодам?
 ҲАМЛЕТ
 О, кони мўъжиза!
 ҲОРАЦИО
 Айтинг, шаҳзодам!
 ҲАМЛЕТ
 Йўқ-йўқ, уни оғзингиздан гуллаб кўясиз.
 ҲОРАЦИО
 Йўқ, шаҳзодам, худо ҳаққи!
 МАРЦЕЛЛ
 Ҳа-ҳа, ишонинг.
 ҲАМЛЕТ
 Майли, айтсам айта қолай: шундоқ бўлиши
 Кимнинг хаёлига келмиш? Аммо бу гаплар
 Орамизда қолади-я?
 ҲОРАЦИО ва МАРЦЕЛЛ
 Тангримиз шоҳид.
 ҲАМЛЕТ
 Данияда учрайдирган ҳар битта нокас
 Елғиз нокас эмас, балки, разил, ярамас.
 ҲОРАЦИО
 Шундайин бир ҳақиқатни айтиш қасдида,
 Арвоҳ гўрдан чиқиши шарт эмас.
 ҲАМЛЕТ
 Албатта.
 Келинг, энди гапда рамзу ишора этмай,
 Хайрлашиб, тарқалайлик уй-уйимизга.
 Сиз ўз йўлингизга кетинг, мен ўз йўлимга.
 Ҳар кимнинг ўз тилаги бор, иш-ташвиши бор:
 Мен бўлсам, бир адо бўлган ғариб-бечора
 Тоат-ибодатга бораё.
 ҲОРАЦИО
 Бу сўзлар, милорд,
 Узук-юлуқ жумлаларнинг гирдоби, холос.
 ҲАМЛЕТ
 Таассуфки, сизни пича ранжитдим.
 ҲОРАЦИО
 Асло,
 Бундай ранжимоққа сира ўрин йўқ.
 ҲАМЛЕТ
 Йўқ, бор,
 Бор, Ҳораций, Патрик ҳақи, қасам ичаман —
 Бўлганда ҳам қандок! Уша арвоҳ ҳақида
 Сўзим шуки, у чиндан ҳам азиз, мўътабар.
 Аммоки бор гапни билиш таманносидан,
 Сиз баҳарҳол кечинг. Энди азиз дўстларим,
 Менинг мактабдошлариму қуролдошларим,
 Сиздан ўтинч.
 ҲОРАЦИО
 Бажону дил қабул қилгаймиз.
 ҲАМЛЕТ
 Бўлган гапдан ҳеч кимсага оғиз очмайсиз.
 ҲОРАЦИО ва МАРЦЕЛЛ
 Чурқ этмаймиз, шаҳзодам.
 ҲАМЛЕТ
 Бас, қасамёд қилинг.
 ҲОРАЦИО
 Номусимга қасамёдки, оғиз очмайман.
 МАРЦЕЛЛ
 Мен ҳам шундоқ, номусимга қасам ичаман.
 ҲАМЛЕТ
 Мана қилич — қасам ичинг.
 МАРЦЕЛЛ
 Биз қасам ичдик.
 ҲАМЛЕТ
 Йўқ, сиз менинг қиличимга қасамёд қилинг.

АРВОҲ

(саҳна ортидан)

Қасамёд қилинг!

ҲАМЛЕТ

Дарвоқе, чол, сен ҳам шундоқ фикрдамисан?

У нималар дейди сизга, тинглаяпсизми?

Ҳа, қасамёд қилинг тезроқ.

ҲОРАЦИО

Айтинг қасамни.

ҲАМЛЕТ

Бўлган гапни ҳеч кимсага айтмаймиз, дея,

Қасам ичинг, кўлингизни қиличга қўйиб.

АРВОҲ

(саҳна ортидан)

Қасамёд қилинг!

ҲАМЛЕТ

Nic ef ubique¹ Қани, бу ёққа ўтинг.

Тағин қилич, дастасига кўлингиз қўйиб,

Қасам ичинг, ҳеч кимсага кўрганимизни

Айтмаймиз, деб. Ҳа, қиличга қасамёд қилинг.

АРВОҲ

(саҳна ортидан)

Қасамёд қилинг!

ҲАМЛЕТ

Вой, сен қари каламуш-ей! Кавлашга зўрсан.

Дарров етиб келдингми-а? Кетдик бу ердан.

ҲОРАЦИО

О, зиё ва зулмат! Кўринг, не мўъжизалар!

ҲАМЛЕТ

Қабул қила беринг буни хорижийлардек².

Ҳорацио, дунёда кўп нарсалар борки,

Фалсафангиз тушига ҳам кирмаган ҳали.

Аммо ишга ўтайлик. Боз қасамёд қилинг,

Шафқатингиз дариғ тутманг яна, мен токи

Мажхул тутсам ўзни ёки бир оз ғалати,

Бир оз бошқачароқ бўлиб кўринсам ёки,

Сиз ҳолимга назар ташлаб ҳеч вақт, ҳеч қачон,

Кўлингизни чалиштириб кўкракда мундоқ,

Бошингизни чайқаб мундоқ доно тур билан

Лаб учида демангизки: «Ҳа, биз биламиз».

«Бошқаларга қоронғию, бизларга равшан...»

«Биламиз-ку, лекин айтиб нима қиламиз».

Мен тўғримда бирор нарса маълум деб зарра,

На бир имо қила кўрманг, на бир ишора.

Шу тўғрида қасам ичинг, олло таалло

Ўзи сизга мадад бергай.

АРВОҲ

(саҳна ортидан)

Қасамёд қилинг!

ҲАМЛЕТ

Безовта руҳ, тиниб, ором олгайсан энди.

Бундан кейин, жаноблар, мен ўзимни буткул

Топшираман сизнинг ҳукми-ҳимматингизга.

Фақир Ҳамлет дўстлик лутфи-марҳаматини

Кўрсатади бир кун, худо хоҳласа, сизга.

Қани кетдик. Чурқ этмайсиз, сиздан сўрайман.

Замон издан чиқди — о, бу машъум бир алам,

Уни изга солмоқ учун туғилгандайман.

Қани, кетдик!..

Кетишади.

Охири келгуси сонда

¹ Лотинча: «Бу ерда ва ҳамма жойда». {Таржимон.}

² Шекспир strange (ғалати, ажабтовур) ва stranger (хорижий, чет эллик) сўзларининг оҳангдошлигига суяниб, сўз ўйини ясади. {Таржимон.}

Жўра Саъдуллаев

ДАЛАЛАРДАГИ ОҚ ДОҒЛАР

Самолёт паға-паға оқ булутларни ёриб ўтиб, кўниш учун пасая бошлади. Иллюмина-тордан кенг далалар, қишлоқлар кўзга ташланди. «Буни қаранг-а, баҳор қор билан бошланибди-да?» «Қор эмас, ерларни шўр босган!» «Йўғ-э! Шунчаликмасдир?!» «Ҳализамон кўрасиз!»

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Осмондан қордек оппоқ кўринган бу нарса зах тешиб, ер юзасига сизиб чиққан шўр оқ доғлар эди. Биз шу кунни Бухоро областининг бир қатор районларида бўлдик, пахтакорлар, мутахассислар билан учрашдик. Халқ депутатлари облас Совети ижроия комитети раисининг ўринбосари Николай Михайлович Карякин билан суҳбатлашдик. Аввал бошдан айтиб қўя қолайлик: Карякин — йирик ирригатор. Бир пайтлар Амударё сувини Зарафшон воҳасига оқизишга бош-қош бўлган мутахассислардан. Шу боис, суҳбат давомида Николай Михайлович ўша кунларни кўп таассуфлар билан эслади.

— Бухоронинг пахта майдонлари тўсатдан, қисқа муддатда ўзининг бугунги ҳолатига тушиб қолгани йўқ, — дейди у қандайдир ички бир дард билан. — Кейинги йигирма йил мобайнида областимизда ирригация тадбирларини амалга оширишга ғоят катта маблағлар, ниҳоятда кўп куч, техниканинг асосий қисми ажратилди. Аму-Бухоро машина каналининг иккала навбати, Қоракўл ва Свердлов каналларида ўрнатилган қудратли насослар Амударё сувини 112 метр баландликка кўтариб, Бухоро ва Навоий областлари далаларига оқиза бошлаганига кўп бўлди...

Тасаввур қилинг: инсон ақл-идроки, куч-ғайрати билан барпо этилган бутун бошли икки дарё қудратли машиналар юқори кўтариб берган сувни Зарафшон воҳасига оқизмоқда. Бу янги ерлар очиш, пахтазорларни кенгайтириш имкониятини вужудга келтирди. Мана шу пайтдан бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, мутахассислар фикрини, ҳаёт тақозосини инкор этиш бошланди. «Сувми? Бўлади!» «Бу томонларда қанча ер очиш мумкин?» «Жуда соз. Сиз ер очиб, чигитни экаверинг. Ғўза қўш қулоқ бўлиб, барг ёзиб, бўй чўзгунича, сув ҳам етиб келади!»

Шундай ҳам бўларди! Деҳқонлар ўз хўжаликларидан анча олисларга, чўл ичкарасига кириб бориб, текис, унумдор ерларни шудгорлаб, чигит экишар, ғўза айни сув талаб бўлганида эса, мўъжиза рўй бергандек, бир неча кун ичида ур-йиқит билан кавланган анҳорлардан тўлиб сув оқиб келарди. Ҳамма тасанно ўқирди! Ҳамма кўкларга кўтариб мақтаб юрарди! Ўша аснодаги, ўша кезлардаги муваффақият одамлар кўзига қора парда ташлаб, истиқболни тўсиб қўйгандек эди. Баъзи-баъзида бу волонтаризм оқибатлари хунук бўлиши ҳақида гап айланиб қолса, бундай «чаласавод» мутахассисларни муваффақиятларни кўра олмасликда, кўламни кенг ола билмасликда айблашарди.

Олотдаги «Ленин йўли» колхозда тажрибали пахтакор Раҳмон Шониёзовдан бу хусусда жуда ибратли фикр эшитдик. Бу воқеаларни у бугун афсусланиб эслайди:

— Областимизнинг ўша пайтлардаги раҳбарлари ерларимизга оқиб келаётган катта сувнинг захини қочиришни ўйлашмади. Аксинча, кўпчиликнинг хаёли қандай қилиб тезроқ кўп ҳосил олиб, шухрат қозонишда бўлиб қолди. Мутахассисларнинг фикрларига асло қулоқ солишмади. Қишлоқ хўжалигида экстенсив методларга зўр берилди.

Мен ўша йиллари колхозда бош агроном бўлиб ишлардим. Мутахассислар деҳқончиликдаги бу пала-партишлик қачондир ёмон оқибатларга олиб бориши аниқлигини сезишар, баъзилар бу ўзбошимчалик, шошма-шошарлик йўлига ғов қўйишга уринишарди. Лекин ўша йиллари ҳеч ким бу мулоҳазаларга қулоқ солмасди.

Деҳқончиликда, умуман, ҳаётда ҳамма нарса муҳим. Бири озроқ, бири кўпроқ, бири анчагина муҳим бўлиши мумкин. Лекин ҳаммаси муҳим. Бир хил тадбирга зўр берилса,

муайян муддатда яхши самара бериши, вақтинча қувончли натижалар келтириши мумкин. Лекин барибир оқибати хунук бўлади. Чунки табиий мувозанат бузилади.

Пала-партиш иш юритишнинг оқибати чиндан ҳам ғоят ташвишланарлидир. Облаstdaги барча экинзорларнинг 15 минг гектардан зиёдини бугун шўр қоплаган. Минг-минг гектар экинзорларни оқ доғлар эгаллаб ётибди. Ута шўр майдонларда жойлашган йигирма колхоз 1986 йили гектаридан бор-йўғи 10—15 центнердан пахта етиштирди. Облаstda ўртача ҳосилдорлик 22,5 центнерга тушиб қолди. Истиқболга назар солмаслик, ирригация ва мелиорация тадбирларини мувофиқлаштирган тарзда олиб бормаслик мана шундай аянчли оқибатларга олиб келди.

Тўғри, бунда Бухоро области Зарафшон дарёсининг этагига жойлашганлиги ҳам муайян роль ўйнади. Ер юзаси Амударё томон нишаб бўлиб борган. Бинобарин, оқова сувлар бир томонга оқади. Зарафшон дарёсининг қуриб қолган ўзани Марказий коллекторга айлантирилганлигига кўп йил бўлди. Айтиш мумкинки, бутун воҳанинг шўр, оқова сувлари мана шу томонга оқади. Ерлар тез шўрланиши, мелиоратив мувозанат бузилишининг жиддий сабабларидан бири ҳам шу. Ҳозирги пайтда Бухоро, Когон, Свердлов, Қорақўл, Олот районларида ерлар, айниқса шўрланиб кетган.

Халқ дostonларига куйланган Зарафшон дарёси бугун йўқ. У оқова сувлар оқизиладиган ўзига хос зовурга айлантирилган. Бу — ҳозирги аччиқ ҳақиқат.

Биз бу аҳволга бугун, дабдурустдан рўпара келиб қолганимиз йўқ. Ер ва биз — унинг фарзандлари хатти-ҳаракати орасидаги номутаносиблик йиллар ҳосиласи.

— Мана энди ўзимиз бу хатоликларни тузатишга мажбурмиз. Бу — осон эмас, — дейди облаstda ҳозир дренаж тармоқлари қуриш билан шуғулланаётган 3-қурилиш монтаж бошқармаси экскаваторчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони В. И. Журавлев. — Ҳар бир киши икки-уч марта кўп куч-ғайрат сарфлашига тўғри келади. Ишни тезлаштиришнинг барча резервлари ҳаракатга келтирилиши керак.

Лекин ҳозирча бунинг акси бўляпти. Маблағлар сочиб юборилган. Кучлар тарқоқ. Ерларни мелиорациялаш билан кўп ташкилот шуғулланади. Моддий-техника таъминотида чалкашлиklar оз эмас. Масалан, бошқармамиз Когон районидаги Калинин номли колхозда дренаж учун коллекторларни қазиб тугатганига кўп бўлди. Аммо ҳануз техника ўша ерда «қантариғлиқ». Уни бошқа объектга ўтказишнинг имкони йўқ. Чунки ер остига ётқизиладиган қувурлар ҳали келтирилмаган. «Госкомводстрой» дренаж қувурларини ўз вақтида етказиб бермаяпти.

— Бундай жумбоқли ҳолатлар оз эмас, — сўзини давом эттиради Василий Иванович. — Механизаторларнинг меҳнат ва турмуш шароити ёмон. Маълумки, объектлар турли районларда. Механизаторларни вахтага етказиб қўйишнинг ўзини кузатиб туриб, кулайми-йиғлайми дейсан.

Биз ҳамон объектга «летучка»ларда ишга қатнаймиз. Бензин етишмайди. Гоҳида юк машиналари тўхтатилиб, уларнинг ёнилғиси ҳисобига «летучка» одам ташийди. Ҳар бир экскаваторнинг ишлаши учун атиги беш килограмм мой ажратилади. Бундай шароитда улар тез-тез ишдан чиқиб, тўхтаб қолиши табиий. Ахир, уларнинг кўпи Аму-Бухоро машина каналининг биринчи навбати қурилишида қатнашган эски машиналар-да. Бульдозер, скрепер, кранлар ҳам эскириб қолган.

Атом техникаси асрида вагончаларда керосин лампалар ёқиб истиқомат қиламиз. Чунки уларни ёритадиган «движок»лар ҳам бензин билан ишлайди. Бензин эса бамисоли анқонинг уруғи. Ичимлик сув сақлаш учун «квасовоз» баклар керак. Уларнинг ўрнига эса сув тез занглайдиган тунука бакларда сақланади. Бундай сувни ичган одам заҳарланиши мумкин.

— Яна бир ҳангама, — шундай деди-да, Журавлёв шўх кулиб қўйди. — Буниси энди антиқа ҳангама...

Кейин у ҳаммасини муфассал гапириб берди. Дарҳақиқат, Марғилон ёғочсозлик заводида ишлаб чиқариладиган вагончаларнинг ўзи алоҳида бир суҳбат учун мавзу экан. Бундан йигирма йиллар муқаддам ҳам вагон-уйлар шу заводда ишлаб чиқариларди. Уша вагончалар жонининг ҳузури эди. Энди бўлса, улар ҳамманинг юрагини бездириб қўйган. Қиш кези уларда пальто ва телпак кийиб ухलाшиди. Картон қоғоз билан қопланган бу вагон-уйчаларда шамол увиллайди. Қум стол ва ўринларни қоплаб олади.

Утган йили бошқарма партия ташкилотининг ҳисобот-сайлов Зарафшонга заводдан мутахассислар келишди. Ўзлари ясаб берган вагончаларда яшаб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилишди. Яқин вақт ичида янгиларини ишлаб чиқаришга киришажакларига ишонтириб кетишди. Афсуски, бу ҳам гаплигича қолиб кетди. Ҳеч нима ўзгармади. Баъзи маълумотларга кўра, завод вагон-уйларнинг ҳатто тажриба нухасини ҳам ишлаб чиқармаган. Демак, яна анча-мунча вақт мелиораторлар шундай шароитда меҳнат қилишларига тўғри келади.

Биз колхоз ва совхозларда бўлганимизда, агросаноат комплекси мутахассислари билан суҳбатлашганимизда Бухорода вужудга келган муаммони бартараф этиш учун тинимсиз изланиш давом этаётганлигининг гувоҳи бўлдик. Аслини олганда, масаланинг илмий жиҳати аллақачон ишлаб чиқилган — мелиорация шароити ёмонлашган, туз босган ерларни соғломлаштириш йўллари аниқ.

Бухорода бу борада муайян тажриба бор. Ибротли, кенг миқёсда қўлланиши зарур тажриба бор.

Бу ўринда Олот районидаги «Ленин йўли» колхозини назарда тутяпмиз.

— Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда тик дренаж билан бир қаторда горизонтал дренажнинг ҳам аҳамияти катта, — деган эди бир суҳбат чоғида агроном Раҳмон Шониёзов. — Буни колхозимиз тажрибаси исботлаб турибди.

Ҳоят ибротли тажриба бу. Гап шундаки, етмишинчи йилларнинг бошига келиб, бу колхоз далаларида ҳам шўр доғлар тез кўпая бошлади. Областининг энг қуйисида жойлашган бу хўжалик далаларига оқиб келган сизот сувлардан нишона эди у.

Шундан кейин пахта ҳосилдорлиги кескин пасайиб, гектаридан 15—17 центнерга тушиб қолди. Қанча уринишмасин, аҳволни тузатишнинг иложи бўлмади. Хўжалик «ўтириб» қолди.

Ушанда малакали мутахассислар эксперимент тарзида экинзорларни комплекс ёпиқ дренаж тармоғи билан қоплашни таклиф қилишди. Кўпчилик раҳбарлар, шу жумладан бош агроном Шониёзов ҳам аввалига бунга қарши чиқишди. Чунки, дренаж ўтказиш туфайли 200 гектар ер майдонидан ажралиб қоламиз деб ўйлашарди улар.

Лекин мелиораторлар ҳам бўш келишмади. Улар хўжалик раҳбарларига горизонтал дренажнинг аҳамиятини аниқ далиллар асосида тушунтиришди. Охири колхоз правлениеси бу тадбирни амалга оширишга рози бўлди.

Қисқа муддатда 534 гектар экин майдони остидан умумий узунлиги 51 километр бўлган ёпиқ дренаж ўтказилди. Бунда сопол қувурлардан фойдаланилди. Айти пайтда 45 километр узунликда очиқ дренаж тармоғи барпо этилди. Худди шу тадбирларнинг амалга оширилиши колхозни далалардаги шўрдан қутқарди.

Тупроқ таркибидаги ўзгаришлар ҳосил чўғида дарров кўзга ташланди. Кейинги ўн йил ичида пахта ҳосилдорлиги 17 центнердан 37 центнерга кўтарилди. Колхоз қолақлик гирдобидан чиқиб олди. Бу хўжалик билан чегарадош «Партия XXV съезди» колхозида эса аҳвол олдингидек. Дренаж тармоғига эга бўлмагани учун бу хўжалик ҳосилдорлики ҳамон 14—16 центнердан ошира олмай, бир жойда депсиниб ётибди.

Айти пайтда ўтган йиллар яна бир ибротли сабоқ берди. Дренаж системаси ўз вақтида тозалаб турилмаса, сув ўтиш қобиляти сусайиб, бу мураккаб иншоотнинг самараси пасайиб кетади. Колхозда эса, уни тозалаш учун механизм йўқ. Шунинг учун дренажлар тозаланмай қолмоқда. Бу эса, ҳосилга дарҳол таъсир кўрсатади.

Ер шўри — эл шўри. Уни созлаб ювмай туриб, экинзорларни илгариги қиёфасига келтириш мушкул. Бугун областда «Дренаж» комплекс плани ҳақида кўп гапиришяпти. Ўйлайманки, шу режани қатъият билан рўёбга чиқариш бу аҳволни яхшилашга ёрдам беради.

Лекин ишга чинакамига киришиш керак. Аҳвол шу даражага тушиб қолишига йўл қўйилдими, энди уни ўнглаб олиш учун маблағни ҳам, куч-гайратни ҳам аямаслик зарур. Акс ҳолда ерни — валинеъматимизни бой бериб қўямиз.

Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда ишнинг ҳозирги босқичида катта қийинчиликлар борлиги ҳам маълум бўлаяпти. Кекса пахтакорларнинг эслашларича, илгарилари ҳар бир картада мелиоратив тадбирлар учун махсус «белбоғ»лар ажратилар эди. Натижада йил ўн икки ой машина-механизмларни ишлатиб, мелиоратив тадбирларни давом эттириш мумкин бўларди. Республика Давлат агросаноат комитети Бухоро области шароитидан келиб чиқиб, бундай «белбоғ»ларга яна руҳсат бериши лозим деб ўйлаймиз.

Тўғри, Бухоро облась партия комитети, хўжалик органлари вужудга келган аҳволни бартараф этиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини кескин яхшилаб, далалар ҳосилдорлигини қайта тиклаш устида иш олиб бормоқдалар. Ҳозир областда ҳар гектар ҳисобига 22 метр дренаж тўғри келяпти. «Ўзгипрозем» институти томонидан областдаги суғориладиган ерларни дренаж тармоғи билан қамраб олишнинг комплекс плани ишлаб чиқилди. Шунга асосан областнинг қуйи зонасидаги районларнинг хўжаликларида ҳар гектар ҳисобига ўртача 40 метрдан дренаж тармоғи ўтказиш мўлжалланмоқда. Мелиоратив ҳолатда қисқа муддатда кескин ўзгаришларга эришиш учун ҳар йили 700 километр узунликдаги дренаж тармоғини ўтказиш талаб қилинади.

Бундай катта ҳажмдаги тадбирларни амалга ошириш учун қудратли техника, катта моддий ресурсларга эга бўлиш лозим, албатта. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, республика ҳукумати бу соҳада областга катта ёрдам кўрсатмоқда. «БДМ» маркали юксак унумли дастлабки дренаж ўтказгич техника етиб келди. У ҳар сменада бир километр масофага дренаж ўтказиш қувватига эга. Бундай машиналардан яна бир нечта олинади.

Лекин янги техникани сизот сувлар мўл майдонларда ишлатиб бўлмайди. Дастлаб

зах қочириш шохобчалари ўтказилиши лозим. Фарбий Ромитон коллектори қазиб тугатилгани туфайли бу зонада қудратли техникани ишлатиш имкони туғилди. Шунинг учун дастлаб янги техника Ромитон райони хўжаликларига дренаж тармоқларини барпо этади.

Марказий коллектор реконструкцияси ҳам жадал давом эттирилмоқда. Қисқа вақт ичида бу иш ниҳоясига етказилиб, областдаги мелиоратив тадбирлар фронтини анча кенгайтириш имконияти яратилади.

Умуман, хўжаликлар, турли идоралардаги учрашувлар чоғида хатолардан тегишли хулосалар чиқарилганига ишонч туғилди. Ҳозирги пайтда ирригация ва мелиорация тадбирларини капитал маблағ билан таъминлашда мутаносибликка эришиляпти. Эндиликда мелиоратив тадбирларга маблағларнинг 60 проценти сарф этилади. Ваҳоланки, яқин йилларгача бу ишга жами маблағларнинг атиги 5-8 проценти сарфланар эди.

Буларнинг ҳаммаси яхши, албатта. Лекин областда бу ишларнинг ягона мутасаддиси йўқ. Натижада ҳар ким ҳар томонга тортиб ётибди. Вазият Криловнинг машҳур масалидаги ҳолатни эслатади.

Областдаги тик дренажларнинг ҳақиқий аҳволи ҳақида на агросаноат комитети, на сув хўжалиги бошқармаси аниқ маълумотларга эга. Уларнинг қанчаси ишлатилиб, қанчасининг ускуналари ишдан чиққани, қанчаси ярим-ёрти қурилгани, қандай эҳтиёт қисмлар кераклигини бу ерда ҳеч ким билмайди. Область сув хўжалиги мутахассислари аҳволни чуқур ўрганишлари, ҳар бир тик дренажни инвентарлаштиришдан ўтказишлари керак. Фақат шундан кейингина, аниқ таҳлилга асосланиб, уларнинг ягона хўжайинини белгилаш масаласини кун тартибига қўйиш мумкин.

Шу кунларда бутун диққат-эътибор КПСС Марказий Комитети 1987 йил январь Пленуми қарорлари асосида қишлоқ хўжалигида кескин ўзгаришларни таъмин этадиган ташкилий тадбирларни ишлаб чиқишга қаратилган. Ишнинг янгича формаларини жорий этиш, структуравий ўзгартиришлар қилиш устида муайян изланиш сезиляпти. Яқинда Вобкент районида сув хўжалиги билан кўчма механизациялашган колонна бирлаштирилди. Мутахассислар, мелиоратив техника, ишчи кучлари ягона коллективга тўпланди. Бу идоралараро расмийлик тўғаноқларига барҳам бериши шубҳасиз. Шундай қайта қуриш бошқа районларда ҳам тезроқ амалга оширилиши керак.

Вужудга келган мураккаб мелиоратив вазиятни бартараф этишда Бухоро олимларимизнинг катта ёрдамига муҳтож: «Когон» совхоз илмий ишнинг база хўжалигига айлантирилди. Эндиликда бу ерда агроном, кимёгар, уруғшунос ва бошқа ихтисосдаги олимлар совхоз деҳқонлари билан бирга хўжаликни қолоқликдан олиб чиқишнинг оқилона ечимларини излашади. Совхоз илмий-тадқиқот институтлари билан хўжалик шартномалари асосида иш олиб боради.

Шу совхозда кекса деҳқон Ислому Ҳамроев билан суҳбатлашдик. У киши пахтачиликнинг пири. Совхозда амалга оширилаётган қайта қуриш отахонга маъқул. — Ниҳоят, тўғри йўл танланди, — дейди у мамнун бўлиб. — Аллақачон шундай қилиш керак эди. Қарийб қирқ йил пахтачилик билан шуғулландим, — ҳикоясини давом эттирди Ислому ота. — Бригада, бўлимга бошчилик қилдим. Колхозга раис бўлдим. Далаларимиз илгари бунчалик даражада шўр эмас эди. Гектаридан 37 центнергача ҳосил кўтарган йилларимиз бўлган. Утган йили бўлса, совхозимизда ҳосилдорлик 11,5 центнерга тушиб қолди.

Айни маҳалда юзага келган аҳволни бартараф этиш мақсадида совхоз шўрга қарши кенг фронт бўйлаб курашни ташкил қилишнинг илмий базасига айлантириляпти. Бир неча йил мобайнида олимлар билан ҳамкорликда олиб бориладиган иш асосида областдаги бошқа хўжаликларда шўрга қарши кураш учун тавсиялар ишлаб чиқилади. Шу соҳада Урта Осиё ирригация илмий-тадқиқот институти, бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлик қилинапти. Барча ишлар хўжалик шартномаси асосида олиб борилаётир.

Биз табиатдан инъом-эҳсон кутмадик, бу инъом-эҳсонни унга таъсир кўрсатиб, — ваҳшийларча таъсир кўрсатиб, — ўзимиз ундириб олишни ўргандик. Бироз кўпроқ ундириб олишга қаноат қилмадик, ҳосилни яна, яна кўпайтиришга уриндик. Буни тараққиётимиз, кўламлари билан хастўшладик, ўзимизни шундай қилиб оқладик. Лекин рўй берган воқеа қандай изоҳланмасин — рашидовчиликми, каримовчиликми, бугун бунинг аҳамияти йўқ. Аксинча, бугун ҳар ким ўз виждони олдида жавоб бериши, она замин соф, эркин нафас олиши, ўз «эркатойи», «қўли узун» фарзандларининг ваҳшиёна муносабатларини ўзига хос бағрикенглик билан кечира олиши учун мумкин бўлган ҳамма ишни қилиш керак. Шундай қилинмаса унинг тупроққа, бизни боқадиган, кийинтирадиган она заминга жинояткорона муносабатини бугунимизнинг ўзи кечирмайди, эртанги кун эса — мутлақо!

Биз касалманд, дардчил ерни даволашимиз лозим. Муолажаси аниқ, ҳамма гап амалий жиҳатдан даволашда. Мана шу ўринда коммунистнинг коммунистлиги, чинакам большевистик қиёфаси намоён бўлиши керак. Шу жараёнда иккисидан бири албатта намоён бўлади: ё биз дардчил тупроқни даволаб, кейинги ўн беш-йигирма йил мобайнида йўл қўйган нуқсонларимизни тузатиб оламиз, ё катта-кичик минбарлардан туриб баландпарвоз гаплар айтишдан нарига ўтмаймиз-у, ер дардини улғайтира

берамиз. Бу охири ўзимизга катта зарба бўлиб тушади. Ҳувиллаган, қайтадан харобазорга айланган бутун-бутун регионларни кўрган келажак авлод илм билан қуролланган, лекин унга риоя қилмаган, техникага эга, лекин ундан чинакамига фойдалана олмаган, ўзининг беш-ўн йиллик шони-шавкати, доврўғи дея, она заминга нисбатан жинояткорона муносабатда бўлган ўз ўтмишдошларига лаънат ўқийди.

Аминманки, биз биринчи йўлдан борамиз — дардчил ерларимизни соғайтириб оламиз. Бунга қурбимиз етади! Бизнинг социал адолатли жамиятимиз, большевистик матонатли партиямиз, унинг шонли аъёнлари шундай ишончга асос бўла олади. Гап фақат амалий ишга киришишда.

Бу борада ҳам муайян тадбирлар амалга оширилганлигининг гувоҳи бўлдик: каналлар бетон билан қопланиб, ерлар ортиқча захланишининг олди олинмоқда. Ҳали биз ажабтовур ҳодиса деб атаганимиз сув тақчиллиги шароитида бунинг аҳамияти яна ҳам ортади. Ҳозир Бухоро областида умумий узунлиги 20 минг километр бўлган катта-кичик каналлар бор. Лекин унинг тўртдан бир қисмига яқини энди бетон «кўйлак» кийди, холос. Айниқса, хўжаликлардаги ариқ ва анҳорларнинг аҳволи ночор. Уларнинг фақат ўн процентига бетон қопланган.

Бунинг оқибатида жуда кўп қимматли сув тупроққа сингиб кетяпти. Биринчидан, бу ернинг мелиоратив ҳолатини бузса, иккинчидан ажратилган лимитлардан унумли фойдаланиш имкониятини чеклаб қўяди. Жумладан, Амударёдан қудратли насослар билан катта энергия сарфлаб юқори кўтарилаётган, юз километрлаб олисликдан оқиб келаётган сувнинг атиги 57 проценти область далаларига етиб бормоқда, қолгани ерга сингиб кетяпти.

Ҳозир каналлардаги фильтрация даражасини пасайтириб, пировард натижада 74 процент сувни далага етказиб келиш имконини берувчи тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Агар шунга эришилса, область далаларига қўшимча 700 миллион кубометр обиҳаёт оқишиш мумкин бўлади. Бу бутун бир сув омбори демакдир. Лекин белгиланган режа катта капитал маблағ сарфлашни талаб қилади.

Кейинги йилларда азим Амударёнинг оқими сусайиб қолди. Табиат бизни ўзи билан ҳисоблашишга тобора кўпроқ мажбур қилмоқда. Эндиликда ирригатор ва мелиоратор ҳам, пахтакор ҳам табиатнинг буюк тўхфаси бўлган обиҳаётнинг ҳар томчисини оқилона сарфлаш тўғрисида ташвишлиниши керак.

Кейинги пайтда Зарафшон воҳаси табиатида юз бераётган ўзгаришлар туфайли Бухоро области далаларига эсадиган гармсел кучаймоқда. Бундай пайтларда мурғак ғўзаларни сақлаб қолишнинг бирдан бир йўли пахтазорларга шу заҳотиёқ сув тарашдан иборат. Лекин ўша маҳалда сув олишнинг имкони бўлмапти. Мавжуд сув омборлари шундай имконият яратиб бера олмайди.

— Нима қилиш керак?

Бу савол билан область агросаноат комитети раисининг ўринбосари Холмурод Бобоевга муурожаат қилдик.

— Бундан беш йил муқаддам область далаларини табиий офатлардан сақлаб қолиш мақсадларида бир туркум сув омборлари қурилишини бошлаб юборган эдик, — деди Бобоев. — Бу ишларга 23 миллион сўм капитал маблағ ажратилиб, тўла ўзлаштирилди. Ҳозир уларда 170 миллион кубометр сув сақлаш мумкин. Лекин область учун бу мутлақо етарли эмас. Сув омборлари қурилишини давом эттириш керак, албатта.

Қоракўл районда «Октябрь» колхозининг бригадири Зиёвуддин Пўлатовдан яна бир муаммо ҳақидаги мулоҳазаларни эшитдик. Унинг айтишича, шўр ювишни сифатли ўтказишга ҳалақит бераётган сабабларнинг бири канал шохобчаларини тез-тез қум босишидир.

— Биз ҳар йили канал ўзанини қумдан тозалашга мажбурмиз, — дейди у. — Бу иш учун моддий ресурслар эса ҳар уч йилда бир марта ажратилади.

Элач каналининг бетонлаштирилиши чўзиб юборилаётгани ҳам бир муаммо. Унинг тўққиз километри ҳамон бетон билан қопланмаган. Пахтакорлар: «Қачонгача ирригаторларимиз кўчманчидек объектма-объект юришади? Нега бир жойда ишни поёнига етказмай, бошқа жойда янги объектни болашади?» — деб сўрашмоқда.

Шунинг оқибатида бу йил ҳам кўп миқдорда сув ерга сингиб, беҳуда исроф бўлмоқди. Каналдаги насосларнинг тез-тез тўхтаб қолиши бу йил ҳам шўр ювишни районда белгиланган муддатда тугатишга имкон бермади. Шу аснода Василий Иванович айтган ташвишли бир гап ёдимизга тушди. Бошқарма механизаторлари «Пахтаобод» каналини қуришмоқда. Бу канал шу йилнинг ўзидаёқ қўшимча 500 гектар ерни суғориш, аҳолининг ичимлик сувга бўлган эҳтиёжини қондириши мумкин. Лекин цемент йўқлиги учун қурилиш тўхтаб қолган. Шу йилнинг икки ойида бошқарма бор-йўғи 100 тонна цемент олди. Катта бир коллектив учун бу урвоқ ҳам эмас. Навоий цемент заводи Зарафшонда. Бухоро ирригаторлари учун эса цемент анча олисдан ташиб келиняпти.

Лекин пахтакорлар, уларнинг кўмакдошлари хотиржам ўтиришгани йўқ. Ғўзани суғоришнинг илғор усуллари дадилроқ жорий этиляпти. Бунинг учун «сифон» қувурлари керак. Аммо улар ҳам етарли эмас. Сув тақчиллиги шароитида ерларни сифатли текислаш ҳам жуда катта резервдир. Ер текисловчиларни лазер техникаси билан

жиҳозлаш яхши натижа беряпти. Қоровулбозор массивида ишлаётган тўққизта ер текислагичда шундай прибор ўрнатилган. Механизатор учун жуда қулай. У лазернинг милтиллаб турган чироқчасига қараб ерни жуда тўғри текислай олади. Бундай асбобни кўпроқ ишлаб чиқариш тадбирларини кўриш керак.

— Мелиоратив техника таъминотчиларига ҳам эътирозларимиз кўп. — Зиёвуддин Пўлатовнинг чеҳрасидаги жиддият кўз ўнгимиздан кетмайди. Аҳволнинг ғоят ташвишли эканини у бутун борлиғи билан ҳис қилаётгани рўй-рост сезилиб турарди. — Чиндан ҳам ўзгани сувга қондириш учун ерлар ниҳоятда сифатли текисланган бўлиши керак. Озгина пастлик ёки баландлик минглаб кубометр ортиқча сув сарфланишига олиб келади. Мавжуд «КПН-2,8» агрегатлари эса ерларни яхши текислашга имкон бермайди.

Бундай мақсадларда янги ишлаб чиқарилган «П-2,8» маркали текислаш агрегати юқори самара беришини эшитганимиз. Лекин бу агрегатни кам олаяпмиз.

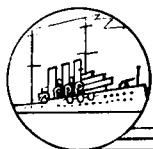
Область агросаноат комитети бу механизмларни бевосита шу ерда ишлаб чиқариш имкониятларини ўрганди. Бухоро ремонт-механика заводида дастлабки учтаси ишлаб чиқарилиб, айни маҳалда синовдан ўтказилмоқда. Заводда ташкил қилинган ишлаб чиқариш участкаси ҳар йили 300 та шундай ер текислагич тайёрлаб бериши мумкин. Лекин бунинг учун 15 турдаги 560 тонна қора металл прокати, етарли миқдорда «ЦК-120» цилиндрлари етказиб берилиши лозим. Масаланинг бу томонини республика Госпланига ҳавола этамиз.

Сухбатлар чоғида муаммони ҳал этишнинг яна бир қирраси ойдинлашди. Пахтакорларнинг фикрича, бу алмашлаб экишнинг тўла, узил-кесил жорий этишдадир. Дарҳақиқат, алмашлаб экиш ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга ёрдам бериши азалдан маълум. Лекин амалда ҳануз эскича ёндошув устунлик қилмоқда.

Пахтазорлардаги шўр яқин ўтмишдаги хатоликларнинг оқибатидир. Эндиликда бу хатоликларни тузатиш осон бўлмайди. Белгиланаётган режаларни амалга ошириш нисбатан қисқа муддат — бир беш йилликда мелиоратив ҳолатни кескин ўзгартиришга эришиш учун мавжуд резерв ва имкониятлардан икки-уч ҳисса самаралироқ фойдаланиш тақозо этилади.

Кекса пахтакор Ислон Ҳамроев билан дала йўлида хайрлашдик. Ота ёшларга хос тетиклик билан гапиради. Юпқа оқ парда — туз қоплаган ерларга маҳзун боқади:

— Мана шунақа, болаларим, ўзимиз пайдо қилган жумбоқлар анчагина жамланиб қолди. Энди биз бу тугунни қанчалик тез ечиб олсак, шунча яхши. Мана бу оппоқ доғларни қанчалик тез ювиб ташласак, она-заминга ўз илк мунавварлигини қайтарсак бўлгани. Зарафшон тупроғининг шуҳрати шундагина қайтадан тикланади. Акс ҳолда бўлғуси авлодлар бизни асло кечиришмайди.

Анатолий Ершов

ПРОФЕССОР ШОКИРОВ

Тупканинг тагида

Очерк

Мўъжазгина станцияга поезд оҳиста яқинлашмоқда. Йўлнинг тепачасидан сал нарида қишлоқ уйлари тасмадек чўзилиб кетган. От арава минган бир киши вокзал томон келаётир. Йўл ёқаларида пастак, лой томли уйлар, дўконлар кўринади, кўпчилик бинолар пахсадан.

Паровоз тўхтаб, ғилдираклари орасидан буғ пуркади, вагонлар шарақлади. Доктор Шокировнинг бино пештоқидаги «Зиёдин станцияси» деган ёзувга кўзи тушди.

1936 йил, январь кунларидан бирида ёш врач Одил Шокиров Самарқанд областининг Пахтакор районида шу тариқа келиб қолди.

Кичкинагина станцияда одам сийрак. У район ижроия комитети томон бораётиб, йўл-йўлакай учраган одамларнинг чехраларига синчиклаб қарар экан, улар орасида безгакдан бетлари заъфарон, чечакдан чўтир бўлганлари, кўзлари шилпиқлар кўплигига эътибор берди. «Бу жойда менга иш бошдан ошиб ётибди» — ўйлади Шокиров. У адашмаган эди.

Аммо ҳаётнинг ногоҳоний жумбоқлари кутилганидан ҳам ошиб тушди. Аввало, шу ерга янги келиб ишлаётган врач дафъатан «хунар» кўрсатди. У ўрнига одам келишини пойлаб турган экан. Шокиров янги шароитга кўникар-кўникмас ҳамкасби шундай деди:

— Мен кўчиб кетаман, бутун оилам: хотиним, ўн бир яшар қизим безгакка чалинганмиз. Районда ортиқ туролмайман.

— Мени ташлаб кетасизми, тажрибам бўлмаса, бу ишларни қандай уддалайман? — ийманиб сўради Одил.

— Агар мени ўлсин десангиз — қолай.

Бу гапга Шокиров нима дейишини билмади. Ҳаш-паш дегунча муҳр, тиббий пунктнинг калити унинг қўлига тутқазилди. Шундай қилиб у райондаги қирқ етти минг аҳоли соғлиғи учун жавобгар бўлиб қолди, чунки бу ерда ўзга врач йўқ. Тўғри, Султонобод қишлоқ Советида фельдшерлик пункти бор эди...

Бошловчи мутахассис бош қотирадиган муаммолар бир дунё. Райкомга бориб фикр-мулоҳазаларини, ўз кучига ишонмаётганлигини айтди. Унга:

— Ишни бошлайверинг. Қийналсангиз, бу ерга келинг, кўмаклашамиз, — дейишди.

Шундай қилиб, доктор Шокиров иш бошлади. У эрталабдан тушга қадар ички касалликка учраганлар, кўз, тери ва хирургик дардга чалинганларни қабул қилар, тушдан сўнг аёллар консультациясида касал кўрар, болаларнинг соғлигини текширар эди. Ўзи укол қилар, қон қуяр, яраларни боғлар, рецепт ёзиб беради, бу етмагандай, беморларга дори-дармонлардан қандай фойдаланиш йўлларини эринмай тушунтирарди. Бу икки-чикир эмас, зеро врачнинг чин эътиқодини сезсагина, бемор унга ихлос қўяди, айтганини қилади, ахир ихлос — холос, деб бежиз айтилмаган-ку.

Оқшомдан сўнг Шокиров аравадами, ёки от-улов минибми, қишлоқлардаги оғир ётган беморлар ҳузурига йўл оларди.

Орадан кўп йиллар ўтиб, 1981 йилнинг баҳорида Одил Шарипович ўзи илк бор иш бошлаган ўша қадрдон жойларни бориб кўрди. Район марказида уни беш қаватли шифохона ва поликлиника биносига олиб киришди. Меҳмонни кабинет эшикларига осилган лавҳалар лол қолдирди: ЭНДОКРИНОЛОГ, ТЕРАПЕВТ, ГИНЕКОЛОГ, СТОМОТОЛОГ, ОНКОЛОГ ва ҳоказо...

Бундан эллик йил муқаддам шу ерда шифокорлик қилган Шокиров мазкур касб эгалари бажараётган ишларни бир ўзи эплаганига ҳайрон қоласиз. У универсал врач эди-да, ахир. Пахтачи районидаги (собиқ Пахтакор райони) ёш ҳамкасблари билан

учрашувда Шокиров мана шулар ҳақида сўзлаб берди. У ҳозир бу районда уч юз олтмиш нафар врач ишлаётганини ҳам билиб олди. Тафовутни қаранг: биргина райондаги врачлар инқилобга қадар бутун Ўзбекистон заминида ишлаган врачлар миқдоридан уч ярим барабар зиёд экан. Уша пайтларда Шокировнинг маслаҳатгўйи ҳам йўқ эди. Бирдин-бир маслаҳатчиси китоб бўлди. Ёш врачнинг китоблари кўп эди. Уларни район ижроия комитети ажратиб берган уйдаги жавон-тахталарга тартиб билан териб қўйган. Китоб варақлашга фақат тунлардагина қўл тегарди. Аммо тунги сукунатлар ҳам омонат, шошилини чақириқларга ҳозир-нозир турмоқ лозим.

Районда ҳар хил воқеалар бўлиб турарди: гоҳи бахтсиз ҳодисалар рўй берар, гоҳи иссиғи чиқиб, ўлим тўшагида ётган кимсага ёрдам бериш, бошқа маҳал эса тўлғоқ тутаётган аёлга кўмакка шошилишга тўғри келарди.

Доктор Шокиров бир манзарани ҳеч унутмайди. Мўъжазгина уйга кул тўкилган, кул устида эса тўлғоқ тутаётган аёл ётибди. Демак, кул баданга муқриб юқтирмовчи, покловчи модда ҳисобланган эканда... У кезларда кўзи ёрийдиган аёлларга фақат доя кампирларгина қўлидан келганча ёрдамлашарди...

Шокировнинг обрўси тез ўса борди. Уни ўриндошлик йўли билан район соғлиқни сақлаш бўлими мудир вазифасига ҳам тайинлашди. Шунгача бу вазифада медицина маълумоти бўлмаган киши ишлаганди. Аҳолининг Шокировга ихлоси ортди. Амбулатория эшиги олдида унинг қабулини кутувчилар кўпайгандан кўпайиб борди. Одамлар тонг саҳардан келиб, амбулатория ҳовлисига кигиз ёки бўйра тўшаб, ҳатто болиш қўйиб, ўз навбатлари етгунга қадар чой ҳўплаб, охиста суҳбатлашиб ўтиришарди. Беморларни ҳатто энг олис жойлардан ҳам олиб келишарди.

Шокиров барча қишлоқларга борган. «Қарноб» совхози энг олис манзил бўлиб, бу узоқ сафар ҳисобланарди. Уша қишлоқдан бирон одам врач чақиртирса, улов ўрнида туя жўнатарди.

Район аҳолиси асосан ўзбеклардан иборат эди. Олис қишлоқлардаги ўзбек аёллари ҳамон паранжида юришар, баъзи бир ёшроқлари эса рўмол ёпиниб олишарди. Рўпарадан эркак чиқиб қолса, дарҳол рўмол учи билан юзларини паналашарди. Баъзилари эса бошларига болаларнинг кэмзул, тўнчаларини ёпиниб олишарди.

Қизлар сочларини қирқ кокил қилиб ўриб юришарди. Соч учига эски кумуш тангалар осилган бўларди. Бу «юк» гоҳо бир қадоқдан ортиқ бўлган. Оқибатда сулув қизларнинг бошлари орқага тортилиб кетаберарди. Одил районда ишлар экан, бу каби удумнинг соғлиқ учун зарарини кўп тушунтирди. Айрим сулувлар эса янаям жозибадор бўлиш учун бурунларини тешиб, булоқи таққанлар. Булоқи тақиш ўша кезларда энг зўр мода эди, ундай зеболарнинг эрга тегиши тайин бўларди. Бу анъаналарнинг манбаи — араб истилочиларига бориб тақалар, ўша арабларнинг айримлари баъзи жойларда қолиб кетган, уларнинг одатлари бошқаларга ҳам ўтган эди...

Шокиров «Қарноб» совхозига қилган сафарларидан бирида акушеркани бирга олиб борди. Кенг ўтовга аёллар тўпланишди, бу ерда уларга болаларга қараш, уларни қандай йўргаклаш кераклигини кўрсатишмоқчи эди. Халтадан ўйинчоқлар, резинка кўғирчоқларни олишди. Акушерка кўғирчоқ билан йўргаклашни кўрсатар экан, кўғирчоқни оҳистагина бармоғи билан босиб қўйган эди, у товуш чиқарди. Шу лаҳзада кутилмаган ҳолат рўй берди. Аёллар жонсарак бўлишиб, болаларини ўтовга ташлаб, «шайтон!» дея бақириб ташқарига қочишди. Улар бир-бирига туртишиб, йиқилиб яна ўринларидан туриб қўрқа-писа ўзларини эшикка уришди.

Маърифат тарқатиш мақсадида ташкил этилган бу суҳбат бундай тус олиб кетиши медикларни ҳам қўрқитиб юборди. Шокиров акушерка билан иккаласи ерда чинқириб ётган болаларни кўтариб олишди, уларнинг қўл-оёқлари чиққан-чиқмаганини қараб кўришди. Хайрият, юмшоқ кигиз иш берибди. Болаларда ҳеч қандай жароҳат кўринмади.

Оқшомда Шокиров яна бир хунук воқеанинг гувоҳи бўлди. Энг чеккадаги ўтовда ёш она тўлғоқ азобида думалаб ётарди. Одил акушерка билан ўша ўтовнинг олдида келган пайтда беморнинг ҳузурда қўлларини дуога қовуштириб ўтирган муллага кўзи тушди. Унинг «Ло-илоҳо иллоло...» деб дуо ўқиётганини эшитиб қолди. Шокиров дарров тушунди. Мулла аёлнинг жонини асраш учун илтижо қилаётган экан, демак аҳвол оғир.

Медиклар ўтов ичидаги ғира-шира ёруғликда тепадаги туйнукдан осилиб тушган арқонни кўришди. Бу арқон аёлнинг кўкрагига чирмаб боғланган. Аёлнинг сочлари тўзғиб кетган, ёнида турган иккита кампир уни силкитиб ўтиришибди. Бемор қичқира бошласа унинг оғзига соч толасини тиқишар эди. «Демак, уни қайд қилдиришмоқчи, шу билан тўлғоқни кучайтиришмоқчи», деб ўйлади Одил. Айни пайтда беморни ингичка хивичлардан тайёрланган супурги билан савалаб қўйишади. Бу — аёлнинг кўзи ёриши чўзилиб кетганида кўриладиган охирги тадбир. Уни «шайтонни қувиш» дейишади. Ўтовда ўтирган учинчи қозоқ аёли ликопчадаги аллақандай гиёҳни тутатмоқда.

Эшикдан кириб келаётганларни кўргач, кампирлардан бири ўзини четга олди. Шокиров бечора аёлни дарҳол ечишни буюрди. Кейин маълум бўлишича, у уч соатдан буён шу аҳволда осилиб турар, шу ернинг одатига кўра, бир кун давомида оғзига ҳеч нарса олмаган экан.

Мадорсизланган аёлни арқондан бўшатишиб, уни ўзлари билан олиб келган тоза чойшабга ётқизишди. Беморга чой ичиришиб, овқат едиришди. Сўнг зарур дори-дармон берилди.

Мана шу ҳодиса бўлаётган пайтда ўтовнинг ташқарисида одамлар куймаланиб, шивир-шивир қилиб юришарди. Улар аёлнинг узулишини кутмоқда эдилар. Аммо ҳамма иш яхши тугади. Халоскорлар ўтовдан чиқиб кетаётган пайтда эшик олдида мулла кўринмади.

Муллалар ва хурфотга берилган, баъзи бир табиблар туморларни ёмон кўзлар ва шайтоннинг васвасасидан асрайди деб ҳисоблашар, уларни кўплаб тарқатишар эди. Мана шу туморлардан ҳар хил дардларни «шифолашда» ҳам фойдаланганлар. Тумор латтадан, уч бурчак шаклида тикиб тайёрланарди. Унинг ичига дуо ёзилган қоғозни буклаб жойланган. Бу туморларни бўйинга осиб юрилар ёки қўлга бойланар, маржонларга қўшиб тақилар, камзуллар, дўппиларга ҳам қадаб қўйилар эди. Ҳатто уни отнинг ёлига ҳам қўшиб ўриб қўйганлар.

Кунлардан бир кун Шокиров шу каби туморлардан бир нечасини тўплаб, уларни очиб кўрди. Бу туморлар ҳар хил дардларни «даволаш» учун берилган бўлса ҳам, уларнинг ичига қоғозларда бир хил дуолар такрорланган экан? Уша битта тумор ошқозон оғриганда, соч тўкилганда, оёқ шикастланганда, йўтал тутганда ҳам «шифо» бўлавераркан. Фарзанд кўрмаган аёлнинг тумори ичидан қўйнинг қумалоғи чиқди. Шокиров амбулаторияда ташкил қилган кўргазмада мана шу тумор асосий экспонат ўрнида намойиш этилди. Кўргазмада ҳар бир туморга маълум изоҳлар берилган эди.

Кўргазма уюштирилганидан сўнг, ёш врачнинг ҳузурига фарзандсизликдан қутулиш чорасини излаган аёллар кўпроқ кела бошладилар. Шокиров улардан баъзиларини текширтириш учун Самарқандга жўнатар, жўнроқ ҳолатларда эса шу ернинг ўзиде кўмак берарди. Одилнинг ҳузурига келганлардан бири ёш — Матлуба деган аёл унинг эсидан сира чиқмайди. У Шокиров билан учрашгунга қадар, бир неча йил давомида табибларга қатнаб натижа топмаган. Жуда дунёдан тўйиб кетган эди. Уйда унга дашном беришар, фарзандсизлигини юзига солишарди. Матлуба аёллар консультациясига учрашишга қарор қилди. Бу ерда унга ёрдам кўрсатишди. Мана шу аёл бир куни врач ҳузурига табассум билан кириб келиб, ҳомиладор бўлганлигини, оилада вазият ўзгарганини, қайнонаси ва эри унга меҳрибон бўлиб қолишганини гапирди.

Қил устида

Ҳаёт тасодифларга тўла экан. Бир маҳал район партия комитетида доктор Шокировга ўзини ўлдирган комсомол қиз ҳақида гапириб қолишди. Унинг отаси қалин учун еттита қўй олиб, қизини зўрлаб чолга бермоқчи бўлибди. Қиз ўзи ёқтирмаган одам билан яшашни истамаган, аммо отанинг иродасига итоат қилмасликка ҳам кучи етмаган. У эскирган, инсон шаънини ерга урувчи одатларга норозилик билдириб ўзини ўзи ўлдиришга қарор қилган.

— Врач сифатида бир ўйлаб кўринг, қари чолларнинг қизларга уйланишининг олдини оладиган бирон-бир чора топиш керак, — дейишди унга райкомда.

Шундан сўнг Шокиров ўз районида янги тартиб жорий қилди: агар келин-куёвнинг соғлиғи ҳақида врачнинг қоғози бўлмаса ЗАГСда келин-куёвларнинг никоҳи расмийлаштирилмайдиган бўлди. Аммо бир куни яна иш юришмай қолди...

Кутилмаганда Одилни район прокурори ҳузурига чақириб сўроқ қилди:

— Доктор Шокиров, сиз 69 ёшли чол билан 18 ёшли қизнинг турмуш қуришига қандай рухсат бердингиз?

Воқеа бундай бўлган эди. Шокировнинг ҳузурига келин билан бирга чолнинг 19 ёшли ўғли келибди. Кейин доктор берган қоғоздаги бир рақамини олти қилиб ўзгартиришган, қоғозда 69 ҳосил бўлган. Мана шу қалбаки ҳужжат билан чол 18 ёшли келинни эргаштириб ЗАГСга келган.

Мазкур воқеадан кейин доктор Шокиров ёшлардан ўз фотосуратларини олиб келишни талаб қила бошлади. Бу суратларни у ўзи берадиган ҳужжатга ёпиштириб тамға босар эди. Врачнинг таклифига биноан куёв ва келинларга қулайлик яратиш учун район ижроия комитети қошида фотоателье очилди.

Аммо амбулаториянинг вазифаси юқоридаги каби нотўғри никоҳларнинг олдини олишдангина иборат эмас эди. Улар ҳузурида кутилмаган, бири-бирига ўхшамаган вазифалар кўндаланг бўлаверарди...

* * *

Ҳозирги журналхон битга қарши курашни муҳим машғулот деб ҳисобламаслиги мумкин. Бундай журналхонга Лениннинг: «Ёки битлар социализмни мағлуб этишади, ёки социализм битларни мағлуб этади!» деган сўзларини эслатиб қўямиз. Уша пайтда бу масала ҳам энг долзарб, мураккаб масалалардан бири бўлиб турарди. Аммо бу кураш

енгил, тез тугайдиган кураш бўлмади. Узил-кесил ғалаба қозониш учун бепоён мамлакат миқёсида маданиятсизликни, қашшоқликни, нодонликни тугатиш керак бўлди. Энг олис ўттизинчи йилларда хилват манзил ҳисобланган Пахтакор районида ҳам бу масала долзарб ҳисобланарди. Айни шу сабабли ҳам битларга қарши курашиш, мана шу қонхўрлар юқтирадиган юқумли касалларга чек қўйиш, ўтмишдан қолган иллатларни йўқотиш, доктор Шокировнинг ҳам зиммасига тушди.

Уша йили Шокировнинг ташаббуси билан район марказида биринчи ҳаммом қурилди. Унда кийимларни буғлаб тозалайдиган камера ҳам мавжуд эди. Шу йили районда дастлаб бунёд этилган ўттиз ўринли шифохона ҳам дастлабки беморларга ёрдам кўрсата бошлади. Келаси йили у эллик ўринли қилиб кенгайтирилди. Районда саккизта фельдшерлик пункти ишлай бошлади. 1937 йилда район марказида туғруқхона қурилганлиги муҳим воқеа бўлди. 1938 йилдан бошлаб Одил Шариповичнинг ҳаракати билан қолхозларро беш-ўн ўринли туғруқхоналар очила бошлади. Хўжаликларнинг ўзида эса меҳнат қилувчи оналар учун мавсумий болалар боғчалари, яслилари ишга туширилди. Биринчи дорихона аҳолига хизмат қила бошлади.

Мазкур янгиликларнинг ҳаммасида ёш врач фаол иштирок этди. Район ташкилотлари унга барча ишларда яқиндан ёрдам бериб туришди. Энг асосий ёрдам — кадрлар билан таъминлаш соҳасида бўлди. 1939 йилда районда кўплаб ўрта махсус маълумотли медицина ходимлари, ўн врач ишлай бошлади. Янги ходимлар орасида Тошкентдаги медицина институтини Шокировдан икки йил кейин тугатган Восит Фозилов ҳам бор эди. Одил Шариповичнинг илтимосига биноан республика Соғлиқни сақлаш комиссарлиги медик студентларни районга практикага юбора бошлади.

Аммо 1937 йилда районда иссиқ ўлкаларда тарқалган касалликларга қарши курашувчи станциянинг очилиши ўша йиллардаги энг муҳим воқеа бўлди. У энг аввало, безгакка қарши курашиши керак эди. Безгак туфайли район аҳолисининг аҳволи оғирлашган, бу оғир дард бутун-бутун оилаларни тўшакка ётқизиб қўярди. Баъзи бир хўжаликларда шу касал туфайли энг қизгин паллада пахта теримига чиқадиган одам деярлик қолмас эди.

Доктор Шокиров ўша таҳликали кунларда безгак ҳақида жуда кўп ўйлади, кўп нарса ўқиди. Бу касалликнинг тадқиқотчиси Николай Иванович Латишевнинг «Безгак ва унга қарши кураш» китоби унинг қўлидан тушмади. Бу китоб безгакни атрофлича тавсифлаши ҳамда жонли, лўнда тилда ёзилганлиги, касалга оид энг мураккаб муаммоларни содда тушунтиргани билан Шокировни лол қолдирди: «Кичкинагина кўлоб ёки халқоб сувлар тўпланган ариқлар бизнинг назаримизда қандайдир ҳаракатсиз, сукунатда тургандай кўринади, аммо бу тинчлик, бу сукунат алдамчидир, — деб ўқиди Одил. — Агар биз эътибор бериб назар соладиган бўлсак, мана шу кўлмакларда тўхтовсиз, кучли, аммо оғир фожияларга сабаб бўладиган сезилмас кураш ғужғон ўйнайди. Сувларда чивинларнинг кўз аранг илғайдиган майда болачалари ғивирлаб юрибди, улар сув устини тўлғизганлар. Бу чивинлар сал хавф сезсалар...»

Шокиров саҳифадан кўзини олди, китобдаги тасвир этилаётган манзаралар унинг кўз олдида яққол кўринди...

Доктор Шокиров ҳақидаги мана шу қисса устида ишлаётиб архивлардаги газета ва журнал тахламларида безгак натижасида одамлар бошига тушган оғир мусибатлар тўғрисидаги ҳаётий хўжжатларни кўриб ларзага тушдим.

Мана ўша пайтдаги тиббий муассасалардан бирида қўлёзма шаклида чиқарилган «Бюллетень» — деворий газета. Вақт ўтиши билан сарғайиб кетган қалин қоғоздаги шундай ёзувларни ўқийман: «Барча... юқумли касалликлар... ичида безгак ўзининг фоживий оқибатларига кўра энг кўп тарқалган ва хатарли дард ҳисобланади. Ўлкамизда безгак тарқалмаган, меҳнаткаш аҳолининг соғлиғига даҳл қилиб, унинг жисмоний ва иқтисодий ҳолатига шикаст етказмаган жой жуда кам...»

Босмачиларнинг бошлиғи Анвар подшо ўз вақтида Берлиндаги дўстларига шундай ёзган: «Биз чекинаяпмиз, аммо чекиниб ғалаба қиляпмиз — рақибларимизни биз учун безгак жазоламоқда...» Бу гап рост эди. 20-йилларда эълон қилинган маълумотлардан биттагина мисол келтирамиз. 1922 йил июнь ойида Бухорога келган Н-полки аскарларининг 48 фоизи бир ойдан кейин шифохонага ётқизилди. Орадан бир ҳафта ўтгач, яна 34 фоиз жангчи шу касалга мубтало бўлди. Бир ярим ойдан кейин эса полкда бор-йўғи ўн фоиз жангчи соғ қолган эди. Йил охирига қадар полк жангчиларидан 18 фоизи безгакдан нобуд бўлди, ҳолбуки жангларда ҳалок бўлган аскарлар сони бир фоизга етар-етмас эди...

Безгак устида ҳар ёқлама тадқиқот олиб борган доктор Исаевнинг айтганларини қилиш керак бўлди. Унинг тавсияларига кўра, безгакка қарши курашда энг аввало кам сувли ҳавзаларни бартараф этиш шарт эди. Бухорода, унинг теварагида безгак чивинларининг «кони» — тўқайзор бўлиб ётган Шўркўл ҳисобланган. Исаев мана шу кўлнинг саёз жойларидаги қамишларни ўриб, тупроқ тўкишни тавсия этган. Бу ишни бутун эл бир ёқадан бош чиқариб, ҳашар йўли билан удалаши мумкин. Уни жуда тез — бир кунда бажармоқ лозим. Ана ўша ҳашарнинг қатнашчиси врач Г. В. Розенфельт шундай эслайди: «Ҳарбий қисмлар белкурак, замбилларни тайёрлашди. Ҳашарни радио

орқали эълон қилиш имкони бўлмади — радио йўқ эди. Оқшомда вакилларимиз уйма-уй юриб, аҳолини хабардор қилди. Белкурак ва ўроқларни шайлаб қўйиш таклиф этилди. Тонгги соат бешларда ҳарбий қисмлар кўл томонга музика чалиб йўл олишди. Вакиллар эса яна уйма-уй хабар бергани кетишди... Соат етиларда кўл бўйида мингга яқин одам ишлаётганди. Соат ўн иккиларга борганда қамиш ўриб олинган, саёз жойларнинг анча қисмига тупроқ босилган эди... Оқшом иш якунланаётган пайтда яна ҳарбий қисмлар келишди. Қош қорая бошлаганда ишга нуқта қўйилди. Безгак чивинларининг макони тугатилди».

Бухорода безгак устидан ғолиб чиққан доктор Исаев бир маҳал Шокиров ҳузурига келди. Унинг хотиржам ва ишончли назари кишини ўзига мафтун этар, самимий суҳбатлашишга мойил қиларди.

Исаев безгак билан касалланган одамларнинг қанчалиги, суғориш тармоқларининг ҳолати, ҳовузларнинг миқдори ва бошқалар ҳақида сўради. Леонид Михайловичнинг барча саволларига доктор Шокиров муфассал, атрофлича жавоб берди, чунки бу нарсалар ҳақида у кўп ўйлаган, кўп бош қотирган эди.

— Қилинадиган ишларни ўзингиз ҳам яхши биласиз — ботқоқларни қуритиш, сув тўпланиб турадиган майда ҳавзаларни кўмиб ташлаш керак, — деган эди Леонид Михайлович. — Пайқашимча, бу тадбирларни ўтказишга ҳозирлик кўраётганга ўхшайсиз. Фақат янада ғайратлироқ бўлиш, район маъмурияти ва хўжалик ташкилотларига кучлироқ таъсир ўтказиш лозим. Ҳашарлар уюштириш керак. Бухоро тажрибаси бунга яққол мисол.

— Районимизда тропик касалликлар станциясини ҳам очишимиз лозим, — деди доктор Шокиров.

— Бу ишда мен сизни мутлақо қувватлайман. Безгакни бир хил усулда курашиб енгиб бўлмайди. Бу ишда ҳар бир районнинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олиш керак. Мен Бухорода Тропин¹ни ташкил қилишда қанчалик қаршилиқларга дуч келинганини биламан. Ҳатто энг бообрўй профессор унвони бор киши ҳам: «Бу ерда Тропик институт зарурми? Москвада, Берлинда ёки Лондонда борлиги етарли-ку. Ёки сиз Москва ва Лондон билан рақобат қилмоқчимисиз?» деганлар. Аммо биз бундай фикрдаги кишиларни ишонтира олдик. Бухорода безгак тугатилди, бошқа кўп жойларда, жумладан, сизнинг районингиз каби олис манзилларда унга сўнгги зарбани бериш қолди...

* * *

Доктор Шокиров Пахтакор районида ишлаган йиллари совет олимлари Ўрта Осиё даштларида пендинки касаллигини тарқатадиган охирги сирларнинг тагига етишди. Бу одамлар сафида безгакка қарши курашиб ном чиқарган, Зиёдин станциясидан бир неча юз километр нарида — Қорақум бағрида изланиш олиб бораётган профессор Николай Иванович Латишев ҳам бор эди...

Доктор Шокиров чарчаб нима эканлигини билмай меҳнат қилди. Ҳамма ишларга куч топди. Ёш врач ишдаги ютуқлари учун Самарқанд область соғлиқни сақлаш бўлими томонидан ўша пайтда энг қадрли ҳисобланган мукофот — патефон билан тақдирланди. Бу совға унга жуда ҳам асқотди.

Тақдир чорраҳаларида

Айни худди шу пайтда Фарғона медицина билим юртини битирган Евдокия Васильевна Лузина Пахтакор районига ишга келди. Патефон шу боисдан асқотди.

Ўзнинг бошлари... Дусяни районда очилган пионерлар лагерига ҳамшира қилиб тайинлашди. Лагерь учун энг яхши жой — собиқ Бухоро амирининг Султонобод яқинидаги ёзги боғи танланган эди. Бу шарқ услубида қурилган, шифтлари ўймакор кенг айвонли бино бўлиб, катта боғи ҳам бор эди. Чинакам гўзал маскан. Доктор Одилжон болаларнинг соғлиғини кўздан кечириш учун бу ерга тез-тез келадиган бўлиб қолди.

Кузда Евдокия Лузина доктор Шокировнинг энг яқин кўмакчиларидан бирига айланди. Икки ёш бир-бирларини синчиклаб ўрганмоқда эди.

Ўша пайтларда Одил аканинг илтимоси билан доя бўлиб ишловчи Фотима опа ҳамшира Дусяга доктор Шокиров ҳақида кўп яхши гапларни айтганди.

Докторнинг келишган қадди-қомати, чиройли ҳусн-жамоли, орасталиги, вазминлиги, ёқимли табассуми фақат беморлар эмас, балки бошқаларни ҳам ўзига ром этарди. Одил Шокировга Евдокия Лузина ҳам эътибор берди. Ўзаро ҳурмат муҳаббатга айланди. Ниҳоят, кунлардан бир кун Одилжон Евдокияга турмуш қуришни таклиф этди.

¹ Тропин — тропик касалликлар институти.

Уша пайт таомилига кўра, мўъжазгина тўйчуғ қилишди. Унда асосан ҳамкасбларгина иштирок этди. Патефон тўйга жон киритди.

Тўйдан сўнг бир ҳафта ўтгач, рафиқаси:

— Врачликка ўқимоқчиман, — деб қолди.

Турмушнинг шундай ширин пайтида бу гапга ўзбек йигитигина эмас, ҳатто рус йигити ҳам кўниши қийин. Одилжон эса рози бўлди, албатта, унинг бу ишини ҳамма ҳам тушунди, деб бўлмайди.

Уша йили республика Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги Одилжон Шокировнинг малакасини ошириш учун Ленинград ҳарбий медицина академиясига уч ойлик курсга юборди. У Пахтакор районига қайтиб келганидан кейин шифохона ёнидан жарроҳлик хизматига муҳтож беморлар учун алоҳида палата очди, анча мураккаб операцияларни ўзи мустақил ўткази бошлади.

Шокировнинг жарроҳликка қизиқиши болалигидан, отасига яра чиққанидан бошланган эди. Ушанда ўзбеклар шифохонага ётишни унча хушламас, ҳатто энг оғир дардга чалинганларида ҳам уйларида даволанишни ёқтиришарди. Операция шароити жуда нобоп бўлгани учунми, отасининг яраси газак олиб кетди. Уни даволайдиган воситалар эса у вақтларда кўп бўлмаган, қариндошлари, ўн уч ёшли Одилжон қанча ҳаракат қилмасин, хонадон соҳибининг аҳволи тобора оғирлаша бошлади.

Шунда бемор отасининг ёнида ўтирган Одилжон:

— Дадажон, мен врач бўламан, сизни ҳам, тоби қочиб қолса онамни ҳам ўзим даволайман, — деди.

— Уғлим, сен хаёлпараст бўлма, — деган эди отаси. — Ўзбеклардан врач чиқмаган. Фақат европаликларгина врач бўлишган.

Уғлининг врач бўлиб етишганини кўриш отага насиб қилмади.

Табиблар сабоғи

Шарқда нодон табиблар тўғрисида кўпдан-кўп латифалар юради. Шулардан бири уқувсиз рассомнинг табиблик қила бошлагани ҳақидаги кулгили ҳикоядир... Бир пайт шу табибдан: «Сиз нега касбингизни ўзгартирдингиз?», деб сўрашган. Табиб унга: «Мен илгари чизган расмларимда хатога йўл қўйсам санъат билимдонлари устимдан қаттиқ кулар эди. Ҳозир эса, янги касбимда хатога йўл қўйсам, бу қусуримни ер бекитади», деб жавоб берган.

Ушандай нодон табиблар кўпдан-кўп кишиларнинг умрига завол бўлган. Аммо қўли энгил, тажрибали табиблар ҳам мавжуд-ку. Шокиров мана шундай кишиларни билар эди. У урушдан олдинги йилларда табибларнинг шифолаш усулларига қизиқа бошлаган, уларнинг сир-асрорини ўрганишга интилган. Одил Шарипович у пайтда юқорида ёзганимиздек, қишлоқда — бир тупканнинг тагида ишлар, у томонларда эса қадим-қадимдан турли халқ шифокорлари ном чиқаришган. Уларнинг орасида гиёҳлар билан даволовчи табиблар, эмчилар, шунингдек беморнинг вужудига кириб қолган ёмон руҳларни чўчитиб, кўрқитиб даволашга урунувчи «куф-суф»чилар бор эди. Санаб ўтилган туркумдаги табиблардан биринчилари, албатта, эътиборга моликдир. Аммо Одил Шариповични энг аввало синган, чиққан суякларни жойловчи — синиқчи табиблар қизиқтирди. У болалигида шундай кишилардан бирига дуч келган эди.

Воқеа бундай бўлган. Одил қўшни болалар билан бирга томда варрак учуриб юрар экан, қалтис қадам қўйиб йиқилиб тушади ва қўлини чиқариб олади. Шунда акаси уйга табибни бошлаб келади. Табиб унинг қўлини бураб, айлантириб, тортиб, қандайдир ҳаракатлар қилади, бехосдан қўлининг оғриғи кучайиб кетадию, сўнг у ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб қолади. Оғриқ бутунлай йўқолади. Бу даволаш мўъжизага ўхшар эди. Эҳтимол, болаликдаги мана шу воқеа тажрибали мутахассисни халқ даволаш усулига қизиқтирган бўлса ажаб эмас.

Мутахассислар табибларга ҳар турли нуқтаи назардан қарашган. Баъзилар уларни маъқуллаб, бошқа бировлар эса уларнинг усулини зарарли ҳисоблаган.

Маданият ва фаннинг атоқли арбоблари ўтмиш меросига қандай қарашган? Масалан, Рабиндранат Тагор сингари донишманд қандай баҳо беради? Унинг шундай сўзлари бор: «Ғафлатни хонага киритмаслик учун биз эшикни ёпиб қўйдик, аммо хонамизга энди ҳақиқат қаердан кира олади?» Яна бир мутафаккир — Николай Рерих шундай деган: «...Ҳақиқий ижодкор ҳеч қачон қадимдан тўплаган келаётган энг ибратли тажрибаларни рад этишга йўл қўймайди».

Алишер Навоий: «Нодон табиб — жаллоднинг ёрдамчисидир», деган экан.

«Нодон-ку, — нодон, аммо барча табиблар нодон эмас-ку, — деб мулоҳаза юритди Шокиров. — Чунки Ибн Сино: «Ҳақиқий табибда лочиннинг назари, илоннинг ақли (халқ нақли), гўзал қизнинг қўллари ва арслоннинг юраги бўлиши керак,» деб бежиз айтмаган. Бироқ ҳақиқий табибни қандай топиш керак?»

Кичик илмий ходим Шокиров мана шу мулоҳазалари билан Ўзбекистон травматология, ортопедия илмий-тадқиқот институтининг директори Б. И. Берлинер ҳузурига келди. Шокиров Борис Исаевичнинг медик оиласида туғилганлигини, шу важдан ҳам халқ табобатидан яхши хабардорлигини билар эди.

Ёш тадқиқотчининг мулоҳазаларини эшитган профессор шундай деди:

— Фикрларингизни маъқуллайман. Жуда кўп атоқли врачлар халқ табобати ва унинг воситаларига қизиқиб қарашган. Мана, Боткинни олайлик. У жуда кўп гиёҳларни ишлатишни табиблардан ўрганган. Оддий одамлардан мана шу гиёҳларнинг фойдали хусусиятларини билиб олган. Сиз ҳақсиз, халқ даволаш усулидаги барча фойдали нарсаларни олиш лозим. Минг йиллар давомида тўпланган билимлар, ижобий тажрибаларнинг беиз йўқолиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди. Мен мана шу ишни сизнинг биринчи илмий топширигингиз деб биламан. Ишга киришинг ҳамкасб, синиқчи табибларнинг тажрибасини ўрганинг. Топган фойдали тажрибаларингизни медицинада қўллаймиз, яроқсиз, соғлиққа зарарли усулларни эса танқид қиламиз, уларнинг зарарли жиҳатларини халққа тушунтирамиз.

Одил Шарипович устозининг маслаҳатига қулоқ солди. 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошида у синиқчиларни излаб Ўзбекистоннинг барча областларини кезиб чиқди. Ҳатто, қўшни республикалардаги баъзи бир районларда ҳам бўлди.

Синиқчилар ўз ҳунарларини пинҳон тутишган. Шу сабабли уларнинг қаердалигини аниқлаш осон бўлмади. Мутахассиснинг айниқса улар беморни қабул қилишаётган пайтда иштирок этиши мураккаб масала эди.

Табибларнинг ҳузурига кириш учун минг хил баҳоналар ўйлаб топилди. Баъзан беморнинг қариндоши бўлиб кўринишга, баъзан уни бошлаб келган одам сифатида, гоҳо эса ўзининг бемор қилиб кўрсатиб киришга тўғри келди. Айрим табибларга эса тўғридан-тўғри:

— Рухсат берсангиз, Ибн Синога ўхшаб сизнинг даволаш усулларингиз ҳақида ёзиб чиқсам, чунки сизнинг номингиз китобларда ёзилмаган, ҳолбуки, сиз шу ишга муносиб одамсиз, — дерди.

Баъзи бир табиблар унинг таклифига рози бўлишди. Шунда доктор Шокиров табибнинг ёнида ўтириб, унинг ишларига разм солиб, гапларини эшитиб, керак пайтда унинг усулларини қаламда қоғозга тушириб, суратини олар эди.

Табиблар беморларни бозорлардаги чойхоналарда қабул қилишни ёқтиришарди. Ана шу чойхоналарда беморлар уларни тез топади. Бу ерда табибга ўз ихтиёри билан кўмаклашувчи дастёр ҳам сероб. Бунинг устига, одамлар гавжум жойда даволасангиз, овозангиз эл ўртасида тез тарқалади. Бундай жойларда табибнинг мўъжизакор даволаш усуллари ҳақида соатлаб оғиз кўпиртиришга тайёр бўлган ихлосмандлар кўп бўлади.

Одил Шарипович ўзининг кўп кузатишлари натижасида шундай хулосага келдики, синиқчи табиблар ҳеч қачон бемордан шикастланиш сабабларини, унинг тафсилотларини сўраб ўтирмайди. Улар буни ўзлари фаҳмлаб олишга ва беморга ўз тахминларини айтишга интиладилар.

Ўртада тахминан шундай суҳбат бўлади:

— Сиз дарахтдан йиқилдингизми?

— Ҳа! — дейди ажабланган йигит.

Синиқчининг олдига кексароқ одам кирадиган бўлса, табиб унга бошқача савол беради:

— Сиз қоқилиб йиқилганга ўхшайсиз-ку?

Мижозлар ҳамда уларнинг қариндошлари ҳақиқатга мос тушадиган бу каби саволларни эшитиб таъсирланиб кетишади. Табибнинг башорат қилиш қобилиятига лол қолишади. Синиқчиларнинг фикрича, рўй берган воқеани сўраб-суриштириб билиш бемор назарида билимсизлик оқибатидаи туюлади ва обрўни кетказади. Халқ ичидан чиққан табиблар гарчанд ҳаётларида психолог деган сўзни эшитмаган, кўпчилиги оми одамлар бўлишларига қарамасдан, ўта даражада психолог бўлиб кетишган. Улар суякда рўй берадиган шикастларни тузатиш тажрибасини ота-боболаридан мерос қилиб ўзлаштириб олганлар. Масалан, Тошкентда Мошпураш деган табиб яшаган. Унинг етти ота-бобоси синиқчи ўтган. Бу касбнинг ибтидоси эса жуда қадим замонларда бошланган. Асрлар, минг йиллар давомида суяк ва бўғинларни даволаш усуллари такомиллашиб, ўзгариб борган...

Бу касбнинг орқасида бойлик тўплаш мумкинлиги учун енгил-елпи пул топишга ишқибоз одамлар ҳам бу соҳага кириб олган. Маълумки, табибларнинг шифолаш усулларини ҳеч ким, ҳеч қачон текширмаганлиги сабабли ҳам улар орасида ўз мижозлари соғлиғига зарар етказишдан бошқача ярамайдиган кишилар бўлишининг ажабланидиган жойи йўқ. Авлоди синиқчи бўлганлар орасида ҳам ота-боболаридан бу касб сирларини яхши ўрганиб олмаган уқувсиз кишилар бор.

Зотан, доктор Шокировни бундай табиблар қизиқтирмади. У қидириб, излаб топган етмиш олти табиб орасида фан учун аҳамиятли кишилар йигирма чоғликдир.

Тошкентда Комил Салимов деган, халқ Қал Комил деб атаган синиқчи машҳур бўлган. Мана шу табиб ҳузурига кирмоқчи бўлган беморлар доим унинг дарвозаси

ёнида қатор-қатор бўлиб туришар эди. Қирқинчи йилларнинг охирларида бу табибнинг эшиги олдида ўнлаб кишилар навбат кутиб ўтиришган. Одамлар Шокировга уруш йиллари Кал Комилнинг ҳузурига беморлар гала-гала бўлиб келганларини айтиб беришди. Бу тушунарли эди. Чунки шифохоналардаги кўпгина врачлар, айниқса, хурурглар фронтга кетишган. Шу сабабли халқ ичидан чиққан синиқчи табибларнинг яна ови юриб қолган эди.

Шокировни Кал Комил билан Улуғ Ватан уруши инвалиди, синиқчининг яқин дўсти Ваҳоб ака деган одам таништирган эди. Ваҳоб ака эса Одил Шарипович билан клиникада тиззасини операция қилдирган пайтида танишиб қолганди. Врачнинг маҳоратига қойил қолган собиқ жангчи унга меҳр қўйди.

Доктор Шокиров икки йил давомида Салимовнинг тажрибасини ўрганди, у чойхонада беморларни кўраётгандагина эмас, балки хонадомида ҳам бўлди. Дастур-хон атрофида кўп марта суҳбатлашиб олишди.

Кал Комил табиати оғирроқ киши эди, бунинг устига, баъзан ичкилик ичиб турар эди. У мижозларидан ҳам ичкилик олиб келишни талаб қиларди. Ўзи ичар, оғриқни камайтиради, деб беморга ҳам ичирарди. Шу тарикқа халқ табобатига ҳам давр ўз таъсирини ўтказганди.

Суяк синиқларини, жойидан чиққан бўғинларни рентген ёрдамисиз ўрни-ўрнига қўйиш учун кишида жуда кўп йиллик тажриба, алоҳида бир сезги бўлиши керак. Масалан, қўл чиқишини олайлик. Қўл тирсақдан, қўлтиқдан, елкадан чиқиши мумкин. Кал Комил мана шу чиқишнинг қай йўсиндалигини бармоқлари билан ҳамиша тўғри аниқлар ҳамда чиққан суякнинг учи қаерга кўчганини ҳам билар ва уни қайтариб, жойига солиб қўяр эди.

Табибнинг иши нақадар пухталигини текшириб кўриш, Кал Комил беморларга қандай ёрдам кўрсатаётганини аниқлаш учун Шокиров кичкинагина ҳийла ишлатди. У устозига шундай деб мурожаат қилди:

— Ҳурматли Комил ака, сиздан шифо топган беморларни менинг клиникамда рентгендан ўтказишга рухсат беринг, — бу менинг илмий ишимда фойдаланиш учун керак.

Синиқчи таклифга рози бўлди, доктор Шокиров эса чойхонанинг ўзидаёқ келган мижозларга клиниканинг адресини айтиб турди. Шу йўл билан эллиқдан ортиқ бемор текширилиб кўрилди. Рентген суратлари мана шу чиққан суякларнинг жойига қўйилиши жуда пухта бажарилганлигини, уларда биронта ҳам хатога йўл қўйилмаганини кўрсатди. Фақат суяк синган ҳолатларидагина баъзан нотўғри ўсган суякларни кўриш мумкин эди. Бундай кишиларга Шокировнинг ўзи кўмак беришга ҳаракат қилди.

Аммо синган суякларни бир-бирига тўғрилаб, жойига қўйишда рентген апаратидан фойдаланган уста врачлар ҳам хато қилиши мумкин. Врачларнинг мана шундай хатосини Кал Комил тузатганини Одил Шариповичнинг ўзи кўрди. Буни қарангки, бу галги мижоз... врач эди. Поликлиникада унинг синган сон суягини нотўғри ўстиришган. Табиб суякни қайтадан синдириб, жой-жойига қўяжagini айтди. Бунинг учун Кал Комил беморнинг синган сон суяги устига ёғи чала шилинган пўстдумбани боғлади.

— Мана шу тери, — деб тушунтирди Кал Комил, — суякдаги қадоқни юмшатади. Бунинг учун йилқи мойидан ҳам фойдаланиш мумкин. Аммо мен думба ёғи яхшироқ таъсир қилади, деб ҳисоблайман.

Ун кун ўтгач Шокиров табибнинг ўша беморнинг оёғини қайтадан синдирганини кўрди. Улар иккаласи наमत устида ўтиришарди. Комил ака оёғи қийшиқ битган бояги беморнинг оёғи учини ўз оёғи устига қўйди. Сўнг, ўзи бақувват одам эмасми, беморнинг болдирини бир силтаб юқори кўтариб, ерга ташлаб юборди. Оёқ бошқатдан синди. Шундан сўнг Кал Комил синган суякни жой-жойига қўйиб, барча керакли муолажаларни бажарди...

Одил Шарипович рентген апарати ёрдамида мана шу даволаш натижасини ҳам текшириб кўрди — суяклар бир-бирига тўғри киришиб, яхши ўсган, жароҳат битган эди. Энг муҳими — бемор чўлоқланишдан халос бўлган.

Кал Комил Одил Шарипович эътибор бераётганлигидан дарҳол ўз манфаатлари йўлида фойдаланди: ҳамма ерда одамларга таниқли врач-травматолог Шокиров унга шогирд тушганини гапира бошлади. Фаросатли табиб шу йўсинда ўзининг халқ орасидаги обрўсини яна бир баҳя кўтариб олди.

Гарчи Кал Комил саводсиз одам бўлса ҳам табиат унга тийрак ақл, фаросат ато этган эди. Синиқчи ёшлигида бойга қарол бўлиб ишлаган, унинг молларига кунжара майдалаган, сув ташиган, хуллас, энг оғир ишларни бажарган.

— Қандай қилиб табиб бўлгансиз? — деб сўради Одил Шарипович.

— Бундай бўлган. Бир маҳал ҳовуз бўйида, ёнғоқ салқинида ухлаб ётардим. Тушимда бир мўътабар кекса келиб менга ўткир нигоҳини қадади.

— «Сен синиқчи бўлишинг керак!» — деди қария. Синиқни қандай тузатиш йўллариини ўргатди. Бир ҳафтадан сўнг шу туш яна такрорланди. Қария яна менга аввалги гапини ўқитиб, табиблик қилишим кераклигини айтди, шифолашнинг турли усулларини кўрсатди.

Шокиров табибнинг бу гапларидан таажжубланмади. Одам бир нарса ҳақида кўп ўйлайверса тушига кириши мумкинлигини биопсихологиядан ўқиб билганди. Машҳур кимёгар Менделеевнинг даврий системаси ҳам олимнинг тушига кирган.

— Одамларни даволаш ниятингиз борлигини кишилар қандай билишди? — сўради суҳбатдошидан Шокиров ўзини гўлликка солиб.

— Мен ҳам шу саволни бояги қарияга айтганман, — деди Кал Комил. — Унинг менга нима деганини биласизми: «Сиз эртага эрталаб чойхонага борасиз. Олдингиздан бир отлик ўтади. От ҳуркиб кетиб, суворий йиқилиб тушади. Шикастланган одам сизга мурожаат қилади. Сиз унга ёрдам кўрсатасиз. Шундан сўнг синиқчи деган овозангиз кетади» — деди. Ҳамма иш қария айтгандай бўлди. Шу тариқа мен синиқчи бўлиб қолганман.

Кал Комилнинг доно кўзлари доктор Шокировга қувлик билан қараб турарди. «Бундай ғирт афсонани эшитгандан сўнг, табиийки, оми кишилар лаққа ишонишади, мижозларнинг кети узилмайди,» — деб ўйлади Одил Шарипович.

Тошкент областида донғи чиққан яна бир синиқчи Бўстонлиқда истиқомат қилувчи Маҳамат Карим исмли киши эди. Унинг ҳам ота-боболари табиб ўтган. Доктор Шокиров Маҳамат Карим тўғрисида халқдан кўп нарсани сўраб-суриштирди, кунлардан бир кун ўзи унинг уйига бориб, кимлигини, нима мақсадда келганлигини айтди.

Табиб у билан саломлашиб, меҳмонни ўтқазди-ю, ўзи қаёққадир ғойиб бўлди. «Ҳозир қабул бошланса керак, у мени қақриб қандай ишлашини кўрсатар», деб ўйлади Одил Шарипович. Врач узоқ кутди, ҳатто ҳаяжонлана бошлади: «Мени унутиб юбормадимикин?»

Йўқ, унутмаган экан, Маҳамат Карим... милиционер билан кириб келди. Милиционер эса мулоимлик билан Шокировдан синиқчининг уйидан чиқиб кетишини илтимос қилди. Афтидан, синиқчи унга ўз сирларини очишни истамаган. Аммо вақти келиб доктор Шокиров мана шу халқ табиби билан ҳам тил топишди. Маҳамат Карим мутлақо саводсиз, ёзишни-ўқишни билмайдиган оми одам бўлса ҳам доктор ундан жуда кўп маълумотларни билиб олди. Аммо суҳбатлар чоғида маълум бўлишича, табибнинг учинчи ёки тўртинчи бобоси жуда илмли одам бўлган, Абу Али ибн Синонинг табобатга оид китобларини ўқиб, улардан суяк чиқиши ва синиши ҳақидаги назарий билимларини ўрганган экан...

* * *

Одил Шокировнинг халқ медицинаси борасидаги изланишлари ҳақида ёзар эканмиз, синиқчиларнинг фаолиятига оид яна бир воқеани айтмасак ҳикоямиз тўлиқ бўлмайди. Бу табиблар суякларнинг бирикиб ўсишини тезлатиш учун беморларга мўмиё беришган.

Кунлардан бир куни Шокиров даволаган бемор докторнинг ҳузурига оёғидаги гипсни муддатидан олдин олиб ташлаб келади. Доктор текшириб кўрса, суяклар яхши ўсиб кетибди. Фанда айтилишича, бундай бўлиши мумкин эмас. Одил Шарипович ажабланди. Бемордан бу ҳолатнинг сабабини сўраб-суриштирди. У эса гипсда юриш жонига тегиб, табибга мурожаат қилганини айтди.

— У менга қоп-қора дори берди, — деди бемор.

— Дорининг оти нима экан?

— Мўмиё.

Доктор Шокиров мана шу халқ дориси устида жиддий ўйлай бошлади. Мўмиёнинг сирларини очиш борасидаги узоқ изланишлар бошланди.

Мана шу йиллар давомида Одил Шарипович фақат тадқиқот ишлари билангина кифояланмай, врачлик ҳам қилди.

Олижаноб сифатлар

Тошкентдаги травматология ва ортопедия институтида ишлаган Одил Шарипович Шокировнинг ажойиб сифатлари бор эди. У мелоддан олдинги 800-йилларда яшаган қадимги ҳинд врач Чоракнинг «Чорак Сумхид» рисоласидаги қуйидаги сўзларни такрорлашни яхши кўрарди: «Шифокор бўлиш учун устоз оғзидан чиққан сўзларни кўп йиллар давомида эшитишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бундан ташқари, у ўзида ақл ва феъл-атворида маълум сифатларни ҳам тарбиялаши керак. Бўлажак шифокор кучини аямасдан, медицинанинг барча томонларини синчиклаб ўрганиши керакки, токи халқ уни ҳаёт бахш этувчи деб атасин... Бемор ҳузурига борар экансан ўз фикр ва ҳиссиётларингни жамлаб ол. Мурувватли ва инсофли бўл, ўз меҳнатингдан фойда орттиришга интилма, беморга меҳр билан ёндош, унинг соғайишидан ҳузур олишга ўрган, шунингдек ҳатто ёвингни ҳам даволашга интил — ҳақиқий шифокорнинг хусусиятлари мана

шундан иборат, инсонийлик сенинг эътиқодинга айлансин. Бемор ўз қариндошлари, фарзандлари, ҳатто ота-онасидан шубҳаланган тақдирда ҳам, шифокорга ишонмоғи керак, шунинг учун унга фарзандлари ва ота-онасидан ҳам яхшироқ муносабатда бўл»...

Кунлардан бир кун клиникага, профессор Шокировнинг ҳузурига аллақайси масъул ходимнинг қариндоши, ёшгина врач аспирантурага кириш тўғрисида гаплашиб олиш учун келди. У сўхбат бошланмасдан: «Мен клиникага қачон келиб, соат нечада кетишим керак», деб аниқлаб олмоқчи бўлди.

Мана шу савол Одил Шариповични ўта ажаблантирди — ахир медицинада ҳам муҳлат тўғрисида гап бўлиши мумкинми? Профессор кескин жавоб берса бўларди. Аммо ўзини босиб, хотиржам товушда шундай деди:

— Ҳозироқ кетинг-у, кейин келмасангиз ҳам майли.

Профессор Шокиров учун беморнинг манфаатлари биринчи ўринда туради. Шунинг учун у эрта тонгдан клиникага келиб врач ва ҳамширанинг янги келган беморлар ҳақидаги ёзувларини ўқийди, палаталарни шахсан ўзи айланиб кўздан кечиради. Беморлар доволанишга мос тарзда жойлаштирилганми-йўқми, шуларга ишонч ҳосил қилади. Шундан кейин Одил Шарипович ёш врачга:

— Тўққизинчи палатага келган янги беморнинг дардини тўғри аниқлагансиз. Аммо уни ўринга нотўғри ётқизибсиз, тўғрилаб чиқинг, — дейди.

Профессорнинг одатларидан беҳабар ёш ходимлар эса профессор кечаси навбатчилик қилмаган бўлса, барча икери-чикирни қаёқдан билди экан, деб ҳайрон бўлишади, турли тахминларга боришади.

Профессорга мамлакатнинг ҳамма томонларидан, ҳатто хориждан хатлар кўп келган. Шифокор уларнинг ҳеч бирини жавобсиз қолдирган эмас.

Профессор Шокиров шогирдларигагина эмас, балки ўзига ҳам талабчан эди. Ўзига талаби айниқса юқори бўлган. Шарқдаги машҳур нақл: «Бизнинг ҳаддан ташқари кам нарса билишимизни ҳис эта олиш учун қанчалик кўп нарса билишимиз кераклигини камдан-кам одамгина билади», деган сўзлар худди мана шу профессорга ҳам дахлдордир. (У бу ҳақиқатни биларди. Одил Шокиров 1986 йил, декабрь ойида оламдан ўтди. Бу закий врач мана шу умри давомида эл учун, халқи учун жуда катта хизмат қилишга улгурди).

Тадқиқотчилар оиласи

Евдокия Васильевна Лузина ёшлигида ҳайкалтарош бўлишни орзу қилган эди. Ҳаёт тақозоси шундай бўлдики, у врачлик касбини эгаллади, аввалига кандидатлик, кейинроқ докторлик диссертациясини ёқлаб, олий малакали илмий ходим даражасига етди. У ҳозир оёқ-қўли, бели ногирон туғиладиган гўдакларни соғайтириш борасида амалий ва илмий иш олиб боради.

Одил Шариповичнинг таклифи билан Евдокия Васильевна бу борада кенг тадқиқот ишларини олиб бора бошлади. Евдокия Васильевна 30 мингдан ортиқ чақалоқни ўрганди. Скелети қусурли болаларни бир-бирига таққослади, бу хусусда кенг миқёсда иш олиб боришга керак бўладиган илмий хулосалар чиқарди.

Евдокия Васильевна мана шундай катта врачлик фаолияти асносида ҳам ҳайкалтарошликка бўлган ихлосини совиқтамаган. Бўш соатларида у мана шу санъат билан шуғулланади. Дарвоқе, республика пойтахтидаги табобат тарихи музейида фан доктори, врач Е. В. Лузина қўли билан яратилган Ибн Сино ҳайкалини кўриш мумкин.

Кенжа қизлари Наташага онасидаги шу хислат ўтганга ўхшайди. У театр ва рассомчилик институтида санъатшуносликдан дарс беради.

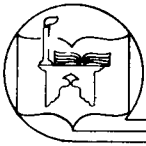
Яна бир қизлари — Фотима кимёгар. У ўз соҳасида илмий тадқиқот ишлари олиб бораяпти. Эдуард билан Зухра эса — ота-она изидан бормоқда, улар медицина соҳасида илмий иш қилишга чоғланганлар.

* * *

Озгина йўл босиб ўтилмади. Умр йўли узоқ бўлди. Уни йиллар ҳисобида эмас, воқеалар ҳисобида баҳоланса — Одил Шариповичнинг ҳаёти бир неча ҳаётга татиғуликдир. Қадимги халқлар, масалан, бобилликлар, ўтган даврнинг узунлигини йилларнинг кўплигига қараб эмас, балки воқеаларнинг кўплигига қараб сарҳисоб қилар экан. Леонардо да Винчи эса, элга наф етказган умрнигина узоқ умр, деб ҳисоблаган.

Доктор Шокиров фаолиятининг маъноси — элга, халққа сидқидилдан хизмат қилишдан иборат.

Абдувоҳид МУЛЛАМУҲАМЕДОВ таржимаси.

Абдулла Қаҳҳор

ЁШЛАР БИЛАН СУҲБАТ

Дўстлар, мени оқсоқол ёзувчилар қаторига қўшиб суҳбатга чақирганларинг учун қуллуқ. Лекин бунинг битта хижолатли томони бор: мен оқсоқол ёзувчилардан бўлганим билан ҳозирги ёшларга ўрнак — таълим бўладиган, том маъноси билан зўр асар яратганимча йўқ. Шу гапни ҳамма оқсоқол ёзувчилар тўғрисида ҳам айтсам бўлар, ҳеч ким: «мени мустасно қилиш керак», демас.

Тўғри, оқсоқол ёзувчиларимиз катта иш қилишди: рус ва ўзбек классик адабиёти, халқ адабиётидан баҳра олиб, умуминсоний ғоя билан қуролашиб, ҳозирги янги адабиётни яратди. Яхши, катта адабиётимиз борлигини, ривожланаётганини, дўстларимизгина эмас, касб-кори бизни ёмонлашдан иборат бўлган, бизни ёмонлаб нон топадиган душманларимиз ҳам тан олади.

Лекин ҳозирги адабиётимиз нақадар яхши, нақадар катта бўлмасин, келажакда яратиладиган буюк ўзбек адабиётининг пойдевори, фақат пойдевори бўлиб қолади.

Мен нима учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишига аминман?

Мен ҳозирги ёшларни ўзимнинг ёшлигимга, буларнинг дастлабки асарларини ўзимнинг дастлабки асарларимга қиёс қилиб, шундай ишонч пайдо қилдим.

Мен адабиётга ўртадан паст маълумот билан, биронта ҳам китоб ўқимасдан, рус тилининг фақат алифбесини таниб кирган эдим. Ёшлик йилларимни маълумот олишга, рус тилини ўрганишга, вақтида ўқиб қолган китоблардан бир қисмини бўлса ҳам ўқишга сарф қилдим. Ҳозирги ёшлар адабиётга олий маълумот билан, рус тилини яхши билиб, болалик ва ўсмирликдан ўқиладиган ҳамма китобларни хатм қилиб кираяпти: ёшлик йилларини, бор маълумотини чуқурлаштиришга, халқлар адабиётини ва жаҳон классикларининг гўзаллик сирларини очишга сарф қилаяпти.

Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт пропаганда қуроли эканлигини юзаки, жуда ҳам юзаки тушуниб кирганман. Ёшлик йилларимнинг кўп қисмини шуни билишга, чуқур тушунишга сарф қилдим...

Ҳозирги ёшларнинг билимли, маданиятли экани, адабиётнинг моҳияти ва вазифасини чуқур билганлиги, устига устак яна учта олтин фазилати бор:

Биринчи фазилат: буларнинг дили ҳасад, бахиллик деган қабиҳ туйғудан пок. Бу табиий бир ҳол, чунки чуқур билим, ҳақиқий талант эгаси ўз кучига, олдинда кетаётганларга етиб олишга, бир сафда кетаётиб ҳеч қачон орқада қолмаслигига ишонади. Маърифатсиз, истеъдодсиз ёзувчи эса, бировага етиб олишга ожизлик қилади-ю, уни чалиб йиқитишга, лоақал бўйнига кир латта илиб таъбини хира қилишга, юргани халал беришга уринади. Ҳақиқий истеъдод эгалари бир-бирларига ҳасад эмас, ҳавас қилади, бир-бирининг ғайратини келтиради. Булар орасида рақобат эмас, жамиятимизни олға силжитадиган куч, мусобақа бўлади.

Иккинчи фазилат: ҳозирги ёшларимиз камтар, ҳар бир муваффақиятга бор имкониятининг «чашна»си деб қарайди. Бу ҳам табиий бир ҳол, чунки минг кетмон уришга, тоғни кўпоришга қодир одам бир кетмон уриб керилмайди, ўзини елпимайди, таҳсин ва офарин кутмайди. Бир кетмон уриб таҳсин ва офарин умидида атрофга қараган одам шу билан иккинчи кетмон уришдан ожиз эканини кўрсатади.

Адабиётимиз тарихида шундай ҳодисалар бўлган: ёзувчи битта асар ёзади-ю, мақтов кутиб атрофга қарайди, ҳеч ким эътибор қилмаса хархаша бошлайди:

— Нима учун мен фалон рўйхатда йўқман? Нима учун мен фалон рўйхатда фалончидан кейин ёзилибман? Нима учун асарим газетанинг фалон саҳифасида эмас, фалон саҳифасида босилибди? Нима учун китобимнинг муқовасига отим катта қилиб ёзилмайди? Нима учун фалон танқидчи мени кўтармайди?

Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради. Яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмайди.

Учинчи фазилат: ёшларимиз асарларини умуми адабиёт вазни билан ўлчашни талаб қилишди, ёшига rioя қилиб, пастроқ талаб қўйишни ўзларига ор деб билишди. Ёзувчи ёшлигида rioя талаб қилса, талантига шира тушади, эрта қарийди, кейин қарилигида қарилигига rioя талаб қилади-ю, умуми адабиёт газини кўрганда қунишади, инқиллайди... Бизнинг ёшларимиз той бўла туриб отнинг тепкисини кўтарадиган чайир, қаққон, ҳар қандай катта галадан ҳам улоқни олиб чиқиб, халқнинг совринга сазовор бўладиган авандоз отлар бўлиб етишяпти.

Мана шунинг учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар ярата олишига шунчалик аминман.

Энди мана шу ёшларга бир қанча тилагим бор:

1. Бугунги кунда рус тилининг аҳамияти тўғрисида гапириш офтобнинг аҳамиятини тушунтиришдай бир гап. Мен шу муносабат билан бошқа бир нарсани айтмоқчиман.

Ўзбек адабиёти Иттифоқ адабиётининг бир қисми. Шу бойлиқнинг бир хазинаси. Бу хазинадан бутун халқлар баҳраманд бўлгандагина иттифоқ адабиётининг хазинаси бўлади. Афсуски, мана шу хазинанинг қалити баъзан адабиётга узоқ қариндош, ҳатто бегона одамлар қўлига тушиб қолади. Оқсоқол ёзувчиларнинг асарларини шу одамлар хомаки таржима қилишади. Биз, кўр бўлиб, бу таржималарни «аслига тўғри» деб, қўл қўйиб берамиз. Англашилмовчилик юз беради. Бадий таржимон баъзан гаранг бўлади, асарнинг тагига етмаган сатрларини, ҳатто парчаларини ўчириб ташлайди, пачоқ жойларини текислаган бўлиб, ўзидан қўшади. Биз оқсоқол ёзувчилар рус тилини мукамал ўрганган бўлсак, шу фожиани бошдан кечирмас эдик, асарларимизни рус тилига ўзимиз бадий таржима, лоақал хомаки таржима қилар эдик. Бу фожиани биз оқсоқол ёзувчилар тортаяпмиз, сизлар тортманглар. Сизлар, албатта, рус тилини биздан ўн ҳисса яхши биласизлар, лекин хазинанинг қалитини қўлга олиш учун бу билимларингиз ҳам кифоя қилмайди, рус тилини ўз она тилингиздай билишларингиз керак.

Мен бу гапни фақат таржима важдидан айтаётганим йўқ. Ёзувчи ўз она тили устига ўз замонасининг бой, маданий тилини билмасдан қанот боғламайди. Бунинг мисолини адабиётимиз тарихида, ҳозирги адабий тилимизда ҳам кўришимиз мумкин. Рус тили биз учун она сутидай озуқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма модда бор.

2. Адабиёт кўнгул иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди, мева тугмайди. Кўнгул рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнгулига йўл топади, китобхоннинг кўнгулига мева тугади.

Адабиётимизда илҳомсиз ёзилиб, китобхоннинг кўнгулига йўл тополмаган, тополмаётган, демак, адабиётдан беноми нишон кетган, кетадиган асарлар оз эмас...

Илҳом деймиз. Ёзувчиға илҳом қачон келади? Илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмайди. Илҳомни ёзувчининг ўзи қидириб бориши, топиши керак.

Илҳом деб аталган паризод, нозани ёрнинг макони қаерда? Илҳомнинг макони халқнинг дилида — мажбурият эмас, зарурият, хоҳишга айланган меҳнатнинг шавкати, бахтиёр одамнинг қаҳқаҳасида, жабрдиданинг кўзёшида, ошиқ ва маъшуқаларнинг кўзлари ва сўзларида, одамда меҳр ва ғазаб уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг мағзида... Илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қўл солиши керак.

Халқнинг қалбига узоқдан қўл солиб бўлмайди, қўл солиш учун унинг олдиға бориш керак, лекин боришда ҳам бориш бор, менимча, литфонднинг командировкаси билан ҳаётни умуман ўргангани борган ёзувчидан, масалан, газетанинг топшириғи билан борган ёзувчи кўпроқ манфаат кўради.

Бир нарсаға эътибор қилинглар: ҳозирги оқсоқол ёзувчиларнинг ҳаммаси газетадан чиққан, камида газета билан мустаҳкам алоқада бўлган. Афсуски, кўп ёшларимиз ҳаётни разведка қилиш, илҳомланиш имкониятини берадиган газетадан қочишади, баъзи бир ёшлар «фақат адабиёт» ёзишади.

3. Эртаға буюк адабиёт ярата оладиган маърифатли, талантли ёшларимиз адабиётимизнинг шаъниға гард кўндирадиган, санъаткорлик эмас, косибчилик маҳсули бўлиб майдонға келган нарсаларға муроса кўзи билан қарамасликлари керак. Рассом бозорда бўялган чиптаға ғознинг сурати солинган маҳсулотни кўрса, ғашни келади, ор қилади. Ҳайкалтарош бозорда — чайқовчининг қўлида бўрдан ясалиб у ёқ-бу ёғиға қора бўёқ суртилган мушукни кўрса ғашни келади, орията кўзғайди. Биз нега адабиётда шунақа ғозлар, шунақа мушукларни кўриб ор қилмаймиз? Замон мавзуида ёзилган кўп ашулаларнинг тексти бозордағи чайқовчи санъаткорнинг ғози-ю мушугидан ортиқми?

Шу муносабат билан яна бир нарсани айтмоқчиман: сизлар шунча билимларинг, шундай дидларинг бўлгани ҳолда адабий ҳаётда фаол қатнашмайсизлар, ҳолбуки, тенгқурларингиз, орқаларингиздан келаётган ўсмирларгина эмас, биз оқсоқоллар ҳам ёрдамингизға муҳтожмиз.

4. Энди эшикни зич ёпиб, қулоқларингизға айтадиган яна бир тилагим бор:

Эсикчасиға айтганда: худоға минг қарра шукрки, ҳозир ёшларнинг асосий кўпчилиғи ичкиликдан ҳазар қилади, ичкилик ичишни айб деб билишади. Булардан биронтаси ичиб қўйса, дарров дув-дув гап бўлиб кетиши шуни кўрсади.

Мана шунақа, баъзан ичиб қўядиган бир йигитға таъна қилсам, хижолат бўлди, хижолатдан чиқиши учун ерга қараб: «илгариги ёшлардан ҳеч бири ичмаганими?» деди. Аввало, одам ўз гуноҳини бошқа бировнинг гуноҳи ила ювмоқчи бўлиши чакки, чунки, гуноҳни гуноҳ ҳеч қачон юва олмайди; ундан кейин, илгариги вақтда ичган ёшлар ичкилик фожиаға олиб боришини кўрган эмас эдилар! Ҳозир ичкилик фожиаси кўз ўнгимизда турибди: ўша вақтларда ичган ёшлардан бири ичкилик орқасида, фақат ичкилик орқасида ҳалокатға учради: бири ичкилик орқасида хомаклиғиға қолди — қовун бўла олмади, бири ичкилик орқасидан катта талантини буриштириб ўтирибди, бу ҳол фожиа эмасми?

Бундан ташқари ёзувчининг, ҳаммиша халқ кўз ўнгида турадиган ёзувчининг маънавий қиёфаси деган гап бор. Ичкилик одамни иррит, кишининг таъби тортмайдиган, бебурд, субутсиз, ёлғончи қилиб қўяди. Ёзувчи эса, покиза, чиройли, бурдли, субутли, қаҳқўй бўлиши керак. Ҳозирги адабий ёшларимиз шубҳасиз, ўзига ҳам, адабиётға ҳам ғубор кўндирмайдиган ҳақиқий замон ёшларидир. Биз бир-биримизға катта меҳр қўйишимиз, бир-биримизни ҳар томонлама бойитишимиз, бир-биримизни бало-қазодан, ёмон кўздан сақлашимиз зарур, эртанги буюк адабиёт биносининг ҳақиқий меъморлари бўлишимиз керак. Шундай бўлаемиз, бунга бутун адабий жамоатчилик, бутун халқ катта ишонч билан кўз тикаётибди.

1965 йил

АРУЗДА ЁЗАДИГАН ШОИР ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАСИНИ БУЗМАСЛИГИ КЕРАК

Аруз вазнининг адабиётимизда қайтадан жонланиши кўпроқ Навоий юбилейига тайёрлик кўра бошлаган кунларимиздан бошланди. Жиндаккина таъби назми бўлиб, арузда ўзича машқ қилиб юрган бирмунча кишилар ҳам шу юбилей муносабати билан адабиётга яқинроқ келиб, матбуотда аруз вазнидаги битта-иккита шеър — назми билан кўрина бошлади. Ҳар бир унутилган нарса янгилик бўлиб бош кўтаради. Аруз ҳам адабиётимизда қарийб унутилган бир вазн бўлганлиги учун кўпдан шеър ёзиб юрган шоирларимиз ҳам арузда битта-иккита машқ қилиб қўйишди. Фақат машқ қилишди, холос.

Бироқ бизнинг арузга бўлган тўғри муносабатимиз арузда ёзадиган шоирларга ва уларнинг маҳсулотига бўлган нотўғри муносабатимиз орқасида ёмон натижа берди.

Биз арузда ёзадиган шоирларни нима учундир айрим ўринга, имтиёз талаб қиладиган ожиз, нотавон одамлар ўрнига қўйдик. Нима учундир ҳар бир қалам ушлаган киши учун шарт бўлган сиёсий, умумий маданий савия булар учун шарт эмас дегандай, бир қараш пайдо бўлиб қолди. Бармоқ вазнида ёзадиган шоир агар ҳозирги фанга хилоф, анчайин бир гапни гапириб қўйса, уни тахтакачга тортамыз, лекин аруз вазнида ёзадиган шоир, шер йигит, бўлди сипар етта қават осмон сенга... деса индамаймыз, маъзур кўрамыз.

Бармоқ вазнида ёзадиган шоирнинг бирон сатри дарров англашила қолмаса, остига юз марталаб чизиб, етмиш иккита савол кўямиз, лекин аруз вазнида ёзадиган шоир:

**Кел, э қуёш, уриштир жаҳон пиёласини,
Жаҳон пиёласи билан шу жон пиёласини, —**

деса бундан маъно талаб қилмаймыз.

Мана шунинг орқасида аруз вазни истаган одам истаган номаъқулчиликни бемалол қилаверадиган бир майдон бўлиб қолди. Мана шунинг орқасида аруз адабиётимизга кўпроқ пуч, ғоясиз, баъзан палид нарсаларни олиб кирадиган тарновга айланиб қолди: тилимизнинг қонуний тараққиёт йўлига ғов бўлиб, реакция роль ўйнайдиган, ёш қаламкашларимизга ёмон таъсир қилиб, уларнинг тўғри йўлдан боришига, ўз устида ишлашига ҳалал берадиган, аксари уларнинг диққатини замонанинг муҳим вазифаларидан четга тортадиган бир нарса бўлиб қолди. Буни ёшлар томонидан аруз вазнида ёзилган жуда кўп шеърларда кўриш мумкин.

Бу кунгача аруз вазнида ёзилган шеърларнинг жуда кўпи муҳаббат тўғрисида. Лекин буларнинг ҳаммаси деярли эркак жониворнинг урғочи жониворни йўқлаб чиқарган товушидан фарқ қилмайди. Бу шеърларда инсонга хос олижаноб туйғудан асар ҳам тополмайсиз. Наинки муҳаббат тўғрисида ёзиш «яхши кўраман» деган сўзни минг хил қилиб айтиш, маъшуқанинг ташқи кўринишини минг мартаба ишлатилган иборалар билан таъриф қилаверишдан иборат бўлса! Бу шеърларнинг энг яхшилари Муқимий даври адабиётимизнинг энг заиф, ғоят мазмунсиз, ўтакетган шаблон намуналарига кўр-кўрона тақлид қилиш, шуларга қул бўлишдан иборат!

Қани ҳақиқий муҳаббат, олижаноб туйғунинг таркиби бўлган ўзаро меҳр-оқибат, ҳар қандай ўтга бардош берадиган садоқат, соф қалб, самимият, фидокорлик, тенглик?! Қани замон қизлари, замон йигитларининг олижаноб қалби, туйғуси?

Беш йил ёрнинг дарду фироқида куйиб, шу дарду фироқ алангасидан бир ўзи учунгина эмас, қанча халқлар учун бахт-саодат яратган ошиқлар қани? Қани уларнинг юраги? Қани муҳаббат тўғрисида булар айтган янги гап? Наинки шулар ҳам фақат: «Сарву хиромимни соғиндим», — деган бўлса!

Мен Собир Абдулланинг «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиққан муҳаббат мавзуида ёзилган шеърига ўртоқларнинг диққатини жалб қиламан:

**«Келиб гулзорима парво қилиб кет,
Чаманини ҳуснингга шайдо қилиб кет.**

**Очиб лаб гунчалар бағрини доғлаб,
Бу гулшан қушларини гўё қилиб кет.
Бериб кўп ваъдани ноз этма келмай,
Келиб бир майли истиғно қилиб кет.
Рақиблар таънаси оғзим очирмас,
Келиб танҳо тилим бурро қилиб кет.
Шу кун келганлигини боққа нишонлаб,
Вафо гулзорини туғро қилиб кет.
Кезиб боғимда қил сайру томоша,
Дилингда бўлса меҳр ифшо қилиб кет.
Бу кўнгили торини чертарда, э соз,
Шинам сўхбат қуриб ялло қилиб кет.
Сочиби мушкингни Собир гулшанига,
Келиб гулзорима парво қилиб кет.**

Агар мен, бу шеърни Собир ўзининг ёрига ёзган эмас, буни бундан эллик йил муқаддам бир муллавакча ёзган деб даъво қилсам, Собир менинг даъвомни рад қиладиган биронта далил кўрсата олармикан? Мен даъвомни исбот қилиш учун бир эмас, иккита далил кўрсатаман:

1. Шеърнинг тили бундан эллик йил бурунги тил;
2. Шеърнинг бирон жойида ҳам гап хотин киши тўғрисида кетаётганлигига ишора йўқ.
Хўш, шу икки далилни бекор қилиш учун Собир қандай далиллар кўрсата оларкан?

Бу — муҳаббат мавзудида ёзилган, ҳозир ҳам ёзилаётган шеърларнинг бир хили. Иккинчи хили ҳам бор. Булар «юпқа томоқларингдан» сериясидан бўлиб, одатда босгани берилмайди. Бу нарсаларни босиш айб эканлигини шу хилдаги шоирларнинг ўзлари ҳам билишади. Бу нарсаларни кўпинча зотан истеъдоди йўқ, томошабинни санъати билан қойил қилолмайдиган артист ва артисткалар репертуар қилишади. Баъзан ўзлари заказ қилишади, заказ қилганда ҳам «қичиқроқ» бўлсин» дейишади. Кейин, оилавий ўтиришларда ҳам айтиб бўлмайдиган бу «қичиқ» шеърлар саҳнага чиқади, ўз қадрини билмаган, иззат-нафсини бирон хулиганнинг қийқириғига алиштирадиган бу шўрлик «санъаткор» шоирдан жуда мамнун бўлади, уни энг зўр шоир деб билади.

Бу хилдаги қабих нарсалар — «Исловад адабиёти»нинг тарқалишига баъзан «мелодист-композитор» деб аталган харидорлар ҳам сабаб бўлишади.

Бу тўғрида контроллик қиладиган идоралар шу қадар бепарво бўлишдики, қари ашулчиларимиздан бири «сайилга жавоб бўлди шекилли» деб бир куни радиодан:

**«Ако қадрин уко билмас,
Соқол-мўйлов чиқмагунча», —**

деб ашула қилди.

Баъзи одамлар, эски шоирларнинг шеъри, классикларнинг шеърлари халқ адабиёти, деб кўп нарсаларга эътибор қилишмайди. Шуни кўзда тутиш керакки, ўша классикларда «Рихлат қилолмай доғман» ёки халқ адабиётида «шалпар иштон» қабилдаги нарсалар ҳам кўпки, буларни саҳнага чиқариш сира мумкин эмас!

Ҳақиқий шоир чуқур, таъсирли сўзи, ҳақиқий санъаткор артист санъати билан олқиш олиши керак.

Ҳозирги аруз вазида ёзилган шеърларнинг кўп қисмини мана шу хилдаги муҳаббат тўғрисида ёзилган шеърлар ташкил қилса, яна бир қисмини мавзусиз, мақсадсиз ёзилган, бутафория шеърлар ташкил қилади. Булар узоқдан қараганда шеърга ўхшайди. Лекин тепасига келсангиз ҳеч нарса эмас. Мутлақо ҳеч нарса эмас. Лекин бир нарсани кўрсатади: бу хилдаги шеърларни ёзадиган шоир шеър ёзиш мажбурияти остида қолипти-ю, аммо нима тўғрида ёзишни, нима дейишни билмайди. Яъни фикри йўқ. Шунда шоир арузнинг музикаси, у талаб қиладиган, лекин китобхон омма тушунмайдиган араб-форс сўзларидан бир нима ясайди. Мен бу хилдаги шеърларни сарлавҳасидан танийман. Одатда, сарлавҳа ёзилган нарсанинг нима тўғрида эканлигини бевосита ёки билвосита кўрсатиб туради. Ҳеч қандай маъно, ҳеч қандай фикр бўлмаган шеърга нима деб сарлавҳа қўйиш мумкин? Эшагига яраша тўқими — масалан «Вафосиз гулни оз экдим» деб сарлавҳа қўйса бўлади. Шу сарлавҳада маъно борми?

Муаллиф шу сарлавҳани қўйган вақтида шу жумланинг ўз маъносини кўзда тутганмикан ёки бирон бошқа нарсага ишора қилганмикан? Агар ўз маъносида бўлса ҳеч қандай маъно йўқ. Гулнинг вафоли ва вафосизи, уни инсон оз ёки кўп экиши миҳлаб қўйса ҳам ёпишмайдиган гап. Агар бунинг кўчма маъноси бўлса, бирон нарсага ишора деса, нимага ишора бўлиши мумкин? Бунга шеърнинг ўзидан жавоб топиб бўлмайди.

**Бу йил боғимга бемехру вафосиз гулни оз экдим,
Вафоли дўстлар пойига мен боғни ниёз экдим.
Вафосиз бўлса қай гул тухминини кўнгилдан иргитдим,
Қадимни тикладим андоғки боғга сарв ноз экдим.**

**Табассум этса минг гунча вафосиз бўлса, кеч Собир,
Тамошо қил, ариқлар бўйига тожихўроз экдим.**

Дўст, дейдиган одам йўқ!

Ўзи нима гап? Бу шеърми, иситмаси баланд беморнинг алахлашими?

Иссиғида Собирнинг «Шарқ юдузи»да босилган яна бир шеърини ўқиб берай:

ЧАРОС ҚИЛДИМ(!)

**Қачонким гул юзингни дилрабо кўрмак ҳавас қилдим,
Чаманда андалибдек ўзни мен соҳиб нафас қилдим.(!)
Дединг: чин ошиқ ўлсанг ўзгадан ишқингни тут пинҳон,
Асиринг ўлдиму ишқингга кўнгилмини қафас қилдим.
Дединг: кўз юм бўлақдин, ўзгага ҳаргиз назар солма,
Бўлакка боқмадим, ҳар кимга майлим бўлса бас қилдим.
Кезиб боғимда Собир ул чарос кўзлар хаёлида,
Қорайди боқишимдан, бор узумларни чарос қилдим.**

Бу гаплар айтадиган ҳеч гапи, илҳомланадиган ҳеч нарсаси, ташвиқ қиладиган ҳеч қандай фикри йўқ, лекин нима учундир шеър ёзишга мажбур бўлиб қолган кишининг чулдираши, холос.

Арузда муҳаббат мавзудан бошқа мавзуларда маълум мақсадни кўзда тутилиб ёзилган шеърлар ҳам бор. Масалан, Собирнинг «Ватанга муҳаббат» деган шеърини кўрсатиш мумкин. Лекин шоир шунда ҳам қолипдан чиқолмайди: янги тил, янги таъбир, бадий восита тополмайди:

**Ватан дилбарим, гулузорим менинг,
Надур гулузор, ифтихорим менинг.**

Бу ўлкам чаман, кенг эрам, бўстон,

Езай, Собирнинг, мадҳидан достон.

Бундан ташқари бу хилдаги шеърларни ўртача эмас, ҳатто юқори савияли китобхон ҳам луғат кўрмасдан ўқийлмайдди. Масалан: раъд, тўғро, мизроб, ғоза, гулфом, оғоз, ғизо, гумбази даввор...

Мен аруз вазнида ёзилган ўн олти йўллик шеърни, бармоқ вазнида ёзилган 16 йўллик бир шеърга солиштириб кўрдим. Ҳар иккиси ҳам муҳаббат мавзуида ёзилган.

АРАБ-ФОРС СЎЗЛАРИ

Шоир Аширматда 2,35%
Собир Абдуллада 36%

Интернационал сўзлар

1,26%

Аширмат ишлатган араб-форс сўзлари ўзлашиб кетган, ҳозирги китобхон сўзларнинг араб-форс сўзлари эканини ҳатто билмаслиги мумкин. Шунинг учун ўн олти сатрнинг ҳаммасини ўқувчи бемалол тушунади. Собир Абдулла ишлатган араб-форс сўзларининг кўпчилиги халқ мутлақо ишлатмайдиган, ҳатто тайёрлиги бор китобхонни ҳам луғат кўришга мажбур қиладиган сўз, шунинг учун бу ўн олти сатрдан 7 сатрини китобхон тушунмайди.

Совет даврида ўсган, совет мактабида ўқиган, совет ёзувчиси деб аталган шоирни нима учун совет китобхони луғатсиз ўқийлмайдди? Совет ёзувчиси асарни кимга ёзади? Жаҳон адабиёти классикларининг энг машҳур асарларини бутун маъноси, гўзаллиги билан таржима қилишга яраган ўзбек адабий тили наинки Собирнинг анчайин фикрларини, сира ҳам мураккаб бўлмаган туйғусини ифода қилишдан ожиз бўлса?! Ўзбек тилида яхши фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайдиган назарияни Навоий бундан беш юз йил бурун тор-мор қилган!

Менимча, Собирдаги бу майл арузнинг талабидан келиб чиққан эмас. Бунинг сабабини фақат ўзи билади, бизга ўзи тушунтиради.

Эски араб алифбеси билан бирга ўлиб кетган, ўзбек тилининг хусусияти кўзда тутилиб тузилган янги ўзбек алифбеси ва тил қондасида кулгили чиқадиган мана бу хилдаги услубни қайта тирилтиришга уринишдан мақсад нима?

«Ер саҳнига сочилган ғалла жавоҳирларким, хирмон-хирмон омбор хазинасига тўплангани ва хазина тўлмоқи билан ер халқи тўқлангани: мулойим пахталарким, ишламоқ билан ияклангани ва нафис ипақларким, тўқимоқ билан кўнгилларга тилаклагони ва юмшоқ қорақул барраларким, ўз-ўзидан гажаклангани ва ранг-баранг кон маъданларким очилмоқ била Ўзбекистон бойлиги юксаклангани...»

Мен аруз тўғрисида гапирганимда жўрттага Собир Абдуллани — ҳозирги арузнинг йирик намояндасини олдим. Чунки бош тузалса, оёқ тиним олади. Бошқа шоир ва шоирчалар тўғрисида гапирмоқчи эмасман.

Ҳозирги ўзбек адабиётидаги тизма сўзнинг чўққиси Ғафур Ғуломнинг «Вақт» деган шеъри, энг хашакиси бир артистимиз арузда қилиб юрган машқларидир. Ғафур Ғуломни зўр профессионал шоиру, артист ҳаваскор нозим деб ҳозирги поэзиянинг икки нуқтасини белгиласак, демак, қолган ҳамма профессионал шоирлардан тортиб ҳаваскор нозимларгача шу икки нуқта орасидан жой олиши керак. Шунда Собир Абдуллани қаерга қўямиз? Ғафурга яқинроқми, ҳаваскор нозимга яқинроқми? Собир қаерга қўйилса бошқа арузчилар ўшандан кейин қўйилади. Булар орасида нозим артистимиз билан жой талашадиган «мавлоно»лар ҳам бор.

Биз арузчилар олдига қандай талаблар қўямиз?

1. Шоир аруздан унинг музикаси, у талаб қиладиган араб-форс сўзлари остига ўзининг фикри қашшоқлигини яшириш учун фойдаланмаслиги керак. Биз булардан гоъвийлик талаб қиламиз.
2. Булар қайси мавзуда ёзишмасин, шеърда оригиналлик бўлиши зарур. Шоир бадиий воситалар яратиши, изланиши, тайёр шаблонлардан мутлақо фойдаланмаслиги керак.
3. Шоир муҳаббат мавзуини пастлаштириб, олижаноб туйғуни қабиҳлаштирмаслиги керак.
4. Аруз вазнида ёзадиган шоир ҳозирги ўзбек адабий тилининг табиий, қонуний тараққиёти йўлига ғов бўлмаслиги, ҳозирги адабий тилимизнинг ҳамма қонун-қоидаларига бўйсунishi керак. Аруз вазнида ёзадиган шоир аруз ё бошқа мулоҳазани кўзда тутиб, ҳозирги ўзбек ва интернационал сўзларни бузиб ишлатишга ҳаққи йўқ.

Масалан:

Осмон аэродромида улар урганда занг,
Безатди гулга кўмиб боғи бирла доласини.

ҲАЗИЛ ШЕЪР

1946 йил

Дўстим Абдулла Қаҳдор,
Бошдаги бир эллик қор
Икки эллик бўлгунча,
Юз юзини кўргунча,
Китоб ёз эллик-эндик,
Асар умри минг йиллик,
Қилабер кўнглунгни тўқ,
Уладиган аҳмоқ йўқ.
Эллик йиллар гупириб,
Йўл юрсак ҳам мўл юриб,
Абдулла чол, Собир чол,

(Орзуга йўқдир завол)
Йўл кутиб улуғ авлод,
Гуллар тутиб бўлгай шод.
Унга яна эллик бор,
Шу эллик келар такрор.
Аммо унда тиш қолмас,
Гўшт чайнашга иш қолмас.
Суюклар кемириш йўқ,
Май сузиб шимириш йўқ.
Яна келиб гулбоққа
Нон булаймиз қаймоққа.

Собир АБДУЛЛА

1957 йил, сентябрь.

ЧУСТИЙ ШЕЪРЛАРИ

Шеър — фикр экстракти бўлиши жиҳатидан ҳикмат, кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа.

Шеър — ошиқнинг оҳи, мусибатдийданинг кўзёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши.

Шеър — кўнгилининг ойнаси, кўнгилда нима бўлса, шуни акс эттиради.

Шеър — масъум гўдак, риёни билмайди. Риё бўлган ерда шеър йўқ.

Шеър — бир мўъжиза. Унинг мўъжизалик сирларидан хабардор бўлиш, бу сирларни жиловлаш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Бунга эришиш учун зеҳн, сабр ва меҳнатдан бошқа яна нимадир керак.

Поэзия юксак санъат.

Шундай бўлгани ҳолда балоғат остонасига қадам қўйган йигитча ўз туйғуларини дабдурустан шеър билан ифода қилишга уринади, она ўз фарзандини шеър ўқиб аллалайди ёки унинг тобути устида айтиб йиғлайди, ошиқлар бир-бирига муҳаббат арз қилганда иложи бўлса икки мисрагина шеър қистиргиси келади. Халқ адабиётининг асосий қисмини поэзия ташкил қилади. Бунинг сабаби шуки, киши ўзида бўлган ва ўзига фавқулодда туюлган туйғуларни жўн ифода қилиб кўниқолмайди, қандайдир фавқулодда ифода излайди. Бу ифода қисқа ва шу билан бирга «юрakни бўшатадиган» бўлиши керак. Ана шундай қисқа ва юракни бўшатадиган ифода шеър бўлиб қолади. Киши ўзидаги фавқулодда туйғуларни одатдан ташқари, яъни шеър билан ифода қилганда нечукдир енгил тартади, кўнгилга таржимон топгандай бўлади. Бу нарса баъзан ҳақиқий талантнинг адабиётга томон ташлаган биринчи қадами бўлиб чиқади.

Ҳозирги вақтда бутун республикадаги ёш-қари шоирларнинг сони юздан кам эмас. Шоирлар ҳозир, бугунги кундагина кўпайиб кетгани йўқ. Революциядан буён чиққан газета, журналлар кўздан кечирилса, булардаги мустаор ва очиқ имзоларнинг сони бир неча юзга етади. Бу шеърлар муаллифларининг бошлаб революцияга, ундан кейин революция самараси бўлиб, мамлакатда юз берган йирик ҳодисаларга муносабат асосида бўлган фавқулодда туйғуларни акс этади. Гап шундаки, бу шеърлар муаллифларининг жуда оз қисми учунгина адабиёт томон ташланган биринчи қадам бўлди. Жуда кўпчилиги учун эса биринчи ва охириги қадам эди.

Республикамизда бошланган буюк халқ ҳаракати уйғотган илҳомлар ҳам шундай. Шу жиҳатдан «Қизил Ўзбекистон»нинг 1939 йил 24 сентябрь сонида «Ҳаваскор» имзоси билан босилган шеър жуда характерлидир:

* * * * *

**Шонли меҳнат дарёларни уйғотди,
Тилсиз дашту саҳроларни сўйлатди,
Ҳатто мени шоир қилиб қуйлатди,
Меҳнатингиз ижод кони ботирлар.**

Ҳамма гап мана шу «ҳатто»да. Шу «ҳатто» билан «ҳаваскор» ўзининг бугунгача шеър ва шоирликка қанчалик алоқаси бўлганлигини айтиб турибди. Ҳақиқатан ҳам бу одам агар ўсмирлик чоғларида ҳафсала қилмаган бўлса, шеър ёзишни, шоир бўлишни ҳеч қачон ҳаёлига келтирган эмас. «Шонли меҳнат... шоир қилиб қуйлатгунга» қадар унга биров мабодо «пайти келганда сен ҳам шеър ёзасан» деса, эҳтимол нафси койир — «менда асло шоирлик табиати бўлмаганини писанда қилаётир» деб ўйлар эди. Табиий, бу хилдаги кишиларнинг адабиётга томон босган қадами биринчи ва охириги қадам бўлади. Булар революциядан бери чиққан ва матбуотда бир ёки бир неча марта кўриниб, шу билан «табиъи назми» соб бўлган шоирлар қаторига киради.

Шу билан бирга канал илҳоми адабиётга етаклаган, канал ҳақида ёзган шеърлари адабиётга томон ташланган дадил қадамлар ҳисобланиши мумкин бўлган кишилар ҳам бор. Буларнинг бири — Чустий.

Чустий шоирликни каналдан бошлагани йўқ, деган эътироз бўлиши мумкин. Бу эътирозни унинг ўзи қувватлаши мумкин, лекин шеър машқ қилиш — шеър ёзиш эмас. Чустийнинг узоқ вақт машқ қилиб юрганлиги адабиётга биринчи қадамни мустаҳкам қўйишига катта ёрдам берган бўлиши мумкин, лекин бунинг ўзи биринчи ва мустаҳкам қадам эмас.

Чустийнинг нашриётга топширган шеърлар тўплами шу даввонинг исботи учун далил бўла олади. Бу тўпламга шоир босилишини лойиқ кўрган ҳамма шеърларини деярли киргизган. 70 тадан ортқ шеърнинг 7—8 тасини мустасно қилганда ҳаммаси 39-йилда ёзилган. Бу 7—8 та шеърнинг тўпламга киритилгани шуни кўрсатадики, Чустий 39-йилгача ёзган ҳамма шеъри ичида шуларгина қай даражада бўлмасин, қийматга эга деб ҳисоблайди. Бу шеърлардан бири 1932 йилда ёзилган «Боғ аро».

Чустийдан: **1) Боғ аро қўйсам қадам гул гунча қолмай хандадур (!)**

Фольклордан: **1) Боғ аро қўйсам қадам хандон урар гулгунчалар.**

Чустийдан: **2) Лабларингда эй пари лаъли адан шармандадир.
Тишларингга бегумон дарёда гавҳар бандадир.**

Муқимийдан:

- 2) Лабларингдан лаъли Адан шарманда,
Тишларингга гавҳар дарёда банда.

Чустийдан:

- 3) Эй нигоро, мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир,
Пурхуморо мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир,
Гулузоро, мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир,
Ушбу ёро (!) мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир.

Муқимийдан:

- 3) Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадур.

Бу 20 йўллик шеърнинг саккиз мисраси, кўриниб турибдики, ҳар қаердан териб олинган. Қолган 12 сатрини ҳам ижод деб булмайди. Ундаги ташбеҳлар, ифодалар ҳар кимники.

Чустий:

- 1) Қоматингга сарв ила ар-ар қадингга бандадур (!)

Амирий:

- 1) Қоматингга сарв ила шамшод дер юз марҳабо.

Чустий:

- 2) Бул жунун саҳросида кездим қуюндек чарх уриб.

Гулханий:

- 2) Кезмишам қуюн янглиғ водию биёбонлар.

Ҳар икки мисрада ҳам сўз ёр тўғрисида боради. 35-йилда ёзилган «Уйғониш» шеърисида шундай мисралар бор:

Чустий:

- 1) Сабо тонг отди, юр ноз уйқудан дилдорим уйғонсин,
Висолин торини чертиб, тили сеторим уйғонсин.

«Ҳалима» пьесасида:

- 1) Кел, э тонгнинг шамоли, уйқудин дилдоримни уйғот,
Кўнгулнинг торини чертай, саҳар сеторимни уйғот.

32-йилда ёзган «Дилбар» шеърисида:

- 1) Маконимни байтулэхзон айладинг.

Шавкатдан:

- 1) Маконимни дашту саҳро айладинг.

Чустийдан:

- 2) Неча йиллар дилда эрди таманно,
Кўриб бул кун ҳуснинг қилдим тамошо.

Муқимийдан:

- 2) Дилда васлинг эрди доим таманно,
Хаёлимда келиб вақти тамошо.

Булар ва ҳозир филармониянинг ашулалар фондига киритилган бирмунча шеърлардаги омонат мисралар, шеърини ифодалар, эгаларига қайтариб берилса, Чустийнинг ҳиссасига жуда оз нарса қолади.

Чустий адабиётга бундан кўп йиллар муқаддам кирган деб ўйлайдиган кишилар бўлса, уларни мана шу омонат мисралар янглиштирган бўлиб чиқади.

Тўғри, унинг мустақил ёзган шеърлари ҳам бор. Улардан тўпلامга киритиш учун ўзи лойиқ кўргани (демак энг яхшилари) «Хур ватан» ва «Ишла» деган иккита шеър. Буларнинг ҳар иккиси ҳам мустақил ёзилган шеър эмас, мустақил машқ қилинган деса бўлади.

«Хур ватан»дан:

Айлади бизда тараққий илму фан,
Мактабимиз гуллаган мисли чаман.
Илм ила меҳнатда эл бир жону тан,
Чустийга сен севгисан, эй ҳур ватан.

«Ишла»дан:

Колхозчи, бу ғайратингга раҳмат,
Кенг далада ҳимматингга раҳмат.
Кучлик билакда меҳнатингга раҳмат,
Чустий қаламида раҳматингга раҳмат (!)

Лекин Чустийни канал шоир қилди деган сўз — каналда каттакон бир хум бор эди-ю шунга бир

шўнғиб, тап-тайёр бўлди деган сўз эмас. Канал унга халқнинг ўтмишдаги кулфатини, бугунги роҳатини кўрсатди.

Ўтмишда:

**Кун чиқар эрди сочиб оламга ўт,
Тош отар эрди самодан ҳар булут.**
(«Хат»дан)

Бугун:

**Чўлларим бўлди бугун халқим кучидан лозазор,
Дашту саҳрода очилди лолалар, бўлди баҳор.**
(«Канал»)

Чустий каналда янги манзаралар кўрди:

**Эй адир чўллар, чопилди шўра қумғоғинг бугун,
Қақшаган кўкракларингдан кетди янтоғинг бугун.
Юзларингдан олди халқим шўр ниқобингни суриб,
Тозаланди бул тиниқ куч бирла тупроғинг бугун.**
(«Канал»)

Бу манзарани яратган халқнинг ижодий кучини идрок қилди:

**Бу қўллар кон олур ер қаъридан ҳам,
Бу қўллар сув олур кўк наҳридан ҳам.**

Чустий каналда мамлакатимизнинг қудратини ҳис қилди:

**Агарда ҳамла қилса шерга тулки,
Бўлур дунё элига маҳзи кулги.**

Канал унда катта фикрий уйғониш, ҳиссий жўшқинлик вужудга келтирди, ундаги «караҳт» қобилиятни ҳаракатга солди, илҳом берди. Унинг шунга қадар бугунги ва ўтмиш ҳаёт, бугунги ва ўтмишдаги одамлар, бугунги кураш ва ғалабалар тўғрисида билганлари калласидан қалбига тушди. Чустий илгари бугунги ҳаёт ва курашни каналда ҳис қилганча ҳис қилмаган дейилганда, албатта мафкуравий бирон қусур кўзда тutilмаслиги керак, чунки ҳис қилмаганлик билан ҳис қилолмаслик бир эмас. Ҳис қилолмаслик ички, ҳис қилмаганлик ташқи сабабларга боғлиқ. Турмуш ҳодисаларини ҳис қилиш учун турмушга жуда ҳам яқин, унинг ичида бўлиш керак. Бундан албатта учувчининг туйғуларини бериш учун учувчи бўлиш шарт деган хулоса чиқармаслик керак. Сабабки, Аннанинг туйғуларини беришда бу қадар маҳорат кўрсатган Лев Толстой бир секунд ҳам хотин киши бўлиб кўрган эмас.

Чустий каналда бугунги ҳаёт ва курашимизнинг ичида бўлди. У, канал илҳоми билан яратган чиройли сатрлари, бу муваффақиятли сатрлардан кейин қалами юришиб кетиб ёзган бирмунча шеърлари билан адабиётга кирди.

Катта Фарғона Канали ер юзидаги каналлар тарихида мўъжиза, лекин революциядан кейинги мамлакатимиз тарихида мўъжиза эмас, балки порлоқ саҳифалардан бири. Бу ҳаётимизнинг бир парчаси. Ленин байроғи остида олиб борган ва олиб бораётган курашларимиздан бир эпизод. Ундаги пафос ҳаётимиз пафоси. Шунинг учун Чустий қайси темада ёзмасин, ана шу пафос, ана шу илҳом барқ уриб туради.

«Баёз»нинг асосий мавзулари — ватан, партия, бахтли турмуш, бахтли кишилар, муҳаббат. Бахтли турмуш, бахтли кишилар тўғрисида ёзган шеърларнинг кўпчилиги, Чустийни кўзда тутганимизда, яхши шеърлар дейиш мумкин. Ватан тўғрисида ёзган «Боғима» шеъри «Баёз»нинг асосий мотиви деса бўлади.

**Келди бугун тоза ҳаво боғима,
Чиқди қуёш, берди жило боғима,
Ёғди кулиб нури бақо боғима,
Сабза бериб ранги хино боғима,
Гуллар иси атру уфо боғима.
Кўк ясаниб эгнига зарҳал кийиб,
Ер безаниб, устига бахмал кийиб,
Кўчаларим сийнаси асфальт кийиб,
Бошдан-оёқ ҳаммаси машъал кийиб,
Равшан этиб берди зиё боғима.**

«Боғима» шеъри Чустий ижодининг мотиви бўлса, «Нур кони келди» деган шеъри шоирнинг камолот даражасини белгилайдиган шеър:

**Бугун эл бошига нур кони келди,
Саодат боғининг боғбони келди,
Гули юлдуз очар бўстони келди,
Ҳиди олам олур райҳони келди,
На райҳон, бахту шавкат-шони келди.**

Мана бундан кўринадики, Чустий, оз муддат ичида бурунги мустақил ва ғайри мустақил қилиб юрган машқларидан жуда узокқа кетган. У машқлари билан «Нур кони келди» сингари шеърларини сира солиштириб бўлмайди. Мана шунинг учун у талантли бир шоир сифатида диққатимизни ўзига

жалб қилди. Бирдан ялт этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётирмиз. Чустий ҳамон «ийлт» этганича турибди. Унинг аланга олишига кўп нарсалар халал бераётипти. Бу халал бериб турган нарсалар уни кўзга шу қадар майиб қилиб кўрсатадики, ҳатто Навоий айтган типдаги шоирлардан ажратолмай қолади киши.

«Яна адно табақасида жамоатидурларки, назми била фақат хушнуд ва хурсанд, розио баҳраманддурлар. Ва юз машаққат бирла бир байт боғлаштургайлар ва даъво овозасин етти фалакдин оширгайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не завқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзлари шуълаафгон. Баъзидин агар бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво ҳам зоҳир бўлурки, ул ҳам зойеъ бўлур.

Агар бир нозикроқ байт писандида печ қилур, аммо неча писандида даъво билан ани ҳеч қилур. Гўё ўз-ўзича ақидада мувофиқдирлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буқим, ҳар бирининг сўзида маъно озроқ, ўзида даъво кўпроқ» («Маҳбул қулуб»).

Чустийнинг алангаланишига тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг биринчиси, Навоий айтгандай «даъво овозасин етти фалакдин» оширгани, иккинчиси саводсизлигидир.

Мана шу икки нарсанинг тўсқинлик қилиши орқасида Чустий ижодда илгари силжимаганлигига иккита далил кўрсатсак кифоя қилади:

1. Чустий ўзи янги шеърий ифодалар яратмайдиган, ўтган шоирлардаги тайёр ифодалардан ҳатто механистик равишда фойдаланадиган бўлиб қолди.

2. Чустий турли вазн, турли қофияда ўзини ўзи қайтара бошлади.

Чустий ўтган шоирларнинг шеърий ифодаларини тўғридан тўғри кўчиришни «классиклардан фойдаланиш» деб даъво қилади. Ҳолбуки, классиклардан фойдаланиш уларни классик қилган гўзал асарларнинг гўзаллик сирларини англашдан иборат бўлиши керак. Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларда фикр ўзгаради. Ҳозиргидек, бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун ақсари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида худо, каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

**Муаззин каъба тоқи ўзра гулбонги самад урди,
Бараҳман давр айвонида оҳанги санам чекди.
(Навоий)**

деган мисралар уларга таъсир қилган. Ҳозирги ёшлар ҳозирги шоирларнинг китобида шундай мисраларни кўрса қандай таъсирланиши мумкин? Шу нуқтаи назардан қараганда Чустийнинг мана бу мисралари ўқувчига нима беради:

**Оби замзам, ҳавзи кавсарлик гўзал жаннатдаман,
Мен билан бир ҳуру филмонлик гулистондан салом.
(«Салом»)**

Еки:

**Бузди меҳробини зоҳид қомат эгмоқдин хижил,
Кўрди эгма-эгмалар қайрилма қошингдин сенинг.
(«Кўёшингдин сенинг»)**

Сўнги икки мисранинг маъноси шу: зоҳид сенинг қайрилма қошингни кўрдию қомат эгишдан хижолат бўлиб, ибодатини бузди. Бу мисралар бундан 20—30 йил бурун ёзилганда муболаға бўлар эди. Ҳозирги одамлар на зоҳидни билади, на унинг ибодат бузиши фавқуллодда бир ҳол эканини. Шунинг учун шоир тасвирлаётган қош қандай қош эканини кўз олдига келтиролмайди. Маълумки, бурунги кўп шоирлар худога ҳам, Муҳаммадга ҳам наът ёзганларида ҳар иккисини ҳам табиатдан ташқари қилиб кўрсатадиган тасвирий воситалар ишлатганлар. Масалан:

**Ҳаммадан илгари бир нури аъзам айлади пайдо,
Муҳаммад ном кўйдикки бўлур деб боис ашъё.
(Мүхлис)**

Ўз замонида «Ислом динининг қуввати» ҳисобланган Бухорони бир шоир шундай тасвирлайди:

**Шаъби мирож кўрдим, кўкка ғубродан чиқар уч нур,
Дедим: Жаброилга бу қайси нурдир, э аҳли гапур.**

Чустий бугунги ҳаёт, бугунги одамларни тасвирлашга ҳаракат қилганида мана шундай тасвирий воситалардан фойдаланади.

Чустий Ҳамза Ҳақимзоданинг қабрини бундай тасвир қилади:

**Бир баланд тоғ келди қаршу қошима,
Барқ уриб бир нур ёвушди бошима.
Ошиқиб боқдим бу дам бу нур сари**

**Қаридирким устига юлдуз тақиб,
Остида бир сой ўтар сўтдек оқиб,
Ҳар тарафга шуъла бермуш ушбу нур,
Нур остида турар бир гавда ҳур.**

(«Жаннатга тирик кирган кампир».)

«Юлдуз» сўзи олиб ташланса бу мисраларни ўқиган кишининг кўз олдига «Равзаи поки Муҳаммад Мустафо» келади.

Бир бугина эмас, Чустийнинг ҳамма шеърларида деярли «нур» сўзи учрайди. Чустий қаерда ифода тополмаса (бунга кўпинча ҳаракат ҳам қилмайди) ишни «нур» билан осонгина битириб қўяди. Одамлар пахта майдонини «нурга» тўлдиради («Лочин билалар»), нутқдан «нур» ёғади («Ўзбекистонга ютуқ»), осмон бизга «нур»дан қошона ясайди, ғайрат юлдузидан кўнгил ойнасига «нур»дан ғайрат берилади («Шеърый доклад»), «Сенга нур берди қуёш, ушбу нурдан ерга сув, инсонга қош» («Армуғон»), «Большевиклар нуридан чиққан шуълалар коммунистик гулшанида жилва қилади» («Икки ҳурнинг янги турмуш тўйимиз»), «Офтоб дўстлик нурини кўради ва бу нурдан саволига жавоб олади», «Насихат гавҳари кўнгилга нур беради» («Нодонлик») ҳоказо ва ҳоказо...

Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярли классик Эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилди: сарв қомат, оҳу кўз, лаъл ва шакарлаб, жон мурғи (ҳеч бўлмаса «жон қуши» ҳам эмас!), шамшод қад, булбули хушилхон, маҳлиқо, моҳи тобон, қош меҳроби, шаҳду шакар, қанду набот, бодаи васл...

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. Шу ташбеҳлар, шу ифодалар ҳозирги китобхонга етадимми?

2. Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?

Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарвшамшодга ўхшатишга қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак.

Иккинчи савол тўғрисида бир оз кенгроқ муҳокама қилиш лозим бўлади.

Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларнинг ҳаёт тўғрисидаги тасаввури ва шу асосда гўзаллик ҳақида тушунчаси ўзгаради. Бу бир томондан. Иккинчи томондан шоир гўзалликни ўзининг шахсий диди, завқи асосида яратмайди. Шундай бўлгандан кейин гўзаллик ҳақидаги тушунчаси ўзгарган, шоирнинг шахсий завқини эътиборга олмайдиган одамлар бугунги тушунча, умумнинг завқига мос келадиган гўзалликни гўзаллик деб танийди, холос. Шунинг учун бугун ишқий шеър ёзадиган шоир бурунги шоирларнинг ифодаларидан эмас, приёмларидан фойдаланиш, бугунги одамларнинг эстетик завқини ўрганиш асосида иш кўриши керак. Шундай қилганда илгари мукамал бўлган гўзалликдан кўп нарсаларни олиб ташлаш, унга кўп нарсалар қўшиш лозим бўлади. Мана шунинг учун иккинчи саволга ҳам, мукамал гўзаллик нуқтаи назаридан қараганда, салбий жавоб беришга мажбурмиз.

Чустий ижодан илгари силжимаганлигига иккинчи далил қилиб турли вазн ва қофияда ўзини ўзи қайтараётганлигини кўрсатдик. «Баёз»дан бунга исталганича мисол топиш мумкин. Бугун масалани темагина ҳал қилолмайди. Ҳозирги замон темасида шеър ёзиш совет ёзувчисининг вазифаси. Шу темаларда жуда яхши асарлар ёзсагина кўрсатган хизмати бўлади. Шу жиҳатдан унинг темага масъулиятсиз қараганини қўшсак, ижодий силжиш эмас, ижодий орқага кетиш тўғрисида сўзлаш лозим бўлади...

Чустий — талантли шоир. У ёзган бирмунча шеърлар, ашулалар ҳозирги поэзиямизда маълум ўринни олади. Унинг вазифаси мана шу муваффақиятни мустаҳкамлаш ва олға қараб дадил-дадил қадамлар ташлашдир. Биз юқорида унинг илгариларига халал бериб турган нарсаларни кўрсатдик. Оз муддат ичида диққатни жалб қиларлик фаолият кўрсата олган шоир учун бу камчиликлардан қутулиш биринчи навбатда зарур бўлган ишдир. Чустий бу камчиликлардан қутулса, шоирлик мақсад эмас, мақсад йўлида ишлаш учун ўз иқтидорига мувофиқ танланган бир касб эканини англаса, яқин келажакда олдинги сафда бўлган қалам аҳллари қаторига ўтиши муқаррардир.

1941 йил

Эркин Воҳидов

ҚАРЗДОРЛИК

Бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб ундан ўз ўрнини олиши учун минг бир шарту шароитнинг тажассуми керак бўлади. Уша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайрихоҳлигидир.

Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётга қадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди. Ойбек, Ғ. Ғулом, Уйғун, С. Бородин, К. Яшин, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфиялар каби адабиётимиз, бизнинг авлод адибларига шу уйнинг эшигини очганлардан бири бўлган.

Абдулла Қаҳҳор ёшларга алоҳида эътиборли, истеъдодни илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди. Саид Аҳмад, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Улмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирозев, Учқун Назаров сингари ёзувчиларнинг ижодий тақдирида Абдулла Қаҳҳорнинг устозлик ўрни бор. Улуғ Адибнинг меҳр назари менга ҳам бир дафъа тушган ва устоз меҳрибонлигидан, мададидан мен ҳам баҳраманд бўлганман.

Биз дорилфунун талабалари эдик. 1 Май кўчасида Ёзувчилар союзининг биноси ёшлар билан гавжум бўлар эди. Адабий консультациялар фаол ишлар, уларда кўзга кўринган шоир ва ёзувчилар хизмат қилар эдилар. Адабий суҳбатлар, баҳслар, семинар машғулотлари жуда қизғин, ўткир мунозаралар билан ўтар эди. Айниқса Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишлари ҳаммининг диққатини тортар, ҳатто союзнинг ҳўжалик ходимлари, қоровулларигача кириб эшитар эдилар.

Шу суҳбатларнинг бирида ёшларнинг «Ҳозир қандай асар устида ишляяпсиз?» деган саволига ёзувчи «порахўрлик тўғрисида драма ёзаяпман», деб жавоб берган ва порохўрлик иллатининг бор қабиҳ кўринишларини, хилларини санаб берган эди. Абдулла Қаҳҳор ёзилажак комедияга материал йиғиш асносида бир дафтарни тўлдириб ҳар бири афоризмдай жаранглайдиган иборалар ёзиб чиққан экан. Шулардан бир нечтасини бизларга ўқиб берган ва таассуф билан шундай деган эди:

— Бу гаплар ўз ҳолича ёмон эмас. Узимга ҳам маъқул. Лекин драматургия шундай қайсар жанрки, бу ибораларнинг қай бирини қаҳрамоннинг оғзига солсам, туфлаб ташлайди.

Бир оғиз сўз билан Абдулла Қаҳҳор драматургиянинг бутун мураккаб табиатини, характер мантиқини, психологик асослаш каби мушкул талабларини ифода қилган эди.

Ёзувчининг ўша дафтаридида жуда ғаройиб бир саҳифа бор эди. Бу саҳифада поранинг ақл бовар қилмас кўринишлари, юзга яқин хили ёзилган эди. Масалан, пора хилларига мақтов ҳам киритилган. Ёзувчи буни шундай изоҳлаган эди:

— Маълумки, амалдорни мақтаган одам бориб уни қулоғига мақтайди. Кўпчилик ўртасида мақтайди. Бу ўша амалдорларга обрў келтиради. Ва у обрўни майдалаб пул қилади.

Уша дафтардан ўқилган яна бир жумла: «Халқ порохўр раҳбарнинг юзига тупуради. Лекин бу раҳбар билан халқнинг ўртасида ҳукумат столи бор. Баъзан тупук порохўрнинг юзига етиб бормай, ўша табаррук столга тушади».

«Тобутдан товуш» асари билан Абдулла Қаҳҳор кучли бонг урган эди. Нафс бандаларига, эсингизни йиғиб олинг, деган эди. Афсуски, бу асар юқори давраларда ўз қадрини топмади...

Абдулла Қаҳҳор оғзидан чиққан ҳар бир ибора чуқур мантиқий, тағдор, образли бўлар эди. Еш ёзувчилардан ҳам шунга талаб қилар эди: «Сўзни миҳ қилиб қоқиб, қалпоғини узиб ташла, биров суғуриб ололмасин», деган эди у суҳбатлардан бирида.

Абдулла Қаҳҳорнинг А. П. Чеховга эътиқоди баланд бўлгани кўпчиликка маълум. Улуғ рус ёзувчисини суйиб, эъзозлаб, устоз билиб «Чехов домла» дея атагувчи эди. Абдулла Қаҳҳор учун унинг «Қисқалик — истеъдод синглизис» деган ибораси жуда азиз эди. Суҳбатлардан бирида у «Бемор» ҳикоясининг биринчи жумласини қандай ёзилганини, ўттизга яқин варағини қора қилиб (А. Қаҳҳор ёзилган сўзининг устидан чизиқ тортмас эди, жумла бузилса сўз ёки ҳарф хато бўлса, янги вараққа ёзиб чиқар эди), ниҳоят энг қисқа, энг аниқ ифода топганини айтиб берган эди: «Сотволдининг хотини оғриб қолди».

— Бу жумланинг фазилати битта, — деган эди у, — фикр тўртта сўзда баён қилинган. Қолган ҳамма вариантларда шу фикр беш, олти сўз билан айтилади. Масалан: Сотволдининг хотини касал бўлиб қолди, ёки тоби қочиб қолди, ёки мазаси кетиб қолди...

Ҳозир нашриётда хизмат талаби билан кўлёмаларни ўқиганимда баъзан улардаги эзмалик «ўтлаб кетиш» (бу ҳам Абдулла Қаҳҳор ибораси), чучмал тасвирларни кўриб устознинг бир сўз устида чеккан заҳматлари эсимга тушади.

Олтимшинчи йилларнинг бошида ҳаётимда юз берган бир воқеа менинг қисматимда ўчмас из қолдири. Ушанда мен эндигина бир китобча автори, Адабиёт нашриётига янги ишга кирган вақтим эди. Бир кун мени бош редактор ўринбосари ҳузурига қақришди. Бу серзарда, раҳмсиз бошлиқ-

нинг чорлаши одатда яхшилиқ келтирмас эди. Бунинг устига, ўша кезлари менинг баъзи шеърларим танқид қилиниб турган, матбуотда янги нарсаларим тўхтаб қолган пайт эди. Мен энди ишдан ҳам кетдим, шекилли, деб қўрқа-писа ўринбосар кабинетига кирдим. У киши мени кутилмаганда ҳозир билан қаршилаб, телефонга таклиф қилди: «Сизни Абдулла Қаҳҳор сўраяптилар».

Ҳаяжон титроғида телефон трубкасини қулоғимга қўйдим. Қулоғимга қўйдиму, уёғига нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. «Алло» дейиш ҳурматсизликдек, салом бериш — томдан тараша тушгандек туюларди. Ниҳоят ўзимни қўлга олиб «Лаббай» дедим ва улўғ устознинг овозини эшитиб, салом бердим. Абдулла Қаҳҳор худди мени аввалдан таниган, суҳбатлашиб юрган одамдек жуда қисқа сўрашиб, асосий гапга ўтди, янги ҳикоя ёзганини айтиб, унинг мазмунини шошмай баён қила бошлади. Мен ҳамон мақсадни тушунмай ҳайрон бўлиб, қулоғим трубкада, кўзим ўринбосарда, тинглаб турардим. Уринбосар ҳам ҳайрон — улўғ ёзувчининг бу тирранчага айтадиган шунча узоқ нима гапи бор экан, дегандек ўқтин-ўқтин хатдан бош кўтариб қараб қўярди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя баённи тугатиб, унга эпиграф ёзиб беришимни сўради. Ҳайратдан лол бўлиб қолдим. Одатда эпиграф классикларнинг асарларидан олинади ва эпиграф автори бўлган ёзувчига, шоирга катта ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Менга айтилган таклиф эса қонданнинг тескариси эди. Хрестоматияларга кирган асарларини ўзим мактаб дарслигида ўқиган классик ёзувчи мендан — бир бошловчи ёш шоирдан эпиграф олмоқчи. Нима дейишимни билмай турар эдим. Бирор гап айтиш керак. Мен секин: «Қандоқ бўлар экан...» дедим. Абдулла Қаҳҳор менинг сўзимни эшитмагандек ўз телефони рақамини айтди. Ёзиб олишимни сўради ва тўртлик битга, телефон қилишимни тайинлаб, трубкани қўйди.

Бир ҳафтадан кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Маҳалла» деб аталган ҳикояси босилди. Ҳикояга менинг тўрт сатр шеърим эпиграф қилиб қўйилган эди.

Уша вақтда бу ҳодисани келажақ тақдиримга қандай таъсир қилишини тасаввур қилмаганман. Лекин уша кунларда устознинг менга, сўнгра Абдулла Ориповга кўрсатган бундай хайрихоҳлиги биз учун ўзига хос яшин қайтаргичдай бўлгани сир эмас.

Халқда бир гап бор. Дейдиларки, фарзанд ота-она қарзини узолмайди. Бу қарзини у фақат ўз фарзандларига қайтариш билан узиши мумкин. Устоз ва шогирдликда ҳам шундай, Абдулла Қаҳҳор ўз ижоди, ўз умри билан ёшларга қандай муносабатда бўлиш сабоғини қолдирди.

Гулчеҳра Нуруллаева

УНУТИЛМАС БЕШ ЛАВҲА

Устоз Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларимни битишим керак. Шу дафъада кундалиқ тутмаганимга жуда-жуда ачинапман. Кундалигим бўлганида, олтмишинчи йиллардаги мен учун мароқли, ниҳояси изтиробли бўлган учрашувлар тафсили қоғозга рангинроқ, ҳаяжонлироқ тушармиди.

Мен устоз билан тўрт-беш бор мулоқотда бўлиш бахтига мушарраф бўлганман. Университетни битириб, «Ўзбекистон хотин-қизлари» (ҳозирги «Саодат») журналида ишлаб юрган кезларим эди. Абдулла ака ёшлар билан суратга тушишлари керак экан. «Сизни ҳам таклиф этишяпти», — деб қолишди. Энтикиб кетдим. Абдулла Қаҳҳордай буюқ сиймо қаёқдаю мен қаёқда... У кезлари менга ўхшаган ёшлар Абдулла акадан бирон теша тегмаган гап эшитиш иштиёқида юришарди. Устоз оз-у, аммо соз сўзлардилар. Айтадиган гаплари шундоққина нишонга тегарди. Дарров оғизма-оғиз бўлиб кетарди. Кейин биз: «Абдулла ака айтибдиларки...» — деб юрардик.

Мен устоз билан суратга тушиш қувончидан ҳаяжонланиб, қимтиниб (жуда салобатли эдилар), «Ёш гвардия» нашриётининг хоналаридан бирига кириб бордим. Устоз Эркин Воҳидов, Хайриддин Салоҳ, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Норбой Худойберганов каби ёшлар қуршовида эдилар. Қизлардан мендан бўлак ҳеч ким йўқ. Салом бердим тортиниб ўзимни четга олдим. Абдулла ака жуда сезгир эдилар. Мени дарҳол ўз ёнларига таклиф қилдилар. Суратга олиш тараддуди бошланди.

— Бир-бирингизга қараб, қулишиб-гаплашиб

турсангиз, — дея илтимос қилди сураткаш. Устоз ёнларида ўтирган менга ўгирилдилар.

— Гулчеҳранинг лайлакуя причёскасига қарасаммикин? — дедилар. Уялиб кетдим. Уша кезлари сочи шундай турмаклаш урф эди. Ҳозир ўйласам, бу кўзимга шунчалик эриш кўринадики... Урф деб эргашаверган эканмиш-да...

Абдулла ака ўта синчков эдилар. Йирик демай, майда демай, ҳар бир кўзга эриш туюладиган нарсага у ёки бу йўсинда муносабат билдирардилар. «Аяжонларим» номли комедиялари ўша кезлари эл оғзига тушган, театрларда қўйилаётган пайтлар эди. Уша пьесада «ярим кило қўй юнгини бошига қўндириб...» қабилида лайлакуя причёскалардан қулиб ўтган эдилар. Мен эса...

Энди ўйласам, Абдулла ака ҳамма нарсанинг табиий бўлишини яхши кўрарканлар.

Орадан кўп фурсат ўтмай, иккинчи бахт қулиб боқди менга. Абдулла ака билан бирга бир гуруҳ ёшлар ҳужжатли кинога тушдик. Бу — устознинг Дўрмондаги боғ ҳовлиларида бўлди. Кино аргувон тагида, сув устига қўйилган сўриларда ўтирганимизда олинди.

Икки минутлик лента яратиш учун бутун бир кун кетишини кўпчилик билмаса керак. Биз ҳам, кино баҳонаси, Дўрмонда кун бўйи қолиб кетдик. Орада Ёзувчилар союзининг поликлиникасидан ҳамшира келиб, устозга укол қилганини эсламан. «Инсулин» сўзи қулоғимда қолган. Кейин билсам, устоз қанд касаллиги билан хасталанган эканлар. Шундай бир улўғ сиймонинг, хаста қалбнинг ҳаммамизга нечоғлиқ илтифот кўрсатганларини ўйлаб, хижолатга тушиб кетяпман.

Тушлик бўлиб қолганди. Абдулла ака шир-

ёзувчи йигитларни боғ ҳовли айвонидаги пазанда Кибриё опа қўллари билан тузалган столга таклиф қилдилар. Менинг эса қимтиниб, даврага аралаша олмай, кетишга рухсат сўролмаи турганимни кўриб, Кибриё опага дедилар:

— Майли, Гулчехрага ўзингиз қарай қолинг.

Устознинг салобатларидан ҳушимни йўқотган ҳолда ариқ бўйидаги ёзлик ошхонага ўзимни урганим эсимда...

Яна бир лавҳа. Ёзувчилар союзининг Братск кўчасидаги биносида Абдулла ака билан учрашув бўлди. Унда устоз тинмай ўқиш, меҳнат қилиш хусусида, рус тилини мукамал дилиб олиш, у орқали жаҳон классикаси дурдоналарини ўрганиш хусусида гапирдилар.

— Агар бирон-бир мўъжиза бўлиб, 18—20 ёшингизга қайтиб қолсангиз, нима қилар эдингиз? — деб сўрашди ёшлар ўшанда Абдулла акадан.

— Уқиган қанчадан-қанча ёмон китобларимни ўқиб ўтирмасдим, — дедилар устоз ўзларига хос лўнда жавоб бериб.

Абдулла аканинг, кўп ўқинг, рус тилини ўрганинг, дейишлари юрагимга ўрнашиб қолганди. Лекин қишлоқ мактабида ўқиганим учун рус тилини деярли билмасдим. Шунда Москвага бориб ўқиш истаги пайдо бўлди. Бу истакни ўша кезлари М. Горький номили адабиёт институти қошидаги Олий адабиёт курсини битириб келган шоир Мавлон Икром қалбимга солиб қўйдилар.

— Сиз ҳам Олий адабиёт курсига боринг, — дедилар у киши.

— Мен Ёзувчилар союзининг аъзоси бўлмасам...

— Абдулла акага айтинг. Ёрдам берадилар. Зилзиладан кейинги йил эди. Союз биноси шикастланиб, бир-икки кабинет бино подвалига жойлашганди. Союзга бордим — Абдулла Қаҳҳор олдиларига кирдим. Бир амаллаб устозга истагимни айтдим.

— Уқимоқчимисиз? — сўрадилар. — Ундан кўра турмушга чиқинг. Ер ёрилмадио ерга кириб кетмадим. Уялганимдан икки қўлимни икки юзимга босдим. Ана шундай қилмасам, гўё юзимдаги қон отилиб кетадигандай... Озгина

шундай турдимۇ кейин юғуриб ташқарига чиқиб кетдим.

«Тамом, — ўйладим. — Шармандалик! — юрагим ёғжимланиб ўртандим. — Сен учун Москвада ўқишга йўл бўлсин!»

Лекин кўп ўтмай Москвага бориб ўқишим учун ҳужжатларни расмийлаштириш бошланди. Англадимки, бу — Абдулла аканинг кўмаги. Устоз одамга ана шундай писанда қилмай орқаворатдан ёрдам берадиганлар тоифасидан эканликларини шунда билгандим.

Қанотланиб ўқишга кетдим. Лекин Москва мен учун устоз билан видолашадиган жой бўлиши мумкинлигини қайдан билибман.

Ўша кезлари Олий киносценарийчилар курсида ўқиётган Фарҳод Мусажонов бир куни ташвишланиб келиб қолдилар.

— Абдулла ака бетобланиб, даволаниш учун Москвага келибди. Юринг, кўргани борамиз.

Бордик. Мен кутган олди касалхонага эмас, одмигина касалхонага... Абдулла ака кираве-ришга, эшик олдида қўйилган каравотда ётардилар. Ёнларидаги стулда Кибриё опа. Устознинг қулоқларида наушник (Кибриё опанинг кейин айтишларича, устоз палатадаги беморлар оҳводини эшитмаслик учун наушник тақиб олган эканлар).

Салом бердик. Устоз алиқ олдилар. Ҳолаҳволимизни, ўқишларимизни сўрадилар. Фарҳод ака жавоб қайтардилар. Мен эса жимгина турардим. Хайрлашар эканмиз:

— Тезроқ тузалиб кетинг, домла, — дедим.

— Сизнинг тўйингизгача, албатта тузалишга ҳаракат қиламан, — зўрма-зўраки табассум билан жавоб бердилар Абдулла ака. Афсус... Орадан бирон ҳафта ўтмай «Абдулла ака вафот этибдилар» деган шум хабарни эшитдим. Менга қўшилиб, Москванинг осмони ҳам йиғлади...

**Ўз ажали билан ўлмаган Ойбек,
Ажалдан ўлмаган Абдулла Қаҳҳор.
Қотиллар ўлдирган, ўйга берсам эрк,
Менинг мана шундоқ гумонларим бор...**

Бу — мен битган сатрлар эмас, балки истеъдодли ёшлардан бири — Юсуф Жумаевнинг қаламига мансуб. Лекин менинг дил сўзларим...

Низом Комилов

ТЕМИРЧИНИНГ ЗАРГАР ЎҒЛИ

Улуғ шахслар тўғрисида хотира ёзиш учун кишида маънавий ҳуқуқ бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор ҳам ана шундай сиймолардан. Бинобарин, бу ишга қўл уришим ўзимга андак ножиоздек туюлади. Шунга қарамай, у кишини аввалига сиртдан кузатган, кейинчалик эса кўп маротаба суҳбатларини тинглаш (ҳа, фақат тинглаш!) бахтига муяссар бўлган бир китобхон сифатида шу мавриддан фойдаланмоқчиман.

Эллигинчи йилларнинг ўрталари... Пединститутнинг филология факультетига ўқишга кирган кезларим эди. Биз бир гуруҳ студентлар дарсдан бўшадик дегунча «овга жўнардик, яъни Ёзувчилар союзи биносининг атрофида ўралашганимиз ўралашган эди. Ниятимиз: бирорта «тирик» ёзувчини кўриб қолиш! Ҳа, худди шундай. Ешлиги урушдан кейинги йилларда кечган, бунинг устига, қишлоқда ўсган болаларнинг аҳволини тушуниш керак. У пайтларда телевизор у ёқда турсин, ҳатто радио билан электр ҳам ҳамма қишлоқда бўлганмас. Масалан, ўзим ўрта мактабни тугатаётганимда керосин чироқ шуъласида ўтириб имтиҳонларга тайёрланганман.

Биз ёзувчиларнинг фақат суратларини кўриб ўсганмиз. У пайтларда «фалон жойда фалон ёзувчи билан учрашув бўлади» деган гаплар йўқ эди. Адабиёт муаллимимиз бизни баҳоли қудрат аллақандай сехрли оламга етакламоқчи бўлар ва биз дарслигу китобларни варақлаб, ростдан ҳам ҳайратга тушардик: Ҳамза... Ойбек... Фафур Фулом... Ҳамид Олимжон... Абдулла Қаҳҳор...

Боя «ов»га жўнардик деганимнинг боиси шу.

Езувчилар союзи Биринчи Май кўчасидаги икки қаватли бинога жойлашганди. Бино кў-римсизгина эди-ю, лекин доимо гавжум бўларди. Биз, уч-тўртта курсдош, юбилей кечасими, мушоирами, ҳамиша ҳозир нозир эдик. Бу ҳам майли. Ҳар қандай йўғин бошланишидан бир соатлар чамаси олдинроқ келиб, йўл пойлардик. Бир маҳал биз китобларда суратини куриб юрган Ойбек машинадан тушарди, сўнг Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода... Бу пайтда йиғилганларнинг қарийб ярми тротуарга тизилган бўларди. Ҳамма «оқсоқоллар»нинг келишини кутарди. Тўполонда мен ҳам бир марта Ойбек домлага, бир марта Ғафур акага қўл бериб қолганман. Уша пайтдаги ҳолатимни тасвирлаш қийин. Бир неча кун уйқум қочиб, унча-мунча одамни писанд қилмай юрганман...

Езувчилар союзида қандай йўғин бўлмасин, залга одам сиғмай кетарди. Ҳамма интиқлик билан устоз адибларнинг сўзга чиқишини кутарди. Айниқса, Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишларини тўпланганлар жон қулоғи билан тинглашарди. Бунинг сабаби бор. Абдулла ака ҳамма вақт ҳалоллик ҳақида, адабиётимизнинг бугуни ва келажаги ҳақида куйиниб гапирар, бадиий асарлардаги сохталик ва жимжимадорликни қаттиқ қораларди. Нўноқ, «бисотида бир ҳовучгина сўзи бор» қаламшаларни сира аяб ўтирмасди.

1960 йилнинг ёз ойлари эди чамаси. Езувчилар союзининг биносиди Миртемир домланинг 50 ёшга тўлганлиги муносабати билан юбилей кечаси бўлди. Абдулла ака ҳам табрик сўзи айтди. У киши Миртемир шеърятининг салмоғи, шоир тилининг бой ва бетакрорлиги ҳақида гапирди: «Шундоқ катта шорининг юбилейини ўтказишга кенгроқ жой топилмабди-да!» деб қолдилар. Ростдан ҳам, залга одам сиғмай кетган, кўпчилик иккинчи қаватдаги мазкур залга туташ энсизгина равонда уймаланишарди. Биз бунга қадар ҳам Миртемир шеърларини ўқиб юрардик, албатта. Аммо ўша кечадан кейин шоир шеърларига бутунлай бошқача назар билан қарай бошладик ва у кишининг эллик ёшидаёқ «Устоз» деб атамоққа муносиб улкан шоир даражасига кўтарилганига иқдор бўлдик. Кўпчилигимизнинг адабиётга муносабатимиз ана шу тариқа шакллана борган.

Институтни тугатиб, янги ташкил этилган «Ёш гвардия» нашриётида ишлаш бошладим. Энди адабий йиғинларга бориш эҳтиётдан ташқари касб тақозосига айланди. Дарвоқе, ўша кезлари мен ҳам ғарибгина шеърлар ёзиб, матбуотда эълон қилиб юрардим. Кунлардан бир кун бу «майдон»да голиб чиқолмаслигимга кўзим етиб, шеър ёзишни тўхтатдим. Бунинг устига, 60-йилларнинг бошида адабиётимизга юлдуздай қақнаб бир гуруҳ ёш шоир ва прозаиклар кириб келишди. Уларнинг дуплари ҳозир элликини қоралаб қолишган ва эл суйган ижодкорлар бўлиб етишган. Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповнинг «оёғи остида» қолиб кетмасимдан, вақтида ўзимни четга олганим — менинг бахтим. Шеър ёзишни ташладим-у, бироқ шеърга шайдолик қолди, адабиётга бир умрга ошнолик қолди. Бу ҳам менинг бахтим. Бунда Абдулла Қаҳҳор шахсиятининг ҳам таъсири бор.

Бир кун Учқун Назаров мени Дўрмонга, Абдулла аканинг олиб борди. Уша кезлари унинг «Одамлар» деган ҳикояси талабчан устозларнинг назарига тушган, «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиқиб, катта шов-шувга сабаб бўлган эди. Учқун олдин ҳам бу хонадонга бир неча марта келган ва анча таптормас бўлиб қолган экан. Эшонга қўйилган стол атрофида Абдулла ака билан у пайтда менга нотаниш утла олим ўтиришарди. Адабиёт ва санъат ҳақида, фан оламидаги муаммолар ҳақида мароқли суҳбат кетди. Мен бир четда жимгина қулоқ солиб ўтирдим. Биз Дўрмондан кечга яқин қайтдик. Қалбим аллақандай сурурга тўла, тамоман бошқа одам бўлиб қолгандай эдим назаримда...

Шундан кейин бу қутлуғ даргоҳда бир неча марта бўлдим. Абдулла аканинг бирон марта ҳам ёлғиз ўтирганини кўрмаганман. Ҳар гал ё олимлар, ё езувчилар билан бўлаётган антиқа гурунг устидан чиқардик. Ўзим у киши билан ҳеч қачон яккама-якка суҳбатлашмаганман. Ичим тўла гап бўлса ҳам, бирор нарсани сўрашга ёки луқма ташлашга журъат қилолмасдим. Хом гапириб қўйиб, мулзам бўлиб қолишдан қўрқардим.

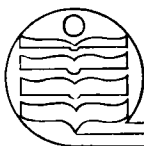
Абдулла ака одатда шошмасдан, сўзларни териб, паст товуш билан гапирарди. У кишининг қаттиқ гапирганини ёки хоҳоллаб қулганини сира эшитган эмасман. Аммо кўзларида дунёнинг «тагига етган» одамларникига хос аллақандай бир сермаъно табассум ҳамимида жилва қилиб турарди.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан Навоий театрида ўтказилган юбилей кечаси, сўнг Дўрмонда дўстлар жам бўлган илиқ куз оқшоми сира кўз олдимдан кетмайди. Ушанда адибнинг энг яқин биродарлари ва жуда кўп ёшлар тўпланган эди...

Орадан кўп ўтмай, Абдулла аканинг соғлиғи ёмонлашди. 1968 йилнинг эрта кўклами эди. Учқун Назаров билан у кишини кўргани касалхонага бордик. Кибриё опа одатдагидеки, палатада ҳам бирга эдилар. Гапдан гап чиқиб, опа соҳамизга алоқадор ташкилотнинг ўша пайтдаги раҳбарларидан бўлган бир одамни сўраб қолдилар. Учқун уни Болтиқ бўйига, аллақандай йиғилишга кетганини айтди. Каравотда оппоқ пар болишга суйниб ўтирган Абдулла ака: «Хумга йўталиб келар экан-да», деб қўйди. Биз бемор ҳузурда эканлигимизни ҳам унутиб, хоҳоллаб қулиб юбордик. Чунки бу ибора ўша одамга, узукка кўз қўйгандай, ниҳоятда мос тушар эди. Адиб асарларининг тили нечоғлик маҳорат билан ишлангани ҳақидаку гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бу барчага маълум ҳақиқат. Аммо биз шу тобда оддий темирчининг сўз заргари даражасига кўтарилган фарзанди кундалик ҳаётда — оддий муомалада ҳам, воқеа-ҳодисаларга муносабатда ҳам нақадар толқир, зукко эканлигига яна бир қарра шохид бўлиб турган эдик.

Шу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг фақат адабиётнинг жонқуяри эмас, балки турмушимиздаги жамики нуқсонлар — ёлғончилик, кўзбўямачилик, порахўрлик, дабдабозлик ва ўринсиз қарсақбозликнинг ашаддий душмани бўлганлигини эслаб ўтиш жоиздир. Мен бундан қарийб чорак асрлар бурун адибнинг порахўрликни аёвсизи фош этувчи «Тобутдан товуш» пьесаси асосида Ҳамза театри тайёрлаган спектакль премьерасини кўрганман. Спектакль бир неча маротаба қўйилди, холос. Унинг шундан кейинги қисмати кўпчиликка маълум. Бинобарин, бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтирмайман. Ҳамма нарсанинг олий ҳаками — вақт, дейишади. Вақт эса умр бўйи эл-юрт дарди билан яшаган адибнинг ҳақлигини рўй-рост исбот этди.

Абдулла Қаҳҳор ана шундоқ — улкан ёзувчи, этиқоди пок коммунист, номусли ва ориятли Инсон сифатида хотирамизга абадий муҳрланиб қолган.

«БОШСИЗ ОДАМ»НИНГ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Маълумки, А. Қаҳҳорнинг илк тўпламлари «Қотилнинг туғилиши» билан «Олам яшарадир» 1933 йилда Бокуда лотин алифбесига босилиб чиқди. Бу тўпламга ёзувчининг 12 ҳикояси киритилган эди. А. Қаҳҳор ўз ижодига юксак талабчанлик билан ёндашганлиги тўғрисида улардан фақат «Бошсиз одам» ҳикоясини кейинги мажмуаларига киритди. Бунинг сабабини ёзувчининг ўзи шундай изоҳлайди:

«Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарларим тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойиқ кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирдининг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан бўлди. «Бошсиз одам» бундан мустасно. Чунки ҳикояда мен образ яратишга интиланман ва бунга маълум даражада эришганман. Шунинг учун дастлабки ҳикояларимдан шуни киргиздим¹».

Бу Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ижодига нақадар катта масъулият билан ёндашганидан далолат беради. Орадан ўн йил ўтиб чиқарилган 6 томлик «Асарлар»нинг 1-томига эса ёзувчи бутун умри давомида ёзган юзга яқин ҳикояларидан атиги 38 тасини киритган.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг таъкидлашича, «қалб ҳарорати билан илитилмаган, дардсиз, эҳтироссиз ёзилган совуқ асарларга мутлақо қарши эди. Мана шу қаршилик туйғуси унинг илҳом билан ёзилган илк ҳикояларидан «Бошсиз одам» устида жиддий иш олиб боришга ундади.

Ҳикоянинг «Олам яшарадир» тўпламига кирган нусхаси (1933 йил) билан адиб асарлари 3 томлиги (1957 йил) ва 6 томлиги (1967 йил)даги нусхаларини солиштириб кўрсак, улар орасида ер билан осмонча фарқ борлигини сезамиз. Бу фарқ биринчи галда ёзувчининг сўзни тежашида кўринади. Муаллиф ҳикоянинг биринчи вариантда 964 та сўз ишлатган бўлса, 1957 йилги иккинчи нашрида 718, 1967 йилги учинчисида эса 716 та сўз қолган. Моҳир санъаткор 250 га яқин сўзни «сиқиб чиқариш» ҳисобига ҳикояда катта сифат ўзгаришига эришган.

Шу ерда ёзувчининг назарига тушган шогирдларидан Шукур Холмирозавнинг А. Қаҳҳор услубини аниқ белгилашга кўмаклашадиган куйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Абдулла ака гоят камгал, гоят нуктадон, ҳар бир гапи баъзан ҳикмат қувватига эга бўлган, эзма одамларни жинидан ҳам ёмон кўрадиган киши бўлганлар» («Ешлик» ж., 3, 1987). Мана шу «гоят камгаплиги санъаткорнинг ижодий услубига ҳам ижобий таъсир этганлигини барча ҳикоялари, хусусан, «Бошсиз одам» тўла кўрсатиб турибди. Зеро, «Кўп сўз ёлгоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади» деган эди А. Қаҳҳорнинг ўзи.

Ёзувчи ҳикоянинг дастлабки вариантыда Фаҳридинга шундай характеристика беради: «Фаҳридинда бир одат бор: биров қандай зарур ишни сўрамасин, ҳамма вақт у орқасида қизиқ бир воқеа бўлиб тургандек орқасига қараб туриб ё «билмайман» дейди ёки «дадам биладилар», деб жавоб беради. Нисобувига ҳам шундай орқасига қараб туриб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!»

Кейинги нашрда автор бу маълумотдан ортиқча ҳисобланган 24 та сўзни чиқариб ташлади. Бунинг эвазига ҳикояни, хусусан, қаҳрамон характери тасвирини ниҳоятда ихчамлаштирди, қирраларини бўрттирди, уларга аниқлик киритди: «Фаҳридин осилиб турган қалин лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!»

Кўринадики, юқоридаги таърифда айтиб бериш кучли, тузатилганида эса кўрсатиш. Бу ҳақиқий санъаткорона фазилатдир.

Меҳри касалхонада узоқ ётиб қолгач, Нисобуви Фаҳридинга бирор марта бориб «қалайсан» деб келмаганлигини айтиб, койийди. Биринчи нусхада Фаҳридин гўё ўзи ҳам шуни ўйлаб юрган-у, ишдан қўли бўшамаётгандек таассурот қолдиради:

«— Ахир бормайман деганим йўқ-ку!»

Аслида унинг инон-ихтиёри бутунлай отасининг кўлида, унинг кўрсатмасисиз бир қадам ҳам босолмас, ақли етмасди. Фаҳридиндаги ушбу иллатни бўрттириб кўрсатиш ниятида ёзувчи кейинги нусхани шундай тузатади:

«Нисобуви бир куни куёвини койиди:

— Фаҳридин, бир мартаба бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими?

Фаҳридин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар, — деди».

Фаҳридин характери ни ўта ярқиратиб, кўримли қилиб юборган ўртадаги ибора («Фаҳридин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан») илк нусхада умуман йўқ. Бу тузатиш шу

¹ А. Қаҳҳор. Асарлар. 6-том, Т., 1971, 325-6. (Бундан кейинги кўчирмалар ҳам шу манбадан олинди.)

қадар ўринли тушганки, китобхон ундан Фахриддиннинг ўта лоқайд, бемаъни, дадасидан ўзгани тан олмайдиган ва танимайдиган бепаросат шахс эканлигини яққол кўрсатиб туради.

Ҳикоянинг илгариги нусхасида Фахриддиннинг касалхонага Меҳрини кўришга бориши, унинг ҳолати, ҳаракати, қилиқлари ўқувчига хийла эриш туйилади. Айниқса, Меҳридан боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳам ажабланмаслиги, кейин эса бекордан бекорга кула бошлаши мантиққа мутлақо тўғри келмасди.

«Фахриддин кирганда Меҳри уйқуда экан. У секин ёнига борди.

— Э, хўй!.. Яхшимисан... Хўй!

Меҳри уйғонди ва секин:

— Келинг... — деди.

— Яхшимисан... Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Дадам бориб кўриб келгин дедилар.

— Кундан кун баттар бўлган эдим... олиб ташлашди... Нақ ўла ёздим.

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ...

— Майли-и-и, — деди Фахриддин чўзиб.

Кейин нимагадир у кула бошлади. Хотин «касални тинчсизлантирасиз» деб уни чиқариб юборди».

Аввало, бу ердаги услубий ғализликлар, иборалар ҳамда тиниш белгиларнинг ортиқчалигидан ташқари вазиятнинг ўзи ишонарсиз чизилган, хулосаси ҳам бўш, Фахриддиннинг касалхонадан чиқариб юборилиши билан тугаши ҳеч қандай ғоявий-эстетик вазифа бажармаган.

Биринчи нусхада Нисобуви ва Меҳриларнинг тақдири қандай тугаганлиги номаълум бўлиб қолган. Кейинги нусхада ёзувчи қуйидаги хулосани киритади: «Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисобуви иккала қизи билан номаълум томонга бош олиб кетди». Умуман, ҳар иккала нусхада ҳам хулоса заиф чиққан. Автор охириги тузатишда ушбу қусурларнинг барчасига узил-кесил барҳам беради.

Фахриддин ҳар қанча ландавур, фаҳм-фаросатсиз, отасининг чизган чизигидан чиқмайди деган йигит бўлганда ҳам бунчалик анойи бўлиши, яъни боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳам ажабланмаслиги кишини мутлақо ишонтирмайди. А. Қаҳҳор буни тушуниб етган ва жиддий таҳрир қилган. Кейинги нусхаларда Фахриддин боланинг боши йўқлигини эшитиб ҳайратланади, аммо неғалигига ақли етмайди.

«— Йел!.. — деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб, — боланинг ҳам боши бўлмайди!.. Дадамдан сўрай-чи...»

Бу ерда автор бир ўқ билан икки қуёни урган: ҳам боланинг боши йўқ, ҳам Фахриддиннинг ўзи бошсиз. Кўринадики, бирон ўринда ёзувчи қаҳрамонига очиқ муносабат билдирмайди. Аммо сўзларнинг танланиши, деталларнинг ўринли ишлатилиши Фахриддин характери ни бўрттириб юборган. Ҳикоянинг биринчи нашри хотиннинг (бу сўз 1957 йилги нусхада «сестра», 1967 йилгисид «ҳамшира» деб тузатишган) «касални тинчсизлантирасиз» (аслида бу сўз ҳам ўзбекча эмас) деб Фахриддинни чиқариб юбориши билан тугаши ўқувчини қониқтирмасди. Шуни назарда тутган адиб кейинги вариантни қуйидагича тузатади:

«Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

— Касални толиқтириб қўясиз (мана бу энди чинакам ўзбекча сўз — Й. С.), бас! — деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисобуви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди».

Қаёққа? Нима учун? Жавобнинг ҳолати йўқ (айни пайтда «номаълум томонга» деб таъкидлашнинг ҳам). Зийрак китобхон сезиб турибдики, аёлларнинг бу хонадондан бош олиб чиқиб кетишлари мутеликка, қадрнинг топталишига ўзига хос бир исбанди.

Ёзувчининг уста Абдурахмон, Нисобуви ва Меҳри характерининг тиниқлашуви устида олиб борган кузатишлари ҳам ибратлидир. Илк нусхада уста Абдурахмон ҳали Нисобувига уйланмай туриб у билан гаплашади ва гўё ўзига савол беради: «Булар учун алоҳида қозон кўярмидинг». Кейинги нусхада эса уста Абдурахмонга шу гапни совчи айтади: «Булар учун алоҳида қозон осилармиди». Мана шу гап халқ тили тушунчасига кўпроқ мос келади. Чунки қозон ўчоққа қўйилмайди, осилади. Қумғон бўлса бошқа гап.

Маълумки, Меҳри уста Абдурахмоннинг тазийқи билан Фахриддинга олиб берилади. Бу ишга Нисобуви ҳам, Меҳри ҳам қарши, аммо очиқ норозилик билдиролмайдилар. Биринчи нусхада Меҳрининг норозилиги охиригача изчил бормайди. Ёзувчи бу ҳақда шундай ахборот беради: «Ахйри ўзлари битиши шекиллик гаплар бир жойдан чиқа бошлади. Рўйхат шўъбасида бўлса Фахриддин «хоҳлайман» деган бўлса, Меҳри «жуда хоҳлайман» деди.» Шунингдек, Меҳри ҳомиласини йўқотиш учун онасига тажрибали хотинлардек «Мени кўққисдан қаттиқ кўрқитинг» деб маслаҳат бериши ҳам эриш туйилади.

Нисобувининг характери ва муносабати ҳам тебраниб туради. Даставвал Нисобуви Меҳрининг Фахриддинга унашишга қатъиян норози эди, аммо очиқ айтолмайди. Кези келганда кўни-қўшиларга:

«— Фахриддин ношуд йигит, бир қамчи бор... 22 га кирди. Ҳалигача битта тешани ўтга солиб бировнинг ярим тангасини ололмайди. Худо кўрсатмасин, отаси ўлиб қолса ҳаммамиз оч қоламиз. Мен у қизимга муносиб эмас демайман, хотин олишга номуносиб дейман...» дейди, аммо кейин айтган гапларидан тонади. Гарчи ушбу парча Фахриддин характерини очишга бир қадар ёрдам берса-да, ҳикоянинг умумий организмда ортиқча эканлиги сезилади. Ушбу сабабларга кўра автор охириги нусхада юқоридаги парчалардан бутунлай воз кечади.

Кўринадики, бу илк ҳикоядаёқ Абдулла Қаҳҳорнинг нодир таланти янги қирралари бутун бўйбаста билан намоён бўлган. У бу қирраларни тагин ҳам ўткирлаштириш устида тинмай иш олиб бораверди. Биргина «Бошсиз одам» ҳикоясини таҳрир этиш жараёнининг ўзи ёзувчининг улкан санъаткорлик йўлидаги жиддий машаққатларидан яққол далолат бериб турибди.

Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
филология фанлари кандидати, доцент

ТАРИХ—АВЛОДЛАР ТАҚДИРИДА

Ўзбек халқининг ҳам Совет Иттифоқидаги бошқа халқлар каби қадимий ва юксак маданияти бор. Уни ўрганиш айниқса Совет ҳокимияти йилларида кучайди. Янги тузум шароитида ўзбек халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти ҳар томонлама ўсиши, камол топиши учун кулай имкониятлар яратилди. Ўзбек Совет тарихчилари, адабиётшунослари, санъатшунослари, хуллас, барча жамиятшуносларимиз кўлга киритган ютуқлар катта. Бизнинг ана шу ютуқларимизни кўролмайдиганлар ҳам бор. Ғарбда халқаро империализмнинг буюртмаси билан иш тутаетган А. А. Бенингсен, П. Шольен, С. Э. Уимбиш, Х. С. Уотсон, С. Уайт, Ф. Гольчевски, Денис Пайкс, М. Б. Олкот каби «советшунослар Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиёти ва маданияти ҳақида, КПСС ва Совет ҳукуматининг ленинча миллий сиёсати ҳақида турли бўҳтон ва уйдирмалар тўқишдан тинмаяптилар.

Шу аснода КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачевнинг КПСС Марказий Комитетида оммавий ахборот ва пропаганда воситаларининг раҳбарлари билан учрашувда айтган мана бу сўзларини келтириш ўринлидир: «Тарихда ҳам, адабиётда ҳам унутилган номлар, ок доғлар бўлмаслиги кераклигига кўшиламан. Акс ҳолда тарих ҳам, адабиёт ҳам бўлмай, сунъий, тутуруксиз конструкциялар қолади».

Кўҳна тарихимиз ва маданиятимизни ревизия қилишга ҳаракат қилувчи «советшунослар» жавобсиз қолмаслиги керак. Жамиятшуно олимларимиз тарихимизнинг, маданият тарихимизнинг кам ўрганилган ёки айрим баҳсларга сабаб бўлаётган даврлари ва масалаларини чуқур ўрганиш асосида, илмий-ғоявий жиҳатдан юксак асарлар яратиш билан муҳолифдаримизга муносиб жавоб беришлари лозим.

Қуйида ёзувчи Шодмонбек Отабоевнинг таниқли шарқшуно олим, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг бўлим мудирини Бўрибой Аҳмедов билан қилган суҳбатини ўқийсиз.

— Бўрибой ака, суҳбатимизда ҳозирги ошкоралик принципига таянган ҳолда қамровни кенгроқ олаверсак. Назаримда, кунгилда гурунгобоп фикр-туйғулар анча тўпланиб қолди. Аввало, аънавийроқ бўлсада, Сизга шундай савол бермоқчиман: тарих нима ўзи! Сизнингча, тарих қандай бўлиши керак! Бир қарашда жун туюлувчи бу саволларни бежиз бераётганим йўқ: гоҳо тарихнинг холис-объективлиги унутиб қўйилади, воқеа-ҳодисалар олдиндан кўзланган маълум бир мақсад йўлида «тўқиб-бичилади»...

— Тарих аслида «таърих» (хронограмма, яъни бўлиб ўтган воқеалар қайди) сўзидан олинган. Тарих кишилик жамиятининг конкрет тараққиёт йўлини «Ҳар тарафлама ва зиддиятли бўлган ягона, қонуниятли бир жараён тарзида» (В. И. Ленин) ўрганувчи фан сифатида ижтимоий фанлар (сиёсий иқтисод, фалсафа, адабиёт, ҳуқуқшунослик, санъатшунослик ва бошқалар) системасида муҳим ўрин тутаети ва ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига хизмат қилади. Кишилик жамиятининг тараққиёт жараёни объектив характерга эга бўлиб, у ишлаб чиқариш кучларининг қай даражада бўлиши, ишлаб чиқариш муносабатлари ва уларга хос усткурма (сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадий, фалсафий ва диний қарашлар, шуларга мувофиқ муассаса ва ташкилотлар), жуғрофий муҳит, аҳолининг кўп ёки оз бўлиши, халқларнинг ўзаро муносабатлари, синфий кураш каби омиллар таъсирида ривожланади.

Хуллас, тарих фани, бошқа ижтимоий фанлар билан бирга, кишилик жамиятининг тараққиёт жараёни қандай кечганини ўрганувчи фандир. Бу жараён кимнингдир хоҳиши ёки ихтиёри билан кечмайди, тарихнинг ўз тараққиёт қонунияти бор. Тарих фани инсон пайдо бўлгандан бери ўтган ҳамма даврга: ибтидоий жамоа тузумига ҳам, қўлдорлик жамиятига ҳам, феодализмга ҳам, капитализмга ҳам тааллуқлидир. Узоқ ўтмишда бўлиб ўтган бирон ижтимоий ёки сиёсий воқеани ўрганганда унга объектив ёндошмоқ зарур, уни ишончли манбалар асосида, синчиклаб текширилган далилларга таянган ҳолда ўрганиш лозим: «... аниқ ва шубҳасиз фактлардан шундай пойдевор қуришга ҳаракат қилмоқ керакки, — деб айтган эди В. И. Ленин, — унга таяниш мумкин бўлсин...»

«Тарихнинг холислиги, объективлиги унутиб қўйилиши» хусусидаги гапларингизга келсак, афсуски, бундай ҳоллар учраб турибди. Буни биз баъзан ўтмишда ўтган тарихий шахслар фаолиятига, айрим ижтимоий ҳодисаларга бир томонлама баҳо бериш ҳолларида кўраимиз. Шу ўринда В. И. Лениннинг «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган хизматлари ҳақида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар битганларга қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганларига қараб ҳукм чиқарилади», деган кўрсатмасини унутмаслик керак. Тарихда ўтган айрим улўф шахслар фаолиятидан келиб чиқиб, катта-катта даврлар тарихига соя туширмаслик керак. Биринчидан, тарих тараққиёти халқ оммасининг фаолияти билан боғлиқдир; иккинчидан, ҳар қандай шахснинг ижтимоий-сиёсий фаолияти бир текисда кечмайди. Катта ижобий ишлар билан бир қаторда у баъзан жиддий хатоликларга ҳам йўл қўйиши мумкин. Синфий жамият шароитида эса

унинг фаолияти ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатлари доирасида кечади. Тарихда ўтган шахслар фаолиятига баҳо берганда ана шу омиллари ҳисобга олмастик айрим бирёқламалик ва чалкашликларга сабаб бўлиши мумкин. Тарихни, тарихий воқеаларни сохталаштириш ҳолларини буржуа тарихчиларнинг китобларида, айниқса, бутун социалистик тузумимизга тош отаётган Фарбдаги «советшунос» олимларнинг «тадқиқот»ларида кўпроқ учратамиз.

— Биз мактабларда адабиётнинг ўқитилиши ҳақида ташвишланиб гапиря бошладик. Хўш, тарих қандай ўқитилапти! Очиғини айтганда, ўрта мактабларда тарихнинг ўқитилиши талабга жавоб бермайди. Маълум тоифа ёшлар ўртасида кенг тарқалган маънавий қашшоқлик, молпарастлик, худбинлик, катта бир мақсад-этикоднинг йўқлиги каби қатор иллатларнинг бир учи ана шу камчиликка келиб тақалмасмикин! Мен ўтмиш маданий меросимизга (бу ҳақда яна гаплашамиз) муносабат, ёшларни ана шу меросга ҳурмат-этикод руҳида тарбиялаш, бир сўз билан айтганда, тарихнинг тарбиявий аҳамиятини назарда тутяпман.

— Фикримча, Сиз Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш масаласини назарда тутяётган бўлсангиз керак. Ҳақиқатан ҳам, мактабларда ва олий ўқув юртларида Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш иши қониқарли эмас. Биринчидан, бу предметга ажратилган соат жуда кам. Агар янглишмасам олий ўқув юртларида Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишга бор-йўғи 84 соат ажратилган. Ўз-ўзидан кўришиб турибдики, бу катта тарихимизни ўрганиш учун мутлақо камлик қилади. Иккинчидан, мавжуд дарсликларнинг сифати ҳам ҳали талаб даражасида деб бўлмайди. Бу хусусда ўтган йили октябрда Москвада ижтимоий фанлар кафедралари мудирларининг Бутуниттифоқ кенгашида ҳам сўз юритилди. Ўқув-тарбия самарадорлигини ошириш ва фан асосларини эгаллаш ишини янада яхшилаш зарур. Бунда ўқув қўлланмаларининг аҳамияти бениҳоя катта. Она тили, адабиёт, физика, математика каби фанлар бўйича маълум қўлланмалар бор, лекин тарих бўйича қўлланмалар деярли йўқ. Ван асосларини пухта эгаллаш учун биргина синфда олинган билим кинофа қилмайди. Синфдан ташқари машғулотлар, масалан, тўгарак ва экскурсияларнинг аҳамияти ҳам каттадир.

Яқинда Марказий телевиденида Сибирда янги қурилган бир шаҳар (номи ёдимдан кўтарилбди) ҳақидаги расуватини томоша қилдим. Уша шаҳарда жойлашган завод директори жуда тўғри гапни айтди. У, «Биз болани касб-ҳунарга боғчадан бошлаб ўргатамиз», деди. Дарҳақиқат, кейинги йилларда болаларга касб-ҳунар танлашда ёрдам бериш иши бирмунча яхшиланди. Бу соҳада Ўзбекистонда ҳам яхшигина тажриба тўпланган. Лекин ёшларни илмга қизиқтириш ҳали яхши йўлга қўйилган деб бўлмайди. Биз инсондаги илмга қизиқишни ҳам иложи борича эртароқ бошлашга ҳаракат қилишимиз керак.

Маълум тоифа ёшлар ўртасида учраб турадиган маънавий қашшоқлик, худбинлик, молпарастлик масаласига келсак, унинг сабабларини фақат мактабдан, олий ўқув юртидан қидириш тўғри бўлмас керак. Оила, ижтимоий муҳит каби омиллари бор. Мен бунинг сабабларини ана шу омиллاردан ҳам қидирган бўлардим.

Ўрта асрлардан қолган илмий ва адабий асарлар араб, форс ва эски ўзбек тилида, араб имлосида битилган. Махсус маълумот ва кўникмага эга бўлмаган одам бу асарлардан тўғридан-тўғри фойдаланолмайди. Лекин, шарқ тиллари, эски имлони ўрганиш истагида бўлган кишига ҳеч ким тўсқинлик қилаётгани йўқ. Бизда Тошкент Давлат университетиде шарқ факультети мавжуд. Бу ерда шарқ тиллари бўйича мутахассислар тайёрланади. Қолаверса, ана шу факультет қошида икки йиллик махсус курс ҳам ишлаб турибди. Унинг эшиклари шарқ тиллари, араб графикасини ўрганишни хоҳловчи ёшлар учун ҳамиша очиқ. Ўз вақтида математика ёки тарих факультетларини тамомланган, шарқ тиллари у ёқда турсин, балки араб графикасини мутлақо билмаган ёшлардан бир қисми ана шу икки йиллик курсга кириб ўқидилар. Улардан баъзилари ҳатто бизнинг институти-мизга ишга келдилар. Тўрт-беш йил ичида араб ёки форс тилини мукаммал эгаллаб олиб, араб имлосида битилган китобларни бемалол ўқийдиган бўлиб қолдилар. Шулардан баъзилари, ҳатто аспирантурани битириб, фан кандидати, фан докторлари бўлишди. Демак, ҳамма гап хоҳишда, кунт ва ҳафсалада.

— Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида келтирилган манқурт ҳақидаги афсонани ҳаяжонсиз эслаш мумкин эмас. Бу афсонанинг жуда катта ибратли маъноси бор. Неча минг йиллик тарихимиз, бой маданий меросимизни ҳаммамиз яхши билмасиз, улардан тўла-тўқис баҳраманд бўлаёلمиз деёлмаймиз. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари ўзингизга яхши аён. Останкино студиясида академик Лихачев билан учрашув бўлди. Академик бир халқаро анжуманда маданияти йўқолиб бораётган миллатларнинг маданиятини сақлаб қолиш ҳақида таклиф киритганини айтган эди, аудитория уни қизгин олқишлади. Дарҳақиқат, таниқли рус олимлари, ёзувчиларининг тарихга, маданий меросга марксча-ленинча нуқтаи назардан холис, объектив ёндошишлари, чинакам ВАТАНПАРВАРЛИГИ, ФИДОЙИЛИГИ биз учун ибратлидир. Қолаверса, КПСС XXVII съезди маданий-маънавий бойликларни қуқур ўзлаштириш муаммосини жуда ҳаётий зарур масалалардан бири сифатида алоҳида таъкидлади: «Миллий ифтихор манбаларига нисбатан бепикандлик ҳолларига кескин партиявий талаб қўйилмоғи керак. Тарих, революция ва уларнинг ёдгорликлари халқ тарбиясининг қудратли манбадир», деган гаплар съезд минбаридан айтилди. Дарҳақиқат, дохий Лениннинг инсоният томонидан яратилган жамми билимларни ўзлаштирилган кишигина коммунист бўла олиши ҳақидаги машҳур ўғити ҳозирги кун учун айниқса актуалдир. Дохийимизнинг ўлмас таълимоти биз учун ҳаммаша дастуриламалдир. Энг қийин, мураккаб дақиқаларда биз унга суянамиз, ундан мадад оламиз.

— Ўзбек халқи ҳам, бошқа халқлар сингари, бой маданий меросга эга. У фаннинг астрономия, математика, медицина, тарих, фалсафа ва адабиёт каби соҳаларини юксак чўққиларга олиб чиқиб, машҳури жаҳон бўлган Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний, Улуғбек, Али Қушчи, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби кўплаб забардаст олимларни етиштирди. Уларнинг бой ва кўпқиррали илмий-адабий мероси атрофлича ўрганилмоқда, асарлари ўзбек ҳамда рус тилларида чоп этилмоқда. Утмишдан қолган маданий ёдгорликларга миллий ифтихор сифатида, ёш авлодни тарбиялашининг муҳим воситаси сифатида қаралмоқда. Аммо бу борада ҳали қилинадиган ишлар кўп... Маданий мероснинг социализм ва коммунизм жамиятини қуришдаги зўр аҳамиятини марксизм-ленинизм классиклари ҳам эътироф

этишган. «Мўйсафид қадимги давр, — деб ёзган эди Ф. Энгельс ўзининг «Анти-Дюринг» асариди, — ҳар қандай шароитда келажак авлодларнинг ҳаммаси учун ғоятда қизиқ давр бўлиб қолади, чунки бу давр энг кейинчалик бўладиган янада юксакроқ тараққиётни ташкил этади». Агар мени цитатабозликда айбламасангиз, яна битта кўчирма келтирсам. В. И. Ленин 1920 йил 2 октябрда ёшларнинг Умумроссия III съездидаги докладыда мана бундай деган эди: «Ёшларга таълим, тарбия ва билим бериш ишини эски жамаиятдан бизга мерос қолган материал асосида олиб бориш керак. Биз эски жамаиятдан мерос қолган билим, ташилот ва муассасаларнинг ҳаммасидан, кишиларнинг куч ва восита записидан фойдаланиш йўли билангина коммунизм қура оламиз».

Тўғри, ўтмишдан қолган асарлар кўпинча ҳукмрон синфнинг буюртмаси билан ёзилган, ўша синфнинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилади, лекин узоқ ўтмиш тарихи бўлиб ўтган воқеалар хусусидаги хабарлар, фактик материал фақат ўша асарларнинг шаҳифаларида сақланган. Узоқ ўтмишни ўша асарларсиз ўрганиб бўлмайди. Бу асарларни фақат подшоҳлар, хонлар, беклар ва амалдорлар тарихи, деб қарамаслик керак. Бу асарлар, авваламбор, халқ тарихидир. Шундай бўлгач, иморат учун гишт ва цемент қанчалик зарур бўлса, ўрта асрлар тарихини ўрганиш, уни ёзиш учун бу китоблар шунчалик зарурдир. Бу ерда тадқиқотчи олдига қўйиладиган талаб битта: маданий меросни ўрганиш жараёнида унинг синфий моҳиятини эсдан чиқармаслик, унга танқидий ёндошиш ва илму фан тараққиёти учун нафли томонлардан фойдаланиш лозим.

— Бўрибой ака, энди ўзингиз хизмат қилаётган Шарқшунослик институтидаги бой қўлёзмалар фонди ҳақида гапириб берсангиз. Қўлёзмаларни тўплаш, тавсифлаш ва нашр этиш қандай аҳволда? Ана шу қўлёзмаларни тайёрлаш масаласига тўхталсангиз. Айтишларича, ҳатто шарқшунослик факультетини битирганлар махсус, қўшимча тайёргарликсиз бу қўлёзмаларни ўқий олмас экан.

— Мен хизмат қилаётган институт катта китоб фондига эга. Унда 18 мингга яқин қўлёзма асар, 50 мингга яқин тошбосма ва босма китоб, 365 минг атрофида турли-туман юридик ҳужжат сақланади. Қўлёзма асарлар IX—XX асрлар орасида ёзилган бўлиб, фаннинг кўпгина соҳалари: астрономия, тарих, география, тилшунослик, математика, фалсафа, медицина ва бошқа соҳаларни ўз ичига олади. Улар араб, форс, туркий ва бошқа тилларда ёзилган.

Қўлёзма ва тошбосма китобларни тўплаш ва сақлаш ишига катта аҳамият берилляпти. Ҳар йили, мунтазам равишда аҳолидан эски китобларни сотиб олиш учун илмий экспедициялар ташкил қилинляпти. Бу мақсад учун давлатимиз саҳийлик билан маблағ ажратаётганини мумнуният билан қайд этаман.

Қўлёзма асарларни илмий тавсифлаш, уларнинг каталогларини чоп қилиш иши бирмунча яхши йўлга қўйилган, лекин уларни чуқур ўрганиш, муҳимларини ўзбек ва рус тилларига таржима қилиб, зарур изоҳлар билан нашр этиш ишини қоникарли деб бўлмайди. Жуда кўп зарур ва қимматли асарлар қўлёзмалигича қолиб келмоқда, уларни яхши биладиган мутахассислар жуда оз. Тўғри, шарқ факультетини битириб келаётганлар қўлёзма асарларни бирдан ўқиб кетолмаяптилар. Бунга кўп йиллик қаттиқ меҳнат билангина эришяптилар. Нимагадир олий ўқув юрларининг филология факультетларида шарқ тиллари яхши ўқитилмаяпти. Ваҳоланки, араб ва форс тиллари математика факультетида ҳам ўқитилса яхши бўларди. Ана шунда фондимизда сақланаётган аниқ фанларга эга жуда кўп ноёб ва қимматли асарларни ҳам таржима қилиб, халққа етказиш имкониятига эга бўлардик. Қисқаси, олий ўқув юрларида араб, форс ва туркий тиллардаги эски қўлёзма асарларни яхши биладиган манбашуносларни етиштириш ишига жиддийроқ эътибор берилиши зарур. Мамлакатимизнинг шарқ давлатлари билан иқтисодий, маданий алоқалари йил сайин кенгайиб бораётганини эътиборга олсак, Шарқ тилларини, умуман Шарқни яхши биладиган мутахассис кадрлар етиштириш иши давлат аҳамиятига эга эканлиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

— Модомики, маданий меросни чуқур ўрганиш, нашр этиш, ундан баҳрамандлик ҳали кўнгилдагидек эмас экан, унда қўлланма ёки хрестоматик аҳамиятга эга айрим нодир асарларнинг жуда кам миқдорда чоп этилаётганига нима дейсиз? Масалан, «Бобирнома»ни олайлик. Бу асар кейинги 30—35 йил мобайнида чекланган тиражда атиги уч марта нашр этилди. Шу сабабли ҳозир «Бобирнома»ни топиш амри маҳол. Ахир, нашриётлар, ҳатто «Медицина», «Ўзбекистон» нашриётлари ҳам айрим ёзувчиларнинг саргузашт, олди-қочди асарларини бир неча юз минглаб нусхада босиб чиқармоқда-ку! Айтмоқчиман-ки, чоп этиш имконияти бор. Демак, кўп нарса ўзимизга боғлиқ...

— Фикрингизга қўшиламан. Яқин 10—15 йил илгари таржима қилиниб, чоп этилган тарихий асарлар ҳозир тахчил бўлиб қолди. Ваҳоланки, бундай асарларга бўлган талаб тобора ошиб бораляпти. Шундай асарлар, биринчидан, тарихчи ва адабиётшунос олимлар учун манба сифатида жуда ҳам зарур, қолаверса, тарихий асарларни кенг китобхонлар оммаси суйиб ўқийди, чунки бу асарлар ота-боболар тарихидир. Халқимизнинг узоқ ўтмишда, разолат ва феодал зулм ҳукм сурган ўша замонларда қандай кун кечирганлигини фақат шундай асарларни ўқибгина яхшироқ билиб олиш мумкин.

Энди, «Бобирнома», «Абдулланом» сингари тарихий асарлар тез орада библиографик жиҳатдан танқис бўлиб қолмаслиги учун, биринчидан, нашр этилаётган ёдгорликларнинг нусхасини кўпайтириш лозим. Иккинчидан, бундай асарларни нашр этишда фақат «Фан» нашриётигагина қараб турмасдан, Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат, «Ўзбекистон» ҳамда «Ўқитувчи» нашриётларининг имкониятларидан ҳам фойдаланилса ёмон бўлмас эди. Бу нашриётларнинг имкониятлари катта, тарихий ва адабий ёдгорликларни чоп этишда тажрибалари ҳам бор. Масалан, Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти кейинги йилларда Авфийнинг «Жоми ул-ҳикоят», Зайниддин Восифийнинг «Нодир воқеалар», Низоми Арузи Самарқандийнинг «Чор мақола», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро», Мунис — Огаҳийнинг тарихий асарини босиб чиқариб хайрли иш қилган эди.

«Бобирнома»га келсак, у шак-шубҳасиз зўр илмий қимматга эга бўлган асар, Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда бош манба ўрнини ўтовчи асарлар қаторидан жой олган. Шунинг учун ҳам ўтган асрда Россия, Франция, Германия, Англияда унинг матни немисча ва инглизча таржимада нашр этилди. Маълумотингиз учун яна шуни ҳам айтмоқчиманки, яқинда «Бобирнома»нинг французча наشري Парижда ва дарий тилига ағдарилган таржимаси Кобулда нашр қилинди.

— Яқинда бир ёзувчи ўртоғимнинг уйида қўлдан-қўлга ўтавериб титилиб кетган бир китобга кўзим тушиб қолди. Бу Сизнинг бундан кўп йиллар муқаддам чоп этилган ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақидаги рисолагиз экан. Айтинг-чи, ана шу мавзунинг ўрганиш ҳозир қандай аҳволда!

— Тўғриси айтганда, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихини яратиш устида ҳам кам иш олиб боряпмиз. Тўғри, бир вақтлар бу муҳим илмий масаланинг айрим томонларига бағишланган баъзи китоб ва мақолалар чоп этилган. Мен бу ўринда А. Ю. Якубовскийнинг 1941 йили эълон қилинган «Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида» деб номланган кичик рисоласини, А. А. Семёновнинг 1954 йили эълон қилинган «Шайбоний ўзбекларининг келиб чиқиши ва таркиби хусусида» деган мақоласини, ўзимнинг «Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан» (1962 й) ва «Кўчманчи ўзбеклар давлати» (1965 й) номли китобларини, Б. Х. Кормашеванинг «Тожикистон ва Ўзбекистон жанубий районларининг этник тарихидан очерклар» (1976 й) китобини, К. Шониёвнинг «Ўзбеки — карлуки» (1964 й) монографиясини назарда тутаяпман. Шубҳасиз, бу асарларнинг аҳамияти катта, албатта. Лекин, уларнинг биронтаси ҳам бу муҳим илмий масалани тўла ҳал қилиб беролмайди. Бунинг учун ҳали жуда кўп ишлашга тўғри келади. Ишни биринчи навбатда бу масалага дахлдор мутахассислар: хорижий тилларни яхши биладиган, ўша тилларда ёзилган кўл ёзма асарларни яхши ўқий оладиган ва тушунадиган манбашунослар, археологлар, географлар, тилшунослар ҳамда фольклорчилардан иборат мустақил бир илмий коллектив тўплашдан бошламоқ керак; сўнгра уни системага солиш, материал тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш зарур. Бундан саккиз йил чамаси аввал республика Фанлар академиясида, унинг вице-президенти Эркин Юсупов раҳбарлигида ўзбек халқининг этник тарихини яратиш хусусида яхшигина бир мажлис бўлиб, баъзи режалар тузилган эди. Тўғри, мазкур масалага оид материалларни ўз ичига олган бир неча илмий тўплам чиқариш режалаштирилди. Ана шундай тўпламлардан бири ҳозир босилиб ҳам чиқди (1986 й). Араб, форс ва туркий тилларда X—XIX — асрларда битилган асарлардан сайлаб олинган яна бир тўплам («Ўрта ва Марказий Осиё тарихи бўйича материаллар» деб аталади; рус тилида, 30,0 босма табок) Шарқшунослик институтида тайёрланди. Манбалардан этник материалларни жамлаб, яна битта тўплам тузиш фикридамиз. Бундан ташқари археологлар, тарихчилар ҳамда тилшунослар билан бирга масаланинг илмий ҳамда назарий томонлари ўрганилмоқда (бу ишга ЎзССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Аҳмадали Асқаров мутасадди этиб тайинланган). Фикримча, ҳозир ўзбек халқининг этник тарихини яратиш имконияти бор, лекин ишнинг бориши кўнглидагидек эмас. Бу ишга мутасадди бўлган ўртоқларнинг масалага янада жиддийроқ қарashi талаб қилинади.

— Сизнингча, ҳозир тарихчи ва шарқшунослар олдида турган энг долзарб вазифалар, муаммолар нималардан иборат!

— Тарихчи ва шарқшунос олимлар, умуман жамиятшунослик фани вакиллари олдида турган долзарб вазифалар партиязимнинг XXVII съезида, яқинда Москвада бўлиб ўтган ижтимоий фанлар кафедралари мудирларининг Бутуниттифоқ Кенгашида, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг III пленумида белгилаб берилган. Биз ўрта асрлар тарихи билан шугулланувчи олимлар ўтмишни объектив тарзда ўрганиш зарурлигини доимо эсда тутишимиз, узоқ ўтмишда бўлиб ўтган воқеаларни асл манбалардан олинган ҳақиқий, тўғри фактлар асосида, марксизм-ленинизм позициясида туриб ўрганишимиз лозим. Бунинг учун кўл ёзма манбаларни ўрганиш ва уларнинг энг муҳим, энг зарурларини тегишли изоҳлар билан ўзбек ва рус тилларида нашр этиш ишини йўлга қўймоқ лозим. Шарқ ва Ғарб тилларини яхши билган, кўл ёзма асарларни яхши ўқий оладиган мутахассисларни етиштириш ишига алоҳида эътибор беришимиз керак. Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг III пленумида «ЎзССР тарихи»нинг 1967 йили чоп этилган учинчи нашри, айниқса, унинг иккинчи ва учинчи жилдларининг айрим қисмлари қаттиқ танқид қилинди. Ҳозир «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг саккиз жилдлик янги нашрини тайёрлаш устида иш бошланган. Унинг хато ва камчиликлардан холи ҳамда юксак илмий-ғоявий даражада бўлиши кўп жиҳатдан муаллифлар коллективи ҳамда ҳар бир жилдга мутасадди бўлган раҳбар ўртоқларнинг профессионал маҳоратига боғлиқ. Лекин ачинарлиси шуки, айрим ҳолларда ҳақиқий билимдон кура юксак унвон ва мансаб кўпроқ эътибор олинади, баъзида ҳақиқий билимдон кишилар бир вақтлар академик бўлиб олган ўртоқларнинг соясида қолиб кетяпти. Бундай практикадан воз кечадиган вақт келмадимикан?

Тарихчи ва шарқшунослар олдида турган яна бир долзарб вазифа, фикримча, Ўрта Осиёда бўлиб ўтган халқ ҳаракатларини ўрганиш ва бу ҳақда яхши асарлар ёзиш, ўзбек халқининг этник тарихини яратиш, Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон халқларининг хорижий Шарқ халқлари, улуғ рус халқи билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари тарихини чуқур ўрганиш ва яратишдан иборат.

— Тарих фан ва санъатнинг қайси соҳалари билан яқиндан алоқада бўлиши керак! Сиз, ёзувчилар, умуман адабиёт ва санъат аҳли билан кўпдан буён ҳамкорлик қилиб келасиз. Ана шу мулоқотларингиз ҳақида гапириб берсангиз.

— Авваламбор, тарихдан бошқа ижтимоий фанлар таркибига кирган барча фанлар (фалсафа, адабиёт, сиёсий иқтисод, санъатшунослик, ҳуқуқшунослик) ўз ўрнида тарихий фан ҳисобланади, чунки улар ҳам «...кишиларнинг ҳаёт шароитини, ижтимоий муносабатларни, ҳуқуқ ва давлат шакллари ҳамда уларнинг фалсафа, дин, санъат ва шу каби идеал устқурмасини тарихий изчилликда ва ҳозирги ҳолатида ўрганади». (Ф. Энгельс). Шу боисдан бу фанлар бир-бирига яқин, чамбарчас боғлиқ. Шундай бўлган тарихчи адабиёт, фалсафа, сиёсий иқтисод, ҳуқуқшунослик ва санъатшунослик фанларидан маълум даражада хабардор бўлиши лозим. Ўз навбатида адабиётчи, файласуф, ҳуқуқшунос ва санъатшунос ҳам тарих фанини яхши билиши зарур. Бусиз камолотга эришиш қийин. Менинг адабиётчилар, файласуфлар ва санъатшунослар билан яқиндан мулоқотда бўлишимнинг сабаби ҳам ана шунда. Ёзувчилар орасида тарихий мавзуга қизиқадиганлари бор: бизга ишлари тушиб туради, бiron нарсани сўраб, аниқлаштириб олгилари келади. Табиий, маънавий эҳтиёж тўфайли юзага келадиган бундай мулоқот кўпинча ҳар икки томон учун фойдали бўлади.

— Тарихий мавзунини яхши эслатдингиз. Бу мавзу кўп мунозараларга сабаб бўлмоқда. Илгарчи «Ўтган кунлар», «Навоний» каби тарихий асарларга нисбатан нотўғри муносабатлар бўлган. Халқ

меҳрини қозонган бу китоблар асоссиз қораланган. Эндиликда бундай хатоларга йўл қўймаслигимиз керак... Аслида бир қарашда бунда ҳеч қандай чалқашлик, бирёкламалик бўлиши мумкин эмасдек туюлади. Ахир, марксизм-ленинизм классикларининг ўтмиш маданий меросига ёндошишда, тарихий шахсларга баҳо беришда ўз даврига нисбатан қандай ўрин тутгани ҳақидаги (юқорида Сиз доҳий Лениннинг бу ҳақидаги сўзларини келтирдигиниз) таълимоти бор-ку!! Менимча, бу ўринда ўзимиз масалани мураккаблаштириб, чигаллаштириб юбормаслигимиз керак. Шундай эмасми!

— Дарҳақиқат, бадиий адабиётда тарихий мавзуга қизиқиш ортиб борапти. К. Яшин, О. Ёқубов, Мирмуҳсин, П. Қодиров, Т. Қайипбергенов каби ёзувчиларнинг ижодий фаолияти бунга мисол бўла олади. Мен улар ёзган тарихий асарларни қизиқиш билан ўқиганман. Бу ерда уларни таҳлил қилмоқчи эмасман: чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин; фақат демоқчиманки, адилларимиз умуман олганда тарихга тўғри ёндошадилар, лекин, ойда ҳам доғ бор деганларидек, уларнинг асарларида, хусусан тарихий воқеликка ёндошишда, айрим тарихий шахслар фаолиятини баҳолашда баъзи камчиликлар ҳам учраб туради. Шунга қарамай, адилларимизнинг ота-боболар тарихини кенг китобхонлар оммасига бадиий тарзда етказиб беришдаги меҳнатини қадрлаш зарур. Ёзувчилар кўҳна тарихни ёритишда биз тарихчилардан олдинлаб кетишди. Шу боисдан бадиий адабиётдаги бу йўналишни ижобий омил деб ҳисоблайман. Шунинг билан бирга, бадиий асарда ҳам тарихий воқелик фактик материал асосида, тўғри ёритилиши зарур.

— Тарихий мавзуда ижод қиладиган ёзувчиларимизнинг кўпчилиги эски қўлёзмаларни ўқий олишмайди. (Илгари бир-иккита тилни билиш маданият белгиси ҳисобланарди.) Улар тил биладиган мутахассислар, консультантларнинг ёрдамига муҳтож. Тўғри, бундай ҳамкорлик баъзан яхши самаралар беришини инкор қилмайман. Аммо маслаҳатчиларнинг дунёқараши, билим доираси ҳам турлича бўлади. Уларнинг чекланганлиги, хатоси ёзувчи асарига ўтиб қолиши ҳам мумкин. Умуман айтганда, Сиз шу йўл билан тарихий асар ёзиш масаласига қандай қарайсиз!

— Албатта, ҳар қандай асар, илмийми ёки бадиийми, асл манбага, атрофлича текширилган фактик материалга таянмоғи лозим, акс ҳолда сохталикка йўл очилади, бундай асар ўқувчилар ўртасида ҳурмат-эътибор топмайди, умри қисқа бўлади. Бу ўринда халқаро ишчилар ҳаракатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири Поль Лафаргининг Карл Маркс иш услуби ҳақида айтган мана бу гаплари жуда ибратли. «Маркс, — деб ёзган эди у, — ҳамма вақт астойдил, виждонан меҳнат қиларди; унинг асарларида келтирилган ҳар бир факт, ҳар бир рақам энг мўтабар манбалардан олинарди; у кимнингдир асарида келтирилган маълумот билан қаноатланиб қолмасди; қанчайин мушқуд бўлмасин, унинг ўзи биринчи манбани топиб текширарди...» Тарихий роман ёки поэма учун материал тўплаганда биринчи манбанинг ўзини топиб ўқиганга нима этсин. Лекин ҳамма ҳам араб ёки эски ўзбек тилида, араб илосида ёзилган асарни ўқиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ҳам бундай тадқиқотчилар, ёзувчилар таржимонлар, илмий тадқиқотчилар ва ниҳоят, маслаҳатчиларнинг ёрдамига таянадилар. Шунини айтмоқчиманки, ҳар ҳолда маслаҳатчи танлашда бир оз эҳтиёт бўлган маъқул, чунки маслаҳатчилар орасида чуқур тарихий билимни эгалламаган, аслида ўзи маслаҳатга муҳтож бўлганлари ҳам йўқ эмас.

— Бизда фанни оммалаштирадиган, фан ҳақида оммабоп, қизиқарли асарлар ёзадиган олимлар, ёзувчилар кам. Шу жиҳатдан Сизнинг «Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан», «Маҳмуд ибн Вали», «Сайфуддин Фарғоний», «Давлатшоҳ Самарқандий», «Улуғбек», «Хондамир» каби асарларингиз диққатга сазовор. Сизнинг ташаббусингиз билан яқинда чоп этилган «Навоий замондошлари хотирасида» китоби муҳлислар учун қимматли тўхфа бўлди. Бу борада яна қандай ишлар қиляпсиз!

— Фан ҳалқнинг мулки. У халқнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларига хизмат қилиши керак. Шу боисдан ҳам унинг ютуқларини оммалаштириб туриш зарур. Лекин бу борадаги ишларимизни ҳам кўнгилдагидек деб бўлмайди. Кейинги вақтларда содда ва равон услубда ёзилган илмий-оммабоп китоблар кам чоп этиляпти. Олтмишинчи йилларда «Машҳур кишилар ҳаётидан» деган махсус туркум бор эди. «Фан ҳақида суҳбатлар» деган туркумда ҳам кўплаб китоблар нашр қилинарди. Эсимда, «Машҳур кишилар ҳаёти» туркумида ўтмишда яшаб ўтган ва халқимиз маданий мерос хазинасини ўзларининг ажойиб асарлари билан бойитган буюк олимлар ва шоирлар ҳаёти ҳамда илмий, адабий фаолиятидан маълумот берувчи бир қанча яхши китобчалар чоп этилган эди. Кейинчалик бу хайрли иш нимагадир тўхтаб қолди. Менимча, ана шу туркумлар қайта тикланса яхши бўларди. Энди ўзимнинг бу борадаги режаларимга келсак, яқинда таваллудига 600 йил тўладиган буюк олим Мирзо Улуғбек ҳақида бир оммабоп китоб ёзиш тараддудидаман.

— Асарларингизни фақат тарихчи, шарқшуносларгина эмас, балки кўпчилик оддий китобхонлар ҳам қизиқиб ўқишади. Айрим китобларингизни таниш-билиш орқали ҳам топиб бўлмайди. Эҳтиёж шу қадар катта экан, нега улар бу қадар оз нусхада чиқарилади! Нега қайта босилмайди!

— Ҳақиқатан ҳам илмий китобларнинг тиражи жуда кам — минг нусхадан ошмайди. Бундай ҳолда илмий китобларимиз кенг китобхон у ёқда турсин, ҳатто бошқа шаҳар ва республикаларда истиқомат қилиб турган мутахассисларга ҳам бориб етмайди. Мен бу гапларни ҳаёт сабоқларидан келиб чиқиб гапирялман. Китобхонларимдан, мутахассис ва олимлардан тез-тез хатлар олиб тураман. Улар менинг бундан тўрт-беш йил илгари босилган китобларимни сўрайдилар, мен эса кўпинча бундай илтимосларни уддалай олмай изтироб чекаман, чунки улар сўраган китоблар аллақачон тарқалиб кетган бўлади. Илмий китобларни қайта нашр қилиш эса қийин. Ана шуларни эътиборга олиб, илмий, оммабоп китоблар тиражини бир оз орттириш зарур деб ҳисоблайман. Ноширлар чўчмаса ҳам бўлади, илмий, тарихий китоблар магазинларнинг тоқчаларида йиллаб чанг босиб ётадиган китоблар жумласидан эмас.

— Бўрибой ака, Сизнингча, олим учун энг муҳим фазилат нима! Олимлик этикаси деганда нимани тушунасиз!

— Олим учун энг юксак фазилат, ўз касб-корига садоқатли бўлиш, ҳалол меҳнат қилиш, ўз илмидан бошқаларни ҳам бахраманд этишдир. Олимлик этикаси деганда Ватанга ва ўз халқига садоқат ва қўл остидагиларга бир хилда талабчанлик, ҳалол меҳнати билан эл-юрт фаровонлигига муносиб ҳисса қўшиш билан боғлиқ ахлоқий нормалар мажмуасини тушунаман.

— Илм йўлида, имон-у эътиқод йўлида чеккан заҳматларингиздан қисман хабардорман. Айтинг-чи, нега айрим одамлар, жумладан олимлар ҳам, шахсий манфаат туфайли осонгина виждонига зид иш қиладилар, осонгина муросага қунадилар! Нима, бусиз ҳаётда катта, хайрли иш қилиш мумкин эмасми? Олимликни фақат даромад манбай қилиб олган, илмига ўзи амал қилмайдиган одамлар, аслида кандидатликка арзимасада, доктор бўлиб олганлар ёки докторликка интиляптилар. Ана шундай одамларнинг образи кейинги йилларда адабиёт («Улугбек ҳазинаси», «Диёнат» романларини эслайлик) ва санъатда тез-тез учрамоқда. «Новый мир» журнагида Ёсиннинг «Тақлидчи» («Имитатор») деган романи босилди. Унда истъбодсиз, маънавий қашшоқ одамнинг бир умр катта расом ролини ўйнаб келганлиги, бутун умри тақлид билан ўтганлиги тасвирланган. Менимча, бундай тоифа олимлар орасида ҳам топилади.

— Сиз ҳақсиз, Шодмонбек, бахтга қарши бунақалар бизнинг орамызда ҳам бор. Кандидат ёки доктор бўлиб олгунларича бирмунча серҳаракат бўлиб кўзга ташланадилар, илмий кашфиётлар (албатта, илмий раҳбарнинг ёрдамида) қиладилар, кейинчалик, диплом кўлга теккач, илмий изланиш деб аталган ва нина билан қудуқ қазишдек оғир, машаққатли, лекин шарафли меҳнатдан бўйин товлай бошлайдилар. Уларни кўпроқ узоқ муддатли командировкаларда кўрасиз. Бундайлар икки ерда ишлаб (аслида биронтасини ҳам қойиллатмайдилар), мўмай пул топиш, дангиллама участкалар, ҳашаматли дачалар қуришга ружу қўядилар, енгил машина орттириш пайига тушадилар. Булар олим эмас, маънавий қашшоқ, мўмай даромад дея ўзларини ҳар кўйга солувчи, аянчли кимсалардир. Мен бу ерда ўз ҳолига қарамай, турли имтиёзлар орқасидан елиб-югурувчиларни ҳам назарда тутиб айтпман. Улар юксак мартаба ва унвонларни тер тўкмай, осонгина кўлга киритиб олишни истайдилар. Масалан, профессорликни олайлик. Бу — энг олий илмий унвон. Унга олий ўқув юртларида кўп йил астойдил меҳнат қилган, кўплаб илмий китоблар ёзган, дарслик ва ўқув қўлланмаларни тузган, илмий-текшириш институтларида эса йирик илмий кашфиётлар қилган ва беш ҳамда ундан ортқ фан кандидати етиштирган фан доктори сазовор бўлиши мумкин. Лекин айримлар бунинг осонгина кўлга киритмоқчи бўладилар ва баъзан бунга эришадилар ҳам. Бунинг учун улар кимнингдир ёрдами билан бирон олий ўқув юртига ярим ёки чорак ставкалик штатга жойлаштириб оладилар-да, бир амаллаб профессорликка эришадилар.

— Ҳозир фанга кириб келаётган ёшлар ҳақида нима дея оласиз! Уларга қандай тилакларингиз бор!

— Фан даргоҳига кириб келаётган ёшлар оз эмас, албатта. Лекин улар илмий-текшириш институтига келган қуниёқ илмга киришиб кетолмайдилар. Бунинг учун кўп йиллик меҳнат натижасида орттириш мумкин бўлган махсус кўникма, катта тажриба талаб қилинади. Шунинг учун ҳам улар сабот билан меҳнат қилишлари, устозлар кўрсатмасини изчиллик билан бажаришлари, кўпроқ ўқишлари, заҳмат чекишлари керак. Яна бир аччиқ ҳақиқат: олтамишинчи-етмишинчи йилларда фан даргоҳига кирганлар орасида таниш-билиш орқали, юқори мартабали зотнинг сим қоқиши ёрдамида ишини битирганлар ҳам бўлди. Улар бир илож қилиб кандидат бўлиб олдилар-да, сўнг мевасиз дарахтга ўхшаб қолдилар. Сирасини айтганда, улар ўз коллективлари учун ҳам, давлат учун ҳам (ахир, улар маошни давлат кассасидан оладилар-ку!) ортиқча юкдир.

Ёшларни илмий-текшириш институтларига қабул қилганда, асосан ЭЪТИҚОД, ИСТЕЪДОД, ЛАЁҚАТ каби омилларга эътибор бериш зарур деб ҳисоблайман.

— Бўрибой ака, кейинги вақтларда нималарни кўпроқ ўйлаясиз! Кўнглингиздаги энг эзгу орзу нима!

— Партиямиз сўнги вақтларда ижтимоий ҳаётда рўй берган кўзбўямачилик, товламачилик, таъмагирлик, порохўрлик, маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, чайковчилик сингарй салбий ҳодисаларни рўй-рост очиб ташлаб, жуда тўғри иш қилди. Социалистик тузум принциплариға ёт бўлган бундай ҳодисаларга чек қўйиш билан бирга, ижтимоий ҳаётни қайта қуриш ишлари бошлаб юборилди. Қайта қуриш, айниқса, айрим шахслар онгини, психологиясини тарбиялаш ўз-ўзидан бўлмади, албатта. Бу иш ҳар биримиздан ҳалол меҳнат қилишни, янгича фикрлашни, социал адолат принциплариға қатъий амал қилишни тақозо этади. Танқид ва ўз-ўзини танқидни ҳартомлама кучайтириш керак.

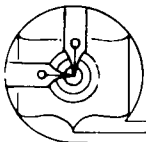
Тўғри, баъзи ғаразгўйлар жамиятимизнинг ошкоралик ва танқидни кучайтириш ишларидан шахсий манфаат йўлида, «рақиб»дан ўч олиб қолиш мақсадида фойдаланишга уринмоқдалар ва ачинарлиси — баъзан бунга эришмоқдалар ҳам. Таажжубланарлиси шундаки, танқид кучайиб кетди-ю, лекин ҳеч ким ўзини астойдил танқид қилаётгани йўқ. Танқид қилувчининг ўзи ким, унинг танқиддан кўзлаган мақсади нима — бунга жиддийроқ разм солиш пайти келмадимикин?

Энди, эзгу орзу масаласига келсак, келажақда бунақа салбий ҳодисалар такрорланмаса дейман; иккинчидан, одамлар ҳамма вақт рўй-рост гапришга одатланаса, ҳар қанча аччиқ бўлса-да, ҳақиқатни сўзласа, дейман. Чунки ёлғон у ёқда турсин, ярим ҳақиқат энг хатарли ёлғондир. Ниҳоят, мен уруш азобини кўп тортганларданман, шунинг учун энди жаҳонда уруш бўлмаса, тинчлик ва фаровонлик абадий бўлиб қолса, дейман.

— Бўрибой ака, ҳозир нима ишлар қияясиз! Келгусидаги режаларингиз қандай!

— Ун иккинчи беш йилликда москвалик, ленинградлик ҳамда ўзбекистонлик бир гуруҳ олимлар билан биргаликда тўртта йирик асар устида иш олиб борапмиз. Бу асарлар Фарғонанинг қадимий замонлардан то XIX асрнинг ўрталариғача бўлган тарихи, Шарқда Туркистон ва Афғонистоннинг қадимий ва Урта асрлардаги тарихига бағишланган. Бошқа режаларим ҳам бор — агар умр этса, яна бир-иккита каттароқ тарихий асар ёзиш ниятидаман.

— Бўрибой ака, мазмуни ва бой сўхбатингиз учун катта раҳмат. Сизга саломатлик, илмий-ижодий ишларингизда катта муваффақиятлар тилайман.

Ҳафиз Абдусаматов

МАҲОРАТ—БОШ МЕЗОН

Коммунистик партиявийлик — дадил ижод қила билиш, ҳаётдаги барча янгилик ва илғор ҳодисаларга ҳамisha ҳушёр туриб қараш, ғоявий ниятларнинг ҳаққонийлиги ва тўғрилиги демасдир. Ҳаётнинг бу эҳтиёжларини бадий асарларга олиб кириш билан ҳар бир санъаткор ўзининг муқаддас бурчини адо этган бўлади.

Халқнинг энг яхши фазилатларини, сифатларини ўзида акс эттирган қаҳрамонларнинг муқаммал образларини яратиш халқчилликнинг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Бу жиҳатдан Улмас Умарбековнинг «Қурорт» ҳамда Учқун Назаровнинг «Ойна» пьесалари диққатга сазовор.

Ҳар икки муаллиф ҳам салбий нарсаларга, қўшиб ёзишларга, қинғир ишларга қарши курашадиган, янги даврнинг янги фазилатларини ўзларида гавдалантирган қаҳрамонларнинг образларини яратиб беришга муваффақ бўлганлар.

«Қурорт»да колхоз бош бухгалтери Қўзибойга қарши турганлар жўн, содда одамлар эмас, уларнинг кураш асосида очила боради. Қўзибойга қарши турганлар жўн, содда одамлар эмас, уларнинг қўлида амал, мансаб. Бири — колхозга раис, бири — ферма мудир, бошқаси эса омборга ҳужайин. Буларнинг ҳаммаси бирлашиб олиб колхозни талайдилар.

Комедияда қаллоблик, нопоклик заминиде бунёдга келган «дўстлик»нинг умри қисқалиги яхши кўрсатилади.

Учқун Назаровнинг «Ойна» пьесасидаги бош қаҳрамон Акбар Содиқов бошқача вазиятда, ўзгача шароитда намоён бўлади. Акбарнинг Қўзибойга ўхшаш аниқ характеристикаси йўқ, унинг мартабаси, иш жойи айтилмайди. Аммо воқеалар жараёнида, драматик ҳаракатда қандай одам эканлиги сезила боради. Унинг улғурлиги жонини хавф остида қолдириб бўлса ҳам, чўкиб кетаётган инсонни ҳалокатдан, ўлимдан сақлаб қолишида кўринади. Қаҳрамоннинг бу жасоратида катта маъно бор. Одамлар борки, ўғрини кўриб, кўрмасликка оладилар. Одамлар борки, зўрланаётган аёлни билиб, тесқари қараб оладилар. Одамлар борки, ноҳақ ҳақоратларни эшитиб, қулоқлари кардай ўтиб кетадилар. Одамлар борки, ўзгаларнинг бахтсизлигидан роҳатланадилар.

Акбар эса, ундай шахслардан эмас. Унинг кўнгли пок, қилмишлари ҳалол, бир умр инсонларга яхшилик қилиш, ҳожатини чиқариш, дардларига малҳам бўлиш каби самимий ниятлар билан яшайди. Шунинг учун ҳам у оиласидаги ва қариндошларидаги қинғир ишларга чидаб туролмайди. Шифокор хотини мол-дунёга ҳирс қўйиб, беморлардан «совға-саломлар» олиб, ўйини ноз-неъматларга тўлдирган бошлаганда, унга қаттиқ қаршилиқ қилади. Ёлғиз қизининг эри Ортиқ ҳамда укаси Арслоннинг таъмагирлик, ёлғончилик, табабурлик хусусиятларини ойнада кўрсатгандек аёвсиз фош этади. Акбар ҳам муроси мадора тарзида турмуш кечирганда эди, алам ва қайғу оламига кирмаган, тинчгина яшаган бўларди. Лекин виждон-чи? Виждон бунга йўл кўярмиди? Умрида ҳақиқатдан бир қадам ҳам чекинмаган инсон, энди виждонига хиёнат қилиб, пок номини булғасинми? У ҳар қандай азоб-уқубатларга учраши, қўн нарсалардан маҳрум бўлиши мумкин, аммо виждондай жавоҳирга доғ туширишни хоҳламайди.

Ҳа, ҳақиқат енгади, бугун бўлмаса, эртага, эртага бўлмаса индинга ўз кучини кўрсатади.

Инсон қалбидеги хилма-хил ички конфликтларни акс эттириш ва финални очиқ-ойдин ҳал қилиш ҳозирги ўзбек драматургиясининг ўзига хос хусусиятларидандир. Бу ўринда қаҳрамоннинг маънавий жиҳатдан қозонган ғалабасига асосий эътибор қаратилади. Ҳамид Ғуломнинг «Бир миллион можароси», Туроб Тўланинг «Қабул куйи», Шукруллонинг «Ўғрини қароқчи урди», «Жанжал» пьесаларида эса ҳақиқат ғалабаси ҳам, халқчиллик мезони ҳам турлича намоён бўлади. Бу асарларда салбий ҳодисаларни фош қилиш, худбинлар, порахўрлар, ғаламисларнинг юзини очиб ташлаш асосий ўринни эгаллайди. Шу сабабдан ҳам уларда ижобий қаҳрамонни талқин қилиш ҳам, конфликт ривож ва ҳақиқатнинг тантанаси ҳам бошқача ҳал этилади.

Шукруллонинг «Ўғрини қароқчи урди» драмасидаги ёзувчи Нурбек, эрининг қилмишларидан норози бўлган Марҳамат, ўғли Замонжон ҳамда «Жанжал» комедиясидаги Жаҳонгирлар салбий персонажлар — Зуфнуний, Арслонқори, Ёгам, Рустамлар ҳамда Шоғуломларнинг соясида қолиб кетадилар. Ижобий қаҳрамонларнинг воқеалар оқимида, асар ғоявий йўналишига, характерларни ўзгартиришга таъсири деярли сезилмайди. Оқибатда ижобий эътибор заиф чиқиб қолган. Натижада ҳажвий конфликтлар етарли ривожланмай, ечими мантиқан асосланган ҳолда ҳал қилинмаган.

Биринчи асар финалида барча салбий кимсаларнинг ҳибсга олиниши кўрсатилади. Бу ҳолат эса драма ечимини бадийликдан маҳрум қилади ҳамда илгариги пьесаларда кўп қўлланган схема-тизмни эслатади. Емон томони шундаки, бундай яқуннинг томошабинга эстетик таъсири бўлмайди. «Жанжал»да ҳам олчоқлар ўртасидаги зиддиятлар замини мустаҳкам эмас. Шоғулом устидан ёзилган шикоят хати атрофидаги тортишувлар, бир-бирларидан гумонсирашлар авж олдирилади.

Шоғуломнинг ўғли Жаҳонгир шикоят ёзганлигини, лекин уни ҳали ҳеч қаяққа юбормаганлигини айтиб, ғаламисларни тинчитиши билан асар якунланади. Бу ерда ҳам кучли, асосли, мантиқан ўткир бадий ечим кўринмайди. Бу эса ўз-ўзидан конфликт ривожига, уни кульминацион нуқтага чиқаришга, қаҳрамон характери ни чуқур очишга ҳалақит берган.

Ҳамид Фуломнинг «Бир миллион можароси»да ҳам кескин курашлар етарлича кўрсатилмаслиги, бош ижобий қаҳрамон бошдан кечирган қийинчиликлар чуқур ифода этилмаганлиги туфайли Азаматова характери бўшроқ чиқиб қолди.

Туроб Тўланинг «Қабул куни» драмасида бошқача вазиятга дуч келамиз. Ундаги ижобий қаҳрамон Омил разил Мазоҳиднинг ўғли. Ота расво одам, ўғил-чи? Олижаноб инсон, ҳавас қилса арзийдиган софдил ходим. У ҳам Қўзибой, Акбар каби содда, покизадир. Омилнинг пок қалби «Марҳамат» колхозини текширганда яққол кўринади. Кўп экин ерларини ҳисобга олмаслик ҳолларини, қўшиб ёзишларни у қаттиқ қоралайди, ҳақ йўлида мустаҳкам туради. Лекин Омилнинг ҳам салбий ҳодисаларни фош қилиш жараёнидаги ўрни етарлича кўрсатилган деб айта олмаيمиз. Фирибгарлар уни ўлдириб юборадилар, кўп сирлар тўла очилмай қолади. У ҳаёт вақтида ҳам фаол ҳаракат қила олмаган эди. Оқибатда отаси Мазоҳид яширган бойликнинг тақдири номасъулумлигича қолади. Шу сабабдан ҳам ижобий кучнинг маънавий ғалабаси мантиқан тўла асосланган деб айтишга қийналамиз.

Лекин юқорида тилга олинган асарларда салбий персонажлар анча пухта чиққан, муаллифлар бу образларни меъёрига етказиш учун талай меҳнат қилганлар. Уларнинг кўпчилиги илгари яратилган, шу типдаги образлардан жиҳдий фарқ қиладилар. Тўғри, илгари ҳам воқелигимиздаги нуқсонларни ёритган қатор сахна асарларни мавжуд эди. Янги пьесаларнинг ўзига хос томонлари шундаки, унда ўзгача вазиятлар, янги воқеа-ҳодисалар ифода этилган ва оригинал характерлар яратилган. Бу ерда муаллифларнинг позицияси ҳал қилувчи роль ўйнайди. Агарда драматурглар илгори ғоявий заминда туриб, ҳаётдаги турли ижобий ва салбий ҳодисалар моҳиятини, турли шахслар фаолиятини етарлича таҳлил қила олсалар, халқчил асарлар яратишга йўл очилади. Мана шундагина асарнинг ғоявий мазмуни халқ ва жамият манфаатларига монанд келади. Уларнинг халқчиллиги салбий ҳодисаларни фош қилиш пафосида намоён бўлади.

Шу билан бирга кўп пьесаларда ишонтириш кучи, юз берган воқеа-ҳодисани асослаш, қаҳрамонлар қилмиши ва сўнгги тақдирини мантиқан давом эттиришда изчиллик етишмайди. Асар конфликтини ривожлантириш, ҳаёт тақозосига мувофиқ ҳолда бадий жиҳатдан пухта асослаб ҳал қилишда ҳам кўпинча оқсаб қоламиз. Бунинг оқибатида аксари драмаларда тасвирланган зиддиятлар, яратилган характерлар воқелик ҳақиқати ва қонуният тақозоси билан эмас, балки муаллифлар чизган схемага кўра намоён бўлади. Тақдирлар ечими ҳам худди шу йўсинда ҳал этилади. Маълумки, бадий асардаги ҳар бир юзаки ёки сохта, ҳаётий заминга эга бўлмаган эпизод унга доғ туширади, ўқувчида ёки томошабинда шубҳа уйғотади, драма таъсирчанлигини сусайтириб қўяди. Ҳатто Улмас Умарбековнинг тилга тушган «Курорт»и ҳам бундай нуқсондан холи эмас.

Тўлан характерида асар мантикига зид бир жиҳат сезилади. Комедия сюжетидан маълумки, Тўлан тажрибали фирибгар, олғир, устаси фаранг раислардан. Шундай одам курортга кетишдан олдин ўз ўрнига синовдан ўтмаган Қўзибойни раис қилиб қолдиришига киши унча ишонмайди. Маълумки, Тўлан Қўзибойдан шубҳаланиб юради, уни измига сола олмайди. Қўзибойнинг қаттиққўл, фирромликдан узок, ҳалол инсон эканлигини Анзират хола Тўланга уқтириб ҳам қўйган. «Одаммас у, терговчининг ўзи». Шундай экан, Тўлан қандай қилиб, бутун бошли колхознинг дўстлари, ҳамтовоқлари тақдирини «терговчи»га, ўз измига тушмаган одамга ташлаб кетади? Тўғри, ҳалол, пок раҳбарлар ҳеч нарсадан кўрқмайди. Эгри шахслар, айби, жинояти бўлганлар эса жуда пихини ёрган бўлишади. «Айби борнинг ҳадиги бор» деб бекорга айтилмаган-ку! Ёки, Тўлани ғафлат босиб, билмасдан тузоққа тушиб қолдимиз? Аммо асардаги Тўланининг характери, феъл-атвори шундайки, у ҳар нарсада хато қилиши мумкин, лекин синашта бўлмаган бош бухгалтерга раисликни топшириб, ўзини ўтга ташлашига ишониш қийин.

Асар сюжети, воқеалар йўналиши, характерларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда фаолият мантикига қараб ҳукм қилсак, Тўлан ўзига энг яқин, уни сотмайдиган қариндош-уруғи ёки ҳамтовоқларидан бирига ўрнини топшириб кетса, ҳаёт ҳақиқатига тўғри келган бўларди. Унинг шундай одамлари — ўнг ва чап қўллари борми? Ҳа, бор. Булар ферма мудирини — Шермамат Қулмаматов, савдо мудирини Одамқул Эгамқулов, омбор мудирини Васлидин Аслидинов ёки бригадир Ҳамдамлардир. Тўлан улардан хоҳлаганига ишониши мумкин, чунки бу риёкорлар бирлашиб, бир ёқадан бош чиқариб, колхозни «соғин сигир»га айлантирган эдилар.

Энди О. Юсуповнинг «Шайтон ва муридлар» музикали драмасини кўздан кечирайлик.

Драматургнинг нияти таҳсинга сазовор. У ўз моҳияти билан ҳушёрликка чақиради, лақмалик қилиб, шайтоннинг тузоғига илиниб, фожиага учрамаслик лозимлигини бадий воситалар, айрим қизиқарли ситуациялар ёрдамида огоҳлантиради. «Шайтон ва муридлар»да таъсирли диалог ва луқмаларни ҳаяжон билан кузатамиз. Аммо символик бўёқларда чизилган бош қаҳрамон Солининг шайтоннинг содиқ итига айланиб қолиши асосланган деб айта олмаимиз.

Асосий сюжет мазмунининг асосланмаслиги, ҳаётни бузиб ёки бир томонлама кўрсатиш халқчиллик, партиявийлик талабига хилофдир. Бирор ҳодиса ёки вазият ва характернинг баъзи қирраси пухта далилланмас асарга маълум даражада соя тушишини айтдик. Агарда драманинг ғоявий мазмуни реал бўлмаса, характерлар ҳаётий заминдан узилиб қолган бўлса-чи? Бундай асарларнинг зарари катта бўлади, адабиётнинг партиявий руҳига шикаст етказиши, ўқувчиларнинг бадий дидини бузади, энг ёмони, воқелигимиз тўғрисида нотўғри таассурот қолдиради. Биз бу ўринда И. Отақуловнинг «Қамашган кўзлар» ва Ш. Калонхоновнинг «Эрингман-ку, Садоқат!» («Кўза кунда синади») пьесаларини назарда тутамиз. Биринчи асарда бир оиладаги маънавий бузуқликлар тасвирланади, иккинчисида эса ароқхўрликнинг зарарини қоралаш ният қилиб олинган. И. Отақулов пьесасида оила бошлиғи ҳам, унинг хотини ҳам, қизлари ҳам маиший бузуқ, ахлоқсиз, маънавий тубан кимсалар.

Ота Соттиев фирром йўллар билан яхши турмуш кечиради, уни ўз паноҳида хотини Каттабекова сақлаб келади. Каттабекованинг эса қилмишлари «зўр». Аввал бир йигит билан ўйнашиб қўйиб, сўнг ҳозирги эрига турмушга чиқади. Бундан кейин ҳам ўрганган кўнгил ўртанса қўймас дегандай,

Облоқулов деган мансабдор билан дон олишиб юради. Бузуқчилик асосида қурилган ва давом этиб келаётган бу турмушнинг замани пуч ва ясама эди. Куш уясида кўрганини қилади, деганларидай қизи Санам ахлоқсизлик бобида улardan ҳам ўтиб кетади ва ҳоказо.

Баъзи оилалардаги салбий қилмишларни, маънавий иллатларни кўрсатишга ҳеч ким қарши эмас. Гап шундаки, бутун бошлиқ оила аъзолари қандай қилиб шунчалик пасткашликка бориб етганлигини пухта далиллар билан кўрсатиш зарур. Маънавий бузилишнинг социал илдизалари, ҳаётий манتيқий йўналиши асосланмаганлиги учун пьесада юз берган воқеа-ҳодисаларга, қаҳрамонларнинг қилмишлари ва хатти-ҳаракатларига ўқувчилар ишонмайди. Аксинча бу асар воқеликни бир томонлама, ҳаттоки, маълум даражада бузиб кўрсатган деган яқун чиқаришга асос беради.

Ш. Калонхоновнинг «Эрингман-ку, Садоқат!» музыкали комедиясида ҳам ғайритабиий ҳодисалар акс эттирилган. Тўғри, бу ҳолни муаллиф қайд қилиб ўтади. Лекин гап уни қайд қилишда эмас, балки тасвир этилган ҳодисаларга ўқувчи ва томошабинни ишонтира билиш санъатидадир. Асарда юз берган кўп воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг қилмишлари шубҳа уйғотади, чунки улар реал заминдан холи. Икки ароқхўрни ичкиликдан қайтариш ниятида асарга киритилган воқеаларнинг кўпи сунъий чиққан. Боқи ва Соқининг хотинлар ҳолатига киришлари, шу йўсида хатти-ҳаракат қилишлари бачканаликдан бошқа нарса эмас. Домкомнинг Боқиларни сеҳрлаб қўйиши ҳам ҳаёт ҳақиқатидан узоқ. Комедиядаги яна бир жиддий нуқсон — баъзи луқмаларнинг бошқа асарларга ўхшаб қолганида кўринади. Соқининг Садоқатга айтган сўзларига диққат қилинг: «Жон янга, нима қилсангни қилинг, майли, ўлдириг, сўйинг, лекин бизни шарманда қилманг...»

Энди бу сўзларни «Майсаранинг иши» комедияси билан қиёслайлик. «Худойим, бизни шундай шарманда қилмас!.. Энди кечиринглар. Одамлар қаторида қолурлик ҳолимиз қолмади... Биратўла ўлдириб кетинглар!» Юқорида келтирилган икки мисол бир-бирига жуда ҳамоҳанг. Классикларга эргашш, улardan таълими олиш ҳар бир қаламкаш учун ҳам қарз, ҳам фарз. Аммо бу ўрганиш ижодий бўлиши, кўр-кўрона эргашши ёки тақлид йўли билан амалга оширилмаслиги керак.

Ҳайитмат Расулнинг дурустгина ёзилган «Узоқ қишлоқ» драмасида ҳам юқоридагига ўхшаб нуқсонлар мавжуд. Шаҳарлик тантиқ бир қиз қишлоққа келиб, унинг гўзал табиатини севиб қолиб, у ерда ишга қолишга қарор қилади. Лекин драматург баъзи ўринларда акс эттирилган воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонларнинг баъзи қилмишларини асослашда қийналиб қолганга ўхшайди. Пьесада ҳавога бармоқ билан хат ёзиш каби фантастик жойлар учрайди. Лекин айрим ҳодисалар реал чиқмаган, уларга ишониш қийин. Масалан, қишлоқлик йигит шаҳардаги бир қизни ғойибона севиб қолади. Уни қидириб, кўчама-кўча санқиб, сарсон-саргардон бўлиб юради. Қизини шундаки, йигит қизнинг телефон номерини билади, лекин кўнғироқ қилмайди. Нега? Бу уйдирмага ким ишонади?

«Узоқ қишлоқ»қа доғ бўлиб тушган яна бир мисол. Қаҳрамон — қиз характери, хулқ-атвори жиҳатидан осонликча қишлоққа бориб яшайдиганга ўхшашайди. У ўта олифта, ресторан-ма-ресторан юришни яхши кўрадиган, катта шаҳарга жуда мослашиб кетган, ундаги афзалликдан баҳраманд бўлган, севгиллиси билан аҳдлашиб қўйган. Шундай қиз қандай қилиб, тезда ундан айниб, соддагина, жўнгина йигитга турмушга чиқишга, қишлоқ бағрида бўлишга рози бўла қолди? Йигитнинг ўзига ром қиладиган, ҳар қандай қизни сеҳрлаб кўядиган ажойиб фазилатлари бўлганда-ям бошқа гап эди. Лекин бундай томонлар асарда йўқ. Ҳаётда шундай ҳодиса учраши мумкин-дир. Лекин унга ўқувчи ёки томошабинни ишонтира билиш керак. «Узоқ қишлоқ»да акс эттирилган ҳодиса эса бизни ишонтирамайди.

Ҳодисалар ва қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари етарлича очилган, маҳорат билан ёзилган пьесалар ҳам йўқ эмас, албатта. Мисол тариқасида Машраб Бобоевнинг «Ирода» асарини кўздан кечирайлик. Бу асар бадиий жиҳатдан юқорида тилга олинган айрим пухта драмалар савиясида бўлмаса-да, унинг ўзига хос фазилатлари мавжуд. Энг асосийси — уларда ишонтириш, мантиқан асослаш хусусияти кучли. «Ирода» телеспектакли қизиқиш билан томоша қилинади. Асар замон руҳини, персонажларнинг жонли хатти-ҳаракатларини гавдалантириши, янги ҳаётий муҳитнинг афзалликларини ифода этиши билан ҳам диққатга сазовор. Муаллиф ғояси райком партиянинг янги биринчи секретари Қундуз Каримовна фаолияти орқали акс эттирилади. Ҳамид Фуломнинг «Бир миллион мождароси» пьесасида райком партиянинг биринчи секретари Намозовнинг кинғир ишлари фож қилинса, «Ирода»да эса аксинча раҳбарнинг олижаноб хусусиятлари кўрсатиб берилади.

Ҳамид Фулом эски, носоз муҳитда иш кўрган раҳбарнинг драмасини очса, Машраб Бобоев бугунги кундаги фаол қаҳрамонларга диққат-эътиборни қаратди. «Ирода»да Намозовга ўхшаб, ўшандай лавозимни эгаллаган Саримсоқов (кейинчалик совхоз директори бўлиб ишлайди) деган шахс учрайди. «Ирода»нинг бош қаҳрамони тилидан қуйидаги ҳақ гапларни эшитамиз: «Немак, сохталик ҳамма нарсага, шу жумладан, эришилган мартабага ҳам аралашган. Масалага маънавий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, коммунистлик билан сохталик бир жойда туриши мумкинми?.. Мақсад шахсан сизни (Саримсоқовни — Ҳ. А.) жазолаш эмас, заха еган адолатни қайта тиклаш, қарор топтириш эди...» Бу сўзларда асарнинг асосий ғоявий йўналиши акс этган.

Муаллиф масалани кенгроқ қўяди. Шундай раҳбарлар борки, улар масалага жуда тор қарайдилар, хато қилган мартабали кишини ишдан четлатиш билан ҳамма нарса тўғрилади кетади, барча нуқсон ва хатоларга чек қўйилади деб ўйлайдилар. Бу эса мураккаб муаммога юзаки қарашдир. Машраб Бобоевнинг қаҳрамони Қундуз Каримовна ундай енгил табиатли ходимлардан эмас. У ҳар бир нарсанинг илдизини топишга, сабабларини аниқлашга уринадиган, шундан кейингина хулоса чиқариб, чора-тадбир кўрадиган раҳбар. Лекин «Ирода»да ҳам баъзи саҳналарнинг ҳаётий заминини чуқурлаштириш, айрим эпизодларни меъёрига етказиш зарур. Саримсоқовнинг Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига қандай йўллар билан эришгани чуқур кўрсатилганда асарнинг ҳаётий салмоғи янада кучайган бўлар эди.

Партия Марказий Комитети меҳнатқашларни тарих мисолида тарбиялаш масаласига ҳар доим алоҳида эътибор бериб келади.

Тарих бизга — замондошларимизга нима беради? Нима учун тарихчилар, олимлар, адиблар, санъаткорлар тез-тез ўтмишга мурожаат қилиб туришади? Бу саволларга турлича жавоб бериш мумкин. Лекин энг асосий гап шундаки, кимда-ким тарих, ўтмиш билан қизиқмаса, уни билмаса,

ҳозирги замоннинг қадрига ета олмайди, ундаги воқеа-ҳодисаларни тўғри баҳолашда оқсаб қолади. Энг ёмони, келажакка қарашда, истиқболни аниқлашда адашиб кетиш мумкин.

Кейинги вақтларда ўзбек драматургиясида ўтмишни ҳаққоний ёритувчи, тарихий шахслар ҳаётини таҳлил қилувчи қатор асарлар пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси ҳақида сўз юритишнинг имкони йўқ. Шу сабабли Уйғуннинг «Зебуннисо» ва О. Носировнинг «Улимни билмагай асло муҳаббат» пьесаларига қисқача тўхталамиз. Ҳар икки асар ҳам узоқ ўтмишга бағишланган. Уларнинг марказида шoirлар тақдири туради. Икки муаллифнинг замонга, қаҳрамонларга муносабатлари ҳам ўзгача.

Маълумки, тарихий асарда тарихийлик, аниқлик, акс эттирилган воқеа-ҳодисаларнинг ҳаққоний бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, Уйғун тарихий даврни акс эттиришда илгор марксистик тарих фани ютуқлари билан ҳар томонлама қуролланганини исбот қилди. Муаллифнинг ҳар бир жиддий асари, шу жумладан, «Зебуннисо» тарихни илмий тушунишнинг, уни замонга хизмат қилдиришнинг яхши мисоли бўла олади.

Уйғун пьесаси ўқувчилар ва томошабинлар учун атоқли даҳо ҳақида кўп янгиликларни очибгина қолмай, қатор муаммоларни ҳал қилишга, замонга янгича қарашга ундади. Асар донишмандликдан, инсонийликдан, адолатдан, самимийликдан таълим беради.

Лекин О. Носировнинг «Улимни билмагай асло муҳаббат» тарихий фожиасида Уйғун асарида қўллаган синфийлик, ўтмишни ҳаққоний ёритиш, зolimларга тўғри баҳо бериш каби принциплар тўла сақланмаган. Асар марказида Х асрда яшаган «Зийнатул-даврон» тахаллуси билан шеърлар ёзган Робиянинг фожиали тақдири ётади. Пьесанинг баъзи лавҳалари машҳур «Тоҳир ва Зухра» асарини эслатади. Робия ўз севгилиси Бектошга етиша олмайди. Қизнинг акиси шоҳ Ҳорис Робияни ўз вазир Низомул-замонга бермоқчи. Шоҳдан раҳм-шафқат сўрашлари ҳеч қандай ижобий оқибатга олиб келмайди. Аксинча, Бектош осилади, Робиянинг қон томири кесилиб, ўлдирилади. Муаллиф ўтмишдаги шахсларни тарихан ҳаққоний таҳлил қилишда оқсаб қолади. Бу асар «Правда»нинг «Тарих мисолида тарбиялаш» номли бош мақоласидаги (1985 йил 23 март) қуйидаги сўзларни эсимизга келтиради: «...айрим республикаларда ҳали шундай асарлар босиб чиқарилмоқдаки, уларнинг авторлари баъзида тарих воқеаларига ва шахсларга баҳо беришда носинфий ёндашувга йўл қўймоқдалар. Санъаткор ҳақиқатга хилоф иш қилмаслиги учун фактларга мустаҳкам асосланиши, уларни беваз кўрсатмаслиги, ижтимоий ривожланиш қонуниятлари ҳамда унинг реал бориши тўғрисидаги билимни ҳиссиёт билан ва хаёлпарастлик билан алмаштирмаслиги керак». Шу айтилган камчиликлар О. Носиров пьесасида учрайди. Асарда шоҳ Ҳорис адолатли, меҳрибон ҳоким сифатида кўрсатилади. Шоҳнинг шафқатсизлиги ва қонхўрлиги деярли четлаб ўтилади. Синфий ёндашмаслик асосий персонажлардан бири Бектош ҳаёти ва фаолиятида ҳам яққол сезилади. Авваламбор, шоҳ нима сабабдан қулга эркинлик берди ва уни бошига кўтармоқчи бўлди? Бу муаммо асарда қоронғу бўлиб қолган. Иккинчидан эса, зулмдан азоб чеккан Бектошнинг хушомадгўй қилиб тасвирланишига ишониб бўлмайди. Ҳорис шаънига айтилган мадҳияларни ўқиб ҳайратда қоламиз.

**«Шаҳаншоҳ, қўйилмиш сизга Ҳорис ном,
Бу сўзнинг маъноси меҳрибон тамом».**

Яна бир ерда: «Минг дилдан айтурман ҳазор ташаккур!» — дейди. Наҳотки, зиндонда ётган ақлли, фаросатли, истеъдодли шоир Бектош шу даражада қорани оқдан ажрата олмайдиган нодон, калтафаҳм бўлса! Хўш, асар охиригача Бектош шу йўсинда ифода этиладими? Унда ўзгариш содир бўлади. Бу ўзгариш ҳам социал заминда эмас, балки маиший, шахсий манфаат асосида юз беради. Пьеса сюжети оқим, воқеалар мантиғи, характер моҳиятидан шу нарса аён бўлиб турибдики, агарда Ҳорис синглисини Бектошга эрга берганда эди, у шоҳга умрбод содиқ қул бўлиб қоларди. Робиянинг вазирга унаштирилиши Бектошнинг фиғонини кўкка кўтарди, муносабатларни кескинлаштиради. Тарихий ҳужжатларни, ўтмишдаги шахсларнинг фаолиятини муаллиф ўз шахсий ниётига мослаштириб ифода этиши, қаҳрамонларни ўз хоҳишига қараб ҳаракат қилдириши ғоявийлик ва бадийлик мезонларининг пасайишига, бошқачароқ қилиб айтсак, тарих ҳақиқатининг бузилишига олиб боради.

Тарихий асарнинг барча компонентлари — пейзаж тасвиридан бошлаб, қаҳрамонларни танлаш, конфликтни характерлаш, деталлардан фойдаланиш, сюжет яратиш, хуллас, ҳаммаси ҳам драматург мурожаат қилган давр қиёфасини, колоритини гавдалантиришга хизмат этиши лозим. Бу принциплардан бир қадам чекинилдими, у ўз оқибати билан асарнинг халқчиллик, партиявийлик руҳига таъсир кўрсатади.

Халқчиллик ва партиявийлик талаби ўз моҳиятига кўра синфийлик билан боғланади. Социалистик реализм адабиётидаги синфийликнинг ўзига хос томони ва ўтмишдаги барча адабиётлардан туб фарқи шундаки, у халқ манфаатларини кўзлайди, унинг эҳтиёжларидан келиб чиқади ва уни тўла равишда ҳимоя қилади.

Кейинги даврдаги драматургиямизни кўздан кечирар эканмиз, унинг мавзу ва масалалар доираси ниҳоятда тор эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Кўп пьесалар оилавий-маиший гаплар ёки бирор жойдаги нуқсонларни, салбий ҳодисаларни шунчаки ифода этишдан нарига ўтмайди. Оқибатда енгил-елпи комедиялар, олди-қочди сюжетларни ёритиб берувчи драмалар; ҳажвсимон сахна асарлари пайдо бўлди. Бугунги қайта қуриш даврига хос долзарб муаммолар четда қолиб кетмоқда.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, пухта ижобий қаҳрамон ўзбек драматургиясида ҳамон «дефицит» бўлиб келмоқда. Нима учун шундай? Буни турлича изоҳлаш мумкин. Биринчидан, ижобий қаҳрамонга талаб ошиб бормоқда. Янги давр янгича фикрлашни, янгича ишлашни талаб қилмоқда. Булар ҳаммаси инсон ва жамят ўртасидаги муносабатларни мураккаблаштирмоқда ва замондошларимиз онгига ва қалбига кўп янгиликларни олиб кирмоқда. Бундай мураккаб жараёни инсон фаолиятида ифода этиш қийин ва мураккаб ижодий иш. Ҳаёт шундай тез ўзгаряптики, драматурглар уларни ўрганиб, ўзлаштириб, бадий асарларга олиб кириши улгурмаяптилар. Драматургларимиз давримизга хос янги қаҳрамонларни чуқур тадқиқ этмаётирлар. Кўп персо-

нажларда чинакам инсоний катта қалб етишмаётир. Инсоннинг руҳий оламини, онгида юз берган ички конфликтни, қалб динамикасини кўрсатмай туриб, баркамол бадий пьеса яратиш амри маҳол.

Драматурглар янги қаҳрамонни топиш ва кўрсатиш учун жиддий ва изчил изланишлари лозим.

Халқчиллик ва партиявийлик мезони ижодий изланишлар ва янгиликларга диққат-эътибор, принципиаллик билан қарашни талаб қилади. Ҳар бир муваффақиятли қўлланган изланиш ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши лозим. Мана шундагина пьесаларнинг ўқувчи ва томошабинларга ижобий нафи кўпроқ тегади, улар кўпроқ маънавий-эстетик завқ оладилар. Лекин драматургия оламида сарасидан кўра пучи кўпроқ асарлар учраб туриши барчамизни ранжитади. Бу ҳол мазкур жанрга янада кўпроқ диққат-эътибор беришни тақозо этади. Шунинг учун истеъдодли драматурглар авлодини етказиш, уларга ижодий имкониятлар тўғдириб бериб, пухта саҳна асарлари яратишни жиддий ўйламасдан туриб, драматургиямиз ривожини тўғрисида гапириш мумкин эмас. Драматургия равнақи — театр тараққиётига йўл очишини ҳам назарда тутсак, бу қийин жанр ҳақида ғамхўрликни янада кучайтириш зарурлиги ойдинлашади.

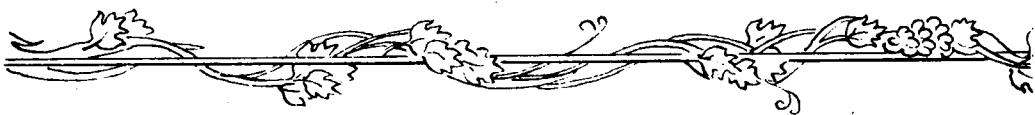
Очиқ-ойдин айтишимиз керакки, Маданият министрлиги билан ижодий союзларнинг ҳамкорлиги, алоқаси, бир-бирига ёрдами кўнгилдагидек эмас. Яхши ижодий ҳамкорликсиз, амалий ёрдамсиз драматургияни, театр санъатини ривожлантириб бўлмаслиги тажрибадан маълум.

Биз энг қийин жанрдаги нуқсонлар ва камчиликлар ҳақида айрим танқидий мулоҳазаларни айтиб ўтдик. Шу билан бирга драматургиядаги баъзи ютуқларни, пухта яратилган асарларни инкор қилиш, камситиш, қоралашга ҳам йўл қўймаслигимиз зарур. Ҳар бир жиддий асарга халқ бойлиги, ўқувчиларга эстетик тарбия бериш воситаси сифатида қарашимиз, уларни эъзозлашимиз лозим. Мана шундагина драматургиямиз равнақига кенг йўл очган бўламиз.

В. И. Ленин танқиднинг софлиги учун курашиб, шундай ёзган эди: «Танқид эркинлиги эълон қилинган. Лекин танқиднинг мазмуни тўғрисида ўйлаб кўриш керак». Улуғ доҳий танқиднинг мазмуни деганда, унинг ҳаққоний, адолатли, объектив, самимий бўлишини кўзда тутган эди.

КПСС XXVII съезди минбаридан айtilган қўйидаги сўзлар алоҳида оҳанг билан жеранглади ва ижодкорлар учун асосий йўлланма бўлиб қолди: «Жамият ёзувчидан бадий кашфиётларни, ҳаёт ҳақиқатини кутмоқдаки, бу фазилатлар ҳамиша чинакам санъатнинг моҳияти бўлиб келди».

Драматургиямизда ҳаёт ҳақиқатини кенг акс эттирадиган бадий кашфиётлар кўп бўлсин, илғор замондошларимизнинг баркамол образлари яратилсин, у ҳамиша юксак парвоз қилсин. Шиддаткор давр руҳи шуни тақозо этади.

Абдуғафур Расулов

ТАНҚИД МАСЪУЛИЯТИ

Ҳар бир истеъдодли мунаққидда баҳолаш мезонларининг субъективлиги, бетакрорлиги танқидчиликнинг санъат сифатидаги ўзига хослигини кўрсатади. Адабиётшунос С. Чупринин «Танқид — бу танқидчи демак» номли мақоласида Л. Аннинский, И. Золотусский, И. Дедков, Е. Сидоровнинг ижоди мисолида ҳозирги замон илғор совет танқидчилигига баҳо беради. Танқидчи адабий жараён мураккабликлари, бирон ёзувчининг адабиётдаги ўрни ёки алоҳида асар ҳақидагина ёзаётгандек бўлади-ю, аслида ўзининг санъатга муносабатини, эстетик қарашларини ифодалайди. Танқидчи асарларида мана шу хислат — ўз қарашларини муайянлаштириш сезилмас экан, у санъаткор сифатида ўз қиёфасига, ўз услубига эга эмас. Бусиз танқидчининг баҳолаш мезонлари, эстетик принциплари ҳам шакланмаган бўлади. Адабий танқиднинг жозибаси принциплар тўқнашувида, турли хил усуллари талқин йўсинларининг хилма-хиллигида сезилади. Адабиётда яратилган ҳар бир шоҳ асар юзларча фикрлар уйғотиши мумкин. Ҳар бир туғилган фикрни кенг ёритиш баробарида мунаққиднинг санъаткор сифатидаги дунёси ҳам бевосита ўз аксини топади.

Ҳозирги ўзбек танқидчилигида ўз услуби, адабиётга муносабати билан адабий жамоатчиликнинг диққатини жалб этган ўндан ортиқ мунаққид бор. Ана шулар ичидан Н. Худойбергановнинг «Ўз дунёси, ўз қиёфаси», О. Шарафиддиновнинг «Гўзаллик излаб...», У. Норматовнинг «Қалб инқилоби», И. Ғафуровнинг «Шеърят — изланиш демак» китоблари мисолида ўз кузатишларимизни баён этмоқчимиз.

1986 йили Н. Худойбергановнинг «Ўз дунёси, ўз қиёфаси» китоби, марказий ва республика матбуотида бир қанча мақолалари босилди. Танқидчи адабиётимиз ютуқларидан қувонади, бадий кашфиётлар, шоҳ асарлар яратилиши йўлида курашади. Ҳамда ютуқларимиз ўзимизники, камчиликларни бартараф қилайлик деган ақидага асосланади. У «Ижобий» ва «салбий» танқид ташвишлари» («Вопросы литературы», 1987, 1-сон) мақоласида «тасдиқловчи» танқидга нисбатан «инкор қилувчи» танқиднинг афзалликларини таъкидлайди: заиф асарлар изчил танқид қилинса, тузсиз, ўртамиёна асарлар йўли тўсилса, ҳақиқий асарлар яратилишга шунчалик кўп имконият туғилади. «Урувчи» танқид сусайган жойда сохта асарлар тез урчийди. «Тасдиқловчи» танқиднинг эса хавфли томони шундаки, унинг таркибида мадҳиябозлик кучли. Мақтов — чин танқиднинг қушандиси. Н. Худойберганов энг яхши деб тан олинган асарлардаги камчиликларни ҳам кўришга, талантли адиб ижодидаги ожизроқ жиҳатларга ҳам эътибор беришга интилади. «Ўз дунёси, ўз қиёфаси» китобига кирган «Юксалиш манбалари» мақоласида «Дунёнинг ишлари» (У. Ҳошимов), «Тирик сайёралар» (Э. Воҳидов) ҳақида мақола ёзган О. Шарафиддинов «биронта нуқсон, ҳатто жузъий камчиликни тилга» олмаганлигини, Иброҳим Ғафуров «танқидий руҳ билан суғорилган мақолалар, тақризларни ёзаётган» бўлсада, «ҳамон бир гуруҳ ёзувчиларни асоссиз мадҳ этиш асоратидан батамом» қутилолмаганлигини афсус билан таъкидлайди. Н. Худойберганов мақтовга, ютуқлар тўғрисида яйраб ёзишга қарши. Лекин фақат танқидни, камчилик излашни принцип қилиб олиш ҳам мақбул эмас-да! Н. Худойберганов «Сени ўйлайман, замондош» китобидан ўрин олган «Теранлик» мақоласида ошқора бўлмаса-да, шундай принципга (камчилик излашга — А. Р.) асосланиб мулоҳаза юритади, — деб ёзади О. Шарафиддинов «Гўзаллик излаб...» мақоласида. — Унинг фикрича, ҳар қандай санъаткор ўз ижодида, ўз асарларида, албатта, турлича камчиликларга йўл қўяди. Шундай экан, унинг асарларининг фазилатлари билан бирга камчиликлари ҳам бўладик, танқидчи буни айтиши керак. Масаланинг бу тарзда қўйилиши нотўғри — у конкрет асарлар таҳлилида мунаққидни чалғитиши, боши берк кўчага олиб кириб қўйиши, унинг мулоҳазаларида илмийлик ва объективлик ўрнига субъективизмга ўрин бериши мумкин».

«Ўз дунёси, ўз қиёфаси» тўпламига ўн тўрт мақола киритилган. Уларнинг барисида асосан ёшлар ижоди ҳақида фикр юритилади. Ун икки мақола фақат танқид қилиш, камчиликларни фож этиш руҳида ёзилган. Мухими, у ўртача асарлар яратаётганларни номма-ном санайди-да, «Хўш, сиз адабиёт майдонида нима қилиб юрибсиз, китобхонни чалғитишга қандай ҳақингиз бор?» — деган саволни кўндаланг қўяди.

Н. Худойберганов «Фидокорлик ва жасорат» мақоласида истеъдодли ёшларнинг ўзига хосликлари нималарда кўринаётганлигига тўхталади. Ёш авлод қайси фазилатлари билан аввалги авлодлардан фарқ қилади, улар ижодида анъана ва новаторлик нималарда кўринади? Ниҳоят, ўртамиёна асарлар танқид қилинар экан, бир-икки ҳақиқий асар теран, санъаткорона таҳлил қилиниши керак. Токи, ўртача ёзувчи ўз «асарларининг яроқсиз эканлигини чуқур сезсин. Ҳозирги истеъдодли ёшлардаги бош хусусият шундаки, уларнинг анчасида ижодий концепция мавжуд: улар нимани, қандай ёзишни, ҳаётга қандай нуқталардан қарашни яхши биладилар. Кўпинча ёшлар кўп ўқишларини, ёзиш техникасини яхши эгаллаганликларини таъкидлаймиз-у, улардаги гражданлик,

шижоатлилик хусусида ҳеч нарса демаймиз. Истеъдодли ёшлар характер яратиш масаласига янгича ёндашмоқда: онгдаги арзимасдек туюлган ўзгаришларни таҳлил қилиш, ақл ва туйғудаги ҳаракатни нозик кузатиш, шартлиликлардан бемалол фойдаланиш... Ёшлардаги изланишлар ҳамisha ҳам улкан ютуқлар билан якунланмаяпти: баъзан заифроқ, баъзан китобхонни ўзига мутлақо жалб этмайдиган асарлар ёзилаётми. Шунга қарамадан улар ўртача китобхон дидига мослаб асар ёзишни хаёлига ҳам келтирмайди. Уқувчини етук китобхон савиясида фикрлашга ундайди. Истеъдодли ёшлар асарларида яхшилик, садоқат, севги, ёмонлик, қабоҳат сингари масалалар янги-янги жиҳатларда намоён бўлмоқда. Хуллас, ёшлар ижоди ақлга ҳам, қалбга ҳам таъсир этмоқда. Улар бадий асар қиммати, қадри учун курашаётирлар: асар бўш вақтда, эрмак учун ўқилиши керак эмас. Чунки ҳақиқий адабиёт инсон ҳаётининг маънавий эҳтиёжидир.

Н. Худойберганов китобида эллика яқин ёзувчи, шоир, мунаққид асари танқид қилинган. Танқидчи бундан кўпроқ авторлар асарларини танқид этиши ҳам мумкин эди. Ҳамма гап ўртача, мужмал асарларга қандай ёндашишда. Келтирилган далилларнинг асослилигида. Уртача асар — ўртача, ёмон ёзувчи — истеъдодсиз. Шунини исботлаб ўтириш шартми? Адабий танқиднинг вазифаси инкор этиш эмас, ишонтириш: яхши деган баҳога ҳам, ёмон деган баҳога ҳам ёзувчи чиндан ишонсин. Танқидий асарни ўқиб китобхон яхши асардан ёмон асарни бехато ажратадиган бўлсин.

Авалло заиф асардан тортиб истеъдодсиз ёзувчиларгача, тўдалаштириб «уриш» ўзини оқламайди. Буни Н. Худойбергановнинг Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги «Хурмат ўз ўрнида... ёки ижодда устоз ва шогирд муносабати» сарлавҳали хотира-мақоласида ҳам ўқиймиз: «Бир йўла уч қаламкашга «тарсаки» туширибсиз, майли, улар шунга лойиқ ижодкорлар, бироқ дастлаб биттасини олиб, қудратли далиллар билан рад этиб бўлмайдиган даражада бопласангиз, танқидингиз янада ўринли бўлиб, нишонга бехато тегарди».

Адабий танқиднинг муқаддас қондаларидан бири шундаки, мунаққид талқин қилинаётган асар руҳини англаши, ёзувчи концепциясини тушуниши шарт.

Норбой Худойберганов етук асар билан заиф асарни чалқаштирмайди, лекин танқид қилганини ҳам далиллар билан етарли даражада исботламайди. Гоҳ мунаққид ёзувчи ғоясини англамасдан туриб, танқид отига қамчи босади. Масалан, ёзувчи Н. Қиличев «Тонгдек ойдин намозшом», «Оқим» ҳикояларида шароитга мослашувчи, характерида курашчанлик етшимайдиган, муросасоз Асқар, Султон образларини яратади. Танқидчи эса курашдан характер яратмаганлиги учун ёзувчини танқид қилади. Моҳият англаб етилмагач, ёзувчининг атайин қўллаган образ, иборалари танқидчига эриш туюлаверди («Қизик, намозшом ҳам ойдин бўларканми? Яна нима денг? Тонгдек ойдин эмиш!»). А. Даминовнинг «Уқилмаган мактуб» ҳикоясидаги қизнинг йигитга мактуб йўллаши мунаққидга деймайди. («Қизик, қиз йигитга мактуб йўллабди! Ахир, бу камдан-кам учрайдиган воқеа-ку! Борди-ю, йигит қизга мактуб орқали ишқини иззор этса, табиий ва қонуний деб қабул қилинади»).

Н. Қиличевнинг, А. Даминовнинг ва бошқа авторларнинг ҳам ҳикояларини мукаммал деяётганимиз йўқ, уларда танқидбоп ожиз томонлар топилди. Лекин Н. Худойберганов тутган йўл ўзини сира оқламайди.

Н. Худойберганов ҳақиқий санъат асари деганда концептуал асосга, бетакрор шаклга эга бўлган асарларни тушунади. Афсуски, муаллиф ёзган мақолаларнинг ўзи бетакрор шакли, композицион изчиллиги билан ажралиб турмайди. Албатта, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотира-мақола бундан мустасно. Бу ўринда мунаққид Ботир Норбоевнинг «Ҳақиқат ва бадийят қудрати» китобидаги асосли фикрлардан бирини келтирамиз: «Норбой Худойберганов ишларида талабчанлик руҳи ва масалага танқидий қараш нисбатан кўп учрасада, унинг айрим мақолалари негадир шошиброқ ёзилгандай таассурот қолдирди. Ҳаммамиз ҳам бошқалардан ҳар бир асарнинг шакл ва мазмун жиҳатидан ажралиб туришини талаб қиламиз. Аммо кўпчилигимиз ўзларимизнинг адабий-танқидий ишларимиз ҳам санъат асарлари каби ҳар бири ўзига хос дунё бўлиб ажралиб туришига, қизиқарли ва чиройли тил билан ёзилишига диққат қилавермаймиз. Кўпларимизга хос бўлган бу камчиликдан Норбой ака ҳам бегона эмас».

Озод Шарафиддинов «Ўзгаллик излаб...» китобининг «Адабий танқид муаммолари» бўлимида ҳозирги совет танқидчилигининг хусусиятлари, етакчи тенденциялари, намоёндалари ижод ҳақида фикр юратади. Мунаққид ҳамisha қуйидаги принципларга риоя қилади: «Танқиднинг китобхон маънавий дунёсини бойитишга қодир бўлишини таъминлайдиган энг муҳим масалалардан бири — бадий асарни тўғри тушуниш ва тўғри талқин қилиш, бадий маҳоратни тўғри англаш масаласидир». Унингча, «тасдиқловчи» танқиднинг хавфи томони шундаки, у мадҳиябозлик иллати томон тойиб кетиши мумкин. Мадҳиябозлик — принципааллик, ҳалоллик ва объективликнинг кушандаси. Мадҳия — сўз билан берилган пора, нари борса, икки кишигагина вақтинчалик наф келтириши мумкин.

Озод Шарафиддинов хоҳ У. Норматов ҳақидаги портрет-мақолада бўлмасин, хоҳ М. Қўшжонов, Ю. Суровцев китобларига ёзган тақризларида бўлмасин, хоҳ «Кўпмиллатли совет адабиёти тарихи» кўп томлик асари ҳақидаги тадқиқотида бўлмасин танқидчиликнинг муқаддас принципларини таъкидлайди. Умарали Норматов тўғрисидаги мақолада: «...китобхонлар назарида ҳам муқим обрў қозониш учун танқидчи билимдон ва теран бўлишдан ташқари, принципиал, ҳалол ва объектив бўлмоғи, адабиётни чин юракдан севмоғи, яъни унинг ютуқлари учун суюниб, қусурлари учун куюниб ёза билмоғи керак», деб таъкидлайди. М. Қўшжонов китоби ҳақида фикр юритар экан, бу мунаққид ижодининг муҳим белгиси хусусида шундай ёзади: «М. Қўшжонов ҳеч қайси мақоласида ўздан аввалги авторларни такрорламайди, улар айтган фикрлар доирасида чеклиб қолмайди, балки ҳар гал янги кузатишлар, янги фикрлар ёрдамида таҳлил қилинаётган асарларнинг янги-янги қирраларини кашф этади... Эҳтимол, фикрий теранлик, қарашларнинг мустақиллиги ва оригиналлик М. Қўшжонов асарларига жозоба бахш этган асосий омилдир».

Илмий объективлик, теранлик йўлида янглишмаслик учун мунаққид қайси манбага суяниши керак? О. Шарафиддинов Ю. Суровцевнинг «Диалектиканинг зарурлиги» тадқиқотига ёзган тақризида шу масалани ёритади:

«...олимга ва на фақат олимга, айни чоғда, санъаткорга, танқидчига, публицистга, шунингдек, сёясатчига турли-туман қингайишларни, бир томонликларни, чалғишларни енгиб ўтишга ёрдам

берадиган қурол бор. Б қуролнинг номи — диалектикадир. Диалектика бўлганда ҳам ҳар қандай эмас, ленинча диалектикадир».

Адабий оқимга баҳо беришда Озод Шарафиддиновгагина хос бир нигоҳ бор. Бу нигоҳ воқеа — ҳодисаларни бутун кенглиги ва теранлиги, жонли ҳаракати билан қамрайди. Эҳтимол, мана шу ўткир нигоҳ О. Шарафиддиновни ҳозирги танқидчилигимизнинг асосий кучларидан бирига айлантирғандир.

Олимнинг сўнги йилларда ёзган мақолаларида поэзиянинг инсон маънавиятидаги ўрни ҳақида кенг мулоҳаза юритилади. Ҳақиқий поэзия, умуман санъат ва адабиёт, инсонни гўзал қилади, унга улугворлик бахш этади. «Гўзаллик излаб...» тўпламига кирган кўпчилик мақолаларда О. Шарафиддиновнинг чин гўзаллик — ҳаётнинг таянчи, қувончи борасидаги оҳорли фикрлари ифодаланган.

О. Шарафиддинов афғон поэзиясининг намояндаси Сулаймон Лойиқ шеърини ҳозирги давр учун нақадар зарурлигини, «Мирзачўл» сингари асарлар интернационализмнинг амалдаги қириниши эканлигини исботлайди. Асқад Мухтор, Худойберди Тўхтабоев асарларининг бугунги насримиздаги ўрнини ишонарли ёритади.

Ф. Мусаёновга бағишланган мақола ҳафсала билан ёзилган, ёзувчи ижодининг барча томонлари ёритилган. Лекин ёзувчи асарларига типологик нуқтаи назардан ёндашиш, уларни синчиклаб таҳлил этиш сезилмайди. Ёзувчининг зўрлиги, асарларининг етуқлиги қиёсда намоеён бўлади. Мақолада болалар адабиётининг етук вакиллари Ю. Яковлев, Х. Тўхтабоев номлари тилга олинади, лекин Ф. Мусаёнов яратган характерлар бу ёзувчиларнинг қаҳрамонлари билан қиёсан таҳлил қилинмайди, асарлари ортириб баҳоланади.

Озод Шарафиддиновнинг танқидчи сифатидаги асл қиёфаси — курашчанлиги, тиниб-тинчимаслиги, адабий жараёни нозик ҳис қилиши «Йўл бошида», «Шеър кўп, аммо шоир-чи?», «Характер — бадийлик мезони», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Адабиёт тилдан бошланади», «Бир тилда гаплашайлик» мақолаларида кўзга ташланади. Мазкур мақолаларда 70—80-йилларда адабиётга кириб келган авлод ҳақида фикр юритилади. Янги авлод «адабиёт ривожидан янги саҳифа очнишга қодир бўлган, ўзидан аввалги авлодларга нисбатан янги гап айта оладиган, ўз қиёфасига эга бўлган», муҳими, ҳақ-ҳуқуқини, ижодий йўлини ҳимоя қила оладиган ижодкорлар гуруҳидан иборат. Одатда, янги авлод ҳаётнинг ўзидан олдинги авлодлар ижодидан кўринмаган томонларини ёритади, поэтик қарашларида ҳам аввалги авлодга эриш туюладиган томонлар кўп бўлади. О. Шарафиддинов янги авлод қарашларидаги моҳиятини тез англаб етди, улар поэзиясидаги ўзига хосликларни илғади. Бугина эмас, янги авлод ижодидаги баъзи чекланганликларни, камчиликларни ҳам ишонарли кўрсатиб берди («Йўл бошида»). Танқидчи 80-йилларнинг бошларидаги поэтик жараёни чуқур ўрганди. Уртамиёна поэзияда ҳам муайян ўсишлар рўй берганлигини, шеър битиш техникаси бирмунча кўтарилганлигини таъкидлади. Танқидчи этиқодича, асл поэзияни истеъодлар яратади, шеър ҳар қанча силлиқ ёзилган бўлса-ю, унда ижодкор қиёфаси, юрак уриши, янги фикр бўлмаса, ҳали шеър яратилди дейиш қийин. О. Шарафиддинов ўзбек шеърини хирмони юксак бўлсада, унда шоир борлигини, бетакрор овозини ақс эттирувчи ҳақиқий асарлар камлигини айтди. Танқидчи ўртамиёна шеърларнинг кўпайишига сабаб бўлаётган омилларни бирма-бир кўрсатиб беради («Шеър кўп, аммо шоир-чи?»).

«Характер — бадийлик мезони» мақоласида автор Эмин Усмонов ижодий лабораториясига қиради, асарларининг бадий қувватини характер яратиш проблемаси нуқтаи назардан системали, синчиклаб таҳлил қилади. Мақолада ҳаётийлик ва бадийлик, характер мантиқи ва схематизм масаласи атрофлича ёритилади. Озод Шарафиддинов характер масаласига янгича ёндашади. Характер бадий асардаги компонентлардан биригина бўлиб қолмай, бадийликнинг ўзаги ёзувчи концепциясини ифода этувчи асосдир. «Характер — бадийлик мезони» мақоласи одатдаги портретлардан фарқ қилади. Мунаққид унда ёзувчи портретларини назарий-проблематик нуқтаи назардан ёритади.

«Гўзаллик излаб...» ҳақидаги мулоҳазаларимизни хулосалар эканмиз, О. Шарафиддинов китобда композицион изчиллик етишмаслигини ҳам айтмаслигининг иложи йўқ. Мақолалар тўплами ёхуд рисолада бўлмасин, ғоявий-эстетик бир бутунлиқни таъминлаш керак. О. Шарафиддиновнинг мақолалари алоҳида-алоҳида олинганда мукамал, яхлит. Лекин уларнинг баъзилари китобнинг ғоявий-эстетик руҳига сингиб кетмаган.

Бу жиҳатдан У. Норматовнинг «Қалб инқилоби» мажмуаси диққатга сазовор. Китобда «қалб инқилоби» деган ибора бор-йўғи уч бор учрайди. Лекин тўпلام руҳи, мақолалар йўналиши бу тушунчани турли томонлардан исботлаб беради.

Танқидчи адабий жараёни ёритар экан, адабиётшуносликнинг тарихий-типологик ёндашув принциpidан унумли фойдаланади. У бирон проблемани ҳал қилиш учун фақат ўзбек адабиёти материаллари билан чекланмайди, совет адабиёти, жаҳон адабиётидаги энг яхши асарларни андоза қилиб олган ҳолда адабий-тарихий жараёнга ўз муносабатини билдиради. Олим Ч. Айтматов, Г. Г. Маркес, Ю. Бондарев, В. Распутин сингари санъаткорларнинг асарларини яхши билади. Айниқса, сўнги йилларда У. Норматов Бутуниттифоқ адабий жараёнидаги ҳодисаларни изчил таҳлил эта бошлади.

«Қалб инқилоби» тўпламида социалистик реализм, ижобий қаҳрамон, совет адабиётининг гуманистик моҳияти, адабиётда миллийлик ва интернационаллик, шакл ва мундарижа сингари масалалар кўтарилган У. Норматов ижоди ҳозирги совет танқидчилигида кенг ривожланаётган тенденцияга алоқадор. Унинг моҳияти шундаки, танқидчиликнинг баҳоловчилик вазифаси адабиётшуносликнинг илмий-назарий хулосалар чиқариш хусусияти билан бирлашиб кетади. Мазкур тенденция танқидчилик учун ҳам, адабиётшунослик учун ҳам наф келтиради. Танқидчилик назарий жиҳатдан босийган бўлса, адабиётшуносликда оперативлик, адабий жараён билан баробар ҳаракат қилиш хусусияти кучайди.

У. Норматов мақолаларида адабий-тарихий жараёни баҳолаш, илмий назарий хулосалар чиқариш, адабиётнинг партиявийлиги масалаларини ёритиш кўзга аниқ ташланади. «Қалб инқилоби» китобидаги «Ҳаракатдаги реализм», «Зарур одам», «Образ кўлами» сингари мақолаларда назарий умумлашмалар етакчи. «Изланишлар қандай кечаётир ва баҳоланаётир?», «Уйғунлик»

сингари мақолаларда адабий жараёни баҳоласа, «Жавоҳирот сандиғи», «Етти зоғора» асарларида мифологиянинг социалистик реализм адабиётидаги ўрни ҳақида тўхтади.

У. Норматов ўзбек танқидчилигида сўхбат-мақола жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Езувчи ва шоирлар билан сўхбат қуриш танқидчи ижодининг каттагина қисмини ташкил қилади. Сўхбат-мақолалар ҳар икки томоннинг — танқидчи билан ёзувчининг жиддий тайёргарлиги самараси сифатида пайдо бўлмоқда. «Шеърятда ўзига хослик ва муштраклик муаммоси», «Қалб инқилоби» мақолаларида ёҳуд Омон Матжон ва Уткир Ҳошимов билан сўхбатларда қизиқ бир жиҳат диққатни тортади. Ижодкорлар ҳаётий материаллар, асарнинг яратилиши жараёни — ижод сирлари борасида қанчалик берилиб сўзласалар, танқидчи тинглаётган мулоҳазаларининг мазмунини шунчалик теранроқ англашга, илмий-назарий умумлашмалар чиқаришга интилади.

Муаллиф «Адиб насрининг баъзи хислатлари» мақоласида Ғафур Ғулом прозасига янгича нигоҳ билан ёндашади: «Нетай», «Тирилган мурда», «Ёдгор», «Шум бола» қиссаларининг қаҳрамонлари «гуноҳкор» бандалар. «Менинг ўғригина болам» ҳикоясидаги кампирнинг сўхбатдоши ҳақиқий ўғрининг ўзгинаси... Ғафур Ғулом ўз қаҳрамонларини шундай тасвирлайдики, китобхон қалбида «гуноҳкор» қаҳрамонларга нисбатан самимий меҳр-шафқат пайдо бўлади. Езувчи — совет гуманизми руҳида шакланган ижодкор «гуноҳкор» бандаларни қанчалик улуғласа, нобоп, инсон ғурурини топтайдиган жамиятнинг шунчалик фош этади». Бу мақола яхши бошланади, китобхон ундан кўп нарса кутади. Афсуски, мунаққид масалани кенг ёритиш, Ғафур Ғулом қаҳрамонлари моҳиятини теран очиш ўрнига бошқа масалаларга чалғиб кетади.

У. Норматов мақолаларида талқин ва таҳлилнинг турли кўринишлари учрайди. Танқидчи кўпроқ системали ғоявий-эстетик таҳлил йўлидан бориб, асарларнинг фазилатларини ҳам, ўртамиёна асарларнинг камчиликларини ҳам ишонарли кўрсатади. Айтиш мумкинки, «Қалб инқилоби» китобида сўнгги йиллар ўзбек адабиётининг ютуғи бўлган бирорта асар танқидчи диққатидан четда қолмаган.

У. Норматов танқидчилик майдонига ҳикояшунос сифатида кириб келган эди. Ҳануз ҳикоялар ҳақида ёзар экан, қалами раво юради, таҳлилнинг структурали, микроанализ шакллари бот-бот кўзга ташланади. «Қалб инқилоби»да «Кичик мўъжизалар» туркуми каттагина ўринни эгаллайди. Муаллиф 70—80 йиллар ўзбек ҳикоячилигининг яхши намуналарини завқ-шавқ билан таҳлил қилади.

Тўғри, тўпلامда «Олим, таржимон, мураббий», «Дўстим ҳақида сўз», «Адиб дунёси» сингари юбилей мақолалари ҳам бор. Уларда меъёридан ортириб мақташ сезилади. Лекин «Қалб инқилоби»нинг моҳиятини бу мақолалар белгиламайди.

Иброҳим Ғафуров чорак асрдан буён шеърят билан шуғулланади. У «Гўзалликнинг олмос қирралари», «Жозибаси», «Ёнар сўз», «Ям-яшил дарахт», «Лириканинг юраги» сингари адабий-танқидий мақолаларини, адабий ўйларини китобхонларга тақдим этди. Мақоладан мақолага, китобдан китобга мунаққиднинг маҳорати ортиб, фикр доираси кенгайиб, баҳолаш мезонлари тиникиб борди. Унинг «Шеърят — изланиш демак» рисоласи шу пайтгача ёзганларининг хулосаси, баҳолаш мезонлари тўла акс этган тадқиқотдир. Мунаққид ўз ижодини бошлабдики, шеърят қандай сеҳр деган мангу муаммога жавоб излайди. Муаммони ҳал қилиш учун шеърят тарихига, жаҳон поэзиясига чуқур нигоҳ ташлайди. Иброҳим Ғафуров шундай таянч нуқтани топдики, бу нуқтадан узоқ тарих ҳам, келажак ҳам, поэзиянинг кенг майдони ҳам аниқ кўринади. У шеърятни жонли бир организм, ҳаракатдаги куч деб билади, шеърятдаги ўсим-ўзгаришларни, рангинг товланишларни очиқ-ойдин кўради. Катта мақсад билан илм оламига кирган олим ўз ишидан қониқиб ҳосил қилиши, қутилмаган ўхшашликлардан завқланиши лозим. Мунаққид қозоқ оқини Жамбулнинг қарилки тўғрисидаги шеъри юзасидан фикр юритар экан, форсий адабиётнинг асосчиси Рудакининг «Қарилки ҳақида марсия»сини эслайди. Хотирасида Хувайдонинг кексаликдан сўзловчи ғазали жонланади. Эзгулик шоирлар томонидан мангу куйланганлигини ёзар экан, қадимги юнон шоираси Сапфо, машҳур Марина Цветаева, Абдулла Орипов номларини изма-из ёзади. Инсонлар ҳаммиса ёвузликка, зўравонликка қарши изчил курашганлар. «Шеърятда узоқ ўтмиш, бугун ва келажак бир бутун ҳолда яшайди, ҳаракатда бўлади. Бугун инсон қалбига йўл излаётган энг замонавий шоирлар сафида албатта Гомер ҳам, Сапфо ҳам, Овидий ва Катулл, Саъдий ва Ҳофиз, Навоий ва Пушкин ҳам, Маяковский ва Есенин, Неруда ва Лорка, Твардовский ва Ғафур Ғулом ҳам бор. Мана шу бирлик шеърятнинг изланишларига зўр самаралар бахш этади».

Танқидчи-олим ҳозирги шеърятни аниқ илмий проблема — характер яратиш муаммоси бўйича таҳлил этишни мақсад қилиб қўйди. Шеърятда характер ўзига хос кўринишда бўлади. Тадқиқотчи лирик қаҳрамон ва унинг турли ифода йўсинлари тўғрисида мулоҳаза юритади. Биринчи — қаҳрамондаги бетакрорлик, ифода йўналиши бўлса, иккинчиси, шу хусусият билан биришиб кетган ижтимоий муносабатлар, социал хусусиятлардир. Иброҳим Ғафуров шеърятдаги мукамал характерлар тилсими сифатида Мажнун (Навоий), Ленский (Пушкин) ва Дон Кихотни (Сервантес) таналяди. Тадқиқотчи лирик характер борасида илмий-назарий қарашларини давом эттиради.

Танқидчи услуби излаш, изланиш жараёнида намоён бўлади. Тадқиқотчи фанда ўзгармас ҳақиқат бўлишига ишонмайди. Айниқса, поэзия тадқиқотчиси ўз объектини узлуксиз ҳаракатда кузатади: гоҳ у янгиликни кўради, гоҳ бу хусусиятни кашф этади. Илмий топилмалар онгни бойитади, қалбга ҳузур бахш этади, лекин қониқиш ҳиссини пайдо қилмайди. Бунда олим тафаккурининг теранлиги, ўз соҳасининг фидойили эканлиги ойдинлашади. Фанда ҳам дуторчи «Матму-са»лар сероб. Улар бир пардани тингилатаверсалар кошки эди: «ўтган-кетганга «Нега куйимни менсимайсан» деб хархаша қиладилар.

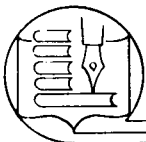
Иброҳим Ғафуров шеърятдаги замонавийликни теран англайди. Замонавийлик мангу тушунчалар, эзгуликлар, яратувчилик билан ҳамоҳангдир. Мана шундай қараш шеърят оламини яхлит ҳолда кўриш имконини беради. Тадқиқотчи энг қадимги шоирлар асарларидаги замонавийликни кашф этади. Эзгулик, яратувчилик руҳи турли замонларда яшаган шоирларни замондошимиз даражасига кўтаради. Инсоний гўзалликларни куйлаш турли миллатга мансуб шоирларни оғани қилиб қўяди. Гомер, Сапфоларни замондошимизга айлантирган тадқиқотчи Бобдон, Ота, Қўёшев-вар сифатида ўзини намоён этган Ғафур Ғуломни шеърятнинг қадимий тахтига ўтказди.

«Шеърят — изланиш демак» тадқиқотларида ўзбек совет шеърятининг чин намояндалари

бирма-бир ёритилади. «Ойбекнинг энг катта муҳаббати — бу Ўзбекистон дейилса, асло муболага бўлмайди. Мана шу қаҳрамонни улуғлаш, унинг ҳаётини куйлаш — Ойбекнинг ижодий мақсади». Тадқиқотчининг бу хулосасига қисман қўшилаемиз. Чунки Иброҳим Ғафуров Ойбекнинг илк лирикасини мукамал таҳлил қилади, ўқувчини шеърятнинг нодир инъомларидан баҳраманд этади. Лекин шоирнинг ижтимоий ҳаёт ҳақидаги шеърлари устида етарли тўхтамайди. Зулфия ижодидаги гражданлик борасида эса атрофлича гапирди. Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон ижоди мисолида поэзиянинг муҳим белгилари тўғрисида сўзлайди. Иброҳим Ғафуров ўзбек поэзиясининг мавзулари, масалалари юзасидан мулоҳаза юритар экан, баъзан сал бундайроқ, жўнроқ, аммо адабий жараён учун зарур бўлган асарларни ҳам таҳлилга тортади. Мана шундай асарлар таҳлилида танқидчи ижодига хос эҳтирос сусаяди, илмий мантиқ тақозосига кўра қалам тебратаётгани сезилиб қолади.

Иброҳим Ғафуров — тажрибали танқидчи, синчков тадқиқотчи. Унинг асаридаги камчиликларни рўй-рост кўриш қийин. Лекин «Шеърят — изланиш демак» тадқиқотининг поэтикасига эҳтисоланган одам ундаги айрим баланд-пастликларни, ҳар доим ҳам изчил таҳлил йўсинига амал қилинмаганлигини сезиб қолади. Лекин, барибир, «Шеърят — изланиш демак» асари ўзбек совет поэзиясига мукамал баҳо берган тадқиқот сифатида диққатга молик. Бу асарда И. Ғафуров услуби, баҳолаш мезонлари ҳар қачонгидан кўра аниқ намоён бўлган.

Баҳолаш мезонлари — танқидчиликнинг ўзак масалаларидан бири. У қанча кенг, чуқур, ишонарли ёритилса, танқидчиликнинг умумий ҳолати ҳам, танқидчининг услуби, маҳорати ҳам шунчалик асосли ифодаланади. Шекспир, Пушкин асарлари юзлаб-минглаб танқидчилар, адабиётшуносларга баҳолаш имкониятларини яратиб берди. Шоҳ асарлар талқинида танқидчиликнинг эстетик принциплари ёрқин кўринади. Масалан, Чингиз Айтматовнинг «Кунда» романи ёхуд Валентин Распутиннинг «Енғин» қиссалари яратилганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин биз бу икки асарнинг ўнлаб янгидан-янги талқинларини билаемиз. Ҳар бир янги талқин — танқидчи принципларининг кўриниши, баҳолашдаги ҳар хил мезонларнинг намоён бўлишидир. Ўзбек совет танқидчилигида ҳам янгидан-янги талқин йўллари энди бошланаётир дейишимиз мумкин.

ДОСТОЕВСКИЙ ДАҲОСИГА СИФИНИБ

Ҳар гал яхши бир асарнинг яхши таржимасини ўқиганда хурсанд бўлиб кетасан, кўнглинг яйрайди. Худди бизнинг ўз ёзувчимиз ажойиб асар яратиб бизга тўхфа этгандай бўлади. Яхши таржима оригинал асар билан баравар қийматга эга. Худди шу маънода ҳам таржима «бегона» асарни «ўзиники» қилиш, ўз адабиёти фактига, миллий ҳодисага айлантириш санъати дейилади. Бу фикр Ф. М. Достоевский бадий меросидан қилинган янги таржималарни ўқиганда яна бир карра кўнглимдан кечди. Жаҳонга машҳур бу буюк адибнинг «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» (Ҳабиба Зиёхонова таржимаси), «Жиноят ва жазо», «Телба» (Иброҳим Ғафуров таржималари) романлари аллақачон ўзбек китобхонининг маънавий мулкига айланиб қолди. Унинг қаҳрамонлари, Россиянинг дарду аламини, жамиятнинг оғир тоши танасини эзган, қалби, жисми мажруҳ, аммо ақли, эътиқоди, имони бутун қаҳрамонлари бизга таниш ва маҳбуб.

Ф. М. Достоевскийнинг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти «Дунё адабиёти дурдоналари» сериясида чоп этган бир жилдлик тўпلامига унинг «Қиморбоз» ва «Улик уйдан мактублар» романлари, «Масъума» ва «Ойдин тунлар» ҳикоялари кирган. «Масъума» («Кроткая») ҳикоя деб қўйилган бўлса ҳам, лекин ҳажман катта қисса билан баравар. Умуман, Достоевский учун жанр нисбий тушунча. Унинг айрим қиссаларида роман хусусияти, ҳикояларида эса катта ҳаётий манзара акс этган бўлади. Бу асарлар улғу адиб ижодида алоҳида мавқега эга. Айниқса, «Улик уйдан мактублар» XIX аср афкор оммасига қаттиқ таъсир этган эди. Достоевский ўзи кўрган-кечирган даҳшатли воқеаларни ёзиб (ёзувчи сиёсий эътиқоди учун бир неча йил Сибирда сургунда бўлган), чор авахталаридаги дўзах ҳаётни биринчи марта рўй-рост чизиб берган эди. Герцен бу асарни Дантенинг «Илоҳий комедия»сидаги дўзах тасвири билан тенглаштиради. В. И. Ленин эса «Улик уйдан мактублар» асари хусусида бундай умумлашма фикрни баён этган: бу асар «рус ва жаҳон бадий адабиётининг бемисл асаридир, у фақат Сибирь каторгаси эмас, балки рус халқи Романовлар сулоласи давридаги шохлар замонидан яшаб келган «Улик уй»ни ажойиб тарзда акс эттиради». Достоевскийнинг буюклиги шундаки, у «бутун Россия дардини» олиб келган, мавжуд тузум қонунилари билан судланиб сургун қилинган «жиноят дунёсининг» вакиллари ҳаётини тасвирлар экан, улар орасида ажойиб одамлар, талантли шахслар борлигини кўрсатади, уларнинг аксари бағоят одамшаванда, қалби пок, ҳатто жуда беозор, яхши ниятли кишилардир. Уларнинг ачиқ тақдирини қаламга олиб, ёзувчи чор ҳукуматининг ғайри инсонийлигини, тартиботларини фош этган.

«Қиморбоз» романида жамиятнинг бошқа бир тоифаси — қиморбозлар ҳаётини тасвирлаш мақсад қилиб олингани асар номидан кўриниб

турибди. Аммо автор бунда Еропадаги ҳаёт, буржуа оламининг ифлос муҳитини, инсоний эҳтирослар кучини (айнан эҳтирослар, қизиқишлар кучи, ҳирс кучи) намоиш этишни ният қилган. Қиморга ҳирс қўйган, шу соҳада истеъдоди бор йигит ва унинг соф севгиси, қарашлари, одамларга муносабати нозик психологик таҳлиллар билан очилади. Шундай руҳий таҳлил, аммо энди бошқа мақсад ва бошқа ҳолатда олиб борилган тасвир санъатини «Масъума» ҳикоясида кўрамай. Инсоний ожизлик, фожиа ички монолог, ажиб бир руҳий азоб-изтироблар, ярим алаҳсираш, тавба-тазарру, муножот-ёлвориш оҳангида очилади, қалбни маҳзун этади. «Ойдин тунлар» асарида эса ўзига хос характерга эга кимсасиз бир ёлғиз одамнинг ички дарду армонлари, севгиси, мосуво ниятларнинг нобуд бўлиши тасвирланади.

«Қиморбоз» романини Иброҳим Ғафуров таржима қилган. Адиб моҳир таржимон сифатида маълум. У Мопассан, Хемингуэй каби сўз усталари романлари таржимасида, хусусан, Достоевский асарлари таржимасида маҳоратини намоиш этди, малака, тажриба орттирди. Бу «Қиморбоз» романи таржимасида ҳам қўл келган. Шуни айтиш керакки, таржимоннинг маҳорати ўгирилаётган асарнинг характери, муаллиф услубиятининг хусусияти билан белгиланади. Чунки таржимон маҳоратининг даражаси оригиналнинг мураккаблигига вобаста. Асар қанча салмоқдор бўлса, таржимоннинг ижодкорлиги шунча кўзга ташланади, меҳнати рўйбага чиқади, имкониятлари очилади. Достоевский ижодининг қалбига кириш, унинг ғояларини идрок этиш, тушунишгина эмас, балки адибнинг руҳияти билан яшаш, унинг ҳаяжонларини қайта бошдан ўтказиш лозим, бунинг учун эса таржимон ўзини эркин ҳис этмоғи, дадил қалам тебратмоғи даркор. И. Ғафуров «Телба»да бўлганидай, «Қиморбоз» романи таржимасида ҳам айна шу йўлдан борган. Айниқса, Достоевскийга хос қаҳрамоннинг характерини бўрттириб тасвирлаш, кишининг ўз-ўзи билан олишувларини кўрсатиш услубини деярли бекаму кўст бера олган. Албатта, Ф. Достоевский асарларининг ҳаммасида оҳанг, тема бир хил эмас, руҳий психологик тасвир ҳам «Телба»да бошқача, «Қиморбоз»да бошқа. И. Ғафуров ана шу темни, ритмик асосни яхши илғайдиган таржимон. Бу ҳолат жуда муҳим. Ритмга кирмас — руҳга кирмайди ва таржимоннинг сўз бойлиги, изланишлари ҳам бефойда кетиши ҳеч гап эмас. «Қиморбоз» ритми эса шиддатли эмас. Бир қадар сокин. Лекин бу сокинлик бора-бора руҳий ҳаяжонларга боғланиб кетади, сўзлар, жумлалар шунга мувофиқ ранг олади, таранглашади. Таржимода бу ҳислат муҳайё. Таржимоннинг ижодкорлигини унинг асар тилини «ўзбекчаштириши»да ҳам кўрамай. Қисқаси, «Қиморбоз» таржимаси Достоевский даҳосига муносиб. Шу билан бирга, айрим эътирозлар ҳам бор. Биринчиси, ҳар ер-ҳар ерда

бўлса ҳам, лекин сезилиб турадиган асар матнини кераксиз сўз ва бирикмалар билан кўпайтиришга мойиллик. Чунончи, «барибир», «шунинг учун», «шундай қилиб» каби навбатчи иборалар ортиқча, маънога ҳеч нарса қўшмайди. «Жигаридан урибди» деганда қаттиқ севиб қолишни англаймиз, бунга яна «ҳаддан ташқарини» қўшиб қўйиш назаримда кераксиз. Романда персонажлар тилидан кўп хорижий сўзлар, жумлалар келтиради. Таржимон буларни ҳошияда тушунтириб борган, аммо ҳаммасини эмас, анча ибора ва тушунчалар изоҳ талаблигича қолган. Иброҳим Ғафуровда шева сўзларини ишлатиш кўп учрайди, улар ҳамма вақт ҳам кенг ўзбек китобхоналарига тушунарли деб бўлмайди.

Эзувчи Тоҳир Малик «Маъсума»ни яхши таржима қилган. Таржимон услуб «калити»ни топа олган. Адиб қаҳрамонларининг мураккаб руҳий ҳолатлари бутун «бадий дағаллиги» билан таржимада ёрқин ифодаланган. Диққат қилинг: «Тўхтаган, бу ифлосликларни эслаётган эканман, сўнги тўнғизлигимни ҳам ёдга олай: мен унинг рўпарасида турардим, бошимда эса ҳаёллар ғувиллайди, бўйинг баланд, келишгансан, одоблисан, ва... ва ниҳоят, мақтанишдан ташқари бибинойисан. Қаллам шу гаплар билан банд эди. Шубҳасиз у шу ердаёқ, дарвоза ёнидаёқ хуб деди. Лекин... лекин хуб дейишдан олдин, шу ерда, дарвоза ёнида узоқ ўйга толганини унутмаслигим керак. Шу қадар кўп, шу қадар кўп ўйладимки, тоқатим тоқ бўлиб, «хўш!» деб юборишдан ўзимни тўтолмадим: шунчаки «хўш!» эмас, киборларча «Хо-ош, нима дейсиз?» деб сўрадим!» Уз қилмишларидан хижолат, ўзини мазаммат этаётган одамнинг характери ялт этиб кўзингиз олдиға келади. «Биб-бинойисан», «Хўш» ва «хо-ош»лар ҳам жойига тушган. Бироқ шу ерда битта сўз лозимлигини ҳам айтиш керак. Омонатчининг (таржимон гаровчи дейди, менимча, бизда қадимдан омонатдор, омонатчи сўзи ишлатилади) ўзини мактаб келтирган сифатларига аниқлик киритиш учун «биб-бинойидай йигитсан» дейиш керак. Бўлмаса бу гаплар қизга қаратилганми-куёвгами, аниқ бўлмай қолади. Умуман, Тоҳир Малик муваффақиятли таржима яратган, тили бой ва гўзал, у Достоевскийнинг бошқа асарларини ҳам шу зайлда таржима этса, адабиётимизга катта хизмат қилган бўларди.

Еш эзувчи Олим Отахонов ҳам таржимага энди қўл уриши. Бу ишни у Достоевскийнинг тили мураккаб асари «Улик уйдан мактублар»ни ўзбекчалаштириш билан бошлаган. Дебют ёмон эмас. Қизгин мўҳнат қилинган, буюк эзувчининг руҳий оламига йўл топиш учун ихлос билан ижодий изланиш олиб борилгани сезилади. «Улик уйдан мактублар» — бу панорама, характерлар панорамаси, инсоний уқубатлар манзараси. Аристонларнинг лаҳжаси (жаргон) борми, Сибирь одамларининг нутқ тарзи, индивидуал образлар хусусияти — ҳаммаси бор бунда. «Маъсума» ҳикоясида қисқа-қисқа жумлалар, синиқ сўзлар кўп бўлса, «Улик уй»да ёйиқ синтаксис, серкават, узун-узун жумлалар кўп. Бу аҳвол Олимни бир мунча қийнаган. Таржимон муносиб сўз топишда ҳам машаққат чеккани кўринади. Достоевский, барча буюк адилларда бўлганидек, сўзнинг аниқ, ифодавийлигини аъло даражада таъминлаган

санъаткор. Унда сўз кўп ишлатилади. У анчайин «ээма» ҳам (Чеховга қиёсланг!). Бироқ шу «ээмалик» туйғайи у руҳ конларини кашф этган, чуқур-чуқур жойларигача етиб борган. У синоним сўзларгина эмас, синоним жумлаларни қалаштиради, зинама-зина, поғонама-поғона ичкарига кириб бораверади. Достоевскийни таржима қилиш ўзбек тилининг сўз бойлигини бир қарра элақдан ўтказиш демек.

Чунончи, ўзроқ ғижиллашган аристонлар нутқидан: «Чего кричишь! За постой у нас деньги платят: сам проваливай! Ишь, монумент втянулса, то есть никакой-то, братцы в нем фортикультяности нет». Таржимада: «Кекирдангини ҳадеб чўзаверма! Тўхташ ҳаммомда бўлади, бу ерда эса тўхташга пул тўланади: бор ўзинг, кучала еган жойингга бориб тириш! Қаққаймай ўл! Оғайни чалишлар, бу бефасону бепардознинг гап тушунтирадиган сиёғи йўқми дейман!». Шу зайлда «Чтоб ты языла сибирская!»ни «Тамизингга куйдирги чиқсин!», «Чтоб с тобой говорила турецкая сабля!» мақолини «Тиғи парронга учрагур!», «И пошла ругань!» иборасини «Кетди, кир ўранинг оғзи очилди!» тарзида ажойиб муқобил ва мос ўзбекча мақолматаллар орқали ўғирганки, бу асар тилининг жонли, ифодали чиқишини таъминлаган. Албатта, Олим Отахонов таржимасида ўрнига тушмаган сўзлар, маънони тўлиқ бермайдиган жумлалар бор, аммо улар асарнинг умумий руҳига халал етказмайди, бунинг сабаби шуки, таржимон асар бошида ритмга кириб олиш, узун жумлаларни равон ўғиришга қийналган бўлса-да, кейинги бобларда очилиб кетади ва Достоевский оқимига мослашиб олади. Асарни табиий, сержило, жонли тил билан таржима қилиб, ҳар бир характернинг руҳий ҳолати, ўзига хослиги, хулқ-атворини автор қалами чўққисидан туриб, ёрқин ранглар орқали тасвирлашга муваффақ бўлган. Аминмизки, шундай ажойиб асар таржимаси устида олиб борилган иш ёш эзувчи учун беҳуда кетмайди. Ф. М. Достоевский мактабини ўташ шарафли ҳам ғоят фойдалидир. Аммо негадир бу қимматли асарнинг ярми таржима қилинмаган, натижада воқеалар нима билан тугашини китобхон билмай қолади.

Шундай ижобий фазилатларни сеҳрли романтик туйғуларнинг нозик тасвиридан иборат «Ойдин тунлар» ҳикояси (Нурбек таржимаси) ҳақида ҳам айтиш мумкин. Умуман, Ф. М. Достоевскийнинг таржимонлари айрича муҳаббат ва шавқ билан ишлаганлари кўриниб турибди. Қамчиликдан кўра ютуқлар кўп, шунинг учун биз кўпроқ ютуқлар устида тўхтадик. Чунки «дурдона» номи остида тақдим этилаётган классик асарларнинг бир қанчаси шу номга муносиб таржима билан чиқмаяпти, улар ўқувчини сеҳрлаш, ром этишдан ожиз. «Маъсума» тўпламига кирган роман ва қиссалар эса айнан ана шу бадий жозоба бахшида этилган, дурдоналарнинг дурдоналиги сақлангани билан ажралиб туради. Умид қиламизки, улғу эзувчининг бошқа асарлари ҳам шундай ажойиб таржималарда халқимизга тақдим этилажак.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
филология фанлари кандидати

МОҲИЯТ ВА РУҲИЯТ ОБРАЗЛАРИ

(«Сабр дарахти»ни ўқиб)

Рауф Парфи — ёниб, қалб билан ёзадиган шоир. У шеърят мулкига қадам қўйган илк дақиқалардаёқ ижодкор масъулиятини «буюк эътиқоддир муборак илҳом» деб билган эди. Шоир ҳамон қандай кайфиятда, нима ҳақда ёзмасин, ана шу муқаддас таомилга амал қилади — «қадимий сўзлар»нинг янги бадий имкониятларини инкишоф этади. Ҳар қандай вазиятда ҳақиқат ва самимиятга содиқ қолишни, ҳаётнинг энг қийин муаммоларига, шафқатсиз саволларига ҳам ошкор рўй-ростлик туйғуси билан ёндашишни шеърый ижод учун зарурат деб билади. Шу тариқа, объектив олам, хусусан, унинг ички қатламлари, ботиний уйғунлиги — моҳияти зиддиятли, давомли изланишлар жараёнида руҳият манзараларига айланади. Рауф Парфининг «Сабр дарахти» тўплами менда ана шундай таассурот қолдиради.

Шоир оламини бутунлиги билан ифода этган шеърлардан бири «Санъаткор»дир. Унда тақдирини драматик театр билан боғлаган катта ижодкорнинг руҳий ҳолати орқали санъатнинг гуманистик моҳияти ёрқин очиб берилган.

**Хайр, мени ташлаб кетгайсиз бир-бир.
Парда туширилди, томошо тамом.
Бироқ саҳна узра ҳал бўлган тақдир
Менинг юрагимда қилмоқда давом...**

Шоир драматик ҳолатлар трагизм даражасига етган бир спектакль таассуроти орқали санъаткорнинг ички дунёсини бутун мураккаблиги билан кўрсатишга муваффақ бўлган. Томошабинлардан бир нечасининг изтиробли ҳолати қаҳрамонни ларзага солади: спектакль тамом бўлиб, парда туширилиши билан кимдир «кўзини яшириб» ўзини эшикка отади, кимдир «совуқ сув сепгандек титрайди», шоир ғоят ўйчан бир қизга қарата: «Оҳ, синглим, турибсан не учун маъюс, ким ҳасрат суратин чизди кўзингга?» деса бошқа бирининг кайфиятини шундай чизади: «Сиз эса не учун қотиб қолдингиз... Эҳтимол, виждонга буров солдингиз?» Мухлислардан яна бири «дардларига излайди шерик, кучиб ер шарига ўхшаган бошин...» Шу тарзда шоирнинг қаҳрамони бир неча мутаассир томошабин тимсолида алам-армонли, кўнгли ярим ё виждон азобидаги одамларни кўриб, дунёдаги «бахти кемтик» (Зулфия) қисмат эгалари ҳақида оғир ўйга толади. Ҳолбуки, у буларсиз ҳам ўз қаҳрамони фожиасидан таъсирланиб, «парда ортида йиғлаб қолган» эди... Ниҳоят, Рауф санъаткорнинг борлигини банд қилган спектакль ва саҳнадан ташқаридаги «тақдир»лар ҳақида ўз зиддияти, шафқатсиз ҳаққонияти билан кучли умумлашма образ яратади:

**Ҳеч нарса кўтармас кўнглимни маним,
Сапчиб томоғимга осилади жон.
Додимга етмайди на дўст, на ғаним,
Санъаткор бахтиёр бўлмас ҳеч қачон...**

Чуқур драматизм билан йўғрилган бу сатрларда санъаткор ҳаёти фидойилик эканлиги, унинг энг олижаноб мақсадга даъват этилганлиги бадий жозибатор ифодаланган. Гарчанд кўчирилган банднинг сунгги сатрида нажотсиз бир ҳолат ифодаланган бўлсада, моҳият эътибори билан унинг замирида умидбахш руҳ бор; бахт, эзгу идеаллар учун кураш йўлида қанчалик қаршиликларга учрамасин, ахир бир кун инсонга бахт ёр бўлиши, унинг тақдирига айланиши, бу кўҳна дунёнинг номукамал, адолатсиз жиҳатлари қачондир бартараф этилиши керак...

Абдулла Ориповга бағишланган «Шоир» шеърисида бу фикр янада шиддатлироқ оҳангда ифодланади: «Ҳали яралмади у билган ҳаёт, ҳали туғилмади шоирнинг куни... Шоир юрагига очилмаган гул, шоир юрагига собит интиқом». Аниқроғи, «Шоир» манзумаси «Санъаткор»да кузатилган ғояни маълум жиҳатлардан тўлатади, чуқурлаштиради: Рауф шеъриятига хос моҳият ва руҳият бу гал янги миқёс, ўзгача характер касб этади.

Бу шеърда қаҳрамон дунёси кенг, унинг ижтимоий салмоғи асримиз зиддиятлари билан белгиланади. Шунинг учун ҳам Рауфнинг қаҳрамони поэзия — гўзалликдан ҳайратланиш, муҳаббат шавқи ва дардининг маҳсули деган, ҳали қимматини йўқотмаган тасаввур билан баҳсга киришади («Шоирни куйлатган табиат эмас») ва унинг чуқур эътиқоди бўйича, шеърятни, даставвал, умумбашарий дард — инсон тақдири, уни баркамол кўришдек улуғ ният яратиши лозим («Шоирни куйлатган ҳазрати инсон»). Шу боисдан ҳам Рауф шоир зиммасига энг масъулиятли вазифалар юклаган чўчимайди.

Бу жиҳатдан унинг «Она тилим» шеърисидаги: «Шоир, шеър айтмоққа сен шовма фақат, Улуғ Алишернинг қутлуғ тилида» мисралари ҳам шоир — ижодкор тақдири ҳақида чуқурроқ ўйлаб кўришга ундайди. Қутлуғ қисматини шеърят илоҳаси Аторуд белгиланган ҳақиқий шеърят «мулкнинг султони» (Шайхзода) Навоийдек муборак бир ном тилга олиниси теран маънога эга.

Бунда шеъриятнинг даҳолар кўтарган юксак мавқеини эъозлашга даъват этилаётгани, айниқса муҳимдир.

Ҳақиқий поэтик истеъдод ва эҳтирос меваси бўлган турли шеърда бадий умумлаштириш йўсини тафаккур миқёси турлича бўлиши табиий ҳол. Масалан, Р. Парфининг «Бетховен» шеърида мавзунинг ўзи фавқулодда мушоҳада миқёсини тақозо этганини кузатамиз.

Поэзиянинг ғаройиб бадий мантиқ кучи олдида бошқа сўз санъаткорларининг ижодий фантазияси ожиз қолса ажаб эмас. Поэтик хаёл уфқлари, теранликлари билан, балки, гениал композиторларнинг мушоҳада дунёси рақобат қилар. Шу маънода башариятнинг Бетховендек гигант сиймоси ҳақида ёзишга, унинг лирик портрет-образини ишлашга журъат этиш катта масъулятини талаб қилади. Рауф Парфи бу музика даҳосининг тафаккур оламини шеърий образ оламига кўчира олган: осмон — осмон эмас, балки Бетховеннинг дунёда нисбати бўлмаган муסיқий Орзулари садосидир... Гоҳ сирли шивирлаган, гоҳ ҳайқирган беповён денгиз — Бетховен хаёлларининг (фақат унинг ўзигина теран уқадиган) сирли садосидир... Бундай бадий нисбатлаш усули фақат соҳир ижодкорларгагина муяссар бўлади. Лекин Рауф Парфи буюк санъаткор образини яратишда бу ҳали кифоя эмаслигини яхши билади ва зарур бадий-мантиқий замин ҳозирлайди: шоирнинг қаҳрамони табиатнинг Зиё, Жасорат отлиқ икки мўъжизакор қудратидан мадад сўрайди, зеро, Бетховеннинг сеҳрғар муסיқага айланган оламини фақат Зиё кўзи билан кўриш, фақат Жасорат қўли билан инкишоф этиш мумкин. Шу тарзда Рауфгагина хос умумлашма — полифоник характердаги рамзий образлар силсиласи туғилади.

Рауф Парфи оламини фақат одатдан ташқари ранг ва оҳангларда суратлаш билан кифояланмайди, ўзининг оригинал тасвирий усулига маҳлиё бўлмайди, балки бу ўзгача — рангин ифодани поэтик санъат даражасига кўтаришга интилади — ғоявий салмоқдор, фалсафий теран маънолар учун хизмат қилишга бўйсундиради. Бу жиҳатдан, масалан, «Одамнинг боласи» шеъридаги образлар характерли:

**Юрагимнинг устки қатлами балки
Совуқ, ичи ёниб турар ловуллаб...
Дунё, мен кўтариб юрибман ҳамон,
Сенинг қайғу-ғаминг бўлган бошимни...**

Бу мисраларда объектив борлиқ муаммолари руҳий олам эҳтиёжлари тарзида инъикос этади: юракнинг сурати — сирти худди ернинг «устки қатламидай совуқ» туюлиши мумкин, ҳолбуки, унинг замин қаъридаги мислсиз энергияни эслатувчи сийрати «ичи ловуллаб ёниб туради». Чуккур ҳаққонийлик ва драматизм билан йўғрилган умумлашма-лирик образ! Демак, «юрак» фақат субъектив руҳий оламгина эмас, балки ўзида битмас-туганмас муҳаббат оловини, муқаддас нафрат оловини жойлаган жонли вужуд — курашчан тимсол — образдир. Худди шундай, инсоннинг шаклан мўъжазгина «боши» моҳият эътибори билан дунёнинг бутун ғам-ташвишларини ўзига сиғдира олади: шу тарзда аънавий маънода заковат тимсоли бўлган «бош» худди «юрак» каби безовта-туғёнли ҳолат касб этади, жасорат, фидойилик рамзи — умумлашма-лирик образга айланади.

Рауфнинг шеърияти чуккур ўйчанлиги, баъзан қаттиқ изтиробли фоже кайфият устунлик қилиши, самимийлиги, ҳаққонийлиги билан китобхонни мафтун этади. Ундаги дард — аънавий маънодаги ҳазинлик эмас, балки «Санъаткор»да, «Шоир»да бадий бутунлиги билан тажассум этган бўйсунмас ва мағрур руҳ изтироби... Маънавий юксакликларни кўзлаган эзгу армон, руҳан қониқишдан узоқ муҳаббат дарди, инсоннинг бахти учун даъват этилган фидойилик қийноқлари... Иродасизлик, журъатсизлик, чорасизлик каби заифликлар ёки турли сабабларга кўра содир бўлган хатоликлар учун виждон азоби, имон маломати: қаллоблик ва хиёнат, бедардлик ва шафқатсизлик, лоқайдлик ва муросасизлик каби иллатларга қарши нафрат туйғулари. Хуллас, бу истеъдод табиати, шоир шахсияти тақозо қилган, шакланган яхлит кайфият ва руҳият, уни ўзгартириш имконсиз. Бусиз ёрқин, кучли индивидуалликка эга бўлган Рауф Парфи шеъриятини тўла тасаввур қилолмаймиз.

Ҳақиқий поэтик истеъдоднинг хос белгиларидан бири аниқ ва изчил тарихийлик позициясида туришда кўринади. Рауф Парфи, масалан, «Туркистон ёди» шеърида бу эстетик принципни ҳам бевосита — конкрет лавҳалар орқали, ҳам билвосита — рамзий характердаги умумлашма образларда ифодалашга муваффақ бўлади.

**На-да узун, на-да оғирдир бу йўл.
Далалар ястаниб ётар кўк каби
Тиглар хотирами осмон чеки йўқ,
Тизгинсиз бу шиддат кенглик асаби.**

Халқнинг ўзидай заҳматкаш, камтар, ҳалол, ҳар хил тамалардан холи, ҳақпараст шоир Миртемир туғилган, униб-ўсган кўҳна Туркистон тупроғи зиёратига отланган ихлосманд шоғирд учун кўк каби ястаниб ётган далалар оралиги нима деган гап? Бир қарашда «На-да узун, на-да оғирдир бу йўл» шунга ишорадек туюлиши мумкин. Аслида полемик характердаги бу мисра замирида ўз зиддияти билан кучли бўлган, ҳатто етарли тадқиқ этиш осон кўринмайдиган маънолар мужассам эмасми? Буни бир қадар таҳлил қилишда парчадаги сўнги икки мисра ёрдамга келади. Токи шоир учун она тупроқ бўлиш Туркистоннинг «чеки йўқ осмони» ёш зиёратчи қаҳрамон «хотирасини тиглар», бу «тизгинсиз шиддат» шунчаки бўшлиқ эмас, балки «кенглик асаби» бўлиб туюлар экан, она халқнинг неча асрлик тарихини, не-не буюк аждодларнинг мураккаб тақдирини, шу жумладан, Миртемирнинг ҳам енгил битилмаган ижодий қисмати, ушалмаган ўй-армонлари ёзмиши — бу йўл ҳақиқатдан узун ва оғир йўл эди, дейишга етарли асос беради. Айни пайтда шоир: «Ҳолбуки, бу йўл узун ва оғир бўлмаслиги ҳам мумкин эди», деган яна чуккуроқ фикр-баҳс кўзғатувчи маънони кузатган бўлсачи?.. Кейинги икки банд бу фикримизни қувватлагандай бўлади:

Бу кенгликлар, ўйлар мени ғижимлар,
Ул ўз қофиясин судраб келади.
Қанча қочсанг — шунча қилгай ҳужумлар,
Ўқ сингари хотирамни тилади.
Теграмда зич ҳаво — она Туркистон,
Ергаи томиримни кўр ҳаяжоним.
Бу майдон ичинда мен тўкмаган қон,
Менинг уни дея аяган жоним...

Бу сатрларда ҳар бир сўз, бирикма юксак поэзияга хос бадияят унсурларига, шеърини организмнинг таранглашган асаб толаларига, пурмавж қон томирларига, драматик туйғуларнинг ўзгача образли тимсолларига айланади. Аста ойдинлашиб борадики, қаҳрамоннинг борлигини гўё «ғижимлаган», қочган тақдирда ҳам таъқиб этиб, яна «ҳужум қилган», «хотирасини ўқ сингари тилган» шафқатсиз ўйлар (эътибор беринг: хотира ҳам жароҳатли!) «боболар юрти Туркистон» (Миртемир)нинг олис тарихи билан боғланади: ноҳақ унутилган, ҳалигача айрим субъектив сабабларга кўра, ўзининг объектив баҳосини топмаган, замоннинг зайли билан қисмати мураккаб битилган бир талай аждодлар мероси ва бошқа муаммолар (эҳтимол, бу маълум даражада Миртемирнинг ҳам армони бўлгандир) билан боғланади. Шоир қаҳрамонининг «томирини ёрган кўр ҳаяжон»нинг маъноси, «бу майдон ичида тўкилмаган қони», «уни дея аяган жони» каби қийноқли руҳий нидолар — ҳиссий образлар сири шунда эмасмикин?.. Шоир бизни яна чуқурроқ қатламлар томон етаклайди:

**Яна йироқларга чорлайди мозий,
Ватан тушунчаси келар етаклаб —
Айрилган, хўрланган улус овозин.
Шоирнинг бешиги айтар эртақлар.**

Бунда «мозий чорлаган йироқлар» ўзича, «Ватан тушунчаси етаклаб келган... улус овози» ўзича, ниҳоят, шоир Миртемирнинг бешиги бўлган Туркистон «айтган эртақлар» (наҳотки, унинг айтар сўзи фақат эртақ характери олмади!) ўзича — ҳар бири қанчалар зиддиятли бўлмасин, ўзининг бирдан-бир одил баҳосини, чинакам тақдирини сўраб нидо ураётган муаммолардан баҳс қилади. Шеърга «Туркистон ёди» деб сарлавҳа қўйилиши бежиз эмаски, у кейинги сатрларда яна ҳам чуқурлашиб, янги қирралар очилиб боради, муҳими, бундаги тадрижийлик асли поэтик мантиқ — ғоявий-бадий зарурат тақозосига айланади:

**Ўтган улуғларни эслайман барин,
Хотирот мозори Туркистон мангу.**

Бундай ҳаққоний, пурдард сатрлар Рауф Парфининг чуқур маърифати ва маънавий эътиқодидан, поэтик тафаккур кучи ва ижодий жасоратининг кенг қамровидан далолат беради. Том маънода халқчил, ҳақпараст истеъдод эгаси — Миртемир хотирасини унинг «она Туркистон»исиз, «хотирот мозори», «сабр дарахти қутлуғ Туркистон»ни эса ўтмишнинг турлича эътиқоддаги даҳоларисиз тасаввур қилиб бўладими? Атрофлича таҳлил қилишга муносиб яна қатор жиҳатлари билан бутун бир дostonга монанд «Туркистон ёди» шеъри бугунги катта шеърятимизнинг ёрқин намуналаридандир.

«Сабр дарахти» хусусидаги мушоҳадалар интиҳосида шуни тўла масъулият билан қайд этмоқчимиз: биз баҳоли қудрат таҳлил қилган шеърлардан, лоақал, «Туркистон ёди», «Санъаткор», «Шоир», «Бетховен» каби том маънода кучли, талантли асарлар мисолида бемалол ҳозирги шеърятимизнинг камолот даражасини билиб олса бўлади.

**Ботирхон АКРАМОВ,
филология фанлари кандидати**

УЙҒОҚ ҚАЛЬ

Шавкат Раҳмон. Уйғоқ тоғлар, Ғафур Ғулום номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1986.

Истеъдод билан ёзилган асар тайёр қолипларга тушмайди. Бир қарашда ғайритабиийдек туюлади. Ундаги кўп нарсаларни дарров ҳазм қилиш қийинлашади. Дастлаб ғалатироқ кўринган нарса аслида табиийликнинг янгича либосдаги кўриниши бўлади. Янгиликни тўғри англаш ва баҳолаш борасида эса доим ҳам тўғри йўл тutilавермайди. Уткинчи адашишлар баъзан талант куртакларини қуритиб қўйиши мумкин. Ёшлар поэзияси атрофида бошланган баҳслар гоҳ ўқувчини қувонтирмоқда, гоҳ эса эсанкиратиб қўймоқда. Мана шундай баҳслар марказида турган шоирлардан бири Шавкат Раҳмон.

Унинг «Рангин лаҳзалар» номли илк тўплами билан «Лирика» сериясида чоп этилган «Уйғоқ тоғлар» китоби орилиғида ўн йиллик масофа бор. У бу орада «Юрак қирралари», «Очиқ кунлар», «Гуллаётган тош» тўпламларини ҳамда испан шоири Гарсиа Лорка ижодидан қилган таржималарини эълон қилди. Бу орилиқ шоир учун катта масофа. Ижодий куч йиғиш даври. Ўн йиллик ҳосил намуналарини ўзида мужассам этган «Уйғоқ тоғлар» шоир ижоди ҳақида маълум фикр айтиш имконини беради.

Шавкат Раҳмон дастлабки шеърларидаёқ сўз айтиш маъсулятини ҳис қилиш билан бирга уни қандай айтиш санъатини ҳам эгаллаш зарурлигини тушунди. Шоирнинг ҳар бир асари ўзига хос эксперимент. Бир қўлланилган усул бошқа шеърда айнан такрорланмаслиги; ҳатто бир сўз шеърнинг турли нуқталарида келса, турлича жилваланиши, янги маънолар ташиши керак. Мана шу жиҳатдан олганда, Шавкат Раҳмон шеърлари ҳам ўзининг оригинал қирралари билан ўқувчи диққатини тобора кучлироқ торта бормоқда.

Шоирнинг лирик қаҳрамони табиат гўзаллигидан ҳайратга тушадиган ва мана шу гўзаллик қатида қалбнинг рангин манзараларини кўришга муштоқ инсон. У беғамликни, лоқайдликни ёқтирмайди. Унинг назарида инсонга умр шунчаки яшаш учунгина берилмаган. «Яшаш» сўзининг маъносини ҳаётда фаол иштирок этиш, ўз изини, сўзини қолдириш деб, эзулик, ҳалоллик учун актив курашиш деб тушунади. Ҳар бир нарса ҳақида ўз мустақил фикрини айтгиси келади. Унинг учун келишувчанлик, тилеғламалик ёт. Ҳатто кўп ўринларда ўзини аямайди, кечирмайди. Ички оламида юз бераётган курашларга ўқувчи диққатини тортади. Лирик қаҳрамоннинг очик сўзлар айтишга даввати бугуннинг даввати-дек жаранглайдики, бу шоир изланишларидаги ижобий томонларни, хусусан, замонавийликни янада равшанлаштиради. Биз шоир яратган қаҳрамон олами билан танишар эканмиз, курашчан инсон қалбидаги кучли драмаларни ҳис этамиз. Улардаги сергаклик, ёна билиш каби фазилатлар бизни қувонтиради. Бир ўринда,

«Яшамоғим зарур ҳар дақиқани ғазаб билан, севги билан тўлдириб», дейди шоир.

**Токим
бош кўтариб қарай қуёшга,
токим кўзларимда ёнсин ҳақиқат,
токим тош мисоли тегмасин бошга
мен яшай олмаган
ҳар бир дақиқа.**

Яна бир ўринда тенгдошига қарата: «Изғиринга юринг, очинг кўракин, йиқилинг, барибир кераксиз. Қийнанг, ўз ҳолига қўйманг юракни яшамаслик учун юраксиз», дея мурожаат қилади, Лирик қаҳрамоннинг ҳар қадами муқаддас, ҳар бир қадами ўлимга қарши. Юқорида таъкидлаганимиздек, у даврнинг фаол кишиси. У ўзи ва ўзгалар ҳақида куйиниб ўйлайди. Унинг қалбида «Йўлим тўғрими, офшмаяманми?» деган ҳақли сўроқлар уйғоқ яшайди. Унда ижобий маънодаги қониқмаслик, ўз-ўзига танқидий қараш ҳисси кучли:

**Мен нима беролдим, мозий қаъридан
чўзилган саноқсиз ожиз қўлларга!
Қуёш даласида эгилганларнинг
енгилроқ қилдимми оғирлигини!
Айтдимми кимларнинг асл дўстлигини,
кимларнинг ҳақиқий ёғийлигини!**

Унинг ҳақли сўроқлари заминида қайта қуриш, жамият учун масъуллик туйғулари сезилиб туради. Бугуннинг бундан-да фаравон, нурафшон бўлмоғи учун жонбозлик қилар экан, «Кун келди, бошингни эгадиган кун, ҳаттоки ўзгалар гуноҳи учун», дейди. Лирик қаҳрамоннинг босиб ўтган ҳаёт йўлига қараши, ундан қониқмаслик ҳисси каби ички драматик ҳолатлар тасвирига бағишланган шеърларни Шавкат Раҳмон китобида кўплаб учратиш мумкин. Бу — табиий. Босиб ўтган йўл ҳақида ўйлаш, таҳлил қилиш босилажак доvonларга тайёргарликдир. У ҳаёт проблемалари ҳақида ўйлар экан, бугуннинг фаол граждани бўлиш учун фақат яхши бўлмоқнинг, ҳалол яшамоқнинг ўзи етмаслигини ҳис қилади: замондошини курашларга чорлайди. У ҳаётда онда-сонда бўлса-да, учраб турадиган давр мешчанлари билан муроса қила олмайди, уларнинг дарров кўзга ташланавермайдиган башараларини очиб ташлашга интилади.

Тўпламдаги гражданлик руҳи бутунисича сезилиб турган шеърлардан бири «Шоиранинг саволи»дир. Муаллиф бола тасаввурида жонланган Ленин сиймоси ҳақида фикрлар экан:

**Қизим, ҳали ёшсан,
англарсан ҳали,
бу йўллар — мошинлар юргучи йўлмас,
бу кураш йўлидир,
толе йўлидир,
Ленин бу йўлларда турмаса бўлмас, —**

дея ҳақиқатнинг буюк яловбардори доимо қалбларда яшаяжagini, унинг ўткир нигоҳи ҳар бир онимизнинг посбони эканлигини уқтиради. Кўз ўнгимизда доҳий сиймоси турар экан, адашишга, алдашга, куруқ мақтанишга ҳаққимиз йўқ. Унинг ўткир нигоҳи доимо тўғри йўлни — ҳақиқат йўлини кўрсатиб туради. Шоир Ленин-

нинг қорраҳаларда сирли нигоҳ ташлаб турган ҳолатини эндигина ҳаёт остонасига қадам қўяётган ёш қалб саҳифаларига ана шу тарзда чизади.

Шу ўринда шоирнинг турли баҳсларга сабаб бўлаётган «Шеърларингда бахт сўзи кам учраб деган дўстимга» деган шеъри хусусида ҳам тўхталиб ўтиш ўринлидир. Шоир бахт сўзини КАТТА МАЪНОДА тушунади. Тўғри, ҳамма ўз бахтиёрлигини баралла айтиш ҳуқуқига эга. Буни ҳеч ким чеклай олмайди. Лекин шоир «бахтиёрман деган биргина сўзини» айтишдан ўзини тияди. Уни «Оғир ботмасмикин бу сўз кимгадир» деган андиша тўсади. Ҳа, бу чинакам элсевар инсон қалбидан чиққан фикр. Шоир — қалбларнинг граждани. Уни кўпроқ қалб тубидаги оламлар қизиқтиради. «Ғам сўзин элимдан аввалроқ айтдим, бахт сўзин айтаман элдан кейинроқ» деган сатрлар қатида самимийлик куртакларини кўрамиз. Шоир элини тўлиқ бахтли ҳолда кўриш армони билан яшайди. Ана шундагина у бахт сўзини айтиши мумкин.

«Шеър масъулияти ва фикр раволиги» мақо­ласининг автори Сафо Очил шоирнинг юқори­даги шеъри ҳақида фикр юритиб, бир қатор саволларни ўртага ташлайди. Бир ўринда шеърни тушунмаганлигини эътироф этиб, бундай ёза­ди: «Бас, шеър ким учун ёзилади, ахир?» Шеърни ҳатто олий маълумотли адабиёт ўқитувчилари-ю шоир ва журналистлар тушунмасе, уни оддий халқ қандай тушунади? Шеър халқ ва жамятга хизмат қилмасе, унинг нима кераги бор?!»

Энг аввало мунаққиднинг «тушунмадим» деган сўзига эътироз билан қараш керак. У шеърни тушунади. Фақат шу ўринда тушунишни истама­япти, холос. Таажжубга солган иккинчи нарса шуки, кўпчилик номидан ўзининг нотўғри фикри­ни айтишга унга ким ижозат бердикин? Унинг «адабиёт ўқитувчилари-ю шоирлар ва журна­листлар тушунмасе» деган фикрига бир томонла­ма қўшилиш мумкин. Адабиёт ўқитувчилари­нинг, шоир ва журналистларнинг ораларида савияси пастлари йўқ деб ким кафолат бера олади? Бундайларнинг тушунмаслиги учун нега шоир жавобгар бўлиши керак? Хўрматли мунақ­қидимизнинг «оддий халқ қандай тушунади» деган жумлалари эсе одоб доирасида айтилма­ганга ўхшайди. «Оддий халқ» ўзининг матбуотда­ги чиқишлари билан адабиёт ва танқидчилик диққат марказидан четда қолаётган бир қатор муҳим масалалар ҳақида баҳс очиб, ижодкор­ларни фаолликка қаҳираётганлигидан наҳотки мақола автори беҳабар бўлса?..

Бадий асарга муносабат билдираётганда ҳар бир кишида профессионал билим ва тайёр­гарликдан ташқари ҳалоллик ва холислик каби фазилатлар ҳам бўлмоғи керак. Юқоридаги мақоланинг кўпчилик ўринларида холислик, самимийлики афсуски кўра олмадик. Ундаги айрим эътирозлар бошқа бир ўринда тўғри бўлар, лекин шеър сандиқ эмаски, унга ҳамма нарса тиқиштирилаверса. Бундан ташқари, шеър­да ҳамма нарса батафсил айтилавермайди. Шоир фикрни рамзлар, образли иборалар, ишоралар, тамсиллар воситасида ифода­лаши ва ўрни билан айрим масалаларни ўзи сезган ҳолда очик қолдириши, бу билан ўқувчини ўйлашга, тасвирдаги воқеликка актив муносабат­да бўлишга ундаши мумкин. Танқидчининг вази­фаси ўқувчини шеърдан олган таассуротларини бойитган ҳолда, шоир ишоралари бағрида ётган поэтик оламини рўй-рост очиб бериш эканлигини наҳотки Сафо Очил нунутган бўлса?..

Озод Шарафидинов таъкидлаганидек, мен ҳам бу ўринда Шавкат Раҳмон шеърлари қусур-

лардан холи деган даъвои илгари сурмоқчи эмасман. «Уйғоқ тоғлар»да турли савиядаги шеърларни учратамиз. Яхлит бадий савияси ба­ланд шеърлардангина иборат тўпламининг бўлиши мумкинми? Бадийликини ҳар ким ҳар хил тушу­нади-ку. Бировга мукаммадек туюлган шеър бошқа бировга ўртамиёнадек туюлиши мумкин...

Маълумки, шеърда фикр пояма-поя ўсиб, ривожлана боради. Фикрий эмоция якунда сусаймаслиги, аксинча кўтарилиши керак. Маса­лага мана шу томондан қарайдиган бўлсак, Шавкатнинг айрим шеърларида поэтик изчиллик баъзан ўз таранглигини йўқотиб қўяётгандек туюлади. Айниқса, бу ҳолат шеър якунида уч­раса, чучмаллик пайдо бўлади. Унинг «Кўкрагим-ни майсага босиб...» мисраси билан бошланув­чи шеърда шундай ҳолат сезилади. Шеър илҳом билан бошланади. Шоир юлдузли тун тасвирини ўзига хос нафислик билан чишига интилади. Унинг ҳаёлида гуллар очилади. Тун­дек сокин, ойдек тўлин, юлдуздек чакноқ хаёл­лар оғушида ётган қаҳрамон ўйларини «чакалак­дан чиққан овчилар» бузади. Шоир рамзлар воситасида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги тўқ­нашувни чизмоқчи. Ғўзалликнинг устига сурбет­ларка бостириб борган ва ўзининг бу дағал ҳаракати билан туйғулар ойнасида тикланган тасвирни барбод қилган «овчини» кўриб юраги тошдек қолади: «Тўниб қолар вужудим ногоҳ, юрак тўхтар тошдаини қоғиб». Бу маълум маъно­да ички ғазаб ва нафратнинг ифодаси. Қаҳрамон сурбетликка қарши ўз ҳукмини айтиши керак. Афсуски, шеър анчайин жўн фикрлар билан якунланади, оқибатда аввалги поэтик образлар ҳам хиралашиб қолади:

**Хайриятки бу ойдин тунда
юлдузларни бўлмайди отиб.**

Хўш, шу якуннинг ўзи етарлимикин? Уқувчи яна ниманидир кутади, яна кўп нарсалар айтил­май қолаётгани сезилиб туради. «Тор кўча» шеърда ҳам юқоридаги каби чучмаллик ҳук­мон. Бундан ташқари, тўпламдаги айрим шеър­ларда сўзлар ноўрин қўлланилган. Шоир бир ўринда ерга нисбатан «гнёванд» сифатини қў­лайдики, бунга ҳам қўшилиш қийин.

Шавкат шеърдан шеърга ўсиб бораётган, ўз эстетик принципларига содиқ қолаётган шоир­лардан. Унинг кейинги шеърларини ўқир экан­миз, фикрий уфқи кенгайиб бораётганлигига, символлардан фойдаланишда янгича йўллар қидираётганлигига гувоҳ бўламиз. Шоир бағри­ни куйдириб учаётган овознинг салмоғи, ижти­момий масъулияти теранлаша бораётганлигига амин бўламиз. Бу хусусият фақат Шавкат Раҳ­монга эмас, балки унинг бир қатор тенгдошлари шеърлятига ҳам хосдир.

Шавкатнинг шеърларида сўзга ҳурмат туйғу­ларини ифодаловчи поэтик фикрлар тез-тез учраб туради. бир ўринда ўз ҳамкасбларига қарата бундай дейди:

**Сўзларни қайрайлик,
тагин қайрайлик,
токим ескир бўлсин бамисли олмос,
ўткир сўз қолмасе шоирларидан,
ўткир сўз қолмасе,
ҳеч нарса қолмасе.**

Бу сатрлар аввало шоирнинг ўзига қаратилган. Сўзга ана шундай масъулият билан ёндашишни мақсад қилиб олган шоирга бу борада омад тилаймиз.

**Исмоил ТУЛАКОВ,
филология фанлари кандидати**

НАФОСАТ ТУЙҒУСИ — МЎЖИЗАЛАР МАНБАИ

Қайси даҳо, қайси аллома нафосат туйғусининг мўжизакор қудратига таҳсин ўқимаган дейсиз! В. Белинский «бусиз, бу туйғусиз гений ҳам бўлмайди, талант ҳам бўлмайди, зеҳн ҳам бўлмайди», деб бежиз таъкидламаган. Бу туйғуни инсонга бадий адабиёт, тасвирий санъат, музыка ва санъатнинг ўнлаб бошқа турлари беради. Максим Горький: «Адабиётнинг вазифаси — инсоннинг ўз-ўзини тушунишига ёрдам беришидир, унинг ўзига бўлган ишончини ошириш ва ҳақиқатга бўлган интилишини кучайтиришидир, одамлардаги ярамас нарсалар билан курашда, улардаги яхши томонларни топа олишда, улар қалбида уят, ғазаб, жасорат уйғотишда ёрдамлашишидир, токи одамлар мардонавор бўлишсин ва гўзалликнинг муқаддас руҳи билан ўз ҳаётларини жонлантира олсинлар», — деганди.

Бу туйғу инсон қалбига она алласи билан қуйила бошлайди, бола боғчадан бу оламга ўзи кира боради, мактаб эса болаларга бу туйғунинг мўжизакор қудратини кашф этиб, уларда нафосатга нисбатан бир умрлик қайноқ муҳаббат уйғотади. Аксинча, мактаб ўз вазифасини виждонан ўтай олмаса, қуруқ гап билан уни лақиллатиб, санъатга бўлган меҳрини ўлдириб, юраксиз шахсга — роботга айлантириб қўяди. Адабиёт ва санъатни севган одамдан ҳеч қачон ёмонлик чиқмайди. Инсоният тарихидаги барча улғу алломаларда нафосат туйғуси гоёат юксак бўлган: улар чин инсон, буюк гуманист, фидойи ватанпарвар ва ҳақоний дўст, интернационалист бўлганлар. Ҳозирги вақтда партиямизнинг мактаб ислоҳоти билан гоёат жиддий шуғулланаётганлиги ҳам бежиз эмас. Шу маънода «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида «Мактаб ва адабиёт» мавзuida ўтказилган давра суҳбатини жуда ўринли ва фойдали деб биламан. Унда шоир, ёзувчи, олимлар, тил ва адабиёт ўқитувчилари, методистлар ва Маориф министрлиги вакиллари, танқидчилар қатнашиб, бадий адабиётни мактабда ўқитиш билан боғлиқ долзарб масалалар тўғрисида жонқуярлик билан ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлайдилар. Улар ўйлатадиган муҳим гапларни айтадилар.

Авалло шунини эслатиб ўтиш керакки, «мактаб ва адабиёт» деган мавзунинг ўз специфик томони бор: мактаб ҳаётдан, педагогикадан, ўқув-методика қонуни талабларидан узоқроқ турган одамнинг мулоҳазаларида асоссиз даъволар ҳам бўлиши мумкин. Мен ўн йилдан кўпроқ муддат ичида республика ёш адабиётчилар олимпиадасида жюри аъзоси сифатида қатнашиб келаман, тез-тез олий ўқув юр்தларида Давлат имтиҳон комиссияларида ҳам иштирок этиб тураман; шу кунларда эса адабиётдан тузилган ўрта мактаб программаларининг янги лойиҳалари муҳокамаларида ҳам айрим мулоҳазаларимизни айтишга тўғри келди. Шундан келиб чиқиб, «Мактаб ва адабиёт» деган баҳсда иштирок этишга ўзимда бироз бўлса-да, маънавий ҳуқуқ ва эҳтиёж бор деб ўйлайман.

Одатда, олимпиадада район, область ва шаҳар мусобақаларида голиб чиққан ўқувчилар — ёш адабиётчиларнинг гули қатнашади. Тўғри, баъзан ошна-оғайнигарчилик иллати бу соҳага ҳам суқилиб қолади ва маориф раҳбарлари нолойиқ ўқувчиларни рўйхатга тиркаб ўборадилар. Бу нарса ўша область командасини орқага-пастроқ ўринга тортиб кетади. Шу вақтга олимпиада голиблари — I—III ўринини эгаллаганлар олий ўқув юртига киришда бирор имтиёзга эга бўлмас эди. Журналдаги баҳсда Маориф министрлигида бу хусусда янги низом чиққанлиги, унга биноан олимпиада голиби мандат пайтида шу имтиёздан фойдаланиши мумкинлиги айтилади. Демак, бундан кейин жойларда олимпиада иштирокчилари рўйхатида нолойиқ ўқувчиларнинг кириб қолиш эҳтимоли яна кўпаяди, яъни баъзи маориф раҳбарлари ўз яқинларининг болаларини олимпиадчилар рўйхатида суқишга ҳаракат қилиши мумкин. Аммо мазкур низомнинг чиқиши олимпиада обрўйини янада кўтаради ва иштирокчилар масъулиятини оширади.

Олимпиада жюрисида иштирок этиб, мен нимага амин бўлдим! Ўқувчилар бадий адабиётни ўз синфлари программаси даражасида билмайди: энг аввало, улар бадий адабиётнинг ўзига хослигини равшан, лўнда тушунириб беролмайдилар. Уни қуруқ шарҳ, тавсифдан иборат деб англайдилар. Адабий ҳаёт, замон, тарих, инсон, халқ тақдири билан жипс боғлиқлигини ва шу инсоннинг маънавий камолоти, жамиятнинг ривожини учун хизмат этишини тасаввур эта олмайдилар. Шоирни, ёзувчини ўз даврининг илғор вакили, халқнинг фидойи курашчиси, ҳақиқий граждани сифатида эмас, балки шунчаки бадий асар ёзиш билан кифояланувчи шахс сифатида идрок этадилар. Шеърини нутқнинг ўзига хослиги, насрий нутқнинг ундан фарқи ёки ҳикоя билан очерк орасидаги тафовутни аниқ чегаралаб беришда қийналадилар. Юқори синф ўқувчилари гуманизм нима, идеал, гоъвийлик, партиявийлик, халқчиллик, ёзувчи дунёқарashi, драматик конфликт, новаторлик, психологизм, реализм, социалистик реализм, ёзувчи услуби каби назарий масалалар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Олимпиада қатнашчилари орасида булар тўғрисида илк тасаввурга эга ўқувчиларнинг ўзи кам. Улар бирор шеър ёки ҳикоя, романнинг гоъвий-бадий қиммати тўғрисида сўзлаб бера олмайдилар, аксарият асар мазмунини айтиб беришдан нарига ўтмайдилар. Аруз тўғрисидаги тасаввурни гапирмаса ҳам бўлади. Аруздаги шеърни тўғри ўқийдиган ўқувчини топиш қийин. Олимпиада иштирокчиларининг тасвирий санъат тўғрисидаги

тушунчаси бундан ҳам ачинарли аҳволда (расмга қараб ҳикоя қилиш мусобақадаги бир тур ҳисобланади), расмда нечта одам бўлса, шуни санаб, мавжуд предметларни айтиб, рангини ажратишдан нарёқча ўтмайди, барча ранг ва предметлар, деталлар расмоннинг қандай мақсад-ғоясини ифодалашга хизмат этганини аниқ таърифлаб беролмайдилар. Еки ғамгин шеърни ҳам, ўйчан ёки баҳс-мунозарали шеърни ҳам, ҳаммасини бир хил — баландпарвоз, тантанали оҳангда ўқийдилар. Ишларарига қарасангиз, аксарияти дарсликдан бирор сантиметр узоқлашмайди, китобий тилда, тўтилардек бор гапни такрорлайди. Қисқаси, ўқувчилар асарни мустақил таҳлил қилиш у ёқда турсин, бадий асар сеҳри, мўъжизасини ҳис қила олмайдилар.

Буларнинг боиси нимада! Ҳалқасимон бир-бири билан боғланиб кетган ғовлар-иллатлар шу қадар кўпки, уни санаб тугатиб бўлмайди. Асосий сабаблардан бири ўқитувчида. Аввало унинг ўзи бадий адабиётни севиши керак, шундагина ўқувчиларига ҳам шу «дарди»ни — севгисини юктира олади. Адабиёт ўқитувчиси ўзи ишлаётган мактабнинг маёғи бўлиши зарур. Ўқувчиларгина эмас, балки бошқа фан ўқитувчиларига ҳам янги, яхши бадий асарларни тавсия қилиб, уларни гўзаллик олами аро етаклаб бориши керак. Бундай ўқитувчи сўз санъати сирини ўқувчиларга кашф этишнинг барча воситаларидан фойдаланиши лозим. Бир мисол келтираман. Самарқанд областидаги Пастдарғом район Охунбобоев номли ўрта мактаб ўқитувчиси Ҳамид Мусаев тажрибасини ҳозир кўплаб мактаблар ўрганамоқда. У ўз синфини шундай жиҳозлаганки, бошқарув пултида туриб, ҳар бир мавзуга доир кўргазмали материалларни ё киноаппарат, ё видеомагнитофон, ё магнитофон орқали намойиш қилади. Диафильмларга ўқувчиларнинг ўзи овоз беришган. Физика ўқитувчиларини ҳам қойил қолдирадиган бу муаллимнинг фидойилиги таҳсинга сазовор. Бироқ бизда бирорта янги романи ёки янги шеърни тўпلامни ўқиди, «Шарқ юлдузи», «Ёшлик» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасини олмайдиган, ўқимайдиган тил ва адабиёт ўқитувчилари камми!

Яна бир иллат борки, буни ҳам олимпиада жараёнида билдим. Ўқувчилар синфдан ташқари жуда кам бадий асар ўқийди. Адабиёт дарс соатлари қанча кўп бўлмасин (ҳозир анча озлигидан ноллиймиз) ҳеч қачон ҳамма ёзувчи ва ҳамма асарни қамраб олиб бўлмайди. Шунинг учун асосий умид синфдан ташқаридаги ўқишга қаратилган. Ҳозир адабиётдан тизилган янги программа лойиҳасида 5—11-синфларда дарсдан ташқари ўқиш учун 105 та шеър, ҳикоя, роман, пьеса рўйхати кўрсатилган. Менимча, бу жуда оз. Ҳозирча шунга ҳам кўпини турайлик. Мен шунча йил олимпиадада қатнашиб, фақат бир қизининг 146 та китоб ўқиганига дуч келдим (одатда ўқиган китобларининг рўйхати ҳам олинади ва танлаб текшириб чиқилади). 46—50 та китоб ўқиган ўқувчи ўнга яқин. Қолганлари — ўн-ўн бештадан ошмайди, булар ҳам мактаб программасида кўрсатилган ёзувчиларнинг асарларини ўқиган, холос. Хўш, бу аҳволда уларнинг эстетик диди, нафосат туйғуси қандай ошини! Дарвоқе, эсга келганда айтиб ўтай. Ўқувчиларнинг кўпи мактаб программасида ўтилаётган ёзувчиларнинг асарларини кам ўқийди, шеърларини кам ёдлайди. Ёдлаган шеърлари аксарият ҳозирги кундаги машҳур шоирларимизнинг (А. Орипов, Э. Воҳидов, О. Матжон, Ҳ. Худойбердиева, Х. Даврон, У. Азимов, Ш. Раҳмон ва бошқалар) асарлари. Ўқиладиган роман ва қиссалар ҳам шу янги, ёш авлодниқки. Лекин адабиёт дарслари ва программаларида эса (ҳатто янги программа лойиҳасида ҳам) 80-йиллар адабиёти, ёшлар ижоди эътибордан четда қолган. Гап шундаки, ҳар бир даврнинг руҳи, орзу-идеали, эҳтиёжи, ижобий тенденциялари, қийинчиликлари шу даврда яратилган асарларда, шу даврда этишган ёзувчилар ижоди, тақдирида ўз ифодасини топади. Ўқувчилар кечаги кун билангина эмас, балки бугун ва эрта билан нафас олиши — тарбияланиши керак. Шунинг учун программада ҳам, дарсликда ҳам, синфдан ташқарида ўқиладиган асарлар рўйхатида ҳам бугунги куннинг таниқли ижодкорлари, уларнинг энг яхши асарлари бўлиши керак.

Янги программада 5-синф учун синфдан ташқари ўқишга 15 та рўйхат берилган. Мен 6 ёшдан мактабга борган рус мактаби ўқувчилари билан қизиқиб кўрдим. Биринчи синфни битирган ўқувчига каникулда ўқиш учун 12 та китоб, учинчи синфга ўтган ўқувчига 60 та китобча тавсия этилган. Нима учун ўзбек мактаблари ўқувчилар учун талаб ва юкни енгиллаштириш йўлидан борадилар! Еки улар қишлоқ хўжалик ишларида кўпроқ қатнашгани учун вақти етмайди, деб атайин шундай қилинадими!! (Қишлоқ мактабларидаги энг катта ғовлардан бири ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалик ишларига меъеридан кўп жалб этилишидир. Партиямиз ҳозир бунинг чорасини кўрмоқда).

Мен яна рус мактаблари тажрибасига мурожаат этаман. Дарсликларда ҳар бир ёзувчининг ижоди, ўзига хос услуби, адабиёт ривожига роли чуқур, қизиқарли баён этилган. Энг муҳими, ҳар бир ёзувчининг ижодий йўналишидан келиб чиқиб, рус адабиёти, рус совет адабиёти тараққитининг актуал масалалари ҳам ёритилади. Масалан, М. Горький социалистик реализм асосчиси, Маяковский новатор шоир сифатида, Н. Островскийнинг ҳаёт йўли жасорат намунаси тарзида кўрсатилади. Н. Островский бобида: «Ҳаёт — жасорат демасдир», «Пўлат қандай тобланди» романи комсомол Островскийнинг биографияси эмас», «Корчагин авлодлари», «Павел Корчагин барҳаёт, у бизнинг орамызда, уни таний оласан», «Совет адабиётида ижобий қаҳрамон» сингари сарлавҳалар остида жиддий фикрлар айтилади. Нега биз дарсликларимизда шундай қилмаймиз! Ҳамза баҳонасида революцион шеърят ва драматургия жанрининг ўзбек адабиётида тугилишини кўрсатиш, Ҳамза таржима ҳолини жасорат мактаби тарзида ўргатиш мумкин эмасми! Еки А. Қодирий мисолида ўзбек адабиётида роман жанрининг тугилишини ва ўзига хослигини акс эттириш мумкин-ку! Унинг устига программа ва дарсликда (янги программада ҳам) «Меҳробдан чаён» ўтлади-ю, лекин биринчи ўзбек романи «Ўтган кунлар» тўғрисида эса шунчаки ахборот берилади. Ўзбек совет адабиётидаги шоҳ асарлар кенг ўрганилиши керак. Дарсликда Ойбекнинг «Кутлуғ қон» романи таҳлил этилади. «Навоий» романи эса четлаб ўтилади. Умуман, программа ва дарсликларда тарихий мавзу, тарихий-инқилобий мавзуга эътибор берилмайди. Ахир ёшларни тарих сабоқлари мисолида ҳам ватанпарварлик, интернационализм ва бугунги ҳаётимиз, коммунистик идеалларга садоқат руҳида тарбиялаш мумкин-ку! Рус мактаблари дарслигида Ш. Шолоховнинг «Дон ҳикоялари», «Тинч Дон», «Очилган кўриқ», «Улар Ватан учун жанг қилдилар», «Инсон тақдири» — хўллас, барча йирик асарлари ўргатилади. Биз эса шоҳ асарларни чеккага суриб, ўртамеёна ёзувчи ва ўртамеёна асарларга ўрин берамиз.

Рус адабиёти дарсликларида ёзувчиларнинг таржимаи ҳолидаги энг муҳим жиҳатлар — мазкур

ёзувчининг бирор асари ёзилишига туртки бўлган ҳолатлар четда қолмайди. Зеро, бу адабиётни ҳаёт билан боғлаб талқин қилишда бир восита. И. С. Тургеневнинг ҳаёти ва ижодида Полина Виардоннинг роли катта бўлган. Дарслик муаллифлари ёзувчининг мусаффо туйғулари «Дворянлар уяси», «Арафа», «Ася» ва «Биринчи муҳаббат» асарларига сингиб кетганини алоҳида таъкидлайдилар. Некрасов тўғрисидаги бобда ҳам унинг интим ҳаёти четлаб ўтилмайди. Биздаги дарсликларда ҳатто Ҳамид Олимжон ва Зулфия бобларида ҳам бу икки шорнинг сира бир-бирига алоқаси йўқдек сўз юритилади. Ваҳоланки, Ҳамид Олимжоннинг бахт ва шодлик куйчиси бўлишида (муҳаббат ҳақидаги шеърларининг тўғилишида) Зулфия билан топишиши катта аҳамиятга эга бўлган. Еми шоира яратган қаҳрамонона шеърининг туғилишида Ҳамид Олимжон тақдири муҳим роль ўйнаганини айтмаслик мумкинми!! Фафур Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳорнинг гражданилик жасоратини кўрсатиш учун уларнинг таржимаи ҳолидан муҳим далиллар келтириш жоиз эмасми!

Дарслик ва программामизда (янги программа лойиҳасида ҳам) ўзбек мактабларида рус адабиёти учун 69 соат, қардош халқлар ва чет эл адабиётига 36 соат ажратилган. Ўзбек мактабларидаги рус тили дарсларида рус адабиётини ўқитиш учун 130 соат мўлжалланган. Ўзбек тилида ҳам Пушкин, Горький ижоди ўргатилади, рус тили дарсида ҳам. Борди-ю, ўзбек мактабларида рус ёзувчилари учун ажратилган соатларнинг асосий қисмини рус ўқитувчисига олиб берилса (маълум қисми ҳисобига ўзбек ёзувчиларига ажратилган соатларни кўпайтириш мумкин), биринчидан, параллелизм йўқолар эди. Иккинчидан, энг муҳими, ўзбек болалари 130 соат рус тили дарси ўрнига 160—183 соат рус адабиётидан сабоқ олар, яъни рус тилини ўрганиши учун яна янги, қўшимча имконият топилган бўлар эди. Рус ёзувчилари ижодини ўрганишга бағишланган кўлланмалар ҳам ниҳоятда кўп. Мана шу такрор-параллелизм эвазига «Шарқ юлдузи»даги баҳсда қўтарилган муҳим масала учун: яъни болаларга эски ўзбек графикасини ўрганиш учун соатлар ҳам топилар эди. Ахир ҳозир қадимги даврдаги ўзбек адабиёти, Ўзбекистон тарихи, Х асрларда ғоят ривожланган медицина, фалсафа, аниқ фанлар билан шуғулланувчи кадрлар санокли. Ҳозирги етишиб чиқаётган фан кандидатлари ва докторлар асосан совет даври билан шуғулландилар. Биз ёш авлодга эски ўзбек графикасини, шу билан бирга форс-тожик тилини, ҳатто араб тилини ўргатмасак, минг йиллик маданиятимизни унутиш учун онгли равишда, ўз ихтиёримиз билан фатво берган бўламиз. Бой меросимизни ўрганиш учун ва СССР халқлари илдинининг бақувватлигини кўрсатиш учун ҳам ёшларимизга эски ўзбек графикасини ўргатиш шарт.

«Мактаб ва адабиёт» баҳсида болаларда бадий адабиётга меҳр уйғотиш тўғрисида яхши амалий таклифлар айтилган. Назаримда, китобхонлики, бадий адабиётга муҳаббатни боғчадан ўргатиш керак. Қишлоқдаги боғчаларда (ҳатто Тошкент шаҳрининг ўзбек маҳаллаларидаги айрим боғчаларда ҳам) болаларни овқатлантириш, уйнатиш ва ухлатишдан нарига ўтилмайди. Рус боғчалари билан солиштирсак, эстетик тарбия масаласида ер билан осмонча фарқ бор. Рус боғчаларида деярли ҳар куни шеър ёдлатилади, расм чиздирилади, музикадан савод берилади. Шунинг учун улар 6 ёшдан бемалол ўқиб кетишмоқда. Қишлоқларда 6 ёшдан мактабга борган болалар анча қийналмоқда. Бунинг устига 6 ёшдан ўқишга борганлар учун учта хона керак: дарс ўтиладиган синф, ухлайдиган жой, ўйнайдиган, овқатланадиган хона. Бундай шароит Тошкент мактабларининг айримларидагина бор. Хива шаҳрида 6 ёшдан мактабга борган болалар учун лозим бўлган шароит — учта хона яратилганини кўриб қувондик. Қани энди ҳамма мактабларда шундай қулайлик бўлса!

Хуллас, «Мактаб ва адабиёт» масаласи жуда муҳим, жиддий. Унинг асл мақсади — нияти баркамол инсонни тарбиялашни яхшилашдир. Журнал ташаббусини олқишлаймиз, ёш авлоднинг тақдири тўғрисида қайғуриш, куюниш ҳар биримизнинг бурчимиздир.

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ,
филология фанлари доктори

ҲАММА ГАП — ДАРСЛИКДА

Урта таълимни ислоҳ қилиш жараёнида амалга оширилиши зарур бўлган ишлардан бири дарсликларни такомиллаштиришдир.

Ана шу нуқтаи назардан ёндашган ҳолда ўзбек адабиёти бўйича мавжуд дарсликлар ва хрестоматияларни чуқур таҳлилдан ўтказиш энг зарур вазифалардан биридир.

1933 йилда чоп этилган дарслик-хрестоматиясида С. Айний ҳақида берилган маълумотларни олиб кўрсак, улар қанчалик гариб бўлганлигини сезиб олишимиз қийин эмас:

«У ёш вақтиданоқ Бухоро амирига қарши ҳаракат қила бошлайди. Бухоро амири томонидан таъқиб қилинади. Айний Қизилтепа қишлоғига қочиб бориб ишлай бошлайди. «Ёш бухороликлар» билан алоқа қила бошлайди. 1917 йили амир томонидан қўлга олинди, 75 дарра билан жазоланди. 1919 йилда «Инқилоб шуъласи» журналида ва маҳаллий ўзбек газеталарида ишлайди. 1923 йилда С. Айний Бухоро халқ Шўролар жумҳурияти ва 1929 йилда Тожикистон Шўролар жумҳурияти Марказий ижроқўмига аъзо бўлади. С. Айний «Одина», «Қул бобо», «Дохунда» деган адабий катта асарлар ёзди. Биз пастда «Одина»нинг бошидан икки-уч бўлагини олдик. Унда батрак Одинанинг бойлар томонидан чеккан жабр-жафоларини кўрсатадир». [75-б.]

Бундай пайма-пой жумлалар, узуқ-юлуқ маълумотларга нисбатан ҳозирги мавжуд дарсликлар, хрестоматиялардаги маълумотлар ўзининг илмийлиги, салмоқдорлиги, системалилиги билан анча юқори савияда туриши керак.

Лекин ҳозирги давр талаби нуқтаи назаридан ёндашганимизда эса мавжуд хрестоматиялар ва дарсликлар ҳам жиддий хато ва камчиликлар, етишмовчиликлардан холи эмас.

Урта мактаблар учун адабиёт программасида Навонийнинг «Елғончи» масалини ўқиб ўрганиш планлаштирилган. Шунга кўра 4-синф учун чиқарилган хрестоматия — дарсликда «Елғончи»

асарини Навоийники деб айтиш анча ноқулай. Хрестоматиядаги қайта яратилган шеър билан «Садди Искандарий» достонидаги Навоий текстини чоғиштириб кўрайлик.

Хрестоматияда:

Бор эмиш аввал замонда бир киши,
Доимо ёлғончилик қилган иши
Бир куни уйини ўт олган эмиш,
«Кутқаринг» деб дод-вой солган эмиш.
Сўзига ишонмабди ҳеч бир одам,
Уйи кул бўлиб ёниб кетди шу дам.
Унга айтмиш бир киши — ақли расо
Кимки ёлғон сўзласа, алдар эса,
Ҳар нечукким рост турур онинг сўзи,
Эл аро ёлғон эрур онинг сўзи.
Гарчи ёрдам бермади ҳеч сенга эл,
Бошқадан эмас, ўзингдан ўпка қил.

«Садди Искандарий»да:

Бор эрмиш бурун чоғда козибваше
Уйиға тушиб шуълаи саркаше
Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад
Эшитганга бўлмай сўзи маътамад
Чу куймиш уйи юмиб — очгунча кўз
Демиш анга соҳибдиле бўйла сўз:
Ки «Ёлғон ангаким фаровон дурур,
Чини ҳам эл олинда ёлғон дурур
Агар эл қилмади ҳимоя санга
Ўзингдан керакдир шикоят сенга».

(Алишер Навоий, 10-том, 241—242-б.)

Албатта, дарсликдаги текстда воқеа тасвири, шоирона ҳарорат етишмаганлигидан, ўта жўнлигидан уни Навоийнинг асари сифатида тақдим этиш мумкин эмас. Негадир ана шу ҳикоятча программда ҳам, дарслик — хрестоматияда ҳам масал деб берилган. Ваҳоланки унда жанр эътибори билан масал белгилари мажозий образлар ҳам, ҳажвий тасвир усули ҳам йўқ. У дидактик характердаги мўъжаз ҳикоятча.

4-синфдан 10-синфгача бўлган адабиёт дарсликлариде қайси асарлар қандай таҳлил қилинганлигини бирма-бир қараб текшириб чиқиш, уларда ютуқлар билан бирга қандай камчиликларга йўл қўйилганлигини аниқлаш жуда муҳим вазифа. Биз ушбу мақолада баъзи асарларни қандай таҳлил қилинганлиги ҳақидаги мулоҳазаларни баён этиш билан чекланамиз.

9-синф учун адабиёт программасида Ҳамзанинг поэзияси, «Яша Шўро», «Ишчилар уйғон» каби шеърларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш планлаштирилган. Шунга кўра 9-синф дарслигида бу шеърларнинг ҳар бири алоҳида таҳлил қилинган ва шу асарларнинг гоъвий мазмуни, айрим бадий хусусиятлари ёритилади. Шеърнинг муайян бандларидаги гоъ, мазмун таъкидлаб ўтиладию, сўнгра ўша мисралар мисол сифатида келтирилади. Масалан қуйидаги жумла ва мисол бундай таҳлил намунаси ҳақида тасаввур беради:

«Ҳамза Улуғ Октябрь ғалабаси натижасида эришилган озодлик қувончини, совет ижтимоий тузумининг фазилатларини янада чуқурроқ англатиш учун меҳнаткашларга ўтмишдаги бахтсиз ҳаётни эслатиб ўтади:

Чор ҳукумат вақтидаги
Қуллингини ўйласанг,
Шодлингинг мангу туганмас
Қанча ўйнаб, куйласанг.

(Ўзбек совет адабиёти, 9-синф учун
дарслик, «Ўқитувчи», Т. 1979, 82-б.)

Бадий асар таҳлилининг бундай варианти ундаги гоъвий мазмун ҳақида муайян тасаввур берса-да, жанрнинг ўзига хослиги ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотмайди.

«Ўзбек хотин-қизларига» шеърининг «таҳлил»ини олиб кўрайлик. Дарсликда бу ҳақда қуйидагилар ёзилган:

«Шоир бу темада ёзган асарларида хотин-қизларнинг совет даврида эркин ҳаёт ва юксак инсоний қадр-қимматга эга бўлганликларини ифодалаб, уларни маърифатли бўлишга ҳамда озодлик душманларига қарши кураш олиб боришга чақиради. У «Ўзбек хотин-қизларига» [1927] шеърда шундай ёзади:

Келди очилур чоғинг ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Мактаб анжуман борғил унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Ҳамза Ҳакимзоданинг бу шеъри ўзбек поэзиясида хотин-қизлар озодлиги темасида ёзилган энг яхши асарларидан бири. Бу шеър ҳозир ҳам ўз таъсир кучини йўқотмай, поэзиямизнинг классик намуналаридан бўлиб келмоқда» (Ўша китоб, 86-б.).

Бу гаплар тўғри, лекин умумий бўлиб, уларни шеърнинг таҳлили деб айта олмаймиз. «Ўзбек хотин-қизларига» шеъри ўзбек поэзиясида кўп асрлардан буён ишлатилиб келаётган ғазал шаклидан ва назира усулидан новаторлик билан фойдаланишнинг биринчи классик намунаси сифатида майдонга келди. Шу ўринда шеър Фазлий Намангонийнинг «Намоён қил» ғазалига ўхшатма-назира тарзида яратилганини таъкидлаш лозим эди.

Ҳамза Ҳакимзода бу ғазалда Фазлий ғазалидаги вазини, қофияларни, радифни сақлагани ҳолда ўз байтларини Фазлий ғазалидаги байтларга мазмун ва ғоявий жиҳатдан қарама-қарши қўйиш йўлидан борган.

Шеърнинг рамали мусаммани мақсур (фоилотун — фоилотун — фоилотун — фоилун) баҳрида ёзилганлиги билан бирга унинг образлилигини ҳам кенг шарҳлаб бериш талаб қилинади. Шундагина ўқувчиларнинг шеърни чуқур тушуниши ва ўзлаштириши, энг муҳими ахлоқий ва эстетик таъсирланишини таъминлаган бўламиз.

Бадий асарнинг темаси, ғояси, поэтик мазмуни, пафоси, жанрини, образли қурилиши, бадий тили ва шаклига оид энг характерли хусусиятларини ёритмасдан туриб асар ҳақида ўқувчиларга конкрет тушунча ва билим бериш имконияти йўқ. Биз кўпинча бадий асарнинг мазмун ва шакл бирлигига оид илмий фикрларни ўқувчилар тушунмайди деб ўйлаймизда, асарнинг ғоявий мазмуни ҳақида тушунча бериш билан чекланамиз. Мен бундай қарашга қўшилмайман.

Аксинча, бадий асар мазмуни ва ғоясининг қандай усул ва воситалар билан ифодаланганлигини конкретроқ, аниқроқ ёритгандагина ўша асарнинг ўзига хослиги ҳақида ёрқинроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Янги дарсликлар яратиш жараёнида бадий асарларни ана шу нуқтаи назардан таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратиш муҳим вазифа ҳисобланади.

Нуриддин ШУКУРОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

ЯНА ДАРС СОАТЛАРИ ҲАҚИДА

«Шарқ юлдузи» журнали адабиёт дарсларининг мактабларда ўтилиши, уларнинг савияси, умуман мактаб ҳаёти билан боғлиқ муаммолар ҳақида давра суҳбати ташкил этиб, жуда савоб иш қилган. Давра суҳбатининг энг эътиборга лойиқ томони шундаки, маориф ходимлари, ўқитувчилар олдинда турган, ечими топилмаётган муаммолар ҳақида турли фикрлар билдирилади. Бу жумбоқларни ҳал этмай туриб мактаб ислохотини тўлиқ амалга ошириб бўлмаслиги таъкидланади.

Жумладан, давра суҳбати қатнашчиларидан Аҳмад Абзам ўқувчиларнинг савияси ҳақида гапир туриб шундай дейди: «Шундай бўлиб қолдикки, биз аллақачон эришишимиз, ошиб кетишимиз керак бўлган пастаккина чўққиларга чиқишга кечикканимиздан, ҳали ҳам қуйида туриб, уларга орзуманд тикилиб юрибмиз». Муаллиф сўзини давом эттирар экан, X синф ўқувчилари аллақачон А. Қодирий, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулум қабиларни ўқиб бўлиб, Гоголь, Достоевскийларни ўрганиши керак дейди. Бу нарсанинг орзулигича қолиб кетаётганига дарсликларнинг савияси пастлиги сабаб қилиб кўрсатилган. Лекин бундан ташқари, юқори синфлар учун ажратилган адабиёт дарс соатлари етарлими! Бир ҳафта учун мўлжалланган бор-йўқ икки соат дарсда юқоридаги орзуларни амалга ошириш мумкинми!

Дарс соатлари ҳақида сўз юритар экан, давра суҳбатининг иштирокчиларидан Ж. Йўлдошевнинг сузларига журналхонлар эътиборини жалб қилмоқчиман: «...мен журналхонлар, адабиётшунослар, ўқитувчилар орасида юрган шов-шувларга, яъни ўқув планларида ўзбек адабиёти ва она тилига ажратилган соат қисқартрилган, деган гапларга аниқлик киритмоқчиман. Ўзбекистон ССР Маориф министрлигининг 1985 йилнинг 22 майдаги 140 рақамли буйруғига биноан 1986/87 ўқув йилида 1—10 синфларда ҳафтасида тил ва адабиёт учун 64 соат ажратилган бўлса, 1986—1991 йилларда бу предметлар учун 66 соат белгиланган. Яъни, V ва VI синфларда яна бир соатдан адабиёт дарси қўшилган». Бу буйруқ қанчалик амалга ошириляпти билмадим. Чунки

бундан тўрт йил муқаддам ҳам VI синфларда икки соат она тили ва икки соат адабиёт дарси эди, ҳали ҳам шундай.

Энди бир ўйлаб кўрайлик. Ҳозирги давр талаби асосида ҳар бир дарсни фан-техника, адабиёт соҳасидаги янгиликлар билан боғлаб, ҳаёт ва халқаро аҳвол билан узвий ҳолда олиб бориш ва ўқувчиларнинг билимини мустаҳкамлаш учун икки соат дарсни етарли деб ҳисоблаш мумкинми!! Бизнингча йўқ. Чунки икки соат адабиёт дарсида бир ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли билан ҳам тўлиқ танишиш имконини бермайди. Биз бу аҳволда янги давр қурувчиси, гармоник ривожланган, этик, эстетик тарбия кўрган, саводхон инсон ўрнига ўртамеёна мутахассснинг пайдо бўлишига хизмат қилиб қўймаймизми!! Мен бу гапни бекорга айтаётганим йўқ. Мисол тариқасида бир фактни келтириб ўтмоқчиман. Ун бешинчи февраль куни республика телевидениеси орқали ўқувчилар учун «Китоб — бизнинг дўстимиз» кўрсатувчи берилди. Кўрсатувда қаутилган мақсад жуда яхши. Унинг савияси, иштирокчиларининг билим доираси ҳақида гапирадиган бўлсак, бу масалага жиддий ёндашишга тўғри келади. Нега десангиз, кўрсатувда берилётган саволлар, топшириқлар жуда ҳам оддий ва жўн. Масалан, ўша кунги кўрсатувда ўқувчиларга шундай саволлар берилди: «Алишер Навоийнинг ижодига юксак баҳо берган шоир ким эди!» ёки: «Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган қандай адабий асарларни биласиз!»

Лекин ўқувчилар, ҳатто мана шундай саволларга ҳам жавоб бериша олмади. Агар биз телевидениедаги кўрсатувга аксарият аълочи, актив ўқувчиларнинг жалб этилишини назарда тутсак, ўқувчиларимизнинг умумий савияси қай даражада эканлигини билиб олиш унча қийин эмас. Демак, биз мактабларимизда ўқувчиларга етарли билим беролмаётганга ўхшаймиз.

Адабиёт фани ҳақида сўз юритар эканмиз, беихтиёр ўзбек тили ҳақида, ўқувчиларнинг саводхонлиги ҳақида ҳам айрим мулоҳазалар ҳаёлдан кечади. Йилдан-йилга ўқувчиларнинг она

тилидан олган билим ва малакалари нақадар заифлашиб бораётганлиги кўзга ташланмоқда. Тайёрлов курсларида дарс бериш билан бирга баъзида тингловчилардан иншо олишга ҳам тўғри келади. Яқинда олинган иншони текшириб ўтириб ўқувчиларнинг хатоларини кўрар эканман, ҳайратга тушдим. Бор-йўғи тўртта ҳарфдан иборат сўзда учта хато (орфографик) қилинган. «Меҳр» сўзини ўқувчи (10 синф ўқувчиси) «михир» тарзида, «ҳукм» сўзини «хукум» тарзида ёзибди. Бизнинг фикримизча, ўқувчиларнинг саводхонлигини оширишда уларнинг оғзаки нутқларидаги камчиликларга асосий эътиборни қаратишимиз керак. Шаҳримиздаги бир қатор мактабларда аксарият ўқитувчилар (она тили ўқитувчилари) ўз шеваларида дарсни ўтаётганликларининг гувоҳи бўлди. Ваҳоланки, ўқувчиларга биринчи навбатда ўзимиз ўрнак кўрсатишимиз керак. Ўқувчиларнинг саводи ҳақида сўз борганда шу нарсани таъкидлаш лозимки, айрим ўқувчилар, ҳатто бўғин кўчиришни ҳам билишмайди. Унинг синф ўқувчиси «адолатлилиқ» сўзини «адо-лат-лилиқ» тарзида бўғинга ажратган. Шу аҳволдаги билимга эга бўлган абитуриент, албатта ўртача студент бўлади, орадан беш-олти йил ўтгач, ўзига ўхшаган ўқувчиларни олий ўқув юртига жўнатади. «Театр гардеробдан бошланади» деган гап бор. Са-

водхонлик ҳам мактаб даргоҳидан бошланиши лозим.

Она тили дарслари ҳақида сўз борар экан, мен бир нарсага таажжубланаман. IX синфларда она тили дарслари йўқ, лекин синф журналида унга жой ажратилган. Унга эса баҳо қўйиш керак, албатта. Бу қандай амалга оширилади! Адабиётдан ёзиладиган иншога одатда иккита баҳо қўйилади. Булардан биринчиси грамматик хатолар учун, иккинчиси адабиёт бўйича қўйилган баҳо, яъни иншонинг мазмунига қўйилган баҳо. Шулардан биринчиси журналдаги она тили фани учун ажратилган графага қўйилади. Шу тариқа ўтилмаган дарслар учун баҳолар пайдо бўлади.

Биз кимни алдаяпмиз! Ўзимизними! Йўқ, биз ўзимизни эмас, ўқувчини, қолаверса давлатни алдаяпмиз, бу билан. Ахир ўқувчига ҳеч қандай назарий билим берилмайдику! Нима учун биз фақат иншодаги баҳонинг қадрини, салмоғини шуңчалар юқори кўтаришимиз керак! Ҳолва деган билан оғиз чучимайди-ку! Бизнингча, бу муаммоларни жиддий ўйлаб кўришнинг вақти келди. Мутасадди раҳбарлар ва ташкилотлар ўз фикрларини баён этишса керак деган умиддамыз.

Турғун МУСАЕВ,
ТошДу ўқитувчиси

Абдулла Қаҳҳор

Мирзо Абдулло Ҳўқандийнинг истироҳат ва ижод боғида ташналик, грусналик ва тан-ҳоликдан ранжида бўлғони ва яна хоб жойининг нокулайлигидан нороҳат бўлиб бир мухаммас айтғони.

Мухаммас будур:

Вой дегум ҳолиға ҳар ким боғни этса интихоб,
Очдин ўлдим, эй биродарлар, бўлак йўкми азоб,
Берса бир коса карамшўрбо бўлар эрди савоб,
Бошима бўлди бало ё шошқолоқлик, ё «Сароб»,
Қайга кетди ўтга мойи томчилаб турган кабоб?

Пашша кўнса бурнима қўрмоққа ҳолим йўқ жигар,
Айтғоли рози дилим йўқ одамизоддин асар,
Бошима тушган менинг мушкилларимдин ол хабар,
Ҳофизим қурбоққаю, чалғучилар исқаптопар,
Бўлғуси заҳру заққум узлатда нўш этсам шароб.

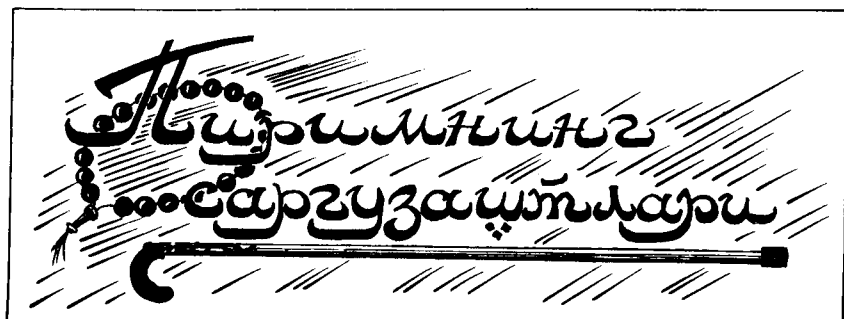
Чодир гўёки тобутдур ва ёки танг лаҳад,
Кўрпанинг ўнг-терсида қаттиқ ямоқлар беадад,
Сўрининг устига чиқсанг чарс эшакдай феъли бад,
Бир кеча литфонд мудирини ўзи ётсин бўлса мард,
Қалтаю синған оёққа гишт қўйиб бўлдим хуноб.

* * *

Уша 1934 йилнинг 22 сентябрида кимдир ижодхонага чиқиб ош қилган-у, Абдулла Қаҳҳор ва у кишининг дўстларини таклиф қилмаган экан. Шунда ўстоз кўнгиллари ранжиб, қуйидаги шеърни ёзган эканлар. Бу ҳазил шеърни мен кейинчалик архивдан топдим, шунинг учун ким назарда тутилганини билмайман (К. Қаҳҳорова).

Емадик ош қолди устолда совуб, мулло Умар,
Ол, олиб кет, тортиқ айла хотинингга пастназар,
Бир ато ўғилларини шунча хор этсанг агар,
Биз қозон бошига бормасмиз ўшал гар бўлса зар,
Кафгиру кўсовини бошингга урғил, баччагар.

Ошни хўп урдинг, оқиздинг тирсагингдан ёғлар,
Ўйнадинг тарвузни еб ҳар ён отиб пўчоқлар,
Дейдилар, айб этмангиз Мажнунни ақли соғлар,
Термулуб ўртода ўлтирган ғариб ўртоқлар,
Борму инсофинг, отоси ҳар, оноси мочахар.

Ҳашар қисса¹

III боб

Дини исломнинг асосий шартларидан бири таҳоратдур. Таҳорат ҳам бамисоли саратон жазирасида қолган тирик балиқдай гап. Эҳтиёт бўлмаса жуда тез айниydi. Яна тақвои уламо тили билан айтганда, таҳорат лампа шиша — осонгина синиши мумкин. Айтайлик, ҳуда-беҳудага ўрик, хомпиез, ангури тоифи ёки бошқа бодлик нарсаларни тановвул қилиш, кўк чой ёки суюқ таомларни кўпроқ ичиш ва яна тўлиқиб юрганда турфа хил шайтоний хаёлларга берилиш таҳорати шариятнинг заволидур.

Раҳматуллонинг таҳорати ҳам ҳали Тошкент вокзалига етиб келмай туриб трамвайдаёқ фосит бўлган эди. Қуриб кетгур тиқилинчда бир муфсид иш бўлди-ю, таҳорати уқаланди, кётди. «Поко парвардигоро, ўзинг йўлдан оздирма!.. Вой, хонасалот бўлгура...»

Вокзалга яқинлашганда дикторнинг «Тошкент—Ашхобод поезди иккинчи йўлга келиб тўхтади! Пассажирлар иккинчи йўлдан...» деган эълони эшитилди. Трамвайдан тушилгач, Раҳматулло чатаноқланиб устози — Сирож Махсум ва бувиси Ёқутойга эргашди. Сирож Махсум яқтак устидан қават-қават узун тўн ва қора мовут чакмон кийиб олган, бошларида сувсар телпак, йўғон кекириб лапанглаб борардилар. У кишидан сал орқароқда чамадонча кўтарган Раҳматулло ва иккита тугун, битта семиз сумкани судраб Ёқутой келарди.

Поезднинг учинчи вагонига рўпара бўлишди. Шапкали, ориқ проводник Сирож Махсум йўл-йўлакай бошлаган дуо вазига уларни тегишли купега олиб кириб жойлаштирди.

Поезд аста жилди.

Ёқутой тугундан турли емишлар олиб, ойна олдидаги столча устига териб қўя бошлади. Сирож Махсум ўраб қўйилган тўшакни ёйиб, инқиллаб ўтириб олдилар. Раҳматулло ҳам худди шундай қилди. Негадир унинг кўнгли хижил, ўнг бети пир-пир учарди.

Поезд тезликни оширди. Проводник жез чойнақда чой, учта стакан олиб кирди. Сирож Махсум ҳовлиқиб чойни қайтаришга киришдилар. Раҳматулло секин бувисига ғингшиди:

— Таҳорат олгим келяпти...

Бувиси нима қиларини билмай Сирож Махсумга қаради. Устоз пуф-пуфлаб иссиқ чой ҳўплардилар.

— Ҳозир айланай, Қорижон, — деди Ёқутой. Кейинги пайтларда у неварасининг обрў-эйтиборини ошириш мақсадида қавмлар олдида унга шундай деб мурожаат қилар, ҳозир ҳеч ким бўлмаса-да «Қорижон» сўзини беихтиёр ишлатиб юборган эди. Ёқутой сумкасини титқилаб «Тошкент суви»дан бўшаган битта шиша чиқарди.

— Мана, айланай, Қорижон!

— Бунингиз бўш-ку! — деди Раҳматулло иддао билан.

Бувиси, вой эсим курсин, дегандек ўрнидан лип этиб туриб, купе эшигини суриб очаркан:

— Қани, юринг, айланай, Қорижон, — деди. Раҳматулло қаёққа, дегандек ияк қоқди. —

Таҳоратни ўшатда, туалитнда олса ҳам бўлади.

Раҳматулло бувисига сўзсиз эргашди. Ёқутой вагон самоваридан бўш шишага яримлатиб қайноқ сув қуйиб олди-да, Раҳматуллони энг охирдаги эшикка олиб кириб, бир нималарни обдан тушунтиргач, ўзи қайтиб чиқди. Орадан ярим соатларча ўтгач, таҳорати исломдан жисман ва руҳан анча покланган Раҳматуллонинг кўнгли равшан тортиб купега қайтди. Эшикни қаттиқ тортган эди — очилмади. Тутқични қайириб яна тортди — бўлмади. Ичкаридан бувисининг «Ҳозир... ҳозир, айланай, бирпас... вой-вой, намунча...» деган ҳансираши эшитилди. Купе эшиги сурилиб очилгач, Раҳматулло ичкари кирди. Сирож Махсум бўғриқиб, терлаб кетган эдилар.

— Шом олди камина ҳам бир таҳоратни янгилаб олсаммикан? — дедилар Сирож Махсум.

Ёқутой неварасининг қўлидан бўш шишани олиб у кишига узатди.

— Эй, вей, бу жа кичик-ку, — дея эътироз билдирдилар Сирож Махсум. — Бону, анови тўрвада шампонский шишаси бор эрди, коттароқ, инчунин бир ишни икки қилиб ўтирмайлик.

Ёқутой аввал неварасининг самбитдай силлиқ қомастига, сўнг Сирож Махсумнинг обжувознинг кундасидек йўғон сағриларига қўз ташлаб олиб, кулиб қўяркан:

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

— Олаверинг, Махсум, — деди тилла тишларини ярақлатиб, — туалинтда сув яқин, қайта-қайта тўлдириб, ювинаверасиз. Фақат анови самовардан жиндай қайноқ сув қуйиб олиш эсингиздан чиқмасин, яна шамоллаб...

— Э, бундоқ денг, — жилмайиб дедилар Сирож Махсум, — ҳўп айтдингиз.

Сирож Махсум таҳоратни янгилаб купега қайтганларида, Раҳматулло омонат суянганча бошини кўксига солиштириб пинакка кетган, бувиси тўхум арчиб ўтирарди. Махсум оҳиста бориб жойларига қўндилар. Вагон йўлагидан турли тоифадаги кишилар нари-бери ўтиб туришибди. Махсумнинг таклифлари билан Раҳматуллонинг жойхоби тахланиб, унга, бемалол ечиниб ухлайверинг, дейишди. Қорижон ҳам ортиқча тихирлик қилиб ўтирмасдан кийимлари билан ётиб олди. Бир пайт эшикдан лўлибашара, мўйловчали бир нухса бош суқиб, кафтидаги яп-янги картанинг учини кўрсатганча:

— Зерикмаясизларми? — деб сўради. Сирож Махсум унга маъноли тикидилар:

— Зериксак на илож!

Келувчи нухса:

— Кўшни купега чиқинглар, бирпас отамлашиб, карта-парта ўйнаймиз, — деди-да кўздан ғойиб бўлди.

Орадан анча ўтиб, вагон йўлагига қатнов камайиб қолди. Икки-учта тўхум билан битта патир нонни паққоз туширган Махсум изидан икки стаканча чой ичиб, бехос нимадандир тараддудланиб қолдилар. У киши-юқори қаватга чиқиб ётмоқчи эди, Ёқутой: «Ҳай-ҳай, Махсум оқа, уят бўлади-я, уят бўлади. Мен ўзим чиқа қолай» деди. Бу таклифга Махсум осонгина қўндилар. Чунки ҳаддан ташқари тўла эканликлари у кишининг иккинчи қаватга кўтарилишларига монелик қиларди. Жойлар тахланганч, Махсум Ёқутойнинг билкиллаган қўлтиғидан ҳимо бериб, иккинчи қаватга чиқиб олишига кўмаклашдилар. Кейин ўзлари ҳам уст кийимларининг бир қисмини ечиб, бош учига тахлаб қўйганча, маҳсини ечмасдан ўринга чўзилдилар. Йўқ, кўп ўтмай ўрниларидан шарт туриб, елкага тўни ташлаб, купедан чиқдилар. Шу кетганча ярим оқшомликда қайтиб келиб, юқори қаватда дўмлайиб, адёлга ўралиб ётган Ёқутойни аввал бир-икки бор сийлаб, сўнг секин туртиб уйғотдилар. Купе чироғи ниҳоятда хира, вагон деразасидан йўл чироқлари лип-лип ўтиб турар, купе ичи аҳён-аҳёнда ёришиб кетарди.

— Бону, ҳо, Бону! — дея пичирладилар Махсум. Ёқутой «Ҳа-ҳа, — дея ёстиқдан хавотирли бош кўтарди, — тинчликми, Махсум?» — Ҳа, тинчлик. Манг, мана бу ақчаларини обқўйинг. Ҳарқалай сизда тургани тузук.

«Ақча» деган сўз Ёқутойни қўймичига жуволдиз тикқандек анча ҳўшёр торттирди. У «қаниқани» дея оёқларини паства узатиб яхшироқ ўтириб олди.

— Вой, шунча пулни қаердан олдингиз, айланай Махсум? — деб сўради пулни пайпоғининг сонига яқин ерига бекитаркан. Махсум беихтиёр унинг иккинчи сонига кафтларини қўйиб:

— Э, узумини энггу, боғини суриштирманг, бону, — дедилар, — кўшни купедаги сигонлардан картада ютиб олдик.

Ёқутой пихиллаб кулди.

— Вой, касалингиз бор бўлсин-а, Махсум! Вой, барака топкур-эй, ҳалиям шу одатингиз қолмаган экан-да.

Сирож Махсум мамнун жилмайиб жойларига чўзилдилар: «Эртага Ҳазрати Баҳоваддин пиримга оборадиган қўйнинг пулини ҳам оллоҳнинг ўзи етказди» деб ўйладилар.

Эртаси чошгоҳликда улар тушган поезд янги Бухоро, яъни Когон станциясига етиб келди. Тезда лаш-лушлар йиғиштирилди. Навбат билан ювинишди. Сирож Махсум соқолларини тараган шамшод тароқда Ёқутой ҳам соч таради. Раҳматулло лабларини сўлжайтириб ўтирарди.

Поезд секинлаб тўхтади. Проводник кечадан бери дамлаб берган чойлар учун Сирож Махсумдан дуо олиб, уларни вагондан тушуриб қўйди.

— Ие, ана олос, — дедилар Сирож Махсум улар томон ликиллаб келаётган ориқ, кўкнори башара кишини кўриб, — ана оқибату мана одамгарчилик. Эшони кавш-маҳсининг ўзлари кутишга чиқибдилар-да.

Кенг беқасам тўн кийиб, бошига кўк салла ўраган киши Сирож Махсумнинг тоғдек гавдасига келиб қапишди. Улар узоқ вақт бир-бирларининг елкаларини силаб кўришишди. Сирож Махсум ҳамроҳларини навбат билан унга таништира бошладилар.

— Мана бу заифа, ҳамшираимиз Ёқутой бўладилар, бисёр тақводор аял.

— Ҳа, бале, — деди Эшон Ёқутойга қарашга ботинмасдан.

— Мана, бу навжувон шогирдимиз қори Раҳматулло!

— Бараколлох, бараколлох! — деди Эшон Раҳматуллонинг қип-қизил, нур ёғилиб турган таранг бетларидан кўз узмай, — қани, юринглар бўлмасам.

Меҳмонлар Эшоннинг ўғли Шаҳоббекнинг «Жигули»сига қараб юришди.

Сирож Махсум олдинги ўриндиққа, Раҳматулло орқа ўриндиқда — бувиси билан Эшоннинг ўртасига жойлашди.

Бироз юрилгач, Сирож Махсум каллаларини сал буриб сўрадилар:

— Эшон ака, ҳалиям мачитдамилар? Еинки...

— Э, нимасини сўрайсиз, Махсумжон ука, — деди у йиғлоқи овозда, — бинойидек ишлаб, қавмларнинг кўнглини хушлаб юрган эрдук. Шу калта дум имомча мадрасани битириб келди-ю, мачитдан файз кетди. Гийбати эмас-у, жуда ҳасадхўр эрканки, сураманг. Гўё каминангиз саводсиз эмушман. У мани ўғрига ҳам чиқорду. Яшшукдан пул ўғирлади деб устимдан анонимка ёздурди.

— Анонимка? — деб ажабланиб сўрадилар Сирож Махсум.

— Ҳа, анонимка! — деди Эшон бош чайқаб. — Диний назоратдан текширишга келган йигит шундай девди. Бу ҳам ўша калта думдан чиққан гап. Бўлмаса ўзининг айби ошиб-тошиб ётибди. Имоматга кастум-буруқда ўтади. Айниқса бошини саждага қўйганда кишининг имони қирқ газ учади. Бунинг устига «Жигули» ҳайдайди, поприс чекади. Баъзида масчидга кириб бўлмайди, поприс тутуни бурқсиб кетади. Тутунда одам одамни танимай қолади...

Сирож Махсум Эшони кавш-маҳсининг аҳволига аччишидан кўпроқ унинг бир текисда равон гапиришидан завқланиб борардилар. Машина зангорига бўялган дарвоза олдига келиб тўхтади. Бу атрофи паст-баланд уйлар билан ўралган ички-ташқи ҳовли эди. Меҳмонлар киришгани заҳоти:

— Сиз, ҳамшира, ичкарига ўтаверинг, — деди мезбон. — Сизлар эса мана буёққа, меҳмонхонага марҳамат қилинглар.

Меҳмонхона бурчида сандал, устида каттакон четлари кунгирали биринчи баркаш. Баркашда пилоткага ўхшаш духоба ёпқич, уч-тўртта пиёла ва тақсимчада қора майиз қўйилган эди. Сирож Махсум тўрдаги бурчакка ўтгач, бошқалар ҳам ўтиришди.

— Қани, Қорижон, — дедилар Махсум Раҳматуллога, — бир тиловат қилиб юборинг.

Раҳматулло томоқ қириб олгач, ёсин сурасини шундай қироат билан тиловат қилдики, ганчқори уйнинг шифтлари дириллаб кетди. Эшони кавш-маҳси сел бўлиб, сапчадек бошини кўксига солинтирганча энсиз елқаларини чайқаб ўтирарди. Раҳматулло сурани тугатгач, Эшон кавш-маҳси бор овозда «Илоҳи, оми-ин!» деб юборди. Кафтлар бетга суртилгач:

— Офарин, — деди мезбон, — бораколлоҳ! Булбул-а, булбул! Э, падари-модарингизга раҳмат!..

Сирож Махсумнинг беихтиёр энсалари қотгандек бўлди, «пеҳ!» деб юбордилар. Раҳматуллонинг отаси — Асадулло, онаси — Нуқраойнинг аҳволидан у киши хабардор эдилар албатта, шунинг учун ҳам «Устозига раҳмат денг, Эшон ака», деб инқилладилар. Эшон шу заҳоти хатосини тuzатди:

— Пир устозингизга ҳам раҳмат! — деди. Раҳматулло ўз-ўзидан ғалати ҳиринглаб кулиб юборди. Бундан Эшон кавш-маҳси шубҳага тушиб, ажабланиб Махсумга қараган эди, у киши қўяберинг, ўзи шунақароқ, дегандек кўз қисиб қўйдилар.

— Бувимни чақиринг, — деди энди Раҳматулло дангал, — таҳорат олишим керак.

Эшони кавш-маҳси бир нимадан ҳадиксираб, ҳозир-ҳозир, дея хонадан чиқиб кетди. Бироздан кейин Ёкутой кўрингач, Раҳматулло қоғоғини уйганча эшикдан чиқди.

— Кўпам ажабланиманг, тақсир, — дедилар Сирож Махсум Эшонга, холи қолишгач. — Бу бўла бамисоли девонаи шоҳи Машраб. Бамисоли девонаи Баҳоваддини балоғардон. Кўнглига оллоҳнинг ишқи тушган. Жа кароматли йигит. Фақат хаёли андак кирди-чиқди роқдек туюлади. Зиёратга келишимизнинг важҳи ҳам шундан.

Эшони кавш-маҳси:

— Бай-бай-бай, садағалари кетай! — дея кўзларига ёш олди. — Оллоҳнинг эркаси денг. Ха, биламиз, бизам биламиз. Бу олам чилтонлардан холи эмас.

Меҳмонлар кун бўйи шаҳар айланишди. Бухоронинг тарихий обидаларини, йўл-йўлакай қолган-қутган қадамжоларни зиёрат қилишди.

Кечқурун китобхонлик бўлди. Эшоннинг кўкнори жўраси Мулла Фиёс минғирлаган, шикаста овозда эски бир жангномани ўқир, сандал бурчида ўтирган Эшон билан Махсум бай-байлаб, кўзларига ёш олишар, Раҳматулло эснаб ўтирар эди. Аммо қироатхонлик бот-бот узилиб турарди. Хонага аллақандай ранги заҳил одамлар пайдар-пай кириб туришар, шунда Эшон типирчилаб қолар, носга ўхшаб қоғозга ўралган бир нимани нотаниш одамларга узатар, пичир-пичир қилиб, имо-ишора билан гаплашарди. Заҳил одамлар шарпадек сирғалиб чиқиб кетишарди.

Раҳматулло зерикдими, қироатхонлик билан машғул Мулла Фиёснинг сўзини бўлиб, ҳиринглаб юборди.

— Ҳозир муакиллар мени осмони ҳафтумга олиб чиқиб кетишди, — деди у жиддий. — Жуда баланд учди. Ана парвозу мана парвоз. Атрофимда оловли ликопчалар ғир-ғир учиб юрибди. Ҳаммаёқ чароғон. Бир пайт искафандир кийган бир навжувон ёнимга келиб таъзим қилди. Мен Амриқо космонавти дейди. Эғнида олача японский куртка. Илоҳо тавба! Узимизнинг забонда одамлар мени ўлдига чиқаришган дейди. Ҳолбуки, мен тирикман, чилтонларга қўшилиб...

Сирож Махсум қарасалар Раҳматуллонинг жунуни кўзиб, гапни олиб қочаяпти, шунинг учун:

— Қани, Қорижон, ўша кўсманавт арвоҳига бир тиловат қилиб юборинг, — дедилар. Раҳматулло чақчайиб атрофга аланглади-да, оёқларини сандалдан чиқариб, тиззалаб ўтирганча тиловат қила бошлади. Даврадагилар ханг-манг бўлиб қолишди. Наҳотки ҳали сафсата сотиб ўтирган кимса шу бўлса? «Шак-шубҳадан ўзинг асра, парвардигор!» — дея пичирлади Мулла Фиёс. Қироат тугагач, Раҳматулло бўрондан кейинги денгиздек тинчиб қолди.

Эрталаб Раҳматулло ҳовли бурчигадаги ҳожатхона эшигида узоқ туриб қолди. Эшик тақа-тақ берк эди. Ичкаридан ғўлдираган овоз эшитиларди:

— Уч минг тўрт юз эллик... Тўрт юз етмиш беш... Тўрт минг...

...Ниҳоят, эшик очилди. Эшон белбоғини уқалай-уқалай чиқиб келди...

Тушга яқин Шаҳоббек яна машинасини ўт олдирди. Отаси азиз меҳмоннинг бир алжиб, бир қироат қилишидан анча дилғир бўлган эканми: «Лашкарим оғирроқ, зиёратга ўзларинг бориб кела қолинглар» деди. Ёкутой авлиёнинг табаррук сувидан олиш учун тўртта шампон виносидан бўшаган шишани қўлтиғига қисди.

Баҳоваддин мақбараси Бухородан саккиз чақиримча кунчиқарда жойлашган эди. Зиёратгоҳга яқинлашганда битта юк машинаси йўл чеккасида турар, унинг устида икки эркак, уч нафарча хотин-халаж, бир қўй бор эди.

Қисқа пальточа ва қўлоқчин кийган ўн ёшли бола «Жигули»нинг ойнасидан отилиб кирар даражада яқинлашиб:

— Амакижон, илтимос, бизниқига юринглар, — деди.

— Нега сизларниқига борарканлар? — деди бурнининг ости қизарган чопонли бошқа бола. — Сизларниқига зиёратчилар кўп-ку...

Шу пайт икки-уч бош қўй ҳайдаб келаётган увловсиз кишиларни кўрган болалар ўша ёққа алаҳсиб кетишди. Бироқ «Жигули»даги йўловчиларнинг бу ерлик эмасликларини сезган пальтоли бола уларга қаттиқ осилиб олди.

— Юринглар, амакижон, бизларниқига, — деди ялиниб, — бобом Балоғардонда қоровул, ҳовлимиз кенггина, худойига қўй ҳам топиб берадилар. Бўлмаса авлиё бобомга кира олмайсизлар.

Дарҳақиқат, бола айтганидек унинг буваси Баҳоваддин мақбарасида қоровул экан. Бу трико костюм-шим устидан енгил пальто, бошига униққан сур телпак кийган, қўнғиз мўйловли киши эди. Невараси хабар бергани заҳоти, капалакдай учиб келди.

Эркалар одатдагидек дарвоза қапталидаги меҳмонхонага, Ёкутой ичкарига олиниб, уларга ҳовли эгасининг катта келини югуриб-елиб хизмат қила бошлади. Қўшни хоналардан ҳам одам

овози келарди. Этакдаги бостирма остида енглари шимарилган бир йигит орқа оёғидан осилган қўйнинг терисини шилар, ичак-чавоғини олиб тоғорага ташларди. Ҳовли эгаси йўл-йўлакай унга буюрди:

— Толибжон, сўйилган қўйни тенг иккига бўлиб, машинанинг орқа чамадонига солинг-да, ярмини Аҳад Ғайбуллаевичниқига, қолган ярмини Сотимова опаниқига обориб ташланг. Фақат эҳтиёт бўлинг, бирор кўрмасин.

У шундай деб уйга кирди. Сирож Махсумнинг илтимоси билан Раҳматулло яна «ўзини кўрсатди». У ҳали ичган ёғли шўрваннинг таъсири биланми, чунонам чўзиб қироат қилдики, уй эгасининг хаёлидан беихтиёр «қани энди шунақа овозим бўлса» деган фикр кечди. Таомдан сўнг босиб-босиб кук чой ичди. Негадир Сирож Махсум оғизлари сувлашиб, қулт-култ сўлакайларини ютиб ўтирардилар. Шунинг учун ҳам кейинги узатилган пиёлани рад этиб:

— Зиёратга қачон борсак бўлади? — дея асл муддаога кўчиб мезбонга қарадилар.

Мезбон бошини солинтирганча тиззаларига тикилиб анча сукут сақлади, сўнг:

— Мани помилиям Қосимов, отим Мирзо, — деб гап бошлади. — Э, биродари азизлар, — деди кейин афсуслангандек, — у ерга борса бўлади-ю, лекигин ичкарига кириш ман қилинган. Юқоридан Асад Ғайбуллаевич шундай топшириқ берганлар. Отдел културадаги опа ҳам тез-тез хабар олиб турадилар.

— Унда нима қилдик? — деб сўради Шаҳоббек уй эгасига пастдан қадалиб боқаркан. — Ҳарқалай узоқ жойдан азият чекиб келганлар.

— Бўлмасам, — деди Мирзо Қосим. — Сизлар ана, иссиқ жой, бирпас дам олинглар. Китоб-питоб ўқиб ўтиринглар. Кун қайтгач, ўзим хабар қиламан. Энди, очиги, қўймас эдим-у, ният қилиб келибсизлар, начора...

— Ташаккур, — дедилар Сирож Махсум.

— Уларингиздан қолар гап йўқ, — деди яна уй эгаси. — Ҳозир замон нозик. Бўлмаса бир ҳафта ичида беш марта комиссия босса бўладими? Зиёратчиларни қўйманг, қўйсангиз бошингиз билан жавоб берасиз, деганлар. Менга ҳам осон эмас-да. Ҳукуматнинг айтганини қилсак, элчилик. Элнинг айтганини қилсак, бу ёқда райком, райисполком. Бизни ишониб қўйганлар. Бир амаллаб мурсою мадуро қилиб юрибмиз-да. Асли ўзимизнинг қишлоқнинг одамлари ёмон. Бир-бирини кўра олмайди. Зиёратчи талашади ғаламуслар. Бўлмаса келадиган зиёратчиларни доим оиласи, жон бошига қараб, тенг бўлишга ҳаракат қиламиз...

Мирзо Қосим қишлоқ аҳолисидан узоқ нолиб, сўнгида ўзининг узоқ йиллар давлат ташкилотларида раҳбарий лавозимларда ишлаганини писанда қилди. Шу орада невараси келиб, эшикдан:

— Бобол! — деди-ю, бу ёққа чиқинг дегандек имо қилиб орқага чекинди, буваси ўтирган жойидан «нима дейсан?» деб сўради. — Бир машина одам келди.

— Қанақа машина?

— Гурзавой, устида қўй ҳам бор...

— Ҳимм, ким бўлди экан, бирпас, — деди, сўнг, — мен ҳозир келаман, — деганча шошилиб ташқарига чиқди. Шу кетганча ярим соатлардан кейин қайтиб келди. Меҳмонлар толиқиб, духоба болишларга ёнбошлаган эди. Мезбон келиб ўтирар-ўтирмас, Раҳматулло ўрнидан туриб гапира кетди:

— Гражданлар урушида ойлик олиб хизмат қилиб эрдук, — дерди у жиддий қиёфада. — Беш нафар анақа фошист разведкачисини қўлга туширганман. Бирда Гитлернинг шахсан ўзини асир олишимга сал қолган. Гражданлар уруши авжга чиқиб турган пайтда Штрлиц билан Борман ҳам менинг қўл остимда хизмат қилишарди. Бир куни нима бўлди-ю Борман билан айтишиб қолиб, унинг юзига бир тарсаки туширганман. Ушанда Борман...

Мирзо Қосим меҳмоннинг сафсатасидан ҳанг-манг бўлиб қолди. Сирож Махсум унга секин кўз қисиб қўйдилар-да:

— Қорижон, ўша хонасалот Борманнинг арвоҳига бир тиловат қилиб юборсангиз! — дедилар. Раҳматулло дарҳол чўкка тушиб «Инно аътайно»ни бошлаб юборди.

Тиловат сўнгида гап Қорижоннинг саломатлиги учун худойи қилинадиган жонлиққа келиб тақалди. Ҳовли эгаси Махсум билан Шаҳоббекни эргаштириб ташқарига чиқди-ю, қўрага қамалган беш бош қўйдан битта семизроғини уларга кўрсатди.

— Ана шуни олақолинглар, бирор ерида қусури йўқ, ўзи ҳам семизгина... Пулими? Э, от билан туя бўлармиди, Қорижоннинг саломатликлари учун текинга ҳам бераверардик-ку, энди бу худойи-да, аз рўйи бозор бир нима берарсизлар.

Хуллас, қўй бозор нархидан анча «кам» — атиги 185 сўмга баҳоланди. Ем ҳақи учун, азиз жойнинг қўйи бўлгани учун устига яна 50 сўм қўшилди. Мирзо Қосим бир сўз демасдан пулни олиб, санамасдан чўнтагига солиб қўйди. Сўнг ҳали қўй сўйиб турган йигитга:

— Толибжон, мана бу қўйни ҳам калла-почадан чиқаринг, — деб буюрди. — Меҳмонлар зиёратдан қайтгулларча жигар-бағридан бир кабобча тайёрлаб қўйинглар.

Намозгарликда Мирзо Қосимнинг невараси меҳмонларни Ҳазрати Баҳоуддин мақбараси томон эмас, бошқа ёққа бошлади.

— Йўқ, у томонга эмас, — деди у билимдонлик қилиб, — зиёратни Ҳазратимнинг оналарининг қабридан бошлаш керак.

Худди шундай қилинди. Бу қабр асосий зиёратгоҳдан уч юз метрча юқориқда эди. Уша ерда — дарвоза олдида ивирсиб юрган кампирга Сирож Махсум, Ёқутой танга беришган эди, бола Раҳматуллога яқинлашиб:

— Сиз назрни ўзимга бера қолинг, амаки, — деди. Раҳматулло унга кўзларини қисиб, лабини жийирди-ю «Пишт!» деди. Бола кўрқиб орқага чекинди. Ичкарига киришгач, Ёқутой қабрнинг бош учига шам ёқиб қўйди.

Меҳмонлар у ердан чиқиб асосий зиёратгоҳ томон йўл олишди. Кучли изғирин булутларни жануб томон ҳайдарди.

Мирзо Қосим зиёратчиларга тушунтиришни хонақа олдидаги усти ёпиқ тош қудуқдан бошлади. Қудуқ оғзидаги занжири челака сув тортилди. Илиққина қудуқ сувидан Ёқутой шишаларга қўйиб, оғзини бекитди. Кейин ҳаммалари кўнгиллари тусамаса-да, булоқ сувидан чанқов босди қилишди.

Одатдагидек Сирож Махсум йўғон кекирдилар. Мирзо Қосим кавза эшиқдаги япалоқ қулфни очиб, меҳмонларни ичкарига йўллади. Фишфарч қилинган узунчоқ мачит деворларига турли хилдаги атеистик мавзудаги плакатлар қоқилган эди.

— Қизиқ, — деди Шаҳоббек, — бу ерга одам киритилмаса, манови плакатлар нимага керак бўларкан?

— Ҳа, энди буям бир агитация-да, — деб қўйди Мирзо Қосим.

Меҳмонлар шу мачитда тиловат қилишмоқчи эди, қоровул қўймасдан уларни ҳовлига олиб чиқди. Улкан тут дарахти остида қабр ва ҳовли ўртасида яна бир қудуқ кўзга ташланарди. Ёқутой қабрга яқин бориб, аввал манглайини теккизди, кейин муздай тошни ўпиб, кўзларига ёш олди. Раҳматулло ҳаммадан орқада қаққайиб, бақадек анқайиб турарди.

— Мабодо, — деди Мирзо Қосим, — пул-мул атаганларинг бўлса анови қудуқ ёнидаги тошни тайига қўйинглар...

Зиёратчиларнинг ҳар қайсиси етти тангадан санаб, Мирзо Қосим айтган ерга қўйишди. Кейин айвонга тўшалган араби гиламга ўтиришди. Раҳматулло чўк тушиб, ҳаммаёқни ларзага келтирар даражада баланд овоз билан тиловат қила бошлади. Худди шу аснода ташқарида «Волга»нинг бўғиқ сигнали эшитилди.

Мирзо Қосим аланг-жаланг бўлиб «тсс» дея Сирож Махсумга қаради, у эса ўз навбатида «қисқа қилинг» дегандек Раҳматуллонинг тиззасига туртди. Қорижоннинг чала юмук кўзлари қаққайиб, қироатдан тақа-тақ тўхтади. Ташқарида яна машина сигнали эшитилди. Фурсатдан фойдаланган Мирзо Қосим: «Омин, оллоҳу акбар!» деди-ю, ўрнидан сакраб туриб, неварасига буюрди: — Сен буларни тезда, анови қабристон орқали уйга олиб ўт, яна комиссия келди чоғимда. Кўриб қолишмасин тагин, ҳа, тез бўлинглар...

Невара зиёратчиларни шовилтириб ён томондаги омонат эшиқдан қабристонга олиб чиқди. Қадимий даҳма ва сағаналар, ўпирилиб ётган эски лаҳадлар орқали ўнқир-чўнқир жойлардан депсиниб-туртиниб юриб қўрғонга чиқилди. Деворнинг йиқилган ёридан бир-бир сакраб ўтиб, асфальтга тушилди.

Мирзо Қосимникига қайтганда Талиб сўйилган қўй-гўштани тенг икки бўлакка ажратиб, докага ўраб машина багажникига жойлаштираётган эди. Улар уйга кирар-кирмас, Мирзо Қосим ҳам етиб келди.

— Талиб, — деди у, — кўпам овора бўлиб юрма. Назрхўр ўз оёғи билан келиб қолди. Гўштни катта тўрвага солиб мазорга олиб бор. Уша ерда Сотимова опанинг қора «Волга»си турибди, ўшанга ташлаб юбор. Ҳарқалай, йўлинг яқин бўлади...

Зиёратдан Бухорои шариф орқали қайтилди. Осмонда ҳалиги булутлардан асар ҳам қолмаган, тўлин ой сузиб юрар, юлдузлар кўк тубидан милдираб нур сочарди. Шаҳар алифлайло эртақларидадек сеҳрли тун қўйида. Ойдинда минора ва гумбазларнинг сояси узун-қисқа бўлиб чўзилган, паст-баланд томлар, улардаги хочга ўхшаш телевизор антенналари, жинкўчалар ва тор йўлақлардаги хира чироқлар кишининг кўнглида аллақандай сирли ғивир уйғотади.

Шаҳоббек машинани Абдулазизхон мақбараси ёнида тўхтатди. Меҳмонлар мадраса олдидаги ялангликка чиқиб атрофни томоша қилган бўлишди. Худди шу аснода юқоридаги пасткўчадан бир гуруҳ йигит-яланглар шовқин-сурон билан машъала кўтариб ўтишди. Уларнинг мардона кўшиқлари, «Ҳей, балел!», «Ҳазор алек!» деган овозлари, чилдирма гижбанги ва бир оздан кейин қизларнинг шўшхан ёр-ёри эшитилди.

**«Лаби ҳовуз» шамоли, ёр-ёр-ёрон-э,
Зебихоннинг жамоли ёр-ёр-ёрон-э,
Бошдадур рўмоли, ёр-ёр-ёрон-э,
Домоддадир хаёли, ёр-ёр-ёрон-э,**

**Томга сепдим седона, ёр-ёр-ёрон-э,
Териб есин бедона, ёр-ёр-ёрон-э
Бедонани ҳайдама, ёр-ёр-ёрон-э,
Ишқингда ёр девона, ёр-ёр-ёрон-э...**

Зиёратчилар қайта машинага ўтиришиб, анчагача жим кетишди. Ҳамманин кўз ўнгида машъала кўтарган йигитлар, юраклар ҳаяжондан ҳаприққан, қулоқларда ёр-ёр жаранги садоланар эди. Машина тош ётқизилган йўлдан учиб бораркан, Ҳазрати Баҳоваддин қудуғидан тўлдириб олинган сувли шишалар шққири сукунатни бузарди холос. Бир пайт Раҳматулло чуқур хўрсинди-да, «Ёр-ёр-ёрон-э» дея қийқириб юборди. Бошқалар бунга одатдаги ҳол деб қарашди. Бир ерга етганда:

— Буви, — деди Раҳматулло босиқ, соғлом оҳангда, — мабодо мен уйлансам, ёр-ёр айтиладими?

— Албатта-да, чироғим...

— Сиз уйлансангиз, Қори ака, — деди Шоҳоббек, — «Нозанин» ансамблининг ёр-ёрчи қизларини ўзим олиб бораман.

— Қанийди, — деб хўрсинди Раҳматулло.

— Сиз танланг, Қорим, — дедилар Сирож Махсум, — обертмасак мана биз бенават! Бир ҳафтанин ичида келинни ўраб-чирмаб, олмадеккина қилиб, қўйингизга соб қўямиз.

— Оҳ, қанийди, — деди Раҳматулло, — ёш ҳам ўтиб боряпти. Зурёд қолдириш фурсати ҳам етгандур...

Негадир бу гал у сафсата сотмас, унинг кулгиси ҳам, гаплари ҳам ақли расо одамларникига ўхшаб кетарди.

«Садағалари кетай, Баҳоваддин пиримнинг, — деб ўйлади Ёқутой. — Наҳотки шунчалар тез таъсир қилсалар-а?..»

«Бай-бай, шу жинни-ку Ҳазратимдан шифо топдим, энди кирои гап йўқ» дея кўнгилларидан кечирдилар Сирож Махсум.

— Ҳалиги ёр-ёр айтган қизлар чиройлими-а, буви? — деб сўради Раҳматулло ва энди жавоб ҳам кутмасдан тагин жинниворий ҳиринглаб юборди...

Давоми келгуси сонда.

¹ Домод — куёв.

ИНҚИЛОБНОМА

Элбек. Пролетар марши 3

НОДИР САҲИФАЛАР

Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғилиши. Қисса 4
 Зилзила. Қиссадан боблар 23
 Мақолалар 155

ШЕЪРИЯТ

Омон Мухтор. Кечиккан қўшиқлар 39
 Мирпўлат Мирзо. Ватан бахти бўлсин бизнинг чеккан ғам 102
 Тошпўлат Аҳмад. Ғурурим — элим бор 112

НАСР

Чингиз Айтматов. Кунда. Роман. Давоми 44
 Қамчибек Кенжа. Солиевнинг ташвиши. Ҳикоя 106
 Содик Муқимов. Қирол. Ҳикоя 115

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

Вильям Шекспир. Ҳамлет 117

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Жўра Саъдуллаев. Далалардаги оқ доғлар 139

ОКТАБРЬ — 70

Анатолий Ершов. Профессор Шокиров. Очерк 145

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА

Эркин Воҳидов. Қарздорлик. Гулчеҳра Нуруллаева. Унутилмас беш лавҳа. Низом
 Комилов. Темирчининг зарғар ўғли 165

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Йўлдош Солижонов. «Бошсиз одам»нинг такомиллашуви 169

ДИЛЛАРДАН ДИЛЛАРГА

Бўрибой Аҳмедов, Шодмонбек Отабоев. Тарих — авлодлар тақдирида 171

АДАБИЙ ТАНҚИД

Ҳафиз Абдусаматов. Маҳорат — бош мезон 177
 Абдуғафур Расулов. Танқид масъулияти 182

ТАҚРИЗЛАР

Нажмиддин Комилов. Достоевский даҳосига сифиниб 187
 Ботирхон Акрамов. Моҳият ва руҳият образлари 189
 Исmoil Тўлаков. Уйғоқ қалб 192

АКС-САДО

Салоҳиддин Мамажонов. Нафосат туйғуси — мўъжизалар манбаи. Нуриддин
 Шукуров. Ҳамма гап — дарсликда. Турғун Мусаев. Яна дарс соатлари ҳақида . . . 194

ГУЛҚАЙЧИ

Абдулла Қаҳҳор. Мухаммас будур 200
 Неъмат Аминов. Пиримнинг саргузаштлари. Ҳашар-қисса. Давоми 201

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 75458
 журнал Шарк нагузи (индекс издания)

(наименование издания) | Количество комплектов:

на 19 88 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
 (фамилия инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

п. в. _____ место _____ литер _____ на газету 75458
 журнал Шарк нагузи (индекс издания)

(наименование издания)

Стои- мость	подписки	руб. _____ коп.	Количество комплек- тов
	пере- адресовки	— руб. _____ коп.	

на 19 88 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
 (фамилия инициалы)

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонемента должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонемента проставляется оттиск календарного штампа отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 9

Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров.**

Рассом **Ғ. Алимов.**

Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 03.06.87 й. Босишга рухсат этилди 21.08.87 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-08970. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
ҳисоб листи 20,2. Тиражи 172034. Заказ 1310.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени
босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41